ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

પુસ્તક : ૭ :

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ના

ગ્રંથ પરિચય સાથે

સને ૧૯૩૬

તૈયાર કરનાર,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આસિ૦ સેક્રેટરી—**અમદાવાદ.**

કિંમત એક રૂપિયો

સંવત ૧૯૯૨ ઇ. સ. ૧૯૩૬

આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૫૦૦

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશક :

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી,
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;
આસિ. સેક્રેટરી–અમદાવાદ.

ગ્રંથ પરિચય

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું સાતમું પુસ્તક ગુજરાતી વાંચક વર્ગ આગળ રજુ કરવામાં આવે છે. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સર્વત્ર સ્વીકારાઈ છે એટલે એ સંબંધી કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનાં પ્રકાશનો પ્રત્યેક વર્ષે અધિકત્તર પ્રશંસા પામતાં જાય છે એ જોઈ તેના સંચાલકોને સ્વભાવિકરીતે કૃતકૃત્યતા થાય જ. વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ આઠ દસ પુસ્તકો રચાવી પ્રસિદ્ધ કરે છે. ચાલતા સૈકામાં ગુજરાતી લેખન વાંચન તરફ પ્રજાનો સદ્‌ભાવ વધવાથી બીજાં પણ અનેક પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. પરંતુ જે પુસ્તક લખનાર અથવા પ્રકાશક તેનું ખર્ચ મેળવી શકે તેવાં પુસ્તકો સ્વતંત્રરીતે પ્રસિદ્ધ થાય એજ ઇષ્ટ છે. જે પુસ્તકોના લખનાર અથવા પ્રગટ કરનાર વેપારી દૃષ્ટિથી તે પ્રસિદ્ધ કરી ન શકે અને તેની ઉપયોગિતા હોય તેવાં પુસ્તકો ધીરે ધીરે પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવું એ સોસાઈટીના પ્રકાશનનું એક લક્ષ્યબિંદુ છે. વિવેચક વર્ગ તરફથી જાણવામાં આવે છે કે આ પ્રકાશનોનું આંતરિક મૂલ્ય ચઢતું થતું જાય છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના આ પુસ્તકમાં લેખકોને લગતી માહિતી હમેશ મુજબ આપેલી છે પરંતુ તેનું પ્રમાણ કાંઈક ઓછું છે. છ મહત્ત્વના લેખો ગુજરાતી ભાષાને લગતા જે જુદેજુદે સ્થળે પ્રગટ થએલા હોઈ એકત્ર પ્રાપ્ત નહોતા તે આમાં આપેલા છે, જે વડે આ પુસ્તકની મહત્તા વધી છે. તે તેમજ સંપાદક રા. હીરાલાલનો પુરો લેખ બંને અમુક દિશા સૂચન કરે છે. અમદાવાદમાં થોડાજ સમયમાં ભરાવાના સાહિત્ય સંમેલનની છાયામાં આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે એનો કાંઇક નિર્દેશ એથી થાય છે. વર્ષ દરમિયાન બહાર પડેલાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી તેમજ સામયિકમાં આવેલા ઉચ્ચીકોટિના લેખોની સૂચી દર વખત પેઠે વાચકવર્ગને માર્ગદર્શક થઇ પડશે. આ વસ્તુઓ આજ કરતાં અધિક કીમતી ભવિષ્યમાં માલમ પડવાની છે એ વાત નિશ્ચિત છે.

આ ગ્રંથમાં આપેલા ગુજરાતી ભાષાને લગતા લેખોનું મહત્ત્વ ઓછું આંકવાની જરાપણ ઇચ્છા નથી, છતાં પ્રતિવર્ષ જે નવીન આકર્ષક વસ્તુઓ

આ વખતે ન હોવાથી આ પુસ્તક સામાન્ય વાંચનાર માટે કદાચ ઓછું આકર્ષક થાય એ કદાપિ સંભવિત છે. સંપાદકની પણ મુશ્કેલીઓ ઘણી હોય છે અને તે તેમના હમેશના પરિચયથી હું પૂરેપૂરી જાણું છું. ગુજરાતી વાંચનાર જનતાની જરૂરીઆત પુરી પાડવા આ ગ્રંથમાળા યોજાઇ છે અને તે પોતાનું કાર્ય દર વર્ષે અનુકૂળતા મુજબ કર્યે જશે એ આશા છે.

અમદાવાદ.
તા. ૧૪-૧૦-૩૧

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

એક મિત્રે સૂચના કરી કે "ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર" ની વિષય મર્યાદા વિસ્તારી, મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થતા "મહારાષ્ટ્ર સાંવત્સરિક" જેવું તેને એક સર્વદેશી રેફરન્સ પુસ્તક કરવામાં આવે. તે સૂચનામાં અવ્યવહારૂ કશું નથી. એવા સર્વદેશી રેફરન્સ પુસ્તકની ગુજરાતીમાં જરૂર છે, એ વિષે ભાગ્યેજ મતભેદ સંભવે; અને એ ઉણપ આપણે મોડીવહેલી પૂરી પાડવી પડશે; કદાચ તે કામ ઉપાડી લેતાં વિલંબ થાય, પણ તે પૂર્વે "ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ" તો અવશ્ય વેળાસર યોજવો જોઇએ, જેમાંથી ગુજરાત વિષે સર્વ સામાન્ય અને જરૂરી માહિતી તુરત સુલભ થાય.

ઉપરોક્ત સર્વદેશી રેફરન્સ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં કેટલીક વ્યવહારૂ મુસ્કેલીઓ રહેલી છે, તે આપણે વિસરવી જોઈએ નહિ.

પ્રથમ તે કાર્ય મ્હોટું ખર્ચાળ છે, તે સિવાય તે સારૂ કાયમી સ્ટાફ રોકવો જોઈએ.

બીજું તે પુસ્તકનો સારો અને એકસરખો ઉપાડ થશે કે કેમ એ પણ એક વિચારણિય પ્રશ્ન છે.

મહારાષ્ટ્ર સાંવત્સરિકને ટિળક ટ્રસ્ટ ફંડની સહાયતા હતી, તેમ છતાં એ પ્રવૃત્તિ હાલમાં બંધ પડેલી છે; અને આર્થિક દૃષ્ટિએ તે ફતેહમંદ નિવડી નથી, એવી મારી માહિતી છે.

વળી અંગ્રેજીમાં રેફરન્સનાં સાધનો એટલાં વિપુલ અને વિવિધ પ્રકારનાં મળી આવે છે કે સ્વભાષામાં એ જાતનાં પ્રકાશનને પુરતું ઉત્તેજન મળે કે કેમ એ પણ એક મુંઝવતો પ્રશ્ન છે.

તે પુસ્તક પ્રતિ વર્ષ બહાર પડે, તેમાં ચાલુ સુધારાવધારા થતા રહી, તે અપટુડેટ અને નવીનતાભર્યું રહે એ વિસરાવું જોઇએ નહિ.

અત્યારના સંજોગોમાં, બીજા કોઈ કારણસર નહિ તો, આર્થિક દૃષ્ટિએ તે કામ કઠિન છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું પ્રકાશન સોસાઈટીએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય અને ગુજરાતી ગ્રંથકારો વિષે માહિતી મેળવવામાં જે મુસ્કેલીઓ પડતી, તે દૂર કરવા અને બને તેટલી હકીકત એક સ્થળે સંગ્રહીત, સહેલાઈથી મળી શકે, એ એક આશયથી, આરંભ્યું હતું.

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળીનું કાર્ય હજી ચાલુ છે.

અર્વાચીન વિદ્યમાન ગ્રંથકારોમાંના ઘણાખરા વિષે બહાર પડેલા ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના ગ્રંથોમાંથી ઉપયુક્ત માહિતી મળી રહે છે.

અર્વાચીન વિદેહી વિષે જરૂરી માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે; અને હવે પછી પ્રાચીન કવિઓ વિષે, ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથી, સંક્ષેપમાં, તેમનું ચરિત્ર આલેખવા તેમ તેમની કૃતિઓ સાલવાર નોંધવા તજવીજ કરવામાં આવશે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના વિષયમાં હજી એટલું બધું કરવાનું બાકી રહે છે, કે, તેના મૂળ ધ્યેયને વળગી રહી, "ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર" તેનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરે, એ જ હાલના સંજોગોમાં, ઈષ્ટ અને જરૂરનું છે.

આ વર્ષે ગુજરાતી ભાષા વિષેના પ્રકીર્ણ લેખો, જે મેળવવામાં અડચણ પડતી અને યુનિવરસિટી તરફથી જે લેખો અભ્યાસ સારૂ ભલામણ થતા તે સંગ્રહીને છાપ્યા છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની પ્રવૃત્તિમાં શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત પ્રથમથી સહાયતા આપતા આવેલા છે; અને 'સન ૧૯૩૫ ની કવિતા'ની પસંદગી આ વર્ષે એમણે જ કરી આપેલી છે; એ સેવાકાર્ય બદલ હું તેમનો બહુ આભારી છું.

સોસાઈટીના ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે લેડી વિદ્યાબ્હેનનો આ પ્રકાશન સાથે નિકટ સંબંધ રહેલો છે; પણ તેના સંપાદનમાં તેઓ જે ઉલટ અને કાળજી દર્શાવે છે, તે, ખરે, સંપાદકને બહુ પ્રોત્સાહક થઈ પડે છે.

અમદાવાદ.
તા. ૫-૧૦-૧૯૩૬ } હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧) ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે મુદતબંધી કાર્યક્રમ	૧ થી ૨૨
(૨) સન ૧૯૩૫ ના પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી	૧ થી ૧૭
(૩) સન ૧૯૩૫ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૮ થી ૩૬
(૪) ગુજરાતી ભાષા વિષયક પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ	
(૧) ગુજરાતી ભાષા—કવિ નર્મદાશંકર	
(૨) ,, ,, —રેવ. જોસફ વૉન ટેલર	
(૩) ,, ,, —ડૉ. ગ્રીઅરસન	૭૦
(૪) ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ—સર રમણભાઈ નીલકંઠ	૮૭
(૫) ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ— ,, ,, ,,	૧૦૮
(૬) પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ —ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી	૧૨૫
(૭) બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ —દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	૧૫૩
(૫) ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી (વિદ્યમાન)	
(૧) ભિક્ષુ અખંડાનંદ	૧૭૮
(૨) ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૧૮૫
(૩) કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ	૧૮૭
(૪) ભટ્ટશ્રી ગિરિધરશર્માજી	૧૯૦
(૫) છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર	૧૯૨
(૬) દત્તાત્ર્ય બાલકૃષ્ણ ડિસકલકર	૧૯૩
(૭) નત્થૂસિંહ હા. ચાવડા	૧૯૪
(૮) નાગરદાસ રેવાશંકર પંડયા	૧૯૫
(૯) મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી	૧૯૬
(૧૦) મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ	૨૦૦
(૧૧) રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ	૨૦૨
(૧૨) રંગનાથ શંભુનાથ ધારેખાન	૨૦૩

(૬) [અર્વાચીન વિદેહી]

(૧) કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા ૨૦૭

(૨) જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી ૨૦૯

(૩) વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય ૨૧૬

(૪) હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૨૧૭

(૭) ૧૯૩૫ ની કવિતા ૨૨૨

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નિયોજિત મુદતબંધી કાર્યક્રમ

વીસેક વર્ષ ઉપર દેખીતો નજીવો પણ પરિણામમાં ગંભીર અને ક્રાંતિવાદી એવો એક બનાવ અમદાવાદમાં બનવા પામ્યો હતો, તેનો આ પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે.

મહાત્મા ગાંધીએ, દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદમાં પાછા ફર્યા બાદ, આખા દેશમાં ફરી, આખરે અમદાવાદમાં કાયમ નિવાસનો નિર્ધાર કરી, સાબરમતીના તીરે સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. અહિં દેશપરદેશના અનેક જાણીતા અને નામાંકિત સ્ત્રીપુરુષો એમની મુલાકાતે પધારતાં, તેમના દર્શનનો અને પ્રસંગોપાત્ તેમને સાંભળવાનો લાભ મેળવતાં એ અમદાવાદનું સુભાગ્ય હતું.

એક પ્રસંગે હિન્દનું ઉમદા નારીરત્ન, કોકીલકંઠી શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવ્યાની ખબર પડતાં, અમદાવાદના શિક્ષિત સમાજે તેમને સાંભળવાનો યોગ સાધવા આનંદભવન થીએટરમાં તેમનું જાહેર વ્યાખ્યાન ગોઠવ્યું હતું.

એક કવિયત્રી તરીકે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુનું નામ અંગ્રેજી વાચક આલમમાં જાણીતું હતું અને એક તેજસ્વી અને પ્રતાપી વક્તા તરીકે તેમની કીર્તિ બહોળી પ્રસરેલી હતી; આવાં સન્માનિત સન્નારીનું દર્શન કરવા, તેમનાં માધુર્યભર્યાં શબ્દોનું પાન કરવા કયો હિન્દી ઉત્સુક ન હોય!

આખું થીએટર વ્યાખ્યાનનો સમય થતા પહેલાં ચીકાર ભરાઇ ગયું હતું અને મહાત્માજી, શ્રીમતી નાયડુ સાથે, વખતસર આવી જતાં, સભાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

તે સમયે અંગ્રેજી શિક્ષણની પેઠે ભણેલાઓમાં અંગ્રેજી વક્તૃત્વનો મોહ પ્રબળ અને વિશેષ હતો; વાતચીતમાં તેમ ભાષણમાં, ચાલુ કામકાજમાં તેમ ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ બહુધા થતો અને સૌ કોઇ તે ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવવાને પ્રયાસ કરતું હતું.

સભામાંના હાજર ઘણાખરાની એવી માન્યતા હતી કે શ્રીમતી સરોજિની અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપશે; પણ તેમણે ઉભા થતાં, મહાત્માજીને

સંબોધીને પૂછ્યું, કયી ભાષામાં બોલું; અને તેનો ગાંધીજીએ તુરત જવાબ આપ્યો, કે સઘળાં સમજી શકે એવી હિન્દી બોલીમાં.

શ્રોતાવર્ગને એ સાંભળીને આઘાત પહોંચ્યો, કેમકે તેમનું માનસ જુદી રીતે ટેવાયલું હતું; અને શ્રીમતી નાયડુને હિન્દીમાં બોલવાનો ઝાઝો મહાવરો નહિ તેમ તેમાં હિન્દી-ઉર્દુ શબ્દો મિશ્રિત હોવાના કારણે તે વ્યાખ્યાન રસપ્રદ થઈ પડશે નહિ એમ પણ કેટલાકને લાગેલું; પણ એક મુરીદને શોભે એવી અદબ અને આમન્યાથી તેમણે એક કલાક સુધી વાગ્પ્રવાહ છટાપૂર્વક ચાલુ રાખી, ગુરુની આજ્ઞાને માન આપ્યું હતું; જોકે તેમ કરવામાં તેમને થોડીક મુશ્કેલી શરૂઆતમાં જણાઇ હતી.

આ નવા પ્રયોગ સામે અંગ્રેજી શોખીનોમાંથી બે ચારે સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાપત્રો લખી મોકલી પોતાનો વિરોધ અને રોષ વ્યક્ત કર્યો હતો; પણ તે દિવસથી એ અખતરાએ જડ પકડી, એ પ્રથા સર્વમાન્ય થઇ પડી છે એમ કહી શકાય.

એ પ્રથાને પુષ્ટિ આપનારો બીજો એવો પ્રસંગ ટુંક મુદતમાં બનવા પામ્યો હતો.

સન ૧૯૧૭ માં બીજી ગુજરાતી કેળવણી કોન્ફરન્સ ભરૂચમાં મળનારી હતી; તેના પ્રમુખપદે મહાત્માજીની વરણી થઈ હતી. સદરહુ કોન્ફરન્સ ગુજરાત પુરતી હોવા છતાં, તેના પ્રમુખનું ભાષણ, શિરસ્તા મુજબ, અંગ્રેજીમાં લખાતું; પહેલી કૉનફરન્સના પ્રમુખ સર ચીમનલાલે તેમનું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં જ આપ્યું હતું.

પણ મહાત્માજી પ્રચંડ ક્રાંતિકારી છેઃ ઉપરોક્ત પ્રથા તેમને પસંદ ન પડી. તેઓ માતૃભાષાના પૂજક અને ભક્ત છેઃ અને એમની દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે જનતાના ઉદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ સારૂ માતૃભાષાનો ઉપયોગ અને પ્રચાર જ એક રામબાણ ઈલાજ છે, એટલે તેમણે પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં લખ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેનું કામકાજ સ્વભાષામાં ચલાવ્યું હતું. કોઈ સ્થળે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય ત્યાં, ખાસ કારણ સિવાય, ગુજરાતી કે સમસ્ત દેશની સર્વસામાન્ય ભાષા હિન્દીનોજ ઉપયોગ તેઓ કરતા. ચાલુ વિચાર પ્રવાહ સામે એ પ્રકારે કામ લેવામાં તેમને ઘણો વિરોધ વેઠવો પડેલો એટલુંજ નહિ પરંતુ તે કાર્યમાં તેમને પોતાને પણ થોડો શ્રમ પડેલો નહિ; એક દૃઢ સંકલ્પવાળો પુરુષ નિશ્ચય કરે તો કેટલે અંશે સિદ્ધિ મેળવી શકે છે તેનું એ પ્રસંગ એક ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત પૂરૂં પાડે છે.

આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદે, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય-તેનાં અમુક અંગો,-બરોબર સમૃદ્ધ થવા ન પામે ત્યાંસુધી, એવી લોકવદંતિ છે કે, પોતે માથે પાઘડી નહિ પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; તે કાળે ઉંમરલાયક પુરુષ પાઘડી ન પહેરે એ એક દૂષણ લેખાતું; એવું મહાન વ્રત મહાત્માજીએ માતૃભાષાના પ્રચાર અર્થે ગ્રહણ કરેલું માલુમ પડે છે. એમણે માતૃભાષાનું મહત્વ અને ગૌરવ વધાર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એમના પ્રયાસથી ગુજરાતીએ સમાજજીવનમાં તેનું યથાયોગ્ય સ્થાન પાછું મેળવ્યું છે; અને તેનો બહોળો ઉપયોગ તેમ અભ્યાસ થવા પામ્યો છે.

છેલ્લી યુરોપીય લડાઈ પહેલાંની આપણા દેશની સ્થિતિથી જેઓ પરિચિત છે, તેમને આ પરિવર્તન, ખરેખર, વીસમી સદીની એક નવાઇ જ લાગશે.

એ સાધનવડેજ તેઓ જનસમુદાયને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડી શક્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ નવીન વિચાર પ્રવાહ ગતિમાન કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સુંદર સેવા કરવાની સાથે, તેની ઉપર સજ્જડ છાપ પાડેલી છે; પણ તે આખોય વિષય તદ્દન સ્વતંત્ર વિચારણા માગી લે છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ આપણા દેશમાં સ્થાપિત થતાં અંગ્રેજ હાકેમોએ યુરોપીય જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપી, શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી ભાષાને પસંદ કરી હતી. પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ એવો નહોતો કે શિક્ષણના વાહન તરીકે સ્વભાષાનો ત્યાગ કરી, કેવળ અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવો; પણ નવા વિચાર પ્રવાહમાં સૌકોઇ ખેંચાઈ અંજાઇ અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ પાછળ ઘેલા બન્યા હતા; અને રાજ્યકર્તાઓને તો તે અનુકૂળ અને રૂચતુંજ હતું. પણ આપણા કેળવાયલા વર્ગ ઉપર તેની ખૂબ ખરાબ અસર થવા પામી હતી; વિદેશી અને અપરિચિત વાહન દ્વારા નવું શિક્ષણ મેળવવા જતાં, તેમને ઘણું સોસવું પડયું હતું; અને ઘણાનો માનસિક વિકાસ શ્રમસાધ્ય અને કુંઠિત બન્યો હતો; અને તેમાં વધારે શોકજનક એ હતું કે એ નવશિક્ષિતોએ માતૃભાષાનું વાચન અને અભ્યાસ કરવાનું છોડયું હતું. આ હાનિ થોડી નહોતી. તેઓ અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના પૂરા પૂજારી બન્યા હતા; માતૃભાષા તેમને કંગાળ લાગતી, એટલે તે પ્રતિ ધ્યાન જ આપતા નહિ. એ સ્થિતિમાં શાળા પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાંથી તે ટળે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ શરમજનક પરિસ્થિતિ નિવારવા સ્વર્ગસ્થ રાનડેએ વીસમીસદીના આરંભના વર્ષમાં, ભગીરથ પ્રયત્ન કરી, દેશી ભાષાઓનું વાચન અને અભ્યાસ વધે,

એ ઉદ્દેશથી યુનિવરસિટિની એમ. એ; ની પરીક્ષામાં દેશી ભાષાના વિષયને સ્થાન અપાવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા; પણ તે ઠરાવ એકરીતે પ્રશંસાપાત્ર હતો, પણ તે વસ્તુતઃ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ સમાન હતો.

માતૃભાષાને બદલે શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને પસંદ કરી જેવી ગંભીર ભૂલ કરવામાં આવી હતી તેવી રીતે હાઇસ્કુલોના નીચલા ધોરણોમાંથી માતૃભાષાનો વિષય દાખલ કરવાને બદલે, છેકછેવટની અને એકજ પરીક્ષા માટે તેને સ્થાન અપાયું એ નિર્ણય ડાહ્યો તેમ વ્યાજબી નહતો. વિદ્યાર્થીઓમાં થોડાકજ એવી મ્હોટી અને ઉંચી ફલંગ મારી શકે; કારણકે પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે ઉમેદવારને વચલા વર્ષોમાં એ વિષય શિખવાને ભાગ્યેજ તક સાંપડતી હતી.

આ કઢંગી અને અયુક્ત વ્યવસ્થા હતી એ સૌ સમજતા; પણ સરકારી સ્થાપિત ધોરણો સામે કાંઈ થઇ શકતું નહિ. પણ લડાઈ દરમિયાન કલકત્તા યુનિવરસિટિ કમિશન ઉંચી કેળવણીનો પ્રશ્ન સમગ્રરીતે અવલોકવા નિમાયું હતું, તેનો રીપોર્ટ બહાર પડયા પછી માતૃભાષાનું મહત્વ પિછાનવામાં આવી, અગાઉની તેની સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

મુંબાઈ યુનિવરસિટિએ તે પછી માતૃભાષાના વિષયને બી. એ; ના પાસ વર્ગમાં અને પાછળથી બી. એ; ઓનર્સ કોર્સમાં દાખલ કર્યો અને હાઇસ્કુલોના ચાર ધોરણોમાં તેને સ્થાન આપી, મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષામાં તે વિષય લેવા પરવાનગી અપાઇ હતી, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તેને કૉલેજના પહેલા અને બીજા વર્ષમાં સ્થાન ન હોવાથી, વચ્ચે તુટ પડતી તે આવતા વર્ષથી સુધારવામાં આવનારી છે; એટલે હવેથી હાઇસ્કુલના ચોથા ધોરણથી શરૂ કરીને તે એમ. એ; ની પરીક્ષા સુધી એક વિદ્યાર્થી માતૃભાષાનો સલંગ અભ્યાસ કરવા અને તેની પરીક્ષા આપવા શક્તિમાન થશે.

આ બધી હકીકત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે જેમના હસ્તક કેળવણીનું તંત્ર હતું, તેમને માતૃભાષા માટે કાંઇ પડેલું નહોતું અને સાવકાં અપત્ય સરખું તેમનું તે વિષય પ્રત્યેનું વર્તન હતું.

મહાત્માજીએ આ વિષયને હાથ ધર્યા પછી, તેમની હિલચાલના પરિણામે, દેશી–માતૃભાષાનું સાહિત્ય બહોળું વંચાતું થઈ, તેને વિશેષ વેગ મળેલો છે; અને આખુંય વાતાવરણ બદલાયું છે.

એ પ્રવૃત્તિને લઇને માતૃભાષાનો અભ્યાસ વધે, દેશી ભાષાનું સાહિત્ય

ખીલે અને સમૃદ્ધ થવા પામે અને એ સાહિત્ય જગતભરના સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવવા શક્તિમાન થાય એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીશું.

અને આપણી એ ઇચ્છા અસ્થાને નથી. આવતે વર્ષે હિન્દી પ્રજાને પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય બક્ષવામાં આવનારૂં છે; સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બક્ષિસ પછી પચાસે કે વધુ વર્ષે એ હક્કની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તાજેતરમાં સિંધને મુંબાઈ ઇલાકામાંથી જુદું પાડવામાં આવ્યું છે; અને એવી રીતે, વ્યવસ્થા ખાતર ઇલાકાના ભાષાવાર વિભાગો પાડવામાં આવે, જેમકે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્નાટક અને એ વિભાગ મુજબ જુદી જુદી ભાષાવાર યુનિવરસિટિ, જે સારૂં માગણી છે, તે સ્થાપવામાં આવે તો આપણે અજાયબ થઇશું નહિ. અને એવી વિભાગવાર યુનિવરસિટિઓ અસ્તિમાં આવે તો કેટલીક મુશ્કેલીઓ યુનિવરસિટિ અભ્યાસક્રમમાં નડે છે તે આપોઆપ દૂર થવા પામશે.

પરંતુ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સારૂં આપણે કેટલીક પૂર્વતૈયારી કરવી પડશે તેમ તે માગણીને સંતોષી શકાય એવી રીતે સર્વસાધન સામગ્રીથી આપણે સજ્જ અને તૈયાર હોવું જોઇશે.

વાસ્તે અત્યારની સ્થિતિ અને સંજોગો પૂરા લક્ષમાં લઈ, અને વિચારી, આપણા ભાષા સાહિત્યમાં જે ઉણપો અને ખામી માલુમ પડે છે તે દૂર કરવા અને પૂરી પાડવા આપણે કટિબદ્ધ થઈ, તે સારૂ એક નિયોજિત અને મુદતબંધી કાર્યક્રમ યોજવો એ આવશ્યક લાગે છે.

તેને પહોંચી વળવા આપણા પ્રાંતમાં સારા નસીબે, સાહિત્યને જ પ્રધાન સ્થાન આપતી કેટલીક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પ્રવૃત્ત છે, તેમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્ય સંસદ અગ્રસ્થાન લે છે; તેમજ નવજીવન કાર્યાલય, ગુજરાતી પ્રેસ, વડોદરા રાજ્ય ભાષાંતર ખાતુ, પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન, કુમાર કાર્યાલય, ગાંડિવ મંદિર વગેરેની પ્રવૃત્તિ આપણા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને પોષનારી છે, અને તે દરેકનાં કાર્યની કાંઇ ને કાંઈ ખૂબી કે વિશિષ્ટતા હોય છે. હમણાંજ શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ ગુજરાતી ઇન્સ્ટીટયુટ નિકળ્યું છે, તેનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અને ઐતિહાસિક રીતે અભ્યાસ અને સંશોધન કરવાનો છે.

આ સર્વ સાહિત્ય સંસ્થાઓ એકત્રિત થઈ, સહકાર સાધે અને યોજનાપૂર્વક એકાદ કાર્યક્રમ, મુદ્દતબંધી, ઉપાડી લે તો ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થવા પામે, તેમાં બળ અને વેગ આવે, સાથે સાથે નવિનતા અને વિવિધતા આવે; તેમજ ગુજરાત યુનિવરસિટિ નજદિકમાં સ્થપાયલી જોવાને આપણે ઉત્સુક છીએ, તેની સિદ્ધિમાં એ સંગઠ્ઠન જરૂર સહાયક થઈ પડશે.

પ્રસ્તુત વિષય ધ્યાનમાં રાખીને આપણે હવે આપણી જે જરૂરિયાતો છે તે વિચારીશું; અને તે જરૂરિયાતો વેળાસર પૂરી પડે તે સારૂ ચોક્કસ કાર્યક્રમ, મુકરર મુદતનો યોજીએ તો તે કાર્યમાં ગતિ આવે, કેટલીક સવડ મળે અને ક્યાં મુશ્કેલી નડે છે તે સમજવામાં આવશે.

આપણી ભાષામાં એક સારા અને પ્રમાણભૂત કોશની ઉણપ અદ્યાપિ છે, એ પહેલી નજરે આપણને માલુમ પડશે; તેના વિના આપણું ભાષા-સાહિત્ય અપૂર્ણ અને પાંગળુંજ રહેવા પામે; અને ભાષાસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં તેની અગત્ય હંમેશાં રહેવાની જ.

ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ આપણા દેશમાં બાઈબલનો ઉપદેશ કરવા આવી વસ્યા તેમને તે કાર્ય સારૂ આપણી દેશી ભાષાઓ શિખવાની જરૂર માલુમ પડી; અને તેમાં મદદગાર થઈ પડે એ હેતુથી જે તે પ્રાંતની ભાષાનો કોશ અને વ્યાકરણ પહેલપ્રથમ એ મિશનરીઓએ તૈયાર કરેલાં મળી આવશે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે આપણી ભાષાનો કોશ અને વ્યાકરણનો પાયો ચણવાનો યશ એ ધર્મોપદેશક બંધુઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અને ખિલવણી સારૂ ફૉર્બસ સાહેબે અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સ્થાપના કરી, તેના પ્રથમ કાર્ય તરીકે એ દુરંદેશીવાળા પુરુષે ગુજરાતી જુના ગ્રંથોની હાથપ્રતો પ્રાપ્ત કરી, તેની નકલ કરાવવાનું આરંભ્યું હતું; એ કારણે કે તે ગ્રંથમાંનો શબ્દભંડોળ ગુજરાતી કોશ સંપાદન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે.+ અને એ વિષય પરત્વે નોંધ કરતાં કવિ દલપતરામે સન ૧૮૫૧ ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં, વધુમાં, જણાવ્યું હતું, કે—

"હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો શામળભટનાં આઠ, નરસિંહ મહેતાનાં આઠ, એક લજ્જારામ ભટનાં ગીતોનું તથા બીજાં છ તે રચનાર કવિઓનાં નામ વગરનાં એ રીતે ૨૩ પુસ્તકો એ વરસમાં લખાયાં. તે નામ વગરનાં

+ ગુ. વ. સોસાઈટીનો ઇતિહાસ ભા. ૧ લો. પૃષ્ઠ. ૧૨૯.

પુસ્તકોમાં રામાયણ તથા ભારતની સારી ગુજરાતી ભાષામાં કથાઓ છે. વાર્ષિક રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી વળી લખે છે કે એવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો ઘણો જરૂરનો છે; કેમકે એક તો તે પુસ્તકો લોકોને વાંચવા મળે અને તેમાંના શબ્દો એકઠા કરીને ગુજરાતી કોશ થઈ શકે. કોશને માટે ૬૦૦૦ શબ્દોનો તો સંગ્રહ કરેલો છે; અને કોશનું સંપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો કેટલાંક વરસ જોઇએ. એવું પુસ્તક બનાવવાનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરવો એ સોસૈટીની ઓછી ફરજ નથી.''×

ઉપરોક્ત શબ્દ સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય સોસાઇટી તરફથી લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું હતું અને સરકારી કેળવણી ખાતાની તે કાર્યમાં મદદ અને સહકાર સુદ્ધાં હતાં. પછીથી એ શબ્દોનો જોડણીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં તેનો નિર્ણય કરવા, સરકારી ખાતા તરફથી બે અને સોસાઇટી તરફથી બે એમ મળીને ચાર સભ્યોની એક સમિતિ નિમવામાં આવી હતી; અને તેણે છેવટે નવી વાચનમાળા સારૂ જે જોડણી નિયમો તૈયાર થયા તે માન્ય રાખ્યા હતા.

ગુજરાતી કોશનું કામ ધીમે ધીમે ગતિ કરતું હતું; પણ તેના સંપાદન કાર્ય માટે બરોબર ગોઠવણ થઈ નહોતી. એવામાં સોસાઇટીનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રસંગ આવી મળતાં, તે નિમિત્ત એક શાળોપયોગી કોશ તુરત બહાર પાડવાનો ઠરાવ થયો; તદનુસાર એ કોશ આઠ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો છે.

ગુજરાતી કોશના વિષયમાં આજસુધીમાં, જુદે જુદે હાથે અને ભિન્નભિન્ન સ્થળેથી જે પ્રયત્નો થયેલા છે, તેની સવિસ્તર માહિતી જાણીતા અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશના સંપાદક શ્રીયુત ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૫ માં સંગ્રહેલી છે.

પરંતુ એ વિષયમાં તેમ સાહિત્ય લખાણમાં શબ્દોની જોડણીની

× The person employed in taking charge of the library is also at work in copying the old manuscripts which contain the only real Guzarattee in existance and which must eventually prove of the highest value, when as I hope we shall be able to cause the compilation of a Dictionary—જુઓ ગુ. વ. સોસાઈટીનો પહેલા વર્ષનો રીપોર્ટ.

બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તતો હતો; અને તેનું પરિણામ એ આવતું કે જે કોઇ મનઃ સ્વપણે, અશુદ્ધ, બેભર્થુ અને ખોટી જોડણી લખતો, તે આપણા સાહિત્યનો એક મ્હોટો દોષ હતો.

હોપવાચનમાળા તૈયાર કરતી વખતે એ પ્રશ્ન નડેલો; તે સારૂ વિદ્વાનોની એક જોડણી કમિટી પણ નિમવામાં આવી હતી અને સર. ટી.હોપ-કમિટીના અધ્યક્ષે, પોતે એક જોડણીકોશ-લિખિત-યોજ્યો હતો.

સાહિત્ય પરિષદની બેઠક મળવા લાગી ત્યારથી એ પ્રશ્ન સૌને મુંઝવી રહ્યો હતો; પરિષદે તેના સિદ્ધાંતો વિચારી, કેટલાક નિર્ણયો કર્યા હતા.

પણ લખનારાઓને જે મુશ્કેલી પડતી, તેનો ઉકેલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, મહાત્માજીના આદેશથી, જોડણી કોશ, પાછળથી સાર્થ જોડણી કોશ રચીને આણ્યો છે અને તે કોશ બહુ વ્યવહારૂ અને ઉપયોગી થવા પામ્યો છે.

નજદિકમાં ગુજરાતી લખાણ શાસ્ત્રશુદ્ધ, એકધારૂં અને ચોક્કસ થવા પામે તો આપણે તેનું માન એ જોડણીકોશના પ્રયોજકોનેજ આપીએ.

આ તો ગુજરાતી લખાણમાં જે અશુદ્ધિ અને અનિયમિતતા જોડણી સંબંધી જોવામાં આવતી તેની સુધારણાનો એક માર્ગ થયો. પરન્તુ એક સારા, સમૃધ્ધ, આધારભૂત અને શુદ્ધ વ્યુત્પતિવાળા કોશની ખામી ઉભીજ રહેછે.

સન ૧૯૨૨માં "ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ" એ વિષય ઉપર ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી તરફથી વ્યાખ્યાન આપતાં દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ ગુજરાતી કોશ વિષે નિરાશાજનક ઉદ્‌ગાર કાઢતાં, જણાવ્યું હતું, કે " એ મૂળ (નર્મ) કોશને વધારે કિમતી, વધારે સંપત્તિવાળો બનાવવા વિવિધ હાથે અને વિવિધ સ્થળેથી પગલાં લેવાયાં છે. તે પગલાનું પરિણામ નહિ જેવું આવ્યું છે અને લેવાય છે તેનું પરિણામ તેથી બહેતર આવશે કે કેમ તેની શંકા છે."

પણ છેવટે તેનાં કારણો વિચારી તપાસી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે, કે "એ કોશના અંગે એક સ્વતંત્ર સંસ્થાજ ઉભી થવી જોઇએ; અને ટોળે કરેલી રકમના ટ્રસ્ટીઓ નીમી તેમની મારફતે સંસ્થાને નિભાવવી જોઇએ. એ સંસ્થાના સભ્યોમાંથી એક યા બેને ઉપરી એટલે એડીટર તરીકે ગોઠવવા જોઇએ, કે જેમના હાથ તળે સઘળું કામ પાકી રીતે થતું આવે.

ટુંકામાં મારૂં કહેવું એ છે કે ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી કે શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા કે એવી કોઇ મર્યાદિત ભંડોળવાળી સંસ્થા પાસેથી

કોશની આશા રાખવી નકામી છે. "કારણુ એ વાત તેમના ગજા ઉપરાન્તની છે. એને માટે તો એક સ્વતંત્ર સંસ્થા, પૈસાની પૂર મદદવાળી, એ કાર્યને લાયક એવા યોગ્યતાવાળા વિદ્વાનોના ઉદર પોષણાર્થના સાધનવાળી, છેક યુવાન નહિ પણ સહેજ ઉમ્મરે પહોંચેલા, ઘડાએલા અને અનુભવી સાક્ષર જેમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા હોય અને જેમનું લક્ષ્ય માત્ર આ એકજ વિષય હોય તેવા લક્ષ્યબિંદુવાળી જોઇએ અને જ્યારે તેવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે જ ગુજરાતી ભાષા સર્વાંગ સંપૂર્ણ કોશ જોવા ભાગ્યશાળી થશે એવું હું ધારૂં છું."*

ગુજરાતી કોશ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સોસાઈટી તરફથી હીરકમહોત્સવ નિમિત્ત, માત્ર વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈ ને, શાળોપયોગી રચાવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં પુનરુક્તિઓ છે; અપૂર્ણતા છે; દોષો છે; પણ નવો કોશ સંપાદન કરવામાં એક ખરડારૂપે તે જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે; વળી કોશ જેવા મ્હોટા કાર્યમાં વિદ્વાનોનો પુરતો સહકાર અને સાથ આવશ્યક છે, એ વિસરવું જોઇએ નહિ.

સોસાઇટીનો ઉપરોક્ત કોશ અજમાયશી હોઈ તેની પ્રતો સોસાઇટીના આજીવન સભ્યો અને રજીસ્ટર લાઇબ્રેરીઓને આપવા પુરતી કઢાવી હતી; અને બીજા એવા સારા કોશના અભાવે, તે કોશની પ્રતો ખરીદવા ચાલુ માગણી થતાં, દી. બા. કેશવલાલભાઈ સોસાઇટીના પ્રમુખ તરીકે નિયત થતા, તે કોશનું નવું સંસ્કરણ એમના તંત્રીપણા હેઠળ કાઢવા નિર્ણય કરવામાં આવ્યો; અને તે કોશ બને તેટલો શુદ્ધ, ચોક્કસ, પ્રમાણભૂત અને સંપૂર્ણ થાય એવી વ્યવસ્થા યોજવામાં આવી હતી; અને તે કાર્ય સુકર થઇ પડે એ સારૂ એક ન્હાનું સલાહકાર મંડળ પણ કારોબારી કમિટીની સંમતિથી નિમ્યું હતું. પણ છેવટે તે કામનો સઘળો ભાર દી. બા કેશવલાલ એકલા ઉપર આવી પડયો હતો.

સ્વભાવે ઝીણવટથી કામ કરનારા, જાતેજ બધું વિચારી તપાસી, વ્યવસ્થિત રીતે સંકળનારા, શુદ્ધતા અને ચોક્કસાઇ સારૂ પૂરો આગ્રહ રાખનારા અને મર્યાદિત સમય તે કાર્ય પાછળ આપી શકે એવી સ્થિતિમાં, તેમ છતાં કોશના નમુના રૂપે ત્રણ અક્ષરો, **अ, आ** અને **प** તેમણે અગવડ

*જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૨૨; જુલાઈ પૃ. ૧૯૮

વેઠીને પણ પદ્ધતિસર સંપાદન કરી આપ્યા હતા, અને તેમાંનો **પ** અક્ષર છપાયલો છે. તે કાર્ય એમણે એકલે હાથે, બહારના કોઈની મદદ વિના કરેલું છે. દરમિયાન એમની આંખે મોતીઓ ઉતરતાં તે કાર્ય બંધ કરવું પડયું હતું.

સદરહુ કોશના સંપાદન કાર્યમાં તેમણે કેટલાક નિર્ણયો કર્યા હતા તે જાણવાજેવા છે.

(૧) ભાષામાં પ્રચલિત સર્વ શબ્દોનો સમાવેશ થવા પામે તે સારૂં પ્રાચીન કવિઓ જેમની કૃતિઓમાંના શબ્દો અગાઉ લેવાયલા જણાતા નથી તે, તે કાવ્યો ફરી વાંચીવંચાવી, ઉદાહરણ સહિત નોંધવા.

(૨) પ્રાચીન કવિઓનાં પ્રસિદ્ધ અને મહત્વનાં કાવ્યોનું નવેસર સંશોધન અને સંપાદનકાર્ય હાથ ધરવું; એ આશયથી કે તે કાવ્યોની શુદ્ધ ટેક્ષ્ટ, નવી અને જુની ઉપલબ્ધ હાથપ્રતોના આધારે, તૈયાર થાય; તેની સાથે જ તેમાંનો શબ્દ ભંડોળ જૂદો તારવવામાં આવે અને તે કાવ્યોમાં જુની ગુજરાતીનાં જે રૂપો સચવાઈ રહ્યાં હોય તે નોંધી લેવાય, જે ગુજરાતી વ્યાકરણ રચવામાં ઉપયોગી થઈ પડે.

(૩) શબ્દોના અર્થ ક્રમાનુસાર, વ્યાખ્યા બાંધી, ઉદાહરણ સહિત આપવા.

(૪) દરેક શબ્દની, બનતાં સુધી, વ્યુત્પત્તિ આપવી; તે સારૂં અપભ્રંસ સાહિત્યનું જ્ઞાન આવશ્યક માન્યું હતું.

(૫) જે વ્યાખ્યા અને અર્થ આપવામાં આવે તે શુદ્ધ અને ચોક્કસ હોય.

એમની આંખે અડચણ આવી ન હોત અને બહારના વિદ્વાનોનો પૂરો સહકાર મળ્યો હોત તો એમના હસ્તે જ ઉપરોકત કોશ આજ સુધીમાં અડધા ઉપરાંત તૈયાર થવા પામ્યો હોત; આપણા ભાષા સાહિત્યના એમના જેવા પ્રખર અને તલસ્પર્શી વિદ્વાન અને અભ્યાસી બહુ થોડાક જ મળી આવશે.

કવિ પ્રેમાનંદની પેઠે એઓ પણ ગુજરાતીમાં જ લખવાનો આગ્રહ ધરાવે છે, અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને ગૌરવવંતુ થાય તે સારૂ અનેકવિધ પ્રયત્નો હમેશ કરતા રહેલા છે.

એ ભાષા પ્રેમથી પ્રેરાઇને ઉત્તરાવસ્થામાં આ ભગીરથ કાર્ય એમણે

આરંભ્યું હતું; અને આજે એંસી વર્ષની વયે, તે કોશનું કાર્ય ફરી ઉપાડી લેવામાં આવે તો, તેના તંત્રીમંડળમાં જોડાઈ, યથાશક્તિ સહાયતા આપવાને તેઓ ખુશી છે.

ઓક્ષફર્ડ ન્યુ ઇંગ્લિશ ડિક્ષનેરી ત્રણ જમાનાના સતત પરિશ્રમ પછી સન ૧૯૨૮માં, દેશદેશાંતરોના હજારો વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓના સહકાર અને સહાયતા વડે, લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થઈ, મ્હોટા દશ વૉલ્યુમમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. અંગ્રેજી સ્કોલરશીપનો તે ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે; તેનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ રોમાંચક છે.

ભાષા જીવંત હોઈ, દરરોજ તેમાં નવાનવા શબ્દોની ભરતી થતી રહેવાની, તે કારણે કોશમાં વખતોવખત સુધારા ને ઉમેરા થવાના અને તે ઓક્ષફર્ડ ડિક્ષનેરી સંબંધમાં પણ થવા પામ્યું છે; એટલે કોશની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહે અને તેનાં નવીન સંસ્કરણ થતાં રહે એ જરૂરનું છે.

ઉપર જણાવ્યું છે કે આપણી ગુજરાતી ભાષાનો સારો અને વિશ્વસનીય કોશ નથી, અને તે ખામી હવે નભાવી લેવાય એવી નથી. તે વાસ્તે પહેલી તકે વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે, અને તે કાર્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, જે પ્રાંતની મ્હોટી અને સર્વદેશી સંસ્થા છે, તેણે અન્ય સાહિત્ય સંસ્થાઓની સહાનુભૂતિ અને સહકાર મેળવી ઉપાડી લેવું જોઇએ.

અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ મહાત્માજીએ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસને પુષ્કળ વેગ આપેલો છે અને જોડણી કોશ રચાવીને એ કાર્ય સરળ કરી મૂક્યું છે; એમના પ્રમુખપદે મળતું સાહિત્ય પરિષદનું બારમું સંમેલન તે કાર્યની સિદ્ધિ સારૂ, યોગ્ય ઠરાવ કરી ઘટતી તજવીજ કરે, તો તે સેવા આપણા સાહિત્યની મ્હોટી ખામી દૂર કરી, તે તેનું જીવંત સ્મારક થઇ રહેશે.

તામિલ ભાષાનો કોશ મદ્રાસ યુનિવરસિટિ છપાવી રહી છે; નાગરી પ્રચારિણી સભાએ 'હિન્દી શબ્દસાગર' બહાર પાડી હિન્દી જનતાની ઉત્તમ સેવા કરેલી છે; અને મહારાષ્ટ્રમાં એક મર્યાદિત ભંડોળની જવાબદારી વાળી એક મંડળી થયેલી છે, તેના તરફથી મરાઠી કોશના ત્રણ વોલ્યુમો પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યાં છે. માત્ર ગુજરાત પ્રમાદ સેવે છે; તેની પાસે યોગ્ય લાયકાતવાળા વિદ્વાનો નથી, એમ નથી; કોશની સાધનસામગ્રી નથી, એમ પણ નથી; પૈસાની અછત છે એવું કારણ આગળ ધરી શકાય એમ

નથી. જે કાંઇ મુશ્કેલી અગર જરૂરનું છે તે સંગઠન છે; વિદ્વાનો અને સાહિત્ય સંસ્થાઓનો સહકાર અને સાથનું; તેના અભાવે એ કાર્ય ખોરંભે પડેલું છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇ તે સારૂં એક સ્વતંત્ર કોશ મંડળની સૂચના કરે છે તે વ્યવહારૂ અને વાજબી છે. મુંબાઈ યુનિવરસિટિએ એ વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપેલું છે અને તે કાર્યમાં આપણે તેનો સહકાર જરૂર મેળવી શકીએ; એ કોશના સલાહકાર મંડળમાં યુનિવરસિટિનો એક પ્રતિનિધિ નિમાય તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે. એ કાર્ય સાહિત્ય પરિષદનું એક ધ્યેય હોવું જોઇએ, અને સાહિત્ય સંસદ્‌, શ્રી ફાર્બસ સભા અને ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી તે કાર્યમાં જોડાવાની ના પાડી શકશે નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે સાર્થ જોડણીકોશ યોજીને નવો ચીલો પાડેલો છે અને નવું સ્થપાયલું ગુજરાતી ઇન્સ્ટ્રાટયુટ એ કાર્યમાં સક્રિય ફાળો આપશે એમ આપણે માની લઈશું. તે સિવાય દેશી રાજ્યોમાં વડોદરા રાજ્યની સાહિત્ય સેવા જાણીતી અને ઉંચી કોટિની છે; શ્રી ગોંડળનરેશ ભગવતસિંહજી એક સારો અને સંપૂર્ણ ગુજરાતી કોશ યોજવાનો અભિલાષ ધરાવે છે અને ભાવનગર રાજ્ય, જે સાહિત્યકારોની કદર કરતું આવેલું છે તે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની દોરવણીથી યોગ્ય ફાળો જરૂર આપે.

ગુજરાતી કોશની પ્રવૃત્તિ મ્હોટા પાયા ઉપર ઉપાડવાને, આ પ્રમાણે ભૂમિકા, તૈયાર માલુમ પડશે; ફક્ત તે માટે કોઇએ આગેવાની લેવી જોઇએ; અને તે સારૂં સાહિત્ય પરિષદ સર્વ રીતે યોગ્ય સંસ્થા છે. તે એ કાર્ય શરૂ કરે તો તેને પ્રાંતની જૂદી જૂદી સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓની મદદ જરૂર મળે, એ વિષે શંકા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.

તે સારૂં ફંડ એકઠું કરવા સાહિત્ય પરિષદ યોગ્ય લાગે તો જાહેર અપીલ કરે અથવા તો એક લાખ રૂપિયાની મૂડીવાળી, મર્યાદિત જવાબદારીની એક મંડળી કાઢે, જેનો શેર રૂ. દશનો હોય, તે શેરહોલ્ડરને કોશની નકલ તે રકમ પૂરતી વિના મૂલ્યે મળે.

અન્ય પ્રાંતોમાં એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલી છે, અને તે યોજના ફતેહમંદ નિવડેલી છે; આપણે અહિં તે યોજના અમલમાં મૂકવા મૂશ્કેલી નહિ નડે એવું માનવું છે.

તે કોશના સંપાદન કાર્યમાં નિષ્ણાતોને રોકવામાં આવશે, પણ તેની સાથે એક સલાહકાર સમિતિ નિયોજવામાં આવે, તેમાં જૂદી જૂદી સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ નિમવામાં આવે; તે એ કાર્યમાં ઘણી રીતે મદદગાર થઈ પડશે.

વધુમાં જે યોજના ઘડવામાં આવે તેમાં એક કલમ એવી ઉમેરવામાં આવે કે તે કોશનું કામ, મુકરર સમયમાં, પૂરૂં કરવા તજવીજ થાય.

ગુજરાતી કોશ સારૂં આવી એકાદ યોજના હાથ ધરવામાં આવે, જે આપણા ભાષા સાહિત્યની એક ખોટ પૂરી પાડશે અને તે વિષયના નિષ્ણાતોના હસ્તે, એ વિષયમાં હિત ધરાવતા, જૂદા જૂદા પ્રતિનિધિઓના બનેલા સલાહકાર મંડળની દેખરેખ નીચે, સંપાદિત થઈ, તે કોશ પ્રમાણભૂત અને સર્વમાન્ય નિવડશે એવી આશા પડે છે.*

કોશની પેઠે ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા અને તેનો અભ્યાસ કરવા વ્યાકરણ ગ્રંથ પણ એટલા જ મહત્વનો છે. તેના નિયમો અને સિદ્ધાંત જાણેથી, ભાષા પર સારો કાબુ આવે છે, અને તે વડે લેખન શુદ્ધ થવા પામે છે અને તેમાંના દોષ પારખી શકાય છે. વળી ભાષાનો વિકાસ સમજવા તે જ્ઞાન બહુ મદદગાર થઈ પડે છે.

સને ૧૮૬૭ માં સોસાઇટીની સૂચનાથી રેવરંડ જોસફ વૉન ટેલરે એક મ્હોટું, ગુજરાતી વ્યાકરણ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની મદદ લઇને, રચ્યું હતું; અને લાંબા સમય સુધી એજ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વંચાતું. પણ પછીથી ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધતાં અને શાળા પાઠશાળામાં એ વિષયને સ્થાન અપાતાં એક શાસ્ત્રશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણની ખોટ નડવા લાગી અને તે મુશ્કેલી દૂર કરવા એ વિષયના નિષ્ણાત, એક સમર્થ વૈયાકરણી રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ બૃહદ વ્યાકરણ લખ્યું, તે હાલમાં યુનિવરસિટિના અભ્યાસક્રમમાં નિયત થાય છે.

પરંતુ એ બંને–ટેલર અને કમળાશંકરનાં–વ્યાકરણોનો સામાન્ય દોષ એ માલુમ પડે છે કે તેની રચના અને વ્યવસ્થા, જાણે કે ગુજરાતી સંસ્કૃત-

* બીજા કોશો, જેવા કે પારિભાષિક કોશ, પૌરાણિક કથા કોશ, પર્યાય શબ્દ કોશ, રૂઢિપ્રયોગ કોશ, ભૌગોલિક કોશ વગેરેની માગણી છે જ; પણ એ પ્રશ્ન અન્ય કોઈ પ્રસંગે ચર્ચીશું.

માંથી સીધી જ ઉતરી આવી હોય એ પ્રમાણે કરેલી છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી. પ્રાકૃત સંસ્કૃતમાંથી આવ્યું અથવા તો સંસ્કૃતની સાથે સાથે લોકભાષા તરીકે તેનો ઉપયોગ થતો એ વિવાદસ્પદ પ્રશ્નમાં આપણે નહિ ઉતરીએ; પણ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ ઉદ્દભવ્યું અને એ અપભ્રંશમાંથી આપણી દેશી ભાષાઓ, હિન્દી, ગુજરાતીનો ઉદ્દભવ થયો; તેથી પ્રાકૃતનું અને અપભ્રંશનું જ્ઞાન તેની રચના અને બંધારણ સમજવામાં વિશેષ મદદગાર થઈ પડશે; ગુજરાતીમાં જે પ્રત્યયો ઉતરી આવ્યા છે, તેના રૂપોના ફેરફાર થયા છે, અને શબ્દોમાં વિકાર અને ઉત્ક્રાંતિ થવા પામી છે, એ સઘળું જાણવા સમજવાને અપભ્રંશનું જ્ઞાન એક માત્ર કુંચી છે. એકલા સંસ્કૃતના જ્ઞાન વડે તે કોયડો નહિ ઉકલશે.

તે વ્યાકરણો રચાયે ઘણો સમય થયલો છે અને તે પછી ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય સારીરીતે ખીલ્યું છે; અને બીજી પ્રાંતીય ભાષા સાથેનો પરિચય વધતાં ગુજરાતી લખાણમાં તેની અસર સુદ્ધાં થવા પામી છે.

એક સમર્થ લેખક, કદાચ વ્યાકરણ દોષ કરે, પણ તે એક રૂઢ શબ્દ પ્રયોગ તરીકે, માન્ય થશે અને પ્રચારમાં આવશે.

નવજીવન સાપ્તાહિકની શરૂઆત કરી તે સમયે મહાત્માજીના લખાણમાં વ્યાકરણ દોષો આવતા તે સામે કેટલેક સ્થળેથી ટીકા થયલી, પણ આપણે કવિ દયારામના શબ્દોમાં કહીશું કે, "શું જાણે વૈયાકરણી, વસ્તુના રસને શું જાણે વૈયાકરણી," તેમ મહાત્માજીના સંદેશાએ જનતા પર જે પ્રબળ છાપ પાડેલી છે અને તેની અસરથી તેમનાં જીવન પ્રાણવંત અને પ્રગતિમાન થવા પામ્યા છે, તેનો એમને (વૈયાકરણી) કયાંથી ખ્યાલ આવે ? જે સર્વ લખાણનું લક્ષ્યબિંદુ હોય અથવા હોવું જોઇએ.

ભાષા સાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ સાથે તેના વ્યાકરણમાં નવા નવા પ્રયોગ થવાના અને ફેરફાર ઉદ્દભવવાના અને જીવંત સાહિત્યનું એ તો ચિહ્ન છે; અને તે ઇષ્ટ છે; વાસ્તે વ્યાકરણ ગ્રંથોની વખતોવખત તપાસ થઈ તેમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરવામાં આવે તે થોડું અગત્યનું નથી.

સન ૧૮૩૬ માં દાદોબા પાંડુરંગે, સુરતના પાંચ દદ્દામાંના એક, મરાઠીમાં પહેલ વહેલું વ્યાકરણ રચ્યું હતું અને ચાલુ વર્ષમાં તેની શતાબ્દી ઉજવવાની ગોઠવણ પણ થયેલી છે. તે ઉત્સવ ઉજવનાર મંડળીનો

આશય પણ મરાઠી વ્યાકરણનો ઐતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરી, તેને શુદ્ધ કરવાનો છે અને તે કાર્ય જરૂરનું માલમ પડશે.

આ બધી હકીકત લક્ષમાં લેતાં, સૌ કોઈ એ વિષે સંમત થશે કે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, નવેસર, ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્‌ભવ અને તેનાં કારણો વિચારી તપાસી, લખાવવા વેળાસર વ્યવસ્થા થવી ઘટે છે, અને ઉપરોક્ત ગુજરાતી કોશનું સંપાદક મંડળ અસ્તિમાં આવે, એ કાર્ય હાથ ધરે, તો તેમાં ઘણી સુગમતા થવા પામે; એટલું જ નહિ પણ તે શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક ધોરણસર રચવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પડશે નહિ.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ "ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ"માં ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓમાં ગુજરાતી કોશની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસનો પણ નિર્દેશ કર્યો હતો.

છેલ્લાં ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષોમાં આપણા પ્રાંતના તેમ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પડેલો છે; અને તે વિષે ઉપયુક્ત માહિતી આપતાં કેટલાક પુસ્તકો રચાયલાં છે; એ ક્ષેત્રમાં સોસાઈટીનો ફાળો મ્હોટો અને મહત્વનો છે; સામાન્ય વાચકને આપણા દેશનો ઇતિહાસ જાણવાને સોસાઇટીએ બને તેટલી માહિતી પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે; તે ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રજાજીવનની દૃષ્ટિએ, લખાવવા હજી વાર છે; તે સારૂ પ્રથમ સાધન સામગ્રી એકઠી કરવાની જરૂર છે. તેનું બરોબર સંશોધન અને અભ્યાસ થયા પછી, તે ઉપરથી એક નવીન અને સ્વતંત્ર ઇતિહાસ રચાવવાનું બની શકશે.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તુટક અને અસંબદ્ધ મળે છે. તે પ્રશ્ન કાંઈક ગુચવણભર્યો અને કઠિન હતો, તેમાં સિંધમાં મ્હોંજોડેરો અને પંજાબમાં હરપ્પામાં થયેલાં ખોદકામ અને શોધખોળનાં પરિણામે હિન્દના ઇતિહાસનો આખોય દૃષ્ટિકોણ ફેરવાઇ ગયો છે અને નવા નવા મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા છે; કેમકે તે સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો–અવશેષો, લિંબડી, અમરેલી વગેરે જૂદે જૂદે સ્થળેથી મળ્યાંના સમાચાર વર્તમાનપત્રદ્વારા જાણવામાં આવ્યા છે તે તેનો વિસ્તાર બતાવે છે, પણ તેની સીમાં કયાં સુધી પહોંચી હતી તે વિષે આપણે હજી અજ્ઞાત છીએ.

વળી નર્મદાખીણ શોધખોળ મંડળ જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે તે પણ એ વિષય ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડે એમ સંભવે છે.

ગુજરાતી પ્રજા પંચરંગી જાતિઓની બનેલી છે, તેમાં ભાટીઆ, લુહાણા, ખોજા, મેમણ, પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, બ્રાહ્મણ, નાગર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ જાતિઓનો ઇતિહાસ જાણ્યાથી તેનો વૃત્તાંત એક અદ્‌ભુત રોમાંચક કથા જેવો માલુમ પડશે. એ જાતિઓ કયાંથી આવી, શા કારણે દેશ છોડયો, ગુજરાતમાં કેવી રીતે દૃઢ થઇ, પ્રાંતના વિકાસ અને વિસ્તારમાં તેમણે શી સહાયતા આપેલી છે, દેશની આબાદી અને સમૃદ્ધિ મેળવવામાં દરેકે કેવો અને કેટલો હિસ્સો આપેલો છે અને એક બીજી જાતિઓ માંહોમાંહે ભળી જઈ ને ગુજરાતી પ્રજા તરીકે એક થવા પામી અને તેની પરસ્પર શી અસર થઇ, એ આખો પ્રશ્ન સમગ્રપણે વિચારવા જેવો છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસની ખાત્રી લાયક ઐતિહાસિક હકીકત સાંપડે છે તે સમયથી, બહારની વિદેશી જાતિઓએ, ગુજરાત ઉપર, એક પછી એક આક્રમણ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. શક, હૂણ અને ગુર્જરોનો વૃત્તાંત તેની સાબિતીરૂપ છે. પછીથી એ જાતિઓ હિન્દુધર્મમાં ભળી ગઇ હતી એ ઓછું આશ્ચર્યજનક નથી. જૈનોનાં આગમ ગ્રંથો વલ્લભીપુરમાં લિપિબદ્ધ થયા હતા; અને જૈનધર્મ અને સંસ્કૃતિએ ગુજરાતના ઘડતરમાં મ્હોટો ફાળો આપેલો છે, એ વિસરવું જોઈએ નહિ. મુસ્લિમ અને મોગલ સત્તા લાંબા સમય સુધી ગુજરાતમાં ટકી હતી અને પ્રજા જીવનપર, રાજકર્તા તરીકે તેમણે તેમજ ઇસ્લામ ધર્મે પ્રબળ અસર કરેલી છે, તેનાં અનેક ચિન્હો મળી આવશે.

મરાઠાઓનો અમલ ઝાઝો વખત રહ્યો ન હતો; તોપણ તેની છાપ ગુજરાતી જીવનમાં જોવામાં આવશે અને અનેક મહારાષ્ટ્રી કુટુંબો ગુજરાતમાં સ્થાયી વસ્યાં છે, એ પણ સામાજિક દૃષ્ટિને એક વિચારણીય મુદ્દો રજુ કરે છે.

અંગ્રેજી અમલે તો આપણી પ્રજામાં જે ચેતન આણ્યું છે તે કાંઈક અજબ છે. ગુજરાતી પ્રજાજીવન એથી ખૂબ રંગાયું છે અને તે ક્રાંતિકારી નિવડે તો આપણે અજાયબ થઇશું નહિ.

ગુજરાતી પ્રજા અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ, ઉપરની વિગતો વિચારતાં, વિધવિધ તત્ત્વોથી મિશ્રિત-composite છે; રંગ તેમ ધર્મ, વિચાર અને સંસ્કૃતિમાં ભિન્ન માલુમ પડશે, પણ સરવાળે એક ગુજરાતી પ્રજા તરીકે તે મગરૂરી લેતી જણાશે.

વધુમાં ગુજરાતીઓની સાહસિકતા, વાણિજ્ય પ્રેમ, કાર્યદક્ષતા, વ્યવહારિક ડહાપણુ અને વિનય એ સર્વ એ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે.

આજ સુધીમાં લખાયલા ઇતિહાસમાં રાજકીય બનાવોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે, પણ બે હજાર વર્ષના લાંબા ગાળામાં પ્રજાજીવન કેવી રીતે આગળ વધતું રહ્યું, વિકાસ પામ્યું, તેમાં ક્યારે ક્યારે ભરતી ઓટ આવ્યા, અને તેનાં શાં પરિણામો નિપજ્યાં, એ પદ્ધતિસર તપાસવું જોઇએ, તેમ ભારતવર્ષના એક અંગ તરીકે ગુજરાત પ્રાંતે કોઈ વિશિષ્ટ સેવા કરેલી છે કે કેમ અને તે કેવા પ્રકારની તેની વિગતો પણ આપણે મેળવવી તપાસવી જોઈએ.

જે મુદ્દાઓ અત્રે ઉપસ્થિત કર્યા છે તે નવા નથી; તેનો આશય માત્ર એ છે કે તે પ્રતિ બહુ થોડું જ ધ્યાન અપાયું છે; પણ દુઃખની બીના એ છે કે જે થોડાઘણા તેનો અભ્યાસ કરવા આતુર છે, તેમને તે માટે જરૂરી સાધનો મેળવવામાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ નડે છે.

સન ૧૯૨૧ માં "ગુજરાત પુરાતત્ત્વ" ની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે એવી આશા પડેલી કે ઇતિહાસના અભ્યાસીને જે અડચણ પડતી તે એથી દૂર થશે, એટલુંજ નહિ પણ આપણા પ્રાન્તનો એક સવિસ્તર અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ લખાવવાનો તેના તરફથી પ્રબંધ થશે.

પરંતુ દેશમાં જાગેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિના અંગે તે દ્વાર અકાળે બંધ પડયું હતું.

એક તરફથી નવાં નવાં ખોદકામ અને શોધખોળના પ્રયત્નો ચાલુ છે તેમ બીજી તરફથી જુનાં ઐતિહાસિક લખાણો, જેમકે પેશ્વાનું દફતર, ગાયકવાડ સરકારનું દફતર, અંગ્રેજી રેસિડેન્સિનું દફતર, પોર્ટુગીઝ અને ડચ વૃત્તાંત વગેરે સાધનસામગ્રી વધુને વધુ પ્રમાણમાં પ્રકાશમાં આવતી જાય છે, અને વેરણખેરણ પડેલું ઐતિહાસિક સાહિત્ય પુષ્કળ છે.

પર પ્રાંતોમાં ઐતિહાસિક સંશોધનનું કાર્ય વેગભર થઈ રહ્યું છે; જૂદી જૂદી યુનિવરસિટિઓએ પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી છે. પૂનામાં ભાંડારકર રીચર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટની સાથે ભારત ઇતિહાસ સંશોધન મંડળનું કાર્ય પણ પ્રગતિમાન માલુમ પડશે.

એ સ્થળે ઇતિહાસના અભ્યાસ અને લેખનકાર્ય માટે પુષ્કળ સામગ્રી સંગ્રહેલી ઉપલબ્ધ છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમાં મ્હોટો પુસ્તક ભંડાર છે; પણ તે અધુરો છે.

જ્યાં સુધી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારૂં એક કેન્દ્રિત સ્થળે, ઉપલબ્ધ સર્વ સાધન સામગ્રી સંગ્રહવામાં નહિ આવે, અને તેના સંશોધન અને અભ્યાસ સારૂ, પુરતી ગોઠવણી નહિ થાય, ત્યાં સુધી ગુજરાતના એક સારા ઇતિહાસની આશા રાખવી નિરર્થક છે.

તે માટે પ્રથમ એક ઇતિહાસ મંડળ, ઇતિહાસપ્રેમીઓનું સ્થાપવામાં આવે એ અગત્યનું છે; તે ઐતિહાસિક વસ્તુઓ અને સાધનો એકત્ર કરવા, સંગ્રહવા પ્રયાસ કરે, તે પછી જ ગુજરાતનો સાચો અને વાસ્તવિક ઇતિહાસ, પ્રજાજીવન વિકાસની દૃષ્ટિએ, આલેખવાનું બની શકશે.

આપણે ઇચ્છીશું કે સાહિત્ય પરિષદ તે દિશામાં યોગ્ય અને વ્યવહારૂ પગલાં લેશે; સાથે સાથે એવી વિનંતિ પણ આપણે કરીશું કે ચોક્કસ મુદતમાં એ યોજના અમલમાં મૂકાઈ, "ઇતિહાસ સંશોધન મંદિર" મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે; તે માત્ર એક અભિલાષ રહેવા ન પામે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રશ્ન ગુજરાતના ઇતિહાસ જેવો મુશ્કેલ નથી; પણ તે સારૂં કેટલુંક પ્રારંભિક કાર્ય—spade work-થવું જોઈએ છીએ; તો એ વિષયને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકાય, તેમ તેમાંના પ્રવર્તક બળો બરોબર સમજવામાં આવે.

ગુજરાતી સાહિત્ય સામાન્યતઃ બે વિભાગમાં વહેંચાયલું છે; (૧) પ્રાચીનયુગ–કવિ દયારામ સુધી (૨) અર્વાચીનયુગ–દલપતરામથી શરૂ કરીને.

પરંતુ આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય બધું છપાયલું નથી; ઘણું હજી અપ્રસિદ્ધ, ભંડારોમાં અને ખાનગી સંગ્રહોમાં, અંધારામાં પડેલું છે.

પ્રાચીન કવિઓ વિષે આપણને જે માહિતી મળેલી છે, તે પૂરી નથી; તેમની કેટલીક કૃતિઓ વિષે પૂરતી ખાત્રી મળતી નથી; અને કેટલાકનો નામોલ્લેખ સાંપડે છે.

આપણા પ્રાંતમાં અરાઢશેં એંસીમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં આંદોલનો ફરી વળતાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રકાશમાં આણવાના પ્રયાસ થયા હતા; તે પ્રવૃત્તિને લઈને આપણને બૃહત્કાવ્ય દોહનના આઠ ભાગો, પ્રાચીન

કાવ્યમાળાના પ્રાંત્રીસ ગ્રંથો અને પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકના ત્રીસથી વધુ અંકો મળેલા છે. સદરહુ પુસ્તકો બહાર પડયા પછી તે કાવ્યોની વધુ અને સારી પ્રતો પ્રાપ્ત થયલી છે તેમ બીજી અનેક નવી હાથ લાગી છે.

પણ તે સઘળાની એકત્રિત માહિતી મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યની હસ્તલિખિત પ્રતોના પાંચ સંગ્રહો જાણીતા છેઃ—

(૧) શ્રી. ફાર્બસ સભા હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ. (૨) કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ, ગુ. વ. સોસાઈટી હસ્તક, (૩) વડોદરા રાજ્ય સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી પુસ્તક સંગ્રહ; (૪) "ગુજરાતી" પ્રેસ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ (૫) ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરી પુસ્તક સંગ્રહ—નડિઆદ.

સ્વર્ગસ્થ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી પાસેનો સંગ્રહ હાલમાં કોની પાસે છે તે જાણવામાં નથી.

તે સિવાય વેરણખેરણ, અણનોંધાયલી અને અંધારામાં રહેલી હાથ પ્રતોની સંખ્યા બહુ મ્હોટી માલુમ પડશે.

જૈન પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધમાં મ્હોટી સવડ એ છે કે તે જુદા જુદા ભંડારોમાં સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત સંગ્રહાયલું છે, તેમ તેની યાદી, જરૂર પડે મળી શકે છે; અને શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદે "જૈન કવિઓ" એ નામે બે ગ્રંથો, એ સાહિત્યની લંબાણ સમાલોચના સહિત, બહાર પાડયા પછી, તે સંબંધી બહુ થોડું જાણવાનું બાકી રહે છે.

તે ધોરણે જૈનેતર પ્રાચીન સાહિત્યની તપાસ અને નોંધ થાય એ આવશ્યક છે.

કવીશ્વર દલપતરામ અને શ્રી ફાર્બસ સભાના સંગ્રહની યાદીઓ છપાયલી છે, એવી યાદીઓ સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીની, ગુજરાતી પ્રેસની, ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરીની અને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી સંગ્રહની થવી જોઇએ.

એ યાદીઓ ઉપરથી કેટલુંક પ્રાસ્તાવિક કાર્ય થઈ શકે; જૂદા જૂદા કવિઓની કૃતિઓની સાલવાર અને સમગ્રપણે નોંધ કરી શકાય; તેમ તેના પુનઃ પ્રકાશન કે નવાં પ્રકાશન સારૂ યોજના ઘડવાનું સરલ થાય.

એવી માહિતી, જે તે સ્થળેથી એકત્ર કર્યા વિના પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પૂરો કે પૂરતો ખ્યાલ નજ આવે; એટલુંજ નહિ પણ તે વિષે

જે કાંઇ અભિપ્રાય કે નિર્ણય દર્શાવવામાં આવે તે દોષમુક્ત અથવા ખોટા નિવડે.

એ સંબંધમાં વિશેષ કાંઇ કહેવાનું નથી; માત્ર એ વિષયમાં રસ લેતા યોગ્ય લાયકાતવાળા અભ્યાસીને, જેવા કે શ્રી. રામલાલ મોદી, શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા-ને યોગ્ય પારિતોષિક આપી, રોકવામાં આવે; પણ તે કાર્યમાં વિલંબ થવો ન જોઈએ; કારણ કે અજ્ઞાનતાને લઈને આપણી એ સંપત્તિનો, પ્રતિદિન ધીમે ધીમે, નાશ થતો જાય છે. તે પાછી મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડશે અને તેનું મૂલ્ય રૂપિયા, આના, પાઈમાં આંકવાનું નથી.

આપણા પ્રાંતની પ્રધાન સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું એ કર્તવ્ય છે કે તે સારૂ તે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવામાં બીજા પ્રકારની અડચણ નડે છે; અને તે તેનાં સાધનોની, નોંધ અને વૃત્તાંતોની.

વર્તમાન સાહિત્ય દિવસે દિવસે વિકસતું અને ખીલતું જાય છે, તેમાં નવીનતા અને વિવિધતા આવી, તે સમૃદ્ધ થયું છે; પણ આપણા સાહિત્યકારો અને તેમની સાહિત્ય કૃતિઓ વિષે બહુ થોડી હકીકત મળી આવે છે; અને જે કાંઇ ઉપલબ્ધ છે તે સંગ્રહિત કે સંકલિત કરેલી મળતી નથી; તેથી તે દિશામાં પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને તે એ પુરુષોનાં સ્વતંત્ર, વિવેચનાત્મક અને માહિતીપૂર્ણ જીવનચરિત્રો રચાયે વધુ સવડભર્યું થઈ પડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચરિત્ર વિભાગ સત્વહીન અને અપૂર્ણ છે; પ્રજાના ઘડતરમાં એ સાહિત્ય ઘણું ઉપયોગી નિવડે; અંગ્રેજી સાહિત્યનો એ વિભાગ એટલો સત્વશાળી અને સમૃદ્ધ છે કે તે ઈર્ષા ઉપજાવે; ગુજરાતી સાહિત્યની એ ખામી જરૂર આપણે દૂર કરવી જોઇએ; અને તે ચરિત્ર ગ્રંથો સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં બહુ મદદગાર નિવડશે.

જાણીતી ઇંગ્રેજી સાક્ષરમાળા (English men of letters) ના ધોરણે કવીશ્વર દલપતરામથી શરૂ કરી સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈના કાળ સુધીના વિદેહી સાક્ષરોનાં પ્રમાણભૂત ચરિત્રો તેના અધિકારી પુરુષોને લખવાનું સોંપવામાં આવે એ અત્યારના સંજોગોમાં હિતાવહ છે; અને તે

સાધન સાહિત્ય પ્રાપ્ત થતાં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચાવવાનું કાર્ય અઘરૂં થઇ પડશે નહિ.

પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય અમલમાં આવતાં, એવો એક ભય ઉભો કરવામાં આવ્યો છે કે એકબીજા પ્રાંતો વચ્ચે કેટલીક ખોટી હરિફાઇ થવા પામશે; આપણે એ ભીતિ પ્રતિ ઝાઝું લક્ષ આપીશું નહિ; તે ભય અસ્થાને માનીશું; પણ આપણું જે પ્રજાકીય ઐક્ય છે; જે પરસ્પરનો પરિચય અને સંબંધ છે, તેને દઢતર કરવા, ગાઢ બંધનોથી જોડવા, તેના એક માત્ર ઇલાજ તરીકે, તે પ્રાંતના ભાષા સાહિત્યથી વાકેફ રહીએ, એ મહત્વનું છે. તે પરસ્પર જોડનારી સાંકળ નિવડશે; અને એથી બીજો લાભ એ થશે કે આપણું ભાષા સાહિત્ય તે દ્વારા સમૃદ્ધ થશે.

આપણા સાહિત્યમાં નવી નવી, સ્વતંત્ર અને મૌલિક કૃતિઓ રચાય, તેથી આપણે જરૂર અભિમાન ધરીએ; પણ બીજી રીતે ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા આપણે આપણા સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત કરીએ, એ ઓછું ઉપયોગી કાર્ય નથી.

તે સંબંધમાં છૂટાછવાયા અને વ્યક્તિગત પ્રયાસ કરવામાં આવે તેનાં કરતાં સાહિત્ય પરિષદ એક સમિતિ નીમે, તે, એ પ્રશ્નનો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી, એક યાદી તૈયાર કરે એ વધુ પસંદ કરવા જેવું છે.

હંસ માસિક દ્વારા હાલમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં છપાતા લેખોનો પરિચય કરાવવા પ્રયત્ન ચાલુ છે, તે આવકારપાત્ર છે; પણ જે તે ભાષાના સર્વોશ્રેષ્ઠ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓનો સ્વભાષામાં તરજુમો વાંચવાનો લાભ મળે એ ધોરણ જ ઇષ્ટ છે.

લિપિ સુધારણાનો પ્રશ્ન અત્યારે ચર્ચાઇ રહ્યો છે તેનો વ્યવહારૂ ઉકેલ આવતાં, એ લિપિમાં પરપ્રાન્તિય સાહિત્ય, વાંચવાનો મહાવરો પડે, સુગમતા થશે અને તે મ્હોટો લાભ છે.

તથાપિ સાહિત્યના એક વિભાગ તરીકે ભાષાંતર સાહિત્યનું મૂલ્ય છે અને તેની જરૂર ઉભી રહેવાની જ.

પ્રસ્તુત લેખનો એક જ આશય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ઉણપો જણાય છે તે દૂર કરવા અને તેની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા, સાહિત્ય-

પરિષદ તે વિષે પુખ્ત વિચાર કરી, યોગ્ય નિર્ણયપર આવે, એટલુંજ નહિ પણ જે કાર્યક્રમ યોજે તે મુકરર સમયમાં પૂરો થવા પામે.

કર્મવીર પુરુષ તરીકે જેમની ખ્યાતિ બંધાયલી છે, જેમને માત્ર કાર્ય પસંદ છે; અને કાર્યમાંજ અચળ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એઓ આ સંમેલનની બીજી બેઠક મળતાં સુધી તેના સુકાની રહેશે.

એ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ પાસેથી, સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે, એટલી આશા આપણે રાખીશું કે ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ, દોષો અને જરૂરિયાતો સંબંધમાં સાહિત્ય સંમેલન જે તે નિર્ણય ઉપર આવી તે અમલમાં મૂકાય અને મુકરર વખતમાં પૂરો થાય એવો એકાદ કાર્યક્રમ નિયોજશે.*

* સાહિત્ય સંમેલન—અમદાવાદ—માં રજુ કરેલો નિબંધ.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૫)

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સને ૧૯૩૫)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ	લેખક વા પ્રકાશક	કિંમત
અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખા-દર્શન-ખંડ ૧	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧—૦-૦
ઇતિહાસ દર્શન-ખંડ ૨ જો પુસ્તક ૧ લું	"ધૂમકેતુ"	૦—૮-૦
ઇરાન	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦-૧૨-૦
ખંભાતનો ઇતિહાસ	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	૪—૦-૦
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો	ગિરજાશંકર વલ્લભરાયજી આચાર્ય	૪—૦-૦
ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધનો ગુજરાતી અનુવાદ	હીરાલાલ રંગીલદાસ કાપડીઆ	૧—૦-૦
તવારીખની તેજછાયા પુ. ૨	અનુ. વેણીલાલ બુચ	૦—૮-૦
,, ,, પુ. ૩	,, ,,	૦—૮-૦
,, ,, પુ. ૪	,, ,,	૦—૮-૦
,, ,, પુ. ૫	,, ,,	૦—૮-૦
તાજપોષી	મગનલાલ ગજ્જર	૦—૪-૦
તેજપાલનો વિજય	લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી	૦—૮-૦
પ્રબન્ધચિંતામણિનું ગુજરાતી ભાષાન્તર	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૧—૦-૦
પ્રાચીન ભારતવર્ષ-ભા. ૧ લો	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ	૫—૦-૦
પ્રાચીન પૂર્વ	દલપતરામ ઇચ્છારામ પાઠક	૦-૧૨-૦
બહુચરાજી	સમર્થદાન શિવદાનજી મહિયા	...
બ્રાહ્મણવાડા	મુનિશ્રી જયન્તવિજયજી	૦—૪-૦
ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર	લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ	૦-૧૩-૦
ભરતખંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	મનઃસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી	૦-૧૨-૦
મહારાજાધિરાજ	કનૈયાલાલ ભાઇશંકર દવે	૦—૪-૦

મિરાતે અહમદી (વૉ. ૨-ખંડ-૩)	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૧—૦-૦
રાજ્યરંગ-ભાગ ૨ જો	નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે	૦-૧૨-૦
સરખેજનું રેખાદર્શન	દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠી	૦—૪-૦
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ-ઉત્તરાર્ધ	છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૧—૦-૦
હિંદની સફરે નિકળેલા વહાણવટીઓ	દેવેન્દ્ર. ર. મજમુદાર	૦-૧૨-૦
હિંદનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ	મનઃસુખલાલ મોહનલાલ	૧-૧૨-૦

રાજકારણ

ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસ	પ્ર. કૉંગ્રેસ	૨—૦-૦
રશિયાનો નવયુગ	'યજુર્વેદી'	૦-૧૪-૦
સરળ રાજ્યશાસ્ત્ર	ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર માર્કન્ડ મ્હેતા	૧—૬-૬
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	૦—૬-૦
સ્વરાજ્ય અને સંરક્ષણ	'યજુર્વેદી'	૦—૮-૦

જીવનચરિત્ર

અલ-કુબરા	અનુ-રહમતુલ્લાહ "અમિન"	૦—૬–૦
આશ્રમના આત્મા (મણિ-લાલ કાકા)	જયંતિલાલ ન. ધ્યાની	૦—૧–૬
એડૉલ્ફ હીટલર	લક્ષ્મીદાસ દાણી	૦—૮–૦
કવીશ્વર દલપતરામ-ભા.૨જો પૂર્વાર્ધ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૩—૮–૦
કાગાવા	ચુનીલાલ પુરુષોત્તમ બારોટ	૦—૩–૦
શ્રીમન્નાથ પ્રભુઃ જીવનમાલા-૧	કરણસિંહ લાલસિંહ ઠાકોર	૦—૨–૬
યુગાવતાર ગાંધી	રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક	૦—૮–૦
વિજયાનંદસૂરિ	સુશિલ	...
છત્રપતિ શિવાજી ચરિત્ર	વામન સીતારામ મુકાદમ	૫—૮–૦
નિત્યપ્રસાદ (નિત્યાનંદજીનું જીવનચરિત્ર)	મોતીલાલ જે. મ્હેતા	...
મહાકવિ શોભનમુનિ અને તેમની કૃતિ	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	૦—૩–૦
મહારાણાશ્રી દૌલતસિંહજીનું જીવનચરિત્ર	કેશવલાલ બી. શાહ	...
સત્યાગ્રહી ગૅરીસન	ચુનીલાલ પુરુષોત્તમ બારોટ	૧—૦–૦
સયાજીરાવ ગાયકવાડ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	...
સ્મરણમંજરી	રતુભાઈ દેસાઈ	૦—૫–૦
શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા	ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ	૦—૮–૦
શ્રીમદ્‌ બુદ્ધિસાગરસૂરિ	માવજી દામજી શાહ	૦—૨–૦

કવિતા

અર્ધ્ય	"સ્નેહરશ્મિ"	૨—૦—૦
આલબેલ	કરસનદાસ માણેકલાલ	૧—૮—૦
ઇન્દ્રધનુ	સુંદરજી ગો. બેટાઇ	...
કવિતા સંગ્રહ	હીરાંબાઈ અ. તાતા	...
કાદંબરી—પૂર્વભાગ	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	૪—૦—૦
કાવ્યકલગી	મનુ હ. દવે	૧—૦—૦
કાવ્યકુંજ પુષ્પ—૭—૮	પ્રઃ—મુસ્લીમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ—રાંદેર	૦—૮—૦
કેટલાંક કાવ્યો ભાગ—૩ જો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૦—૦
શ્રીકૃષ્ણમંજરી	ઇન્દુમતિ દેસાઈજી	૧—૮—૦
કૃષ્ણપ્રેરિત કાગવાણી	કવિ દુલા ભાયા કાગ	૧—૪—૦
ખંડિત મૂર્તિઓ	ઇન્દુલાલ ગાંધી	૧—૦—૦
ગંગાલહરી	"વિયોગી"	૦—૪—૦
ગોરમાનાં ગીતો	ઇશ્વિરલાલ વિમાવાળા	૦—૧—૦
ચમકારા	જહાંગીરમાણેક દેસાઈ.એમ.એ;	૧—૦—૦
નવી ગરબાવળી	ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૦—૩—૦
નવાં ગીતો—ભા. ૨ જો	,, ,,	૦—૮—૦
નિહારીકા	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૧—૦—૦
પારસી સતીઓ	પ્ર. સ્ત્રી સાહિત્ય મંદિર	૦—૬—૦
ભોળાનાથ કાવ્ય	વૈષ્ણવ રેવાભાઈ કાળીદાસ	૧—૦—૦
મંગળસૂત્ર	શ્રી. પાદરાકર	૨—૦—૦
મ્હારાં સૉનેટ	બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	૧—૦—૦
યુગવન્દના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨—૦—૦
રાસકટોરી	મોહનલાલ મુ. ધામી	૧—૦—૦
રાસપુંજ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ પટેલ	૦—૧૦—૦
રાસ—અંજલિ	બદુભાઇ લા. ઉમરવાડીઆ	૦—૮—૦
રાસનલિની	કેશવ હ. શેઠ	૧—૦—૦
રૂકિમની હરણ	શાહ ફૂલચંદ ઝવેરદાસ	૦—૨—૦
રૂપસુન્દર કથા	ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	૦—૮—૦
વિવાહ સંગીત	ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ	૦—૪—૦
સેણી અને વીજાનંદ	ઉચ્છરંગરાય કે. ઓઝા	૦—૪—૦
સુબોધ વચનમાળા	હીરાંબાઈ અ. તાતા	...
હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ	૦—૧૨—૦
શ્રીમદ ભાગવત સ્કંધ ૧—૨	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧—૦—૦

નવલકથા

અથડાતાં હૈયાં	ઐયુબખાન ખલીલ	૩—૮—૦
અદ્‌ભુત યુવાનો	મનુભાઈ જોધાણી	૧—૦—૦
આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દીવેટીઆ	૩—૦—૦
આરતી	સુરેશ ગાંધી	૩—૦—૦
એકાદશી	સરોજિની એન. મ્હેતા	૦—૧૦—૦
અંતરની વાતો	"સોપાન"	૦—૬—૦
આંસુનું જીવન	યશવન્ત મ. દેસાઈ	૧—૮—૦
ઉરદાહ	બાબુરાવ જોશી	૧—૮—૦
કમનસીબનું કિસ્મત	જમિયત કૃ. પંડયા	૦—૫—૦
કથાવલિ-ભા. ૨જો	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	૧—૪—૦
કરણઘેલો	નંદશંકર તુળજાશંકર મ્હેતા	૬—૦—૦
કાયદાનું અજ્ઞાન-વાર્તા	રમણિકલાલ કૃષ્ણલાલ શાસ્ત્રી	૦—૧—૦
કાશીનાથ	રમણલાલ પીતાંબરદાસ સોની	૨—૦—૦
કુમુદિની	અનુ. કીસનસિંહ હ. ચાવડા	૩—૦—૦
કીર્તિદા	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૨—૦—૦
કુંજ-કિશોરી	સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાં. મ્હેતા	૩—૦—૦
કોરી કિતાબ	ગુણવંત આચાર્ય	૧—૦—૦
ગૃહલક્ષ્મી	પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૦—૧૨—૦
ગામડીઆ નરદેવ	અમૃતલાલ સુંદરજી	૧—૬—૦
ગ્રામલક્ષ્મી ભા. ૩જો	રમણલાલ વ. દેસાઇ	૩—૦—૦
ગુજરાત કાઠીઆવાડની વાર્તા ભા. ૧	પ્ર. ગુ. વ. સોસાઇટી	૦—૮—૦
ગુન્હેગાર ?	રમણિકલાલ જયચંદ દલાલ	૧—૮—૦
ગુજરાતણ ટાઈપીસ્ટ	ગંગાબ્હેન પટેલ	૧—૪—૦
ગોવાલણી અને બીજી વાતો	"મલયાનિલ"	૨—૦—૦
જાલિમોની જમાત	" બીરાદર "	૧—૦—૦
જીવનસંગીત	હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઇ	૨—૦—૦
તરંગીણિ	રમણિકલાલ કીશનલાલ	૦—૧૦—૦
તરતાં ફુલ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧—૦—૦
તોફાની તરૂણ	શ્રી " બીરાદર "	૧—૮—૦
ત્રિલોચન	કકલભાઇ કોઠારી	૧—૮—૦

દીપમાળા	ચીમનલાલ મૂળજીભાઇ લુહાર	૧—૪—૦
દેવદાસ	ભોગીલાલ ગાંધી	૦—૧૪—૦
નવલિકાઓ	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૨—૦—૦
પલકારા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૮—૦
પંકજ	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઇ	૨—૮—૦
પાતાળપ્રવેશ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૦—૧૦—૦
પૂર્વજોના પાપે	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૧—૪—૦
પ્રલય મૂર્તિ	" બાજીગર "	૨—૦—૦
પ્રતિબિંબ	ચંદુલાલ ત્રિવેદી	૦—૬—૦
પ્યાર કે ફરજ	ઝીણી પેમાસ્તર	૩—૦—૦
ભડકા	રમણીકલાલ જ. દલાલ	૨—૦—૦
ભાગ્યવિધાતા	' જયભિખ્ખુ '	૧—૮—૦
ભારેલો અગ્નિ	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨—૦—૦
ભૈરવી	કિસનસિંહ ચાવડા	૨—૮—૦
માલિકા	અમ્બુ-કુ-વશી	૧—૮—૦
મેના અને ચંબલનું યુદ્ધ	તરલિકા તર્જની	૨—૦—૦
યાદવેન્દ્ર યાને દૈવી ન્યાય	રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	૨—૦—૦
યામા	માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	૩—૮—૦
યુગાંતર	શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૧—૦—૦
રાજીનામું	નટવર મ. પટેલ	૦—૬—૦
રાણકદેવી	કાલિપ્રસાદ દેસાઈ	૦—૧૨—૦
વસમા વનબાલ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧—૮—૦
વાર્તા સંગ્રહ	શ્રી રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ	૦—૧૨—૦
વીસમી સદીની વસન્તસેના	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર	૩—૮—૦
વીરાંગના—નીલાદેવી	રેવાશંકર જાદવજી વ્યાસ	૦—૪—૦
શિવાજીની બા	"જ્યોતિ"	૦—૧૦—૦
શૈવાલિની	મનરૂપગીરી જીવણગીરીજી	૧—૮—૦
સાસુજી	ધનસુખલાલ હ. મ્હેતા	૧—૮—૦
સાસુની શિખામણ	પ્ર. શ્રી સાહિત્યમંદિર—સુરત	૦—૧—૦
સુનીતા શ્રોફ	યજ્ઞેશ હ. શુકલ	૦—૧૨—૦
સોરઠરાણી	ગોકુલદાસ દ્વા. રાયચુરા	૧—૮—૦
સોલંકી યુગની કીર્તિ કથાઓ	અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી	૨—૦—૦
સૌરભ	પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	૦—૮—૦
સંધ્યાના રંગ	બાબુરાવ જોષી	૧—૮—૦
સંસાર	શંકરપ્રસાદ એસ. નાણાવટી	૧—૮—૦
સ્વર્ગની પરીઓ	મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૧—૦—૦
હૃદય ઝરણાં	રમણલાલ વાડીલાલ શાહ	૧—૦ ૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

આદર્શ નાગરિક	સવિતાલક્ષ્મી કાનજીભાઈ	૦—૪—૦
આત્મસંદેશ	મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી	૦—૪—૦
આસ્તિકવાદ	કનૈયાલાલ કોઠારી	૨—૦—૦
આત્મબોધ	... ...	...
કુટુંબભાવના	ચંદુલાલ કેશવલાલ અમિન	...
કુમારપાળ રાજાના રાસનું રહસ્ય	પ્ર. જૈનધર્મ પ્રચારક સભા–ભાવનગર	૧—૦—૦
કૈલાસપતિ	શ્રી. હંસદેવ અવધૂત	૧—૮—૦
ગાંધી વિચારદોહન	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦—૮—૦
ત્યારે કરીશું શું ?	નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	૧—૦—૦
દુનિયાની બાલ્યાવસ્થા (બીજી આવૃત્તિ)	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	...
દુનિયાના ધર્મો તથા મ્હારા ધર્મવિચાર	રંગનાથ શંભુનાથ ધારેખાન	૨—૦—૦
ધર્મ અને સમાજ પુસ્તક ૨જું	સ્વ. સર રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ	૧—૦—૦
નવયુગનો જૈન	મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ	૧—૦—૦
ભારતધર્મ અને અંધારા રંગ–મહેલનો રાજા	નરસિંહભાઈ ઈશ્વિરભાઈ પટેલ	૧—૮—૦
ભાવોર્મિ	"ભાવિક" એમ. એ;	૧—૦—૦
ભીષણ હત્યાકાંડ	"પાગલ"	૦—૫—૦
માનસનાં મોતી	વલ્લભજી ભાણજી	૦—૮—૦
લગ્ન કે પ્રપંચ ?	નરસિંહભાઈ ઈશ્વિરભાઇ પટેલ	૦—૮—૦
વક્તા બનો	મુનિ વિદ્યાવિજયજી	૦—૬—૦
વિદાય વેળાએ	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦—૮—૦
સભાસંચાલન	ક્રીકુભાઇ રતનજી દેસાઈ	૦—૬—૦
સહાયવૃત્તિ	નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	૧—૪—૦
સામાન્ય નીતિદર્શન	જગજીવન ઈશ્વિરભાઇ	૦—૪—૦
સાચી ઓળખાણ	હરભાઈ	૦—૬—૦
સુભાષિત પદ્યરત્નાકર	વિશાલવિજયજી	૧—૪—૦
હિન્દના હિતનો ઉકેલ	રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ	૧—૦—૦
હિરણ્ય ગર્ભ હિન્દુ	ઠક્કુર નારાયણ વીસનજી	૪—૦—૦
હૃદયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ	અનુ. સેવાનંદ	૧—૦—૦

પ્રવાસ

કાળાપાણીને પેલેપાર [બ્રહ્મદેશના પ્રવાસપત્રો]	રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક	૦—૬—૦
પ્રવાસ વિનોદ	અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી	૧—૦—૦

કેળવણી

કારીગરીનું શિક્ષણ ભા. ૧	ગિજુભાઇ	૦-૧૦-૦
કારીગરીનું શિક્ષણ ભા. ૨	ગિજુભાઇ	૦-૧૦-૦
માબાપોના પ્રશ્નો	ગિજુભાઇ	૦—૮-૦
વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા-શ્રેણી ૪થી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૨—૦-૦
શિક્ષક હો તો	ગિજુભાઈ	૦-૧૦-૦

વિજ્ઞાન

ઉધઇનું જીવન	અ. કીશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦-૧૦-૦
ગૃહવિજ્ઞાન	રેવાશંકર ઓઘડજી સોમપુરા	૦—૮-૦
ચામડા પકવવાનો ઉદ્યોગ	અબુસાલેહ નિઝામી	૧—૮-૦
પરણ્યા પછી—ભાગ ૧ લો	ભાનુ. પ્ર. દવે	૦—૮-૦

હુન્નરઉદ્યોગ

ગાલીચા	શ્રી. મણિગૌરી બિહારીલાલ કાંટાવાળા તથા બીહારીલાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	૧-૪-૦

સાહિત્ય

અમી	જયેન્દ્રરાય ભ. દૂરકાળ	૧—૮—૦
આપણાં સાક્ષરરત્નો—ભા. ૨ જો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૧૨—૦
ગુજરાતીસાહિત્યસભાનીકાર્યવાહી	પ્ર:—ગુ. સા. સભા—અમદાવાદ	૦—૧૨—૦
ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૉનેટ	સુંદરજી ગો. બેટાઈ	૦—૪—૦
ગુરુદક્ષિણા	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
જૂની ગુજરાતી ભાષા	ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ	૧—૧૨—૦
બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા	પ્ર:—ફાર્બસ ગુજરાતી સભા	૦—૬—૦
નવમી અને દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો અહેવાલ	પ્ર:—જયંતિલાલ મો. મ્હેતા	૩—૦—૦
નૃત્યકળા	હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	...
મુસલમાનો અને ગુર્જર સાહિત્ય	પ્ર:—મુસ્લિમ ગુજરાત સાહિત્ય મંડળ—રાંદેર	૦—૧૨—૦
રેખાચિત્રો—ભા. ૨	લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી	૧—૦—૦
વેરાનમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૦—૦
સંક્ષિપ્ત સમિક્ષા	હીરાલાલ એમ. દેસાઈ	૦—૮—૦
સાહિત્ય રત્ન—ભા. ૩ જો	ઇશ્વિરલાલ પ્રાણલાલ	૦—૧૨—૦

ધર્મ

આર્હત જીવનજ્યોતિ-કીરણાવલી ૧-૨	હીરાલાલ રસિકદાસ	૦—૬-૦
આત્માના પ્રવાસી	ઘનશ્યામદાસ ગુરૂસ્વરૂપાનંદ	...
ગીતામીમાંસા	હીરાલાલ જાદવજી	૩—૦-૦
ગીતા સુભાષિતમ	મોરો નાનાજી પાટીલ	૦-૧૨-૦
ગુરૂલીલામૃત	રંગ અવધૂત	૧—૮-૦
જીવનવેદ	મણિલાલ છોટાલાલ	૧—૮-૦
તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધાનુવાદમાલા	સુન્દરલાલ મણિલાલ વકીલ	૨—૦-૦
શ્રીમદ્‌ભાગવત-દશમસ્કંધ	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૭—૦-૦
ધર્મશતક	માવજી દામજી શાહ	...
ધર્મમંથન	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૦-૧૨-૦
પાતંજલયોગદર્શન	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૨—૪-૦
પ્રસ્થાનભેદ	પ્રહ્લાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી	૦-૧૨-૦
ફિલસુફીની નજરે મનુષ્યની જીંદગીની તપાસ	હીરાંબાઈ અ. તાતા	૧—૦-૦
યોગનાં આસનો	અનુઃ-રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૧—૦-૦
રાયપસેણઇયસુત્ત	અનુઃ-બેચરદાસ જીવરાજ	૦-૧૦-૦
વૈરાગ્ય શતક	રામજી મોનજી ભટ્ટ	૧—૦-૦
હઠયોગ	રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ	૧—૪-૦

નાટક

આગગાડી	ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મ્હેતા	૧—૪—૦
કમનસીબ કુમારિકા	મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ	૦—૫—૦
કુન્દમાલા	ભવાનીશંકર બાબરશંકર વ્યાસ	૧—૦—૦
ગોપિકા	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
ચાલો ભજવીએ—ભા. ૫મો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૮—૦
છેલ્લો પાવાપતિ	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	૦—૫—૦
જળિની	" દીવ્યાનંદ "	૦—૧૨—૦
નવયુગની નાટિકાઓ	કુમુદકાન્ત	૧—૦—૦
પલટાતાં તેજ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૦—૬—૦
બળવાખોર	શાન્તિલાલ મો. શાહ	૧—૦—૦
બાળ સિતારો	દીનશાહ નસરવાનજી દસ્તુર	૧—૪—૦
બિલીપત્ર	રમણિકલાલ કીશનલાલ	૦—૨—૦
ભટનું ભોપાળું	સંપાદકઃ—મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૦—૮—૦
મેવાડ પ્રતિષ્ઠા અથવા મહારાણા રાજસિંહ	મૂળશંકર માણિક્યલાલ યાજ્ઞિક	૨—૦—૦
મંડૂક કુંડ	બચુભાઈ શુકલ	૦—૪—૦
રાજ્યશ્રી	રમણીકલાલ કીશનલાલ	૦—૬—૦
લક્ષાધિપતિ હોઉં તો	ખટાઉ વલ્લભજી જોષિ	૧—૪—૦
લોપામુદ્રા—વિભાગ ૪ થો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૮—૦
વંઠેલાં અને બીજી નાટિકાઓ	ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી	૧—૦—૦
સંજીવન	સનાતન જન્મશંકર બુચ	૦—૧૦—૦
સોવીએટ નવજુવાની	બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૧—૪—૦

રેફરન્સ

ખેડુત પંચાંગ	પ્રઃ—ખેતીવાડી ખાતું—વડોદરા-રાજ્ય	૦—૨—૦
ગુ૦ વ૦ સોસાઈટીની લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોની યાદી—ભા. ૧	પ્રઃ—ગુ૦ વ૦ સોસાઈટી	૨—૦—૦
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર—પુસ્તક ૬	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
ભૌગોલિક કોષ	ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૦—૧૨—૦
મહેન્દ્ર જૈન પંચાંગ	મુનિવિકાશ વિજય	૦—૨—૦
વહાણની પરિભાષા	હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	૦—૮—૦
"સંદેશ" ડીરેક્ટરી	મંજુલાલ સાકરલાલ દેસાઈ	૫—૦—૦

બાલસાહિત્ય

બાલવિનોદ ગ્રંથમાળા

ઉંદરદેશ	સં:-નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦
ઉંદ્રાણુશી	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
કલાવતી	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
ગુંદરીયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
પંડિતજી	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
ભગો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
ભુરીયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
મરઘાભાઈ	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
મણિયો	'મસ્તફકીર'	૦—૩—૦
મોતીયો	સં. નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦
રતનીયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
રણધીર	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
લાલિયો	,, ,, ,, ,,	૦—૩—૦
સસુર	સુમતિ નાગરદાસ પટેલ	૦—૩—૦
હેમલતા	સં. નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦

સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા

અષ્ટાવક્ર	સુમનલાલ અ. દેસાઈ	૦—૬—૦
દમયંતી	શાંતરાય મજમુંદાર	૦—૮—૦
બુદ્ધભગવાનની વાર્તા	દીક્ષિત નરસિંહમૂર્તિ	૦—૬—૦
બેહુલા	મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૦—૮—૦
મોઢેરા	મણિલાલ મૂળચંદ મીસ્ત્રી	૦—૬—૦
વિમળશાહ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૬—૦
સિદ્ધપુર	ચિમનલાલ મગનલાલ	૦—૬—૦

કિશોર ચરિત્રમાળા

અબ્રાહમ લિંકન	રસુલભાઈ ન. વહોરા	૦—૩—૦
એન્ડ્રુ કાર્નેગી	,, ,,	૦—૩—૦
કાઉન્ટ લીઓ ટોલ્સ્ટોય	,, ,,	૦—૩—૦
ગેરીબલ્ડી	,, ,,	૦—૩—૦
જેમ્સ ગાર્ફીલ્ડ	,, ,,	૦—૩—૦
જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન	,, ,,	૦—૩—૦
ટોમસ આલ્વા એડિસન	,, ,,	૦—૩—૦
બુકર ટી વૉશિંગટન	,, ,,	૦—૩—૦
બેન્જામિન ફ્રેન્કલીન	,, ,,	૦—૩—૦
વિલ્યમ ટેલ	,, ,,	૦—૩—૦
હેનરી ફૉસેટ	,, ,,	૦—૨—૯
હેનરી ફૉર્ડ	,, ,,	૦—૩—૦

અશોક બાલપુસ્તકમાળા

કુતૂહલ	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૦—૨—૦
કેશુડાં	ઉમિયાશંકર મુગટરામ જોશિ	૦—૨—૦
ચીનીવાતો	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૩—૦
ત્રણ તપેલાં	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૦—૩—૦
રંભાનું રસોઈ ઘર	સુમતિ નાગરદાસ પટેલ	૦—૩—૦
રૂપીના બાગમાં	કપિલા ઠાકોર	૦—૩—૦
શા માટે?	ગિજુભાઈ	૦—૩—૦

ગુર્જર બાલગ્રંથાવલિ

અંતરનાં અજવાળાં	જેઠાલાલ છ. ચૌધરી	૦—૫—૦
કીર્તિમંદિર	કેશવલાલ ભ. શાહ	૦—૬—૦
કુતરાંની કહાણી	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦
ગરવી ગુજરાત	રસિકલાલ જ. જોષી	૦—૩—૦
જગતના જંગલમાંથી	પ્રિયવદન ગીરધરલાલ	૦—૩—૦
જંગલમાં રખડતાં	,, ,,	૦—૩—૦
બાલચિત્રમાળા	સંઃ—રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૬—૦
ભોળીયારાજા	,, ,,	૦—૨—૦
જ્ઞાનગંગા	સંઃ—રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦

ગાંડીવ કુમારમાળા

ગોરીલાનો પ્રેમ	હીનુભાઈ જોષિ	૦—૮—૦
ફળકથા	રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ	૦—૩—૦
મુરબ્બાનો ચોર	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
વાંદરાની સિતાર	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
હોશિયાર સારસ અને બીજી વાર્તાઓ	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાળસાહિત્યમાળા

આપણે પોતે	શ્રી. તારાબ્હેન	૦—૧-૬
એમ કે એમ ?	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ઓતરાતી દીવાલો-૧	રા. કાકા સાહેબ	૦—૧-૬
” ” -૨	” ”	૦—૧-૬
કમળાબેનના પાઠો	શ્રી. કમળાબ્હેન	૦—૧-૬
કહેવતસંગ્રહ	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
કાવ્યસંગ્રહ	સં:-ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
કાળા હાથ, કાળી દાઢી	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
કુદરતમાં	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ખળાવાડ	રા. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ગિરિશિખરો	શ્રી. તારાબ્હેન	૦—૧-૬
ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર	શ્રી. ગિજુભાઈ અને શ્રી તારાબ્હેન	૦—૧-૬
છાણાં થાપી આવ્યાં	શ્રી. તારાબ્હેન	૦—૧-૬
છેલ્લો પાઠ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
છેટાં રેજો, માબાપ !	શ્રી. રામભાઈ પાઠક	૦—૧-૬
જોડકણાં	સં:-ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
દુહા અને સોરઠા	સં. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
ધોબીડો ધુવે છે	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
પીરૂ અને—	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
પૂછું ?	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બાળ નાટકો-ભા. ૨જો	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બાળકોના લેખો	સં. શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બાળકોનો બીરબલ-ભા. ૨	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
બુદ્ધચરિત્ર	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
મામાની જાળ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
મંગેશનો પોપટ	શ્રી. તારાબેન	૦—૧-૬
મારી ગાય	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
મોતિયો	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
રમત જોડકણાં	સં:-શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
રામજીભાઇ પડી ગયા !	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
રોજનીશી	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬
વરત સંગ્રહ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧-૬

વાડામાં	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વિનોદ ટૂચકા	સં:-શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વ્યાકરણપોથી	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
શિવાજી મહારાજ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
સવારથી માંડીને	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
સાજા રહીએ	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
હરિશ્ચંદ્ર	શ્રી. ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
સંપાદકનું કથન	શ્રી. ગિજુભાઈ તથા શ્રી. તારાબેન	૦—૧—૬

સંગીત

ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સંગીતની સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમાલોચના	અનુ:-સુંદરલાલ હી. ગાંધી	૦—૧૦—૦
સંગીત દીપિકા	મનહરરામ હરિહરરામ મ્હેતા	૦—૧૦—૦
સંગીત કીર્તન પદ્ધતિ અને નિત્ય કીર્તન	ચંપકલાલ છબીલદાસ નાયક	૨—૪—૦

વૈદક તથા વ્યાયામ

આંખ અને ચશ્મા	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ	૦—૧૦—૦
ઋતુધર્મ	માધવપ્રસાદ નારાયણશંકર	૦—૫—૦
ચાલો રમીએ	નર્મદાશંકર મહાશંકર ત્રિવેદી	૧—૦—૦
પરણ્યા પછી	ભાનુ. પ્ર. દવે	૧—૪—૦
મેદાની રમતો ભાગ ૧ લો	દયાળજી મુંગરા	૦—૨—૬

ગણિત

ખગોલ ગણિત-ભાગ ૨	હરિહર ભટ્ટ	૦—૮–૦
ગણિત શિક્ષક	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૧—૦–૦
દેશીનામું અને વ્યાજ	મગનલાલ હી. શાહ	૦—૬–૦
નવીન અંકગણિત	નૃસિહરાય ભૂપતરાય બુચ	૧—૦–૦
વિદ્યાર્થી ગણિત	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૮–૦
સરળ બાળગણિત	હરિલાલ ડુંગરશી દોશી	૦—૮–૦

ખેતીવાડી

કપાસ-ભાગ ૧લો	માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા	૧—૦–૦
ફળનો બગીચો	મગનલાલ ગજ્જર	૦—૪–૦
ખેડુત પાઠમાળા	ઇશ્વિરલાલ ક. જોષી	૦—૨–૬
ગુજરાતની વનસ્પતિઓ	બાપાલાલ ગડબડદાસ વૈદ્ય	૦—૪–૦
ગુજરાતની વનસ્પતિ	સુરેશ દીક્ષિત	૧—૦–૦
બાગ બગીચા	કાન્તા પટવા અને માર્તંડ પંડ્યા	૧—૮–૦

અર્થશાસ્ત્ર

આર્થિક અનર્થોનો એક ઉપાય "સહકાર"	રતિલાલ ત્રિવેદી	૦–૧૦–૦
આર્થિક ભૂગોળ	અઃ-ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ	૧—૪–૦
કચ્છનું વેપારતંત્ર	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૧—૦–૦
સુવર્ણની માયા	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	૦—૧–૦
હિંદુની આર્થિક પરિસ્થિતિ	ભીખાલાલ ભાઇચંદ કપાસી	૧—૮–૦

સ્મારકગ્રંથો

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિ સ્મારક ગ્રંથ	પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ અને હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
જૈનધર્મ પ્રકાશ	પ્ર. જૈનધર્મ પ્રસારક સભા —ભાવનગર	૨—૦—૦
દશાલાડ પત્રિકા રજતમહોત્સવ ખાસ અંક	હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી અને શ્રી કાન્તિલાલ ભગવાનદાસ રાંદેરીઆ	૨—૦—૦ / ૨—૦—૦
પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કુલ રજત-મહોત્સવ સ્મારકગ્રંથ	પ્ર. પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કુલ રજતમહોત્સવ સમિતિ	૧—૮—૦
ભગવદ્ગૌરવ સૂવર્ણ ગ્રંથ	પ્ર. સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ	૫—૦—૦
શરદ (વાર્ષિક)	યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	૧—૦—૦

શાળોપયોગી

આપણા દેશની ઐતિહાસિક વાતો	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૧૩—૦
ગુજરાતના ઈતિહાસના સહેલા પાઠો	અક્કડ અને કાનુગા	૦—૪—૦
ચાલો ગણિએ ભા. ૧લો-૨જો	નર્મદાશંકર મ. ત્રિવેદી	૦—૩—૦
નવયુગ વાચનમાળા પુ. ૧લું	વ્યાસ અને દેસાઈ	૦—૪—૬
નવી બાળપોથી	હરિલાલ નારણદાસ ગામી	૦—૧—૬
નવયુગ ભૂગોળમાળા	જનાર્દન રામચંદ્ર જોગલેકર	૦—૪—૦
મુંબઇ ઇલાકો	પ્રિતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ	૦—૮—૦
સાહિત્ય દર્શન	અંબાલાલ નૃ. શાહ	૧—૨—૦
સાબરકાંઠા એજન્સીની સામાન્ય ભૂગોળ	ભાઈચંદ પુંજાલાલ શાહ	૦—૫—૦
સાહિત્ય પ્રકાશિની	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	૧—૦—૦

પ્રકીર્ણ

શ્રી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો તથા ભાષણો ભા. ૧લો	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ પ્ર. જ્યોતિ કાર્યાલય	૨—૦—૦
,, ,, ભા. ૨જો	,, ,,	૨—૦—૦

સન ૧૯૩૫માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કાઠિયાવાડી બોલીની કેટલીક વિશિષ્ટતા	રા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કેટલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	રા. ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
ગુજરાત પહેલ કરશે	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	ગુજરાત	ડિસેમ્બર
ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	રા. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	સાહિત્યકાર	સપ્ટેમ્બર
ન. એ. નું આંકારાન્ત અંગ	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	આષાઢ
પરમ્પરિત ઝુલણા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ભાષાની પ્રયોગશાળા	રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
મહાપ્રાણના (aspirate) પરાગ્ગમન વિશે	પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા	ઊર્મિ	ભાદ્રપદ
વિજ્ઞાનની પરિભાષા	રા. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	ફાગણ
શબ્દ ચર્ચા અને વાક્ય ચર્ચા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
શબ્દ ચર્ચા	પંડિત બેચરદાસ	પ્રસ્થાન	આસો
શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલિ	રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	માનસી	કાર્તિક
સિદ્ધ હેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ

સાહિત્ય

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણા નાટયકારો અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો	પ્રો. રમણલાલ યાજ્ઞિક	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ	રા. ચીમનલાલ શાહ	પ્રસ્થાન	ફાગણ
કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અને તેમની બલસાહિત્ય સેવા	રા. રમણલાલ પી. સોની	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
કવિતાના પ્રદેશમાં આક્રમણ	રા. ભાનુશંકર બાબરશંકર વ્યાસ	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
કબીરની પ્રેમસાધના	રા. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	નવેમ્બર
કલાપીનાં કેટલાંક કાવ્યોનો અભ્યાસ	શ્રી. ઉમિયાશંકર મહેતા	ઊર્મિ	કાર્તિ-માર્ગ
કવિ બોટાદકર	શ્રી "સુરેન્દ્ર પંડ્યા"	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન	શ્રી. ઉમાશંકર જોષિ	પ્રસ્થાન	પોષ
કબીરનો વસન્તોત્સવ	શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	આષાઢ
કવિમાનસ–એક અભ્યાસ	શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી	વસન્ત	શ્રાવણ
કવિતામાં વાસ્તવિકતા અને આદર્શ	શ્રી. ચંપકલાલ વ્યાસ	"	"
કાવ્યની વ્યાખ્યામાં ગુણ અને અલંકાર	રા. રતિલાલ જાની	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
કાન્ત કવિની પુણ્ય સ્મૃતિ	ક્ષિતિમોહન સેન	"	નવેમ્બર
કાવ્ય એટલે મહાનંદ શબ્દાયમાન ભાવના	દામોદર ભટ્ટ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
કાવ્ય સૃષ્ટિના નેપથ્યમાં	શ્રી "દીનુ"	પ્રસ્થાન	જેઠ
કુન્દમાળા અને ઉત્તર રામચરિત્ર વચ્ચેનું સામ્ય	રા. હસમુખ સાંકલિયા	"	મહા
ગાંધીજી અને સાહિત્ય	રા. મનઃસુખરામ ઝવેરી	કૌમુદી	નવેમ્બર
ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલિકાનો વિકાસ	શ્રી "ધુમકેતુ"	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ (નરસિંહરાવ)	શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	"	"
ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસમાં સંસ્કૃત જ્ઞાનની આવશ્યકતા	રા. નર્મદાશંકર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑક્ટોબર

ગુજરાતી નાટક સાહિત્યનું રેખાદર્શન	પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યનો એક પ્રશ્ન	રા. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
ગુજરાતમાં અર્ધનારીશ્વરની ઉપાસના	રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર	,,	જેઠ-ભાદ્ર
ગુજરાતની નવી કવિતા	રા. રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા	,,	ભાદ્રપદ
ગુજરાતી સાહિત્યમાં આંતરરાષ્ટ્રિય ભાવના	શ્રી. હંસાબ્હેન જીવરાજ મ્હેતા	ગુજરાત	નવેમ્બર
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ (મણિશંકર ભટ્ટ અને રામનારાયણ પાઠક)	રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	,,	સપ્ટેમ્બર
ગુજરાતી અને બંગાળી રંગભૂમિ	રા. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	નવચેતન	જુલાઈ
ગેય, અગેય અને સુગેય	રા. "સાહિત્યપ્રિય"	ઊર્મિ	કાર્ત-માર્ગ
ચક્રવાક મિથુન	રા. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા	,,	,,
ચિત્રકળા, ૨ વાસ્તાવકતા	રા. પ્રહ્લાદ પારેખ	,,	ફાગણ
ટાગોર વિષે બે નોંધ	રા. રતિલાલ મ્હેતા	,,	,,
ટૂંકી વાર્તા વિષે કાંઈક	રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
દેવી સરસ્વતી	રા. સારાભાઈ નવાબ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ધ્યાનાલોક	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	ફાગણ
નવલકથા	રા. રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	સાહિત્યકાર	જુન
નર્મદનું કાવ્યમંદિર	રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
નૂતન કાવ્યમિમાંસા	રા. રમણલાલ યાજ્ઞિક	ઊર્મિ	કાર્ત-માર્ગ
પત્રમાળા	રા. ભાનુશંકર બાબરશંકર વ્યાસ	ગુજરાત	ઑક્ટોબર
પાશ્ચાત્ય વાર્તાકારોનું શૈલી સૌન્દર્ય	મી. ફીરોજશાહ મહેતા	નવચેતન	એપ્રિલ
પ્રતિકાવ્ય	રા. કાલિદાસ સેલત	ઊર્મિ	કાર્તિ-માર્ગ
ફારસી વાઙ્મયના વિકાસની રૂપરેખા	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
બંગાળી સાહિત્યમાં રંગદર્શી હીલચાલ	રા. અશોક હર્ષ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ-સપ્ટે
બે નિબંધિકાઓ	રા. દામોદર ભટ્ટ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
બોધક કાવ્યનાં પ્રતિરૂપ	રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	,,	કાર્તિ-માર્ગ

ભારતીય સાહિત્યનું સંગઠન	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	ગુજરાત	નવેમ્બર
મુંબાઈ મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન	રા. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ	,,	ડીસેમ્બર
મેઘદૂતની ઝલકા	રા. પંડીત સૂર્યનારાયણ	પ્રસ્થાન	આષાઢ
રવીન્દ્ર સંગીત અને દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર	રા. પિનાકિન ત્રિવેદી	,,	પોષ
રાસ સંબંધી ઐતિહાસીક ઉલ્લેખ	રા. મધુસૂદન ચીમનલાલ મોદી	,,	મહા
રાજશેખર	રા. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	,,	ચૈત્ર
રાષ્ટ્રિય રંગભૂમિ	ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક	સાહિત્યકાર	માર્ચ-મે
લોકભોગ્ય કાવ્યોનું ક્ષેત્ર	રા. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	કાર્તિ-માર્ગ
વસન્તોત્સવમાં અસંભવદોષ	રા. ગૌરીશંકર ઝાલા	કૌમુદી	નવેમ્બર
વડોદરા રાજ્યની પ્રાચીન સ્ત્રી કવિઓ	રા. અમૃતલાલ ગાંધી	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
વાર્તાનો હેતુ અને વિષય	રા. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
વ્યોમ વિહારિણી	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	મહા
શહાજહાં અને કિંગલિયર	રા. શામજી લવજી	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
સર્જાતી કવિતા	રા. " સુરેન્દ્ર પંડ્યા "	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ-જુન
સરસ્વતીચંદ્રનું રાજકારણ	પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર	કૌમુદી	મે
સમયમૂર્તિ નર્મદ	,, ,, ,, ,,	સાહિત્યકાર	માર્ચ
સરમદ શહીદ અને તેની કવિતા	રા " ઉર્મિલ "	,,	જુન
સાહિત્ય અને કળાની વિવેચના	રા. અરવિન્દ ઘોષ	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
"સારસી" ની વધુ તત્ત્વમીમાંસા	રા. દામોદર કેશવજી	નવચેતન	જાન્યુઆરી
સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો	કુ. ફલોરા ગોહિલ	સાહિત્યકાર	માર્ચ
હિન્દીભાષાનો ઈતિહાસ	રા. શામળજી લ. દવે	વસન્ત	જ્યેષ્ઠ
શ્રી. લીલાવતી મુનશીની સાહિત્યસેવા	રા. શાન્તિલાલ તોલાટ	ગુણસુંદરી	નવેમ્બર
શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	સાહિત્ય	ઑગસ્ટ
૨૪ મું હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન	રા. રામચંદ્ર દામોદરદાસ શુકલ	નવચેતન	જુલાઈ

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આસો માસ	શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	કૌમુદી	ઑક્ટોબર
ગંગાની ષટ્પદી	શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	ઊર્મિ	આસો
નવીન કવિતા ને બે બોલ	શ્રી. રંજીતલાલ પંડ્યા	સાહિત્ય	મે
પ્રાચીન જૈન પુસ્તકો	શ્રી. શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય	પુસ્તકાલય	જુન
મારવાડી લોકગીતો	શ્રી. રમણિકલાલ મહેતા	ઊર્મિ	આશો

સમાલોચના

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
"અમે બધાં" સાહિત્યાનુરાગી અમે બધાં	મુનીશ્રી ન્યાયમૂર્તિ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
ન્યાયાસનના ચુકાદા	શ્રી. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
આશારામ દલીચંદ શાહ અને તેમનો સમય	શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી	શારદા	સપ્ટેમ્બર
ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથ	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી	પુસ્તકાલય	ડીસેમ્બર
ઈતિહાસની મિજબાની	શ્રી. રામલાલ મોદી	માનસી	કાર્તિક

કવિતા સમૃદ્ધિ	શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
કેટલાંક વિવેચનો	શ્રી. " સુરેન્દ્ર પંડ્યા "	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑક્ટો–ડીસેમ્બર
" "	શ્રી. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
" "	... ...	પ્રસ્થાન	ફાગણ
કેટલાંક વિવેચનો અને આપણાં સાક્ષરરત્નો	શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	માનસી	શ્રાવણ
કેટલાંક વિવેચનો	શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	માનસી	કાર્તિક
ખગોળ ગણિત	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
" "	શ્રી. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	પ્રસ્થાન	પોષ
ખોવાયલા તારા	... ...	પ્રસ્થાન	અષાઢ
ગંગોત્રીનું દર્શન	શ્રી. " બાદરાયણ "	કૌમુદી	જુલાઈ
ગંગોત્રી	... ...	પ્રસ્થાન	ફાગણ
"ગુજરાત નવસો વર્ષ પહેલાં" સમાલોચના	શ્રી. યશવન્ત પ્રાણશંકર શુકલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ–સપ્ટેમ્બર
ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
'ગોપીકા'ની ગોરસી	શ્રી. અનન્તરાય મ રાવળ	કૌમુદી	"
ઘરગથ્થુ વૈદક અને દિનચર્યા	શ્રી. એન. કે. બી.	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
ચોત્રીસનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય	શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	કૌમુદી	"
જલિની	પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	માઘ ૧૯૯૧
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	માર્ચ
જુનુ ગુજરાતી સાહિત્ય	શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ	માનસી	કાર્તિક
તેત્રીસનુ ગ્રંથસ્થ વાંઙ્મય	શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	કૌમુદી	માર્ચ
નંદશંકરની નવલકથા	શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	માનસી	શ્રાવણ
પાટણની પ્રભુતા–એક સ્વાધ્યાય	સ્વ. શ્રી. વાડીલાલ મો. શાહ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–માર્ચ
પૂર્ણયોગની બારાક્ષરી	શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	માનસી	કાર્તિક
પ્રસ્થાનભેદ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
પ્રબંધચિંતામણિ	શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ

પ્રાચીન ભારતવર્ષ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યનાં બે બહુમૂલ્ય પ્રકાશનો	શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
બે નવાં પ્રકાશનો	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	,,	,,
બ્રહ્મમીમાંસા જ્યોતિ	શ્રી. પ્રહલાદજી દિવાનજી	વસન્ત	ભાદ્રપદ
મનોરમ મંદિર	શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	માનસી	શ્રાવણ
મ્હારાં સૉનેટ	શ્રી. " ત્ર્યંબક "	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑકટો–ડીસેમ્બર
રંગરેખાના સર્જક–સોમાલાલ શાહ	શ્રી. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	નવચેતન	જુલાઈ
વાર્તા સમીક્ષા	શ્રી. ભોગીન્દ્ર ભટ્ટ	ઊર્મિ	વૈશાખ
વાલ્મિકીનું આર્ષદર્શન	પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ફાગણ
વિજ્ઞાન યોગ	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
સગાળશાની કથા	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	માનસી	શ્રાવણ
સુન્દર ચિત્રમાળા	શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મ્હેતા	,,	,,
સૉવિયટ નવજુવાની	શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
સોમાલાલની કળા	શ્રી. "જનમેજય"	ઊર્મિ	જેઠ
સ્નેહરશ્મીની નવલીકાઓ	શ્રી. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	,,	,,
સ્મરણયાત્રા	શ્રી. ન. મ. આઠવલે	પ્રસ્થાન	પોષ
સ્નેહમુદ્રા	શ્રી. મનઃસુખલાલ ઝવેરી	નવચેતન	ડીસેમ્બર
હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિમાં ઇસ્લામનો ફાળો	પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ચૈત્ર
હિન્દમાં બ્રિટિશ અમલ–ઉદય અને પૂર્ણાહૂતિ	પ્રો. કેશવરામ હીંમતરામ કામદાર	,,	માઘ
શ્રી કૃષ્ણલીલા કાવ્ય	શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	કૌમુદી	જુલાઈ

નાટક

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અભિશાપની છાયા	શ્રી. શશિવદન મ્હેતા	ઊર્મિ	પોષ
અદલ ઈન્સાફ	શ્રી. રમણુ ન. વકીલ	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
એતો મારી માતા	શ્રી. નાગરદાસ પંડ્યા	પ્રસ્થાન	આસો
ઉત્તમ કળાકારો	શ્રી. ગોવિન્દભાઈ અમીન	કૌમુદી	મે
ઈન્દ્રનો ન્યાય	શ્રી. શંકરજતી ગોસાંઈ	કુમાર	પોષ
કંટાળેલી	શ્રી. ચીનુભાઈ પટવા	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કારમી કસોટી	શ્રી. ધનસુખલાલ કૃષ્ણુલાલ મ્હેતા	ઊર્મિ	ચૈત્ર
કૌમારી પૂજા	શ્રી. ભવાનીશંકર બી. વ્યાસ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ગ્રામોદ્ધાર	શ્રી. માર્તંડ પંડ્યા	સાહિત્ય	ડીસેમ્બર
છોકરાનું ભવિષ્ય	શ્રી. ધનસુખલાલ કૃષ્ણુલાલ મ્હેતા	કૌમુદી	નવેમ્બર
ઝવાહીરબાઈ	શ્રી. મગનલાલ ત્રિવેદી	શારદા	એપ્રિલ
નરસૈંયો ભક્ત હરિનો	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
નરસિંહ મહેતાની હુંડી	શ્રી. નવનીતરાય વકીલ	”	એપ્રિલ
નંદવાએલાં અંતરની એક નાટિકા	શ્રી. ઈન્દુલાલ ગાંધી	નવચેતન	ઑકટોબર
નાટ્યપ્રયોગ	શ્રી. સાકરલાલ શુકલ	ગુ. શાળાપત્ર	ફેબ્રુઆરી
નીલાંજના	શ્રી. પ્રહ્લાદ પાઠક	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
નીલા	શ્રી. લલિતમોહન ગાંધી	નવચેતન	નવેમ્બર
પંડના પચીકા	શ્રી. દુર્ગેશ શુકલ	કૌમુદી	એપ્રિલ
બારણે ટકોરા	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	માનસી	શ્રાવણ
ભવ્ય ત્યાગ	શ્રી. સૂર્યકાન્ત મજમુદાર	સાહિત્ય	સપ્ટેમ્બર

મનવાંચ્છિત	અનુ. "વિ"	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
મેઘલી રાતે	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	નવચેતન	ઑક્ટોબર
લોકશત્રુ	... ...	ઊર્મિ	જેઠ
વાર્તા	શ્રી ગોવિંદભાઈ અમીન	માનસી	કાર્તિક
શાપમોચન	... ...	ઊર્મિ	શ્રાવણ
સત્યભામા રોશ દર્શિકા—એક પ્રવેશ. બળદને હરણ ધાવે છે.	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	માનસી	"
સળીયા પાછળ	શ્રી પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાસ	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
સુવર્ણ ઘંટનો રક્ષક	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	નવચેતન	માર્ચ
સિલ્વર મૂનનો સ્વયંવર	શ્રી નટવરલાલ બુચ	ઊર્મિ	વૈશાખ
સ્નેહ તરસ્યાં	શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	આષાઢ
હાસ્ય ચૂડામણિ પ્રહસન વત્સરાજકૃત	શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	કૌમુદી	મે
હૈયાભાર	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	કૌમુદી	નવેમ્બર
હુલ્લડખોર જીવતાં મૂવેલા	શ્રી દુર્ગેશ શુકલ	ગુજરાત	નવેમ્બર
હંસી	શ્રી બાબુરાવ વૈદ્ય	સાહિત્ય	એપ્રિલ

નિબંધ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા માહનામાં
જીવતી પ્રતિક્રિયા	શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
ટીપ્પણ	શ્રી ભગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી–માર્ચ
નિદ્રા	શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ–સપ્ટે
પ્રસ્તાવત્રયી	શ્રી નટવરલાલ બુચ	ઊર્મિ	જેઠ
વણિક અને વણિકવૃત્તિ	શ્રી ભગવન રામચંદ્ર	શારદા	ફેબ્રુઆરી
વીર જીવન	શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	પ્રસ્થાન	જેઠ
સૌન્દર્યની ઉપાસના	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી

ઈતિહાસ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
એક ઐતિહાસિક સમશ્યા	શ્રી. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ	શારદા	ઓકટોબર
એક ખોવાયલી નગરી (તક્ષશિલા)	શ્રી. પ્રતાપરાય મ્હેતા	ગુ. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી
ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પંચગૌડ છે	શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા	પ્રસ્થાન	જેઠ
કર્ણદેવ સોલંકીના જીવન ઉપર કેટલોક પ્રકાશ	શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટો–ડીસે
કર્ણદેવ સોલંકી	શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી

કાઠિયાવાડી બંદરોના ઈન્તિખાલ	શ્રી. પ્રાણજીવન જોષિ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર–ડીસે
ગુજરાતનો ભીમદેવ સોલંકી	શ્રી. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ–સપ્ટેમ્બર
ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સંશોધન	શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટો–ડીસે
ગુજરાત, જુનું અને નવું	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક ભંડોળ	શ્રી. "કોકીલ"	નવચેતન	જુલાઈ
ચીની યાત્રાળુ હ્યુએનસંગ	શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	ગુજરાત	ડીસેમ્બર
જાડેજા શ્રી જાલમલસિંહજી અને વાઘેર યુદ્ધવર્ણન	રાજકવિ માવદાનજી	શારદા	નવેમ્બર
દેવડાનો ઘેરો	શ્રી. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ	શારદા	જુલાઈ
ધ્રુવરાજ બીજાનું દાનપત્ર	શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
નર્મદા તટની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ	શ્રી. ભાસ્કર વોરા	કૌમુદી	જુન
પાટણના સાળવી	શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	પ્રસ્થાન	જેઠ
બૃહત્તર ભારત ઉપર એક ઉડતી નજર	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
રાઠોડ રાજવંશનો મૂળ ઈતિહાસ	શ્રી. ઠાકુર જગદિશસિંહ	શારદા	ઓકટોબર
લિચ્છવિવંશનું ઈતિવૃત્ત	શ્રી. "ઉર્મિલ"	કૌમુદી	ઓકટોબર
વળાનાં તામ્રપત્રો	શ્રી. એ. એસ. ગદ્રે અને વેણીલાલ બક્ષી	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર
વૈદિક સરસ્વતી–ખોવાયલી નદી !	શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી	ઉર્મિ	વૈશાખ
વહેલાબ ગામનો ઈતિહાસ	શ્રી. ડાહ્યાભાઈ ઈશ્વરભાઈ અમીન	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
સતી પ્રથાનો થોડો ઈતિહાસ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેશવરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	જુલાઈ
હજુર દફતરખાતે	શ્રી. ચિંતામણી જોષી	સાહિત્યકાર	ડીસેમ્બર
હીરવિજયસૂરી અને અકબર	મુનીશ્રી વિદ્યાવિજયજી	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ–જુન

ચરિત્ર

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અરવિંદ	...	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
અમૃત કેશવ નાયક	શ્રી. "કોકિલ"	નવચેતન	ઓક્ટોબર
અર્ધે રસ્તે	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
કચ્છનો ક્રોમવેલ ફતેહમહમદ	શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપત	શારદા	જુલાઈ
કેશવલાલ ધ્રુવ	શ્રી. કોકિલ	નવચેતન	મે
ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે	શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
ગાંધીજી સાથે ચાર માસ	શ્રી. છગનલાલ જોશી	શારદા	એપ્રિલ
જીવન સંભારણાં	શ્રી. શારદા સુમન્ત મ્હેતા	શારદા	જાન્યુઆરી
નવલરામ લક્ષ્મીરામ	પ્રો. શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	કૌમુદી	એપ્રિલ
પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ	શ્રી. ચંદુલાલ ભટ્ટ	ઊર્મિ	ફાગણ
ફિરદૌસી	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
ફારસી કવિ સમ્રાટ ફિર્દોસી	શ્રી. નરીમાન ગોરવાળા	ઊર્મિ	પોશ
ફિરદુસી	શ્રી. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ	પ્રસ્થાન	માગશર
બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	શ્રી. ભગવાનલાલ ગી. ભટ્ટ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ડૉ. ભિસે	... ...	કુમાર	શ્રાવણ
ભીમરાવ આંબેડકર	... ...	કુમાર	કાર્તિક
ભિક્ષુ અખંડાનંદ	... ...	કુમાર	અષાઢ
ભિક્ષુ અખંડાનંદ	શ્રી. ત્રંબકલાલ શુકલ	શારદા	મે
મીસીસ માર્ગરેટ સેંગર	... ...	ગુણસુંદરી	ડીસેમ્બર
રણજિતરામ	શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ	કૌમુદી	ઓગસ્ટ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રી. મગનલાલ પ્ર. દેસાઈ	પ્રસ્થાન	માગશર
વીર આસો ભીલ	... ...	ગુ. શાળાપત્ર	ઓગસ્ટ
સંસ્કારમૂર્તિ વિદ્યાબ્હેન	... ...	ગુણસુંદરી	જુન
સ્વર્ગસ્થ પાઠકજી	શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
સ્મરણયાત્રા	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	કુમાર	શ્રાવણ

વિજ્ઞાન

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા	શ્રી નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
આધુનિક શરાફી	શ્રી ચંદ્રપ્રસાદ દીવાનજી	પ્રસ્થાન	જેઠ
આધુનિક વિજ્ઞાન	શ્રી મૂળજીભાઈ હી. ચોકસી	વસન્ત	વૈશાખ
અંધકારમાં પ્રકાશ	શ્રી. "ભાઉ"	કુમાર	પોષ
આદિત્ય	શ્રી. અશોક હ્ષ	"	ચૈત્ર
એરોપ્લેનના પ્રવાસે	શ્રી. મનુભાઈ પટેલ	"	શ્રાવણ
ઐરાવત	શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	નવચેતન	ઑક્ટોબર
કાઠિયાવાડની કોરી	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ હ. દિવાનજી	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
ગોન્ડવાના લેન્ડ	શ્રી. દ્વારકાનાથ ગુપ્ત	કુમાર	વૈશાખ
ચાંદીની તેજી અને આપણો રૂપિયો	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ દીવાનજી	પ્રસ્થાન	અષાઢ
જલમાનુસ	શ્રી. "વનચર"	કુમાર	પોષ
જૈન જ્યોતિર્ગણિત	શ્રી. હરિહર ભટ્ટ	પ્રસ્થાન	અષાઢ

તરવું એ આપકળા	શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	કુમાર	આષાઢ
દૈનિક જીવનચિત્રો કેમ જોશો ?	શ્રી. ફીરોજશાહ મ્હેતા	નવચેતન	ઓકટોબર
ધૂળ	શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા	,,	,,
ટેલિવિઝન	શ્રી. ભુપેન્દ્રનાથ ઘોષ	પ્રસ્થાન	અષાઢ
પ્રાશ્ચાત્ય સંગીત	શ્રી. રમણિકલાલ ત્રિવેદી	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
પૃથ્વીની જીવનકથા	શ્રી. સતીશચંદ્ર દેસાઈ	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
મધરાતના મહાજન	શ્રી. "વનેચર"	કુમાર	કાર્તિક
મુદ્રણકળાના શ્રીગણેશ	... ...	,,	ચૈત્ર
રેડીયો અથવા વાયરમેલ	શ્રી. ચંદુલાલ સી. શાહ	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
રીઝર્વબેન્ક	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ દિવાનજી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
રેડીયો બ્રોડકાસ્ટિંગ	શ્રી. દ્વારકાનાથ ગુપ્તે	નવચેતન	ડીસેમ્બર
વજ્રેશ્વરીના ઉના પાણીના કુંડ	શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત	કુમાર	મહા
વનવગડાનાં વાસી	શ્રી. "વનેચર"	કુમાર	ફાગણ
વ્યાજમિમાંસા	શ્રી. કીશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સરકારી જામીનગીરીની ઉથલપાથલ	શ્રી. ચંદ્રપ્રસાદ હ. દિવાનજી	,,	પોષ
સોનાપુર	શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	,,	અષાઢ
હિન્દુપંચાંગમાં ઋતુ અને વર્ષનો આરંભ	શ્રી. મોહનલાલ રણછોડદાસ પંચોળી	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
હિમ	શ્રી. યશવન્ત ગુ. નાયક	પ્રસ્થાન	મહા
હિન્દીઓની આર્થિક સ્થિતિ	શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	નવચેતન	ઓકટોબર

કેળવણી

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અખાડો	શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્ય	કુમાર	મહા-ફાગણ
કેળવણીનું ધ્યેય	શ્રી. નરહરિ દ્વારકાંદાસ પારેખ	પ્રસ્થાન	પોષ
ગુજરાત અને કેળવણી	પ્રિ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	ચૈત્ર
દુર્બોધ્ય બાળક અને તેની કેળવણી	શ્રી. રમણલાલ પી. સોની	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ-જુન
પ્રાથમિક કેળવણી અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	શ્રી. વૃજચંદ્ર મ્હેતા	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
બાળકોનું ગૃહશિક્ષણ	શ્રી. દિલખુશ દિવાનજી	ગુણસુંદરી	,,
શિક્ષણ સંબંધી	શ્રી. વિનોદિની રમણભાઈ નીલકંઠ	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ-જુન
શિક્ષક અને સાહિત્ય	શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી	વસન્ત	અષાઢ-પોષ

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
એક પ્રવચન	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	પ્રસ્થાન	પોશ
ગીતા વિષે સામાન્ય વિચાર	શ્રી. કિશોરલાલ ધનશ્યામ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	પોશ
ચિત્તશાસ્ત્રીના દૃષ્ટિબિન્દુએ આધ્યાત્મમાર્ગ વિષે કાંઇક	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઇ-સપ્ટેમ્બર

તંત્ર સંપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન	શ્રી. નગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરી	પ્રસ્થાન	મહા
દિક્કાળ	શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
બરફના મુલકમાં	શ્રી. નાનુભાઈ મહેતા	માનસી	શ્રાવણ
મધ્યયુગનો ભક્તિપ્રવાહ	શ્રી. મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–માર્ચ
મનોમય સૃષ્ટિનો સ્વામી	શ્રી. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	માનસી	કાર્તિક
વિશ્વની ઉત્પત્તિ	શ્રી. મનુભાઈ વૈદ્ય	વસન્ત	માઘ
વૈષ્ણવભક્તિ વિષે બોપદેવના વિચારો	શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	એપ્રિલ
સમગ્રતા અને વિકાસ	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુ–એપ્રિલ
શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ્	આચાર્ય આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસંત	જાન્યુઆરી
૧૧ થી ૧૬ મા શતકની વૈષ્ણવ ભક્તિનું પૃથક્કરણ	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર

વૈદક

કબજીઆત	શ્રી. ન્હાનાલાલ જોશી	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
જામનગરનું સૂર્યગ્રહ	શ્રી. છોટાલાલ કામદાર	,,	ઓકટોબર
નવાં જન્મેલાં બાળકના શરીરના વજનમાં થતો વધઘટ	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ પેમાસ્તર	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
શિતળા ટાંકવાની પદ્ધતિ	શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌય	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સાત્વિક ખોરાક	શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરી

૮

પ્રવાસ તથા ભૂગોળ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અમેરિકાની નોંધપોથીમાંથી	શ્રી. છોટાલાલ હિ. કામદાર	કૌમુદી	માર્ચ
એબિસીનીયા	શ્રી. શ્યામલાલ	કૌમુદી	નવેમ્બર
ઉત્તર ગુજરાતના ઐતિહાસિક અવશેષો	શ્રી. શાન્તિલાલ સંઘવી	કુમાર	શ્રાવણ
ઈટાલી અને એબીસીનીયા	શ્રી. ગુલાબદાસ બ્રોકર	પ્રસ્થાન	આશો
જર્મનીના યુવક ગૃહોમાં	શ્રી. હીરાલાલ ગોદીવાળા	કુમાર	શ્રાવણ
જુનીનાઘેરમાં	શ્રી. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ	શારદા	ડીસેમ્બર
દીવબંદર	શ્રી. છેલશંકર શુકલ	,,	ઑકટૉબર
પિપીંગ	શ્રી. વિનોદિની નીલકંઠ	પ્રસ્થાન	મહા
માર્કોપોલો	શ્રી. વેણીલાલ બુચ	કુમાર	ચૈત્ર
લંડન મેલબૉર્નની હવાઈ સરત	શ્રી. " વિમાની "	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
વલંદાઓના દેશમાં	શ્રી. હીરાલાલ ગોદીવાળા	કુમાર	પોષ
સાહિત્યની નજરે	શ્રી. " ખ "	,,	,,

પ્રકીર્ણ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અમર વિભૂતિઓ	શ્રી. અવનીન્દ્રરાય પાઠક	ઊર્મિ	ફાગણ
અહિંસા એક સામુદાયિક બળ	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	ગુજરાત	ઓકટોબર
અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદ્‌ના વિકાસનો ઇતિહાસ	મીસીસ કઝીન્સ	ગુણસુંદરી	ફેબ્રુઆરી
અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદ્–ભાષણ	મીસીસ રૂસ્તમજી ફરીદુનજી	"	"
અર્ધી સદીની નારી જાગૃતિ	શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુકલ	"	જુલાઈ
અવિભક્ત કુટુંબ	શ્રી. ઉમેદભાઈ પટેલ	સાહિત્યકાર	જુન
ઓખામંડળની કળા	શ્રી. વિનુકુમાર દેસાઈ	સાહિત્ય	ડીસેમ્બર
ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતનું સ્વરૂપ	શ્રી. વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે	પ્રસ્થાન	આસો
કાઠિયાવાડની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ	શ્રી. "અભ્યાસી"	નવચેતન	માર્ચ
કેટલાંક જુનાં સ્મરણો	લેડી વિદ્યાબ્હેન રમણભાઈ નીલકંઠ	ગુણસુંદરી	જુન
કૌમુદી જીવનલીલાનાં મુખ્ય લીલા ચિન્હ	... ...	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ગાંધીજીની જવાબદારી	શ્રી. ગગનવિહારી લ. મ્હેતા	પ્રસ્થાન	આષાઢ
ગાયનની રચના તથા પ્રકાર	શ્રી. મનહરરામ મ્હેતા	શારદા	મે
છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં વિદ્યાર્થી આલમ	શ્રી. હેમન્તકુમાર ગુણાભાઈ નીલકંઠ	પ્રસ્થાન	પોષ
જૈન પ્રચારક સભાના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે વ્યાખ્યાન	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ફાગણ
તીર્થયાત્રા	શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ

દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં સમારંભમાં આપેલું વ્યાખ્યાન	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	ફાગણ
નૃત્ય ત્રિમૂર્તિ	શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	જુલાઈ
જ્ઞાન અને ગ્રામોન્નતિમાં પુસ્તકાલયનું સ્થાન	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પુસ્તકાલય	મે
પુસ્તકાલય પરિષદ્‌ના પ્રમુખનું ભાષણ–સિદ્ધપુર મહાલ	શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	,,	માર્ચ
બ્હેનોની જાગૃતિ	શ્રી. દિલખુશ દિવાનજી	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
બ્હેનોને બે બોલ	શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટિયા	,,	ડીસેમ્બર
બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ્	શ્રી. વ્રજમોહન વર્મા	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
બાલસેવાનો એક પ્રદેશ	શ્રી. પ્રતાપરાય મ્હેતા	પુસ્તકાલય	સપ્ટેમ્બર
મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	શ્રી. નર્મદાશંકર દ્વિવેદી	ગુણસુંદરી	નવેમ્બર
વૈરાગ્ય વૈભવનો વારસો	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	કુમાર	આસો
સંતતિ નિયમન એક અગત્યનો રાષ્ટ્ર પ્રશ્ન	ડૉ. અમૃતલાલ હ. પટેલ	ગુણસુંદરી	એપ્રિલ
સંસ્કૃતિ પોષક નરેશ શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ	શ્રી. ગોવિંદભાઈ દેસાઈ	સાહિત્યકાર	ડીસેમ્બર
સંગીતમાં ભાવનું સ્થાન	શ્રી. વિનુકુમાર દેસાઈ	સાહિત્ય	,,
સાહિત્ય સંસદ સંમેલન	... ...	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
મુમનાનાં લગ્ન	શ્રી. છોટાલાલ હિં. કામદાર	પ્રસ્થાન	જેઠ
સ્વદેશી સાહસનો સુંદર નમુનો	શ્રી. તારાચંદ અડાલજા	નવચેતન	ઑક્ટોબર
શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ અને બાલસાહિત્ય	શ્રી. રમણલાલ ગો. શાહ	સાહિત્યકાર	ડીસેમ્બર

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય વિષયક
પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ

(૧) **ગુજરાતી ભાષા**—કવિ નર્મદાશંકર
નર્મકોશમાંથી ઉધ્ધૃત

(૨) „ „ —રેવ. જોસફ વૉન ટેલર
ટેલર વ્યાકરણમાંથી ઉધ્ધૃત

(૩) „ „ —ડૉ. ગ્રીઅરસનનો ઉપોદ્ઘાત (અનુવાદ)
ગુજરાતી શાળાપત્રમાંથી ઉધ્ધૃત

(૪) **ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ**—સર રમણભાઈ નીલકંઠ
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના રીપોર્ટમાંથી ઉધ્ધૃત

(૫) **પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ**-
શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

(૬) **બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ**-
દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

ગુજરાતી ભાષા

મુખમુદ્રાના સમ્બન્ધમાં ગુજરાતી ભાષા વિષે નિબન્ધ રચી અહીં જો સાથે મૂકયો હોય તો આ કોશને વિશેષ શોભા મળે પણ પુરતાં સાહિત્ય ન મળવાથી તથા મળ્યાં છે તેટલાં ઉપર પુરતો વિચાર કરવાને સમો અનુકૂળ ન હોવાથી તે નિબન્ધ મારી ઇચ્છા છતે પણ લખી શકાતો નથી. તો પણ અવે પછી મારા ને બીજાઓના શોધને સહાય થઈ પડે તેવું થોડુંએક નોધી રાખું છઉં:—

ગુજરાતી ભાષા એટલે ગુજરાતના લોકની ભાષા. કાળેકાળ ગુજ-રાતમાં નવાં નવાં રાજ્યો થયાં ને લય પામ્યાં. રાજ્યની સીમામાં વધઘટ થવાથી ગુજરાતી કેવાતા લોકની સઙ્ખ્યામાં પણ વધઘટ થયાં કીધી. વળી અનેક ધર્મના લોક અનેક પ્રકારની બોલીયો બોલ્યા છે.–'બાર ગાઉએ બોલી ફરે' એવી કેવત પણ છે; તો, ગુજરાતી ભાષા તે કેટલા પ્રદેશના કીઆ ધર્મને માનનારા લોકની સમજવી? જોઇએઃ–એકાદા મોટા પ્રદેશમાં જૂદાં જૂદાં ઠેકાણાંના ને જૂદા જૂદા વર્ગના લોક પોતાના સામાન્ય વ્યવહારને અર્થે ઘણું કરીને એક સરખી રીતે બોલે છે ને એ સામાન્ય ભાષા તે, તેટલા પ્રદેશનાં નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. વળી પ્રદેશનાં નામ લોક ઉપરથી પડે છે પણ પાછા લોક, પ્રદેશનાં નામથી ઓળખાય છે, એવો પરસ્પર સમ્બન્ધ છે-તેટલા માટે, ગુજરાત એ નામ મૂળે અમુક બોલી બોલનારા લોકના ઉપરથી પડવું જોઈયે. એ લોક કોણ હતા ને કેવી બોલી બોલતા? અમણાં આપણે બોલિયે છૈયે તેવી કે જૂદી રીતની તે જાણવું પ્રથમ અવશ્ય છે.

ગુજરાત એ શબ્દ સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં ગુર્જ્જરદેશ લખાયો છે. ગુર્જ્જરનો દેશ એમ અર્થ છે તો ગુર્જ્જરલોક* તે કોણ એમ પૃચ્છા

* ગુર્જરાષ્ટ્ર (ગુર્જરો શોભા પામ્યા જ્યાં તે) અથવા ગુર્જરત્રા (ગુર્જરોએ રક્ષણ કરેલી એવી તે) એ શબ્દો કોઈ કોઈ મણ્ડળમાં સાંભળવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે ગુર્જ્જર કેવાતા લોકોની પૃથ્વિ તે ગુજરાત છે. ગૂર્ ધાતુ, ભક્ષણ–ઉદ્યમ; હિંસા–ગતિ એ અર્થને વિષે પ્રવર્ત્તે છે ને એમાંથી ઉદ્યમ-હિંસાના અર્થ ગુજરાતના લોકને લાગુ પાડતાં હિંસા કરનારા અને ખેતી વણજવેપાર એ ઉદ્યમ કરનારા લોક તે

નિકળે. એ વિષે અદ્યાપિ આપણને ખરેખરી જાણ થઈ નથી. પૂર્વ વૃતાન્ત જેટલું જાણ્યામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી કેવાઈ શકે છે કે એ શબ્દ પઞ્ચાસરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી પ્રસિદ્ધ પડયો છે ને એ રાજ્યના લોકની ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા કેવાય.

એ ભાષા કેવી હતી તે જોવાને કોઈ ગ્રન્થ અજી હાથ લાગ્યો નથી, પણ સાડીત્રણસો વર્ષ પછી ગુજરાતના સર્વોપરિ ઉત્કર્ષકાળમાં ભાષાનું જે સ્વરૂપ હતું તેની ઝાંખી ગુજરાતનાજ ને તેજ કાળના પણ્ડિત હેમચન્દ્રે અપભ્રંશભાષાના વ્યાકરણમાં કરાવી છે.+ તે કાળના વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાંજ

ગુર્જર એમ અર્થ કડાય, અને એ અર્થ ગુજરાતની પેલી વસ્તી ભીલ કોળીની કેવાય છે તેને તથા ગુજરાતના લોકના જે ઉદ્યમ તેને લાગુ પડે છે—વળી ફળદ્રુપ દેશ તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે એ જોતાં ગુજરાતના લોક ખેતી વેપારનાજ ઉદ્યમ પરમ્પરાથી કરતા આવ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક શાસ્ત્રીએ ગૄ ધાતુ ઉપરથી 'ગીર્યતે તદ્ ગુઃ, ગુરઞ્જરતિયસ્મિન્' એમ વ્યુત્પત્તિ કરીને જે દેશને વિષે ઉચ્ચારણ છિન્નભિન્નરૂપે રચાં હોય તે એમ અર્થ કર્યો અને એક શ્લોક ભણ્યો—'**गुर्जराणां मुखं भ्रष्टं, शिवोपि शवतां गतः; तुलसी तलसी जाता, मुकुन्दोपि मकन्दताम्.**' 'ગુજરાતીઓનું મુખ ભ્રષ્ટ છે કે શિવને શવ, તુલસી ને તળસી, મુકુન્દને મકન્દ, કે છે.' એ શ્લોક ગુજરાતીઓનું હાસ્ય કરવાને કોઈયે જોડયો હોય એમ જણાય છે તોપણ તેમાં કયલું તે કેવળ અસત્ય નથી. વિન્ધ્યાચળની ઉત્તરે વાસ કરનારા પાંચદેશના બ્રાહ્મણો તે ગૌડ ને દક્ષિણે વાસ કરનારા પાંચ દેશના બ્રાહ્મણ તે દ્રાવિડ કેવાય છે ને એ પાંચ દ્રાવિડમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની ગણના થઈ છે અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો યજુર્વેદી છે એવું **चर्णव्यूह** નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે. **ગુર્જર** શબ્દ વિષે કેટલુંક **નર્મગદ્યમાં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ** વિષેના નિબન્ધમાં છે.

+ સંવત ૧૧૬૮ માં.—એ ઝાંખીની અળપઝળપ શાસ્ત્રિ વ્રજલાલના "ગુજરાતી ભાષાના નિબન્ધમાં" છે.

હેમચન્દ્રે પોતાના ગુજર્જરદેશનીજ ભાષાને અપભ્રંશ નથી કઈ પણ તે કાળના બીજા પણ કેટલાક દેશની લોકભાષાને અપભ્રંશ એવું નામ આપ્યું છે. તે કેછે કે સંસ્કૃતના અતિભ્રષ્ટ રૂપાન્તર થઈ જે ભાષા બોલાય છે તે અપભ્રંશ ભાષા; અને એ બે પ્રકારની છે—એકનો સમ્બન્ધ વિશેષે

પુસ્તક લખતા એટલે લોકભાષા ઝાઝી કેળવાયલી નજ હોય તોપણ રાજ્યના ઉત્કર્ષનો અંશ તેમાં પણ આવેલો હોવો જોઈએ ને તે ભાટ

પ્રાકૃત સાથે ને બીજીનો વિશેષે **શૌરસેની** સાથે છે. અમણાની ભાષાઓ પણ પ્રાકૃત કેવાય છે. **પ્રાકૃત** એ શબ્દ લોકમાં તો સરળ **અર્થ**માં વપરાય છે કે શુદ્ધ–સંસ્કૃત નહિ તે **પ્રાકૃત**–પોતે જે બોલે છે તે **પ્રાકૃત** છે એમ તેઓ સમજે છે. વળી જૂદાજૂદા પ્રદેશના લોકે જૂદેજૂદે કાળે જૂદું જૂદું પ્રાકૃત ભણેલું તે સમ્બન્ધી કાળકાળના પણ્ડિતોએ કેટલુંએક લખ્યું છે. માટે, પ્રાકૃત વિષે થોડુંક લમ્બાણ કરૂંછઉં.—

—"એક અઙ્ગ્રેજી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે "હિન્દુસ્થાનમાં ઈ. સનના આરમ્ભમાં પ્રદેશ પ્રદેશમાં જૂદીજૂદી ભાષા બોલાતી અને તે ભાષાઓ કાળાન્તરે બદલાઈ આજની પ્રાકૃતભાષાઓ થઈ છે"—"પછી સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયલી પ્રાકૃતભાષા બોલાતી"—"અને એ, જેમ પોતાથી અગાડીની પ્રાકૃતના શબ્દ અપભ્રંશ થઈને ઘડાઈ હતી તેમ અમણાની હિન્દી મરેઠી સઉ સંસ્કૃત નાટકોમાં ભણાયલી પ્રાકૃતભાષામાંથી નિપજી છે." એક બીજા અઙ્ગ્રેજી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે "જે કાળે સંસ્કૃતવિદ્યાનો ઉત્કર્ષ હતો તે કાળમાં લોક જે ભાષા બોલતા તે પ્રાકૃત કેવાતી; એ ભાષા સંસ્કૃતશબ્દના અપભ્રંશ બોલાયાથી થઈ છે."—"મગધદેશની (બઙ્ગાળાની પાસે **બાર** નામનો પ્રાન્ત છે તેનો દક્ષિણ પ્રદેશ) તે માગધી અને દિલ્હી આગરાના પ્રદેશની તે શૌરસેની કેવાતી"—પઞ્જાબી, હિન્દી, બઙ્ગાળી, સિન્ધી, મરેઠી, ગુજરાતી એ સઉ શૌરશેની-માંથી નિકળી છે." દેશી ગ્રન્થકારમાંનો એક જણ કે છે કે "પશ્ચિમ-સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં રેનારા આભિરાદિ લોકની ભાષા તે અપભ્રંશ."

જયી આર્યજનોના સમ્બન્ધથી પ્રદેશપ્રદેશની પ્રજા પોતપોતાના શબ્દો ટાળતી ગઈ ને સંસ્કૃત શબ્દોને અપભ્રંશ કરી કરી પોતાના ઉચ્ચારણમાં લેતી ગઈ; અને જયી લોક પણ વ્યવહારકાર્ય સરળ કરવાને પોતાના સંસ્કૃતને ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણે બોલતા થયા. એ મિશ્રણપ્રકારે પ્રદેશપ્રદેશની પ્રાકૃતભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. વિશેષે મૂળ પ્રકૃતિ–સંસ્કૃત ઉપરથી થઈ માટે પ્રાકૃત કેવાઈ. મૂળના વાસ્તવ્ય લોકની જે ભાષા તેને પ્રાકૃત શબ્દ લાગે નહિ–તે લોકની ભાષાના કેટલાક શબ્દપ્રયોગ પ્રથમની પ્રાકૃતમાં આવેલા ખરા.

ચારણાદિ માગણોએ લખેલા રાસાઓમાં દેખાય છે. અપભ્રંશભાષા*

એ પ્રાકૃતભાષાઓમાંથી ચારને બોળી વપરાતી જાણી વરરુચિયે તેના નિયમવિષે વ્યાકરણ રચી દેખાડયું છે કે તે ચારે ઘણુંકરીને એકસરખે નિયમેજ થઇ છે. બીજી ત્રણ કરતાં વિશેષે બોળી વપરાયલી પ્રાકૃત જે મહારાષ્ટ્રી અથવા પ્રાકૃત (વિશેષ અર્થમાં) કેવાતી તેને માટે ૪૨૪) નિયમ છે ને તે બીજી ત્રણને માટે પણ છે પણ શૌરસેનીને ૩૨), માગધી ને ૧૭) અને પૈશાચિકીને ૧૪) નિયમો પોતપોતાના વિશેષ છે. એ પ્રાકૃત--શબ્દનાં સ્વરૂપ જોવાને શાકુન્તલ-વિક્રમોર્વશી નાટકમાંના થોડાક શબ્દ આ છે-અજ્જા [આર્યાઃ-આર્યજનો], અત્તિ [અસ્તિ-છે], અદ્ધ [અર્ધ], અદ્ધવધ [અર્ધપથ-અધવચ], આણુ [આજ્ઞા], ઈસાણીયે દિસાએ [ઐશાન્યાદિશા-ઇશાન દિશાએ], કુસુમાઈ [કુસુમાનિ-કુસુમ (અનેકવચને)], કેણાપિ [કેનાપિ-કોઈ એક; કોઇપણ], ગદી [ગતિ], ગમિસ્સે [ગમિષ્યે-હું જઇશ], ગાઈસ્સં [ગાસ્યામિ-હું ગાઈશ], ગાયતિ [ગાયતિ-ગાય છે], ચિત્તલેખા [ચિત્રલેખા-ચિત્રલેહા], ચુંબિઆઈ [ચુમ્બિતાનિ-ચુમ્બન કરેલું એવાં], જસ્સ [યસ્ય-જેનું], ણકિંપિ [નકિમપિ-કંઇ પણ નહિ], તવો [તપઃ-તપ], તહઇતિ [તથેતિ-તે પ્રમાણે] દયમાણો [દયમાનઃ-દામણો, દયામણો], દલે [તલે-તળે], દાવ [તાવત્-તેમ, તે પ્રકારે], દુદિઆ [દ્વિતીયા-બીજી], પખ્ખવાદી [પક્ષપાતી], પરિત્તાઅધ [પરિત્રાયધ્વં-પરિત્રાણ-રક્ષણ કરો], પિઅ [પ્રિય], પ્પઓ [પ્રયોગ], ભમરેહિ [ભ્રમરૈઃ-ભમરાઓએ], રૂદુ [ઋતુ-ઋતુ, રત], સગ્ગસ્સ [સ્વર્ગસ્ય-સ્વર્ગનું], સરિસં [સદૃશં-સરીખું, સરખું; યોગ્ય, ઘટતું], સહી [સખી-સહી], સુઉમાર [સુકુમાર], સુણાદુ [શૃણોતુ-સાંભળ, સૂણ], હાઇસ્સદિ [હાસ્યતે-હસે છે], ૪૦.

એ પ્રાકૃત દેશકાળ પરત્વે પોતાનું રૂપ પાલટતાં પાલટતાં અગિયારસેં વર્ષે નવાં રૂપમાં અપભ્રંશ એવે નામે ઓળખાઈ. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ એ બેનું સ્વરૂપ જોતાં જણાય છે કે પ્રાકૃતમાંના કેટલાક શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપેજ વપરાતા થઇને, કેટલાક નિજરૂપેજ રહીને, કેટલાએક ભ્રષ્ટ રૂપાન્તરોમાં ઉતરીને ને કેટલાએક સંસ્કૃત તથા દેશી શબ્દ નવા વધીને અપભ્રંશ--ભાષા થઈ હોય એમ જણાય છે. અમણાંની પ્રાકૃત ભાષાઓ અપભ્રંશમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે. દક્ષણી ને ગુજરાતી એ બે, મુખ્ય પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રી અને એની અપભ્રંશ એ ઉપરથી અને હિન્દી, મુખ્ય પ્રાકૃત તથા શૌરસેની અને એના અપભ્રંશ એ ઉપરથી ઘડાઈ છે.

*વલ્લભીપુરનાં રાજ્યમાં બૌદ્ધ જૈન લોક હતા, ગુજરાતમાં ને

અથવા સંવતશૈકા બારમાં ગુજરાતના લોક જે ભાષા બોલતા તે એકવડી કટ્ટણ કાઠીની ને તે પ્રમાણેજ લામ્બી, કંઇ એક થડ્ડાયલી તથા ઢેકાઢૈયા-વાળી પણ વળી કહીંકહીં કુમળી તથા સરળ, વર્ણે સામળી અને કુળમર્જાદ સાચવતાં સ્વતંત્ર વર્તનારી એવી, **ભિલ્લરાજકુંઅરી સરિખી સોહઈ.**

"ચન્દન સરિખા સીયલા, જઈસી નમણી કેલિ;
પરદુખ્કે જે દુખ્કિયા, સહિ તે સજ્જન મેલિ."

"પડિવન્નઈ દદ્દુર ભલા, પડિવન્નં પાલંતિ;
મેઘ મરંતઈ તે મરઈ, જીવંતઈ જીવંતિ."

"ઢોલ્લા મઈ તુંહું વારિયા, મા કુરુ દીહ માણુ;
નિદ્દએ ગમિહિ રત્તડી, દડવડ હોહિ વિહાણું."

"કોદકુસુંભો કૃપણધન, એ તીણિ એક સભાવ;
તો રસ મૂકઈ અપ્પણો, જો ગલ દીજઈ પાવ."

"અઠ્ઠોતરસુ બુદ્ધડી, રાવણતણઈ કપાલિ;
ઐકૂ બુદ્ધિ ન સાંપડી, લંકા ભંજણકાલિ."

"મોર ભણઈ અમ્હ પીંછડાં, મઈ મેલ્હીઆં વણેઈ;
હું અજિ અગાસો તિહવિણુ, તે સિરિ રાય વહેઈ."+

સિદ્ધરાજના કાળમાં ગુર્જરદેશની લોકભાષા જે **અપભ્રંશ**માં ગણાતી તેણે પછવાડેથી નવું રૂપ ધારણ કરવા માડ્યું ને તે મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતીભાષા એ નામે ઓળખાઈ. તેરમાથી તે સોળમા શૈકાના અન્ત લગીના ગાળામાં ગુજરાતી લોકની સ્થિતિ ઠરેલી નોતી. અમદાવાદ ને

સમ્બન્ધી પ્રદેશોમાં જૈનની ઓળી વસ્તી હતી અને બૌદ્ધ જૈન ઉપાધ્યાઓની બોધભાષા ઘણું કરીને સર્વત્ર સરખીજ હતી. વળી ગુજરાતના રાજ્યને દિલ્હી કનોજના ને બીજાં રાજ્યો સાથે સમ્બન્ધ હતો. એ સન્ધાં ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતની અપભ્રંશમાં માગધી તથા શૌરસેનીનો લેશ હશેજ. વળી ગુજરાતના મૂળ વાસ્તવ્ય લોકના ને ગુજરાતની રીતભાત વસ્તુના કેટલાક **દેશી** કેવાતા શબ્દો પણ હશેજ. માગધી શૌરસેની દેશ્ય એ શબ્દોની નિશાનીઓ (વર્તમાન ગુજરાતીમાં) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોધાશે ત્યારે સ્પષ્ટ જણાશે.

+ "ગુ. ભા. નિબન્ધ"માંથી.

સુરત વસ્યાં પણ પાટણ ને ચાંપાનેર ખસ્યાં અને જુનાગડ ભખળ્યું. નિરાશ્રિત થયલા બ્રાહ્મણ તથા જૈન ઉપાધ્યા પોતાની નિવૃત્તિમાં પોતપોતાના પ્રદેશના લોકને કંઈ કંઈ કથી લખી રિઝવતા. મુસલમાની રાજના ઉત્કર્ષકાળમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રસરિત અહૂગની, દાવડી, લાડકી, કુમળી ને વર્ણે ભૂરી લીસી તેજી મારતી જેવી **ગુરુઆણકુંયરી રૂડઅલી સોહી હરિગુણ ગાતી પ્રભાત સમે.**

"પાડલીપુરનગર તિહાં નંદનઉ શત્રુ ચંદ્રગુપ્ત રાજા તેહનઉ પ્રધાન ચાણિક્ય
પ્રતિબિંબ થકઉ રાજ્ય ભોગવઈ; પરં ભંડારિ દ્રવ્ય નહીં તેહ ભણી,
દેવતા આરાધી પાસા પામી સ્વર્ણથાલ ભરી જુવટઇ બઇઠુ;
જે કે, મઝનઈ જીપઇ તેથાલ સોનૈઇએ ભરિઉં લિઉ અનઈ તુમ્હે હારઉ
તુ એક દીનાર દિઉ. એમ દેવતાદત્ત પાસે કરી જીપવા લાગઉ કિવા હરઈ
કોઇ દેવતાદત્ત પાસે હું તે જીપઈ પણિ માનવજન્મ હારવિઉ દોહિલઉ પામઈ."[૧]

"ઢમઢમ વાજઈ ઢોલ અસંખ, બોલઇ મંગળ વાજઈ સંખ;
રેણુ સરણાઈ વાજઈ તૂર, મિલિયા સુભટ ગહગહિયા સૂર.
ઘોડા સરસા ઘોડા ભિડઈ, પાયક પાયક સરિસો ભિડઈ;
રથસેતી રથ જુડઈ અપાર, હથિયારે લાગિં હથિયાર.
ઉડિયા લોહ જાઈ એક કોસ, ઝુઝઈ રાઉતિ પૂરઈ રોસ;
કાયર ત્રાસઈ સૂરા ધસઈ, રિણુ દેખી તે સાહમાં હસઇ.
ખાંડા ઝલકઈ વીજલી જસા, સુહડાતણા મન તવ ઉધસા;
તેજી તુરિ ન સાહયા રહઈ, પરદળ દેખી તે ગહગહઈ.
રુધિર પૂરિં રથ તાણ્યા જાઈ, સિર તૂટઈ ધડ ધસમસ ધાઈ;
દોઈ પહર હુયો સંગ્રામ, પાપ બુદ્ધિ રાય હાર્યો તામ."[૨]

" કૃષ્ણરૂપે ગોકુલિ અવતરીયો, ગોવરધનપર્વત કરિ ધરીયો,
વરીયુ ગોપી ગોવ્યંદો.
સરવરૂપિ હરિ રંગિ રાચિ, વૃંદાવન્ ગોપીમધ્ય નાચિ,
સાચિ સોહિ બ્રહ્મચારી."

---

૧. માગધી ગાથાબન્ધ ને ગુજરાતી વ્યાખ્યા એવું "પુષ્પમાળ પ્રકરણ" ઉપાધ્યાય મેરૂ સુન્દરે રચેલું તેમાંથી ઉપલું ગદ્ય લીધું છે—(પ્રતનું વરસ સંવત ૧૫૨૯).

૨. "ગજસિંહ રાજાનો રાસ" એમાંથી લીધું છે-(પ્રત ૧૫૫૬ ની).

" દુહવ્યો બોલિ આત્મા, સુણિ પરમાત્મા તાત;
તૂઝ સમીપ છંડાવીયું, માહરુ શુ અપરાધ.
ઘરસુખ કાંઈ વીસારીયું, ભૂલવ્યો કાયાવનમાહિ;
કેતલું કાલ વિડંબીયુ, શત્રુ કામાદિક હાથિ.
એણિ વનિ લોભચી દવ બલિ, વિલસિ પારધી કાલ;
માયા મુકી હરણિલી, માડીયૂ કર્મની જાલ.
જાલ પડયુ હોઉ આકલુ, મોહીયુ જીવ અચેત;
પાછલી આગિલી સુધિ નહીં, નહીં એહનિ આપણું ચેત."
"પરબ્રહ્મ પદ્મનાભ, પરશોતમ પિઢિ નહી એ;
અવિગત ગોવિંદ ચંદ્ર, સાર કરુ શ્રીપતિ ધણીએ.
ચત્રભજ સામલવર્ણ, સારંગધર સોહામણો એ;
અનિ રૂઅડલો વૈકુંઠનાથ, દુક્રીત હરણ દામોદરૂ એ.
નિરંજન નિરાકારિ, નિકલંક પુરુષ આરાહીઈએ;
ગાઈઈ દ્વારિકેરાયુ, સામલવર્ણ સોહામણો એ.
સદા વૈષ્ણવ મનિ ઉચ્છાહ, આનંદ અંગિ ઉલટિ એ;
ભલિઆયિક પરબ્રહ્મરાય, પીંડારા માહિ પરવરયુ એ."[3]

અનેક જૂગ વીત્યારે, પંથે ચાલતાં રે; તોયે અંતર રહ્યા રે લગાર—
પ્રભુજી છે પાસે રે, હરી નથી વેગળા રે; આડડોને પડયો છે ઓંકાર—અનેક.
દીનકર રૂંધ્યો રે, જેમ કાંઈ વાદળે રે; થયું અજવાળું મટયો અંધકાર—
વાદળુંને મટયું રે, લાગ્યું જેમ દીસવા રે; ભાનુ કાંઈ દેખાયો તેવાર—અનેક.
લોકડીયાની લાજ રે, બાઈમેં તો નાણીયો રે; મહેલી કાંઈ કુળતણી વળી લાજ—
જાદવાને માથે રે, છેડો લઈ નાખીયો રે; તારે પ્રભુવર પામી છીં આજ.—અનેક.
નાવને સ્વરૂપે રે, બાઈ એનું નામ છે રે; માલમી છે વળી સરજનહાર—
નરસઈઆનો સ્વામી રે, જે કોઈ અનુભવે રે; તે તારી ઉતારે ભવપાર—અનેક.[4]

---

૩. " ઘણાંએક નાના પ્રકરણોનો સઙ્ગ્રહ એવો એક વૈષ્ણવ ગ્રંથ છે તેમાંથી ઉપલા ત્રણ કકડા લીધા છે–કોઈ કોઈ પ્રકરણમાં 'પદ્મનાભ' એમ લખ્યું છે તે ઉપરથી તે નામવાળો કોઈ તેનો કર્ત્તા હશે–વિષયને ભાષા જોતાં તે ગ્રન્થ ૧૫–૧૬ સૈકામાં રચાયો હોય એમ લાગે છે–(પ્રત ૧૭૧૫ ની માંથી).

૪. નરસૈં મેતાની કવીતા તેનાજ કાળની ભાષામાં મળવી દુર્લભ છે.

સત્તરમાં શૈકામાં ભાષા, ભક્તિ તથા ચરિત્રકથનમાં કેળવાઈ પણ તે પોતાનું સમગ્રસૌન્દર્ય તેજ શૈકામાં દેખડાવી શકી નહિ. એ સૌન્દર્યનો (વિષ્ણુદાસ, ભાલણ, વસતો, નાકર, આધારભટ ઇત્યાદિ સઉના રંગનો) ઘણોખરો ભાસ પ્રેમાનંદે અરાડમાં શૈકામાં યથેચ્છ કરાવ્યો. એ શૈકામાં સમયસુન્દર, ઉદયરત્ન ઇ० ગોરજીઓએ રઙ્ગથી રાસા લખ્યા પણ તેમાં ૧૫-૧૬મા શૈકાની નિશાનીઓ થોડી ઘણી જોવામાં આવે છે. એ જૈન ભાષા, ઉત્સાહમાં આવેલા વાણિયા બ્રાહ્મણની ભાષાના તેજમાં અગ-જાઈ. ભાવસાર રત્નાએ ખેડામાં પોતાના મણ્ડળમાં થોડાંએક લલિત ગીત ગાયાં. એ અરાડમાં શૈકામાં ભાષાએ નવા વિષયો કથવાનો સમર્થ આરમ્ભ કર્યો.-અખો-સામળ-વલ્લભ એઓએ પોતપોતાના વિષય ગાયા. પ્રેમાનંદે વર્તમાનભાષા ભૂતરઙ્ગને અનુકૂળ કરી. અખાએ વર્તમાન રઙ્ગ હસી કાડ્યા.ને એક બ્રહ્મનો બોધ કર્યો. સામળે ભૂતને દૃષ્ટાન્તે ઉદ્યમ સાહસ વર્ણ્યું "જીવે તેને જોખ" કહ્યું અને વલ્લભે બહુચરાને ગાઈ. મુગલાઈના ઉત્કર્ષકાળમાં ભાષા, એકવડી પણ ભરાવ પણ કહીં કુમળી ને કહીં કઠણ એવી કાઠીની, ઘોંવરણી કૈંક તેજસ્વી એવી, ઉજમાળી ને હોંસિલી, **શકે વિપ્રતનયા મગ્ન રસમાં, કથા કહેતી સોહંત.**

"જાદવ સ્ત્રી તાળી દઈ હસે, ધંન ગામ જાંહાં આ નર વસે;
કીધાં હશે તપ વ્રત અપાર, તે સ્ત્રી પામી આ ભરથાર.
કો કેહે ઇંદ્રને કો કેહે કામ, એને રૂપે હારે કેશવ રામ;
બાઈ પતીવ્રતાનાં મોહોશે મંન, મર્મવચન બોલે સ્ત્રીજંન.
કોઈ કેહે હાઉ આવ્યો વીકાળ, દેખાડો રોતાં રેહેશે બાળ."
"આવ્યાં વર્ષાકાળના દીન, ગાજી વરસે છે પરજન્ય;
વીજળી થાએ આભમાં પૂરી, બોલે કોકીલા શબ્દ મધુરી.
મહા તાપસનાં મન ડોલેં, દાદુર મોર પપઈઆ બોલે;
માળતળે રત્નાગર ગાજે, ઓખા અંગે નવસપ્તસાજે."
"અનિરૂધ બાંધ્યો પ્રેમને પાશે, મોહ્યોમોહ્યો ચંદનને વાસે
મોહ્યોમોહ્યો સ્નેહને સંધે, મોહ્યોમોહ્યો હાર ગળુબંધે.
મોહ્યોમોહ્યો હસ્તકમળે, મોહ્યોમોહ્યો ઉરગળસ્થળે;
મોહ્યોમોહ્યો અલકાલટે, મોહ્યોમોહ્યો કેસરી કટે."
"કડાજુડ કટક બે થયાં, ઉઘાડાં આઉધ કરમાં ગ્રહ્યાં;
ખખડે ખેડા ને ફરે તરવાર, કો કાઢે શર ભાથા બાહાર.

તોમર ત્રીસુળ ધરઆં મુસળ, ગાજા રામ ધરી કરહળ:
છપંન ક્રોડ જાદવ ગડગડઆ, દાનવ ઉપર ત્રુટી પડઆ."
"એવું જાણી મારા નાથજી, કરા દાસીની સંભાળ રે;
હો વીહંગમ વેવીસાળીઆ, મૂને મૂકી નળ ભૂપાળ રે.
હો વજાવતી મારી માવડી, મારું ઢાંક ઉઘાડું ગાત્ર રે;
હો ભીમક મારા તાતજી, શોધી મનાવો જામાત્ર રે.
હો નઇશદ દેશના રાજીઆ, અણુચિંતું દીઓ દરશંન રે;
રૂપ ભુપને જાઉં ભામણે હો, સલુણા સ્વામીંન રે;
"હુતું વઈકુંઠ ગોકળ ગામરે, હવે નેસડો ફરી થયું નામરે,
જસોદા કેમ બાહાર નીસરસેરે, વંઝા કહી લોક પાછાં ફરશેરે;
અમો માણસમાંથી ટાળ્યાં રે, દીકરો થઈ કાળજ બાળ્યાંરે.
અમો ભુલ્યાં આશા આણી રે, પારકી થાપણ નવ જાણીરે
વાયસ થઈ વાંછળ કીધું રે, ફરી કોએલે બચડું લીધું રે;
વીપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર રે, માહારૂં ફરી વસાવો ઘર રે."
"કોમળ શીતળ નીર્મળ સુખકર દુખ હર હરીનું નામ
પ્રેમાનંદ પવીત્ર થાવા, ગાઓ રાજીવલોચનરામ.
એ મરણ પગલાં હેઠ છે, ફરે સાંચાણો કાળ;
હીંડતાં ફરતાં કારજ કરતાં, ભજો શ્રીગોપાળ."
"ગુરૂ થૈ બેઠો હોંસે કરી, કંઠે પાણ શકે કયમ તરી;
જયમ નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નૈં અદભૂત.
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા તેમ મુલગેથો ગયો."
"જાંહાં સુધી છે ખંડીત ગ્યાંન, અખંડાનંદનું નોહે વીગ્યાંન
તેહેનું પાત્ર થાવા કારણ્ય, મહામુનીએ કહ્યું પંચીકરણ.
ત્રીતીયેં સાંખ્ય કપીલે કહ્યું એહ, ભણે શુણે તે થાય વીદેહ.
જીવનમુક્તિ તે એહેનું નામ, જેણે જાણ્યું કૈવલ પદ ધામ.
"પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જયમ બગ્ગા:
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ જયમ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જયમ રાંકાં;
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જયમ ટાંકાં;
છે પંડિતમાં પ્રાક્રમ ઘણા, પંડિત સહુ શિર મોર છે;
શામળ કેહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે."

"અરે ઇશ્વિરી અંબીકા, કોડે ટાળે કષ્ટ;
સફલ જનમ તેનો હશે, માધવ દેખે દ્રષ્ટ.
જે દેશ માધવ ગયો, તે દેશનો વાઓ વાએ;
અડે લ્હેર મુજ અંગમાં, સફલ જનમારો થાય."
"રમઝમ કરતી રાજસી, ઝમઝમ વાગે ઝેર;
ધમધમ વાગે ઘુઘરા, મદનતણી સમશેર.
હસતી રમતી હેતથી, કરતી વિવિધ વિલાસ;
ચાલી ચતુરા ચમકતી, પોપટ કેરી પાસ."
"ગંગોદક નીરમળ જશું, સદા પવિત્રજ સાર;
તેહેવું કુળ હોય માહરૂં, તો પડ પાસા પોબાર.
સીંહ મૂછ ભોરંગ મણી, કરપીધન સતિનાર;
જીવ ગએ પર કર ચહડે, પડ પાસા પોબાર."
"તોતળા મુખતંન, તોતોતો કહે મા;
અર્ભક માગે અન્ન, નિજ માતા મન લેમા.
નહિ સવ્ય અપસવ્ય, કહાં કાંઈ જાણું મા;
કળી કહાવા કવ્ય, મન મિથ્યા આણું મા.
કુળજ કુપાત્ર કુશીલ, કર્મ અકર્મ ભરયો મા;
મૂરખમાં અણુમીલ, રસ રટવા વિચરયો મા.
પ્રાક્રમ પરમ પ્રચંડ, પ્રબળ ન પળ પ્રીછું મા;
પૂરણ પ્રગટ અખંડ, અન્નથકો ઇછું મા.

ઓગણીસમા શૈકામાં પ્રદેશપ્રદેશની ગીતકવિતાની ભાષા, ટીકા--ભાષાને પાછલા શૈકામાં થયલા ગ્રન્થોની પ્રતભાષા એ જોવામાં આવે છે. આખ્યાનવાણી વસાવડના કાળીદાસે, વેદાંત વિષયની પ્રીતમ તથા ધીરાએ, શૃઙ્ગારભક્તિની દયારામે ને વિરાગની સ્વામીનારાયણવાળાઓએ દેખાડી છે. એ શૈકાની ભાષા, એકવડી કાઠીની પણ જરા ઠંસાયલી ભરેલીકુમળી ઘઉંવર્ણું કરતાં કંઈક વધારે ઉજળી ને થોડાંક નાજુક ઘરેણાંથી સજેલી જેવી—**ગાતી પરબ્રહ્મ શ્યામને, કન્યા નાગરી શોભે.**

"જોતાં કડડડ થંભ ફાટો કારમોરે, પ્રભુ પ્રગટીયા નરહરીરૂપ,
રાજાદૈવસું જગાડયું જુદ્ધ દાનવેરે—
પ્રભુ ભ્રગુટી કોટીક બીહામણી રે, દીસે નયણામાં પાવકની
જવાળ, ૨૦

નાસીકાનો તે ઘોર ઘણું ગાજતો રે, તેણે ડોલવા લાગા છે
દીગપાળ, ૨૦"

"આસાડે અમરિતતણા, વરસ્યા વરસાદ;
હરિહરિ સઘળે થઈ રહ્યું, થાવરજંગમ જાત.
સાંભળ શુદ્ધ ચિત્તે કરી.

ચિત્ત ચાતક રંગે રટે, બોલે મન મોર;
જ્યાંત્યાં ચૈતન બ્રહ્મનાં; ઉગતાં અંકોર—સાંભળ૦
સુખસાગર સહેજે ઉલટચો, સલિતા શુભસાર;
બ્રહ્મ નિરંતર જળ ભરચાં, કોઈ પામે ન પાર—સાં૦"

"ખબડદાર મનસુબાજી, ખાંડાંની ધારે ચહડવું છે,
હિંમત હથિયાર બાંધી રે, સત્ય લડાઈએ લડવું છે—
એક ઉમરાવ ને બાર પટાવત, એક એક નીચે ત્રીસ ત્રીસ;
એક ધણીને એક ધણીયાણી રે, એમ વિગતે સાતસેં ને વીસ
સો સરદારે ગઢ ઘેરચો રે, તેને જીતી પાર પડવું છે."

"પ્રગટ પુરૂષોતમ દેહ, રાજે ગઢપુરમાં શ્રીહરી જો,
જેને નિગમ નેતિ ગાએ, નીજ ઈચ્છાએ દેહ ધરી જો;
અક્ષરપતી અવિનાશ, આવ્યા કરુણા કરી અતિ જો;
કીધો ગઢપુર નિવાસ, વર્ણ વૈશ્ય નૈષ્ટિક જતી જો."

"ફાગણ કેસુ ફુલ્યાં, હું કરમાણી રે રસીયાજી;
આ વનમાળી પિયુ સીંચ્યું ન પૂરૂં પાણી હો, રંગરસીયાજી૦
વસંતરૂતુ તો સહુને વાહાલી લાગે રે-રસીયાજી.
આ તમ પાખે મુને બાણ રૂદેમાં વાગે હો, રંગરસીયાજી."

"પ્રીતડીની રીત અતી અટપટી, ઓધવજી છે પ્રીતડીની રીત
અતિ અટપટી;
થાવાનો ઉપાય પણ જાવાનો જડે નહીં, વજ્ર રહેણે જટી તે જટી."

"નંદલાલ સાથે લાગ્યું છે લગંન જો, ઘેલી કીધી મને ગોવા-
ળીએ જો—
એની કટાક્ષે કોરચું છે મારૂં કાળજું જો, કામણગારા રસિક
રત્નમે લોચંન જો."

"શ્રી વલ્લભવિઠ્ઠલ શ્રીજી સ્વામી, સામળીયા વાહાલા;

સઘળું સમજો છો અંતરજામી નંદલાલા રે—
ભય તો લાગે છે મુજને ભારી સા૦; અંત કાળે શી વલે
માહારી—નં૦
સેવાસમરણ ભાવે ના કીધું, સા૦; રંક સાધુને દુઃખ દીધું. નં૦

"પૂર્વે અવંતી નગ્રનો રાજા ચંદ્રસૈન્ય તેને પુત્રી ચંદ્રમુખી નામે તેને પિતાયે કહ્યું તારો સ્વયંવર કરીયે. ના પિતા હુંતો દેવાંશીવર ઇચ્છું છું. રાજા કેહે આપણ મનુષ્યને ઘેર દેવ વરવા કેમ આવે એ મનોર્થ તે મિથ્યા ધરવો. કન્યા કેહે એટલે પોણ જેણે કનકપુરી જોઈ હોએ તેને હું વરૂં. રાજા કેહે તેની ભાલ કેમ જણાશે. કન્યા કેહે પુરમાં પાટ ફેરવો. ત્યારે રાજાએ પડો વજડાવ્યો. જેણે કનકપુરી જોઈ હોએ તે રાજાની પુત્રી પર્ણવા આવજો. એવે તે નગ્રમાં દુર્બલ બ્રાહ્મણ એકાકી રેહેતો, શક્તિદેવ નામે. તેની ટોળ કરીને લોકે સીખવ્યું, તું જઈને કેહેની જે કનકપુરી મેં જોઈ છે, તને રાજપુત્રિ મળસે, આ દરિદ્રતાનું દુઃખ જશે. એમ ભંભેરાયો બ્રહ્મણ રાજ્ય સભામાં ગયો. કહ્યું મેં કનકપૂરિ જોઈછે. રાજાએ પુત્રિને મેહેલે મોકલ્યો. તેણે ચક લાખી નીસાની પુછવા માડી ત્યારે બ્રહ્મણ કેહે કનકપુરી તે કનકની છે, કનકના મંદિર છે. હસી કન્યા કેહે કીયે માર્ગ થઈ ગયાતા. માહાવનમાં જતાં દીઠી. કન્યાયે લબાડ કહી કાહાડી મેહેલ્યો."

"લલિત કેહેતાં મનોહર એહેવી લવિંગની લતા જે વેલ તેનું જે શેવવું, તે લતાનાં નિકુંજ ગૃહને આછાદી રેહે છે તેનો કોમળ કેહેતાં અતિ મધૂર વાસ છે તે મલયાચલના મંદસુગંધ સુશિતલ વાયુ વેહે છે ને તે વન કેહેવું છે જે ભ્રમરના સમૂહ તે ગુંજારવ કરે છે ને તે મધ્યે કોકીલા સ્વર કરે છે તે બહુએક સ્વર થાય છે તેણે કરી કુંજકટીર જે લતાગૃહ શ્રી કૃષ્ણ રાધાનું વિલાસ સ્થાન તેને વિષે શ્રીમદન ગોપાલ વિલાશ કરે છે."

"એક મનોહરા નામા ગોપીજન છે, તેહેને મંદિર કોઈ એક સ્રીને ત્યાં રાત્ય રમીને પ્રભુ પધારચા તે અન્ય સ્રી સંબંધનાં ચિન્હ જોઈને તે સ્રી કહે છે જે હે નાથ પર જે બીજી ત્હેંની પલકા જે સજાગ્યા ત્યાંહાં પોંહોડવાના અલિક કેં. જૂઠા સેંહ્ય જે સમ તે કચાંહાં ખાઓ છો એટલે શું કરવા ખાઓછો જો નાં માંનો તો દરપણ લેઇનેં જુઓં કેં ત્હમારા પલ કે૦ આંખ્યોનાં પોપચાં તે પીક જે તાંબોળનો રંગ ત્હેમાં પગ્યા કે૦ પચીરહ્યાં છે નીક કેં. સારી પેંઠય તેથી મે જાણ્યું તો ખરૂં ! ત્યારેં ! તમેં જૂઠું શીદ બોલોછો પ્રાતઃકાલગાં તો કાંઈ સાચું બોલો."

સંસ્કારકાળનું પ્રભાત સંવત ૧૮૮૦ પછી થવા માડ્યું-૧૮૮૪માં 'ઇસિપનીતિ,' ૧૮૮૬માં વિદ્યાના ઉદ્દેશ લાભને સંતોષ અને ૧૮૮૯માં **'બાળમિત્ર'** (પ્રથમ ભાગ) એ પુસ્તકો નિકળ્યાં.

એ પ્રમાણે ગુજરાતીભાષાનો ઉદ્ભવ તથા સ્થિતિ છે.—(સંસ્કૃત) પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-અપભ્રંશગુજરાતી-ગુજરાતી, એ પ્રમાણે ક્રમ છે. એ સ્થિતિક્રમ અને વર્તમાનસ્થિતિ એ જોતાં જણાય છે, કે ભાષા અદ્ભુગ-કાદિયે એકવડી હતી ને છે, કોમળ હતી ને છે, થોડા વિષયમાં ને વિશેષે કવિતામાં રમતી તે આજ વધારે ને વિશેષે ગદ્યમાં ધુમે છે. ભાષા, અર્થ-ઘટ ને ઘાટીલી-સુન્દર થતી આવી છે ને થાય છે. ભાષા પોતાના પ્રાકૃત કોમળપણાં વડે કોઈ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુન્દર દર્શાવવાને સત્વરે વળી શકે તેવી છે પણ કેળવણીની અછતમાં તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ-સ્વરૂપ દર્શાવી શકતી નથી.*

---

* દ્રવિડ પણ્ડિતના વિશ્વગુણાદર્શ નામના ગ્રન્થમાં ગુજરાતીભાષાને અમૃત જેવી મીઠી કઈ છે. મને સાંભરે છે કે ખમ્ભાતવિષે એક ગવર્મેણ્ટરેકાર્ડમાં મેં વાંચ્યું છે કે ખમ્ભાતના કોઈ કલ્યાણરાય નામના લાડ-વાણિયાના કાળમાં 'ગુજરાતીભાષા સુન્દર કેવાતી.' (એણે ખમ્ભાતના પારસીઓનાં વધીગયલાં જોરને તોડ્યું હતું). જયદેવકવિયે અષ્ટપદીમાં ગુર્જરીરાગને પણ માન સાથે ગણનામાં લીધો છે. 'સોરઠ મીઠી રાગણી' એમ કચ્છનીઓ ગાય છે. ગરબી ગરબાની વાણી ગુજરાતનીજ છે ને વખણાય છે. હવે બીજે પક્ષે ગુજરાતી તે **શુંશાંની**, ગુજરાતીનું ગાણું તે રોણુંજ, સઘળી પ્રાકૃતનો કુઓ તે ગુજરાતી, ગુજરાતી તે પોચી- બાયલી ને હિન્દી તે મરદાની, ગુજરાતીમાં તે વળી કવિતા શી ?-એના તો રાસડાજ -કવિતા તે ભાષાની, 'અબે તબેકા એક રૂપૈયા, અઠે કઠે આણા બાર; ઇકિડુન તિકડુન આણે આઠ ને શું સું -ચાર' એમ પણ કેતી કહીંકહીં છે. એ નિન્દાવાક્યો ગુજરાતી ઉચ્ચારણ અતિ કુમળું છે તે ઉપરથી બોલાયાં છે. હિન્દી મરેઠી ગુજરાતી ભાષા એક માની જણેલી બેનો છે. -શબ્દ મળતા આવે છે, સંસ્કૃત વર્ણનાં ઉચ્ચાર ત્રણેમાં સમાન છે. પણ સર્વનામ-વિભક્તિ પ્રત્યય-ક્રિયાપદના પ્રત્યય એ ત્રણ પરત્વે ને કોઈ કોઈ જૂદાં ઉચ્ચારણને લીધે તે છેટેની સગી મનાય છે. બીજી બધી વાત પડતી મુકી ક્રિયાપદના પ્રત્યય જોઈએ તોજ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ગુજરાતી પ્રત્યય અતિશય કુમળો છે. પૂર્વે કહ્યું છેકે સંસ્કૃત ધાતુ અથવા

ભાષા, હિન્દી મરેઠી કરતાં ગાત્રે વધારે લલિત છે ને તેથી તે કોમળ--સૌન્દર્યમાં વધારે આગળ પડે છે, પણ મોટા મોટા અર્થ સમાવી કઠિણ સૌન્દર્ય દેખાડે તે વળી કોમળ કઠિણ બન્ને સૌન્દર્યનાં સમ્મિશ્રણે એક નવુંજ ઉત્તમ સૌન્દર્ય પ્રકાશે-એવી થવાને તેને કેળવણી મળવી જોઈએ. શબ્દભણ્ડોલ વધારવાને અને અનેક વિષય સેલથી લખાતા થાય તેને માટે સારા સારા ગ્રન્થકારો થવા જોઈએ. એઓ પોતાના કાર્યને માટે સરળતાથી નવા શબ્દો જોડશે, પરભાષાના + યોગ્ય જણાશે તે સઙ્ઘરશે અને

સંસ્કૃતનામ એ ઉપરથી આપણા પ્રાકૃતધાતુ થયા છે તે સ્મરણ કરતાં જણાય છેકે 'કરણમ્' એ ઉપરથી 'કરના;' 'કરણે',' 'કરઉ-વું' એમ પ્રાકૃતરૂપ થયાં છે. **આ, એ,** ઉં, એ ભેદ પરત્વે હિન્દુસ્થાની, મરેઠી, ગુજરાતી લોક કેવા હતા ને છે તે વિષે ને એ ત્રણ ભાષામાંથી કઈ એનો પરસ્પર સમ્બન્ધ વિશેષ છે (ગુજરાતીને હિદુસ્થાની સાથે વિશેષ સમ્બન્ધ છે એમ કેવાય છે પણ દક્ષણી સાથે વિશેષ છે એમ મને કેટલીક વાતે જણાય છે) એ વિષે અને દક્ષણી ગુજરાતી આર્ય ને હિન્દુસ્તાની આર્ય ક્યારે ને કીએ કાળે જૂદા પડયા એ વિષે મન માન્યા શોધ સાધન હોય તો થઈ શકે તેમ છે. ડ નું બન્ને પ્રકારનું ઉચ્ચારણ હિંદી મરેઠી ગુજરાતીમાં સરખુંજ છે, જેમ દક્ષણીમાં **च. ज. झ.** એ ઉચ્ચારણ છે તેવું હિન્દીમાં નથી પણ આપણા ચરોતરનો **ચ** તેને કંઈક મળતો આવે છે. જૂની ગુજરાતીમાં ષષ્ઠીનો પ્રત્યય કહીંકહીં **ચા-ચી** લખાયાં છે. **એ-ઓ** નાં પોળાં ઉચ્ચારણ મારા જાણ્યા પ્રમાણે દક્ષણીમાં નથી. 'રેવું,' 'રાહાણે,' 'રહના,' એ ત્રણ રૂપ જોતાં **હ** નું ટુંકું થઈ જતું ઉચ્ચારણ જેમ ગુજરાતી દક્ષણીમાં થાય છે તેમ હિન્દીમાં થતું નથી-દક્ષણી કરતાં ગુજરાતીમાં વિશેષ ટુંકું થાય છે ને એ ઉપરથી ને પાછળ આપેલા દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતી ઉચ્ચારણનું વલણ શબ્દને સઙ્કોચવા ભણી છે ને સઙ્કોચ થયેથીજ પસરેલું કોમળ અંઙ્ગ, ઘટ તથા બળિષ્ઠ બનશે. અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ આપણામાં જેવું વિલક્ષણ છે તેવું બીજી ભાષામાં નથી.

+અર્થજ્ઞાન વધે તેમ તેને ક્ષેમ રાખવાને યોગ્ય પાત્ર જોઈએ માટે ભાષામાં શબ્દનું ભરણું તો કરવુંજ પણ પરભાષાના લેવા કે ન લેવા? સંસ્કૃતમાં કેટલાએક પરભાષાના શબ્દો છેજ (ને મેં એક ઠેકાણે વાંચ્યું

રૂડી રીતે યોજી વપરાતા કરશે. નવા નવા ગ્રન્થોવડે ભણ્ડોલ વધારવો ને કોશ-વ્યાકરણોવડે ભાષાને શુદ્ધ રાખ્યાં કરવી એજ પ્રકાર ભાષાનીકેળવણીના છે.×

પૂર્વ વર્ણનમાં પ્રદેશપ્રદેશની ને જાત જાતની ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કઈ છે પણ વર્ત્તમાન ભાષા વિષે તેમ સામાનીકરણ કરવાનું નથી. વર્ત્તમાન-ભાષા તો આગગાડી વડે ને છાપખાનાંવડે ગુજરાતના ગુજરાતી બોલનારા સફળજનની ખરેખરી થઈ છે—સુરતની, અમદાવાદની, કાઠિઆવાડની એમ અમણા કેવાય છે તે ચાલતેદાડે નહિં કેવાય. સુરતની ભાષા કદે કંઈક ઠિંગણી નાજુક ને કુમળી છે, અમદાવાદની કંઈક ઊંચી ને કઠણ છે, કાઠિયાવાડની જાડી છે ને શબ્દેશબ્દે ભાર સાથે છૂટી બોલાય છે* પણ એ ત્રણનું મિશ્રણ થવા માંડયું છે ને રૂડું થશે. સમ્પ્રસારણ ઉચ્ચારણ પરત્વે પ્રદેશપ્રદેશમાં ભેદ છે તે ટળી જશે. ચરોતરના

છે કે મૂર્દ્ધસ્થાની વર્ણોથી આરમ્ભાતા શબ્દો મૂળ વાસ્તવ્ય લોકના છે) અને ગુજરાતીમાં કેટલાક ફારસી આરબી એવા તો રૂઢ થઈ રહ્યા છે કે તે કદાપિ ટાળ્યા ટળવાના નથી. જૂનામાંથી શોધી, પરભાષામાંથી લઈ, નવા જોડી પણ યોગ્ય જાણીને યોગ્ય રીતે શબ્દ વાપરી ભણ્ડોલ વધારવું.

×દેવનગરી લિપિમાં પુસ્તક લખાઈ છપાતાં થાય તો ભાષાની ક્ષેત્ર-સીમા વધે ને વિશેષ ઉત્પન્ન થાય. હાલમાં કોઈના દ્રવ્યની સહાયતાથી ગ્રન્થ રચાય છે તેથી સારા ગ્રન્થો થતા નથી ને ભાષાની કેળવણીને સ્થાઈ ઉત્તેજન મળતું નથી.

*વળી સન્ધિપ્રદેશની ભાષામાં સમ્બન્ધીપ્રદેશની ભાષાનો પાશ બેઠો હોય છે. બગવાડામાં મરેઠીનો, દાહોદમાં માળવીનો, સામળાજી તરફ મેવાડીનો અને પશ્ચિમે કચ્છી સિન્ધીનો પાશ છે (સાંઈ-ડું એ શિન્ધી છે). એ પરભાષાનો પાશ કેટલો કેટલો છે તે નક્કી કરવાનો છે. મેવાડીશબ્દ આ રીતના છે—**કેતા** (કેટલા), **તીહાં** (તાં), **કહે છે** (કે છે). **તીણારા-તીણાકા** નામ (તેઓનાં નામ), **તીણમાંહે** (તેમાં), **જણીથી** (જેનાથી), **જણીમાંહિ** (જેનીમાં), **ચારદસાકું ચાલી** **ઓર** (બીજા), **તાકો** (તેનો), **સદાકી રાણી** (સદાની રાણી). **હુવા** (થયા). **કુણકુણ** (કાણકોણ), **બ્રહ્મારો મરીચિ** (બ્રહ્માનો મરીચી), **તીન** (ત્રણ), **ઇકગુણો દાન દસગુણો પુન ખાતો** (ખાતું), **હોસી** (થાશે).

દન્તતાલુસ્થાની **ચ**નું ઉચ્ચારણ તે તરફના ગ્રન્થકારો પણ વાપરતા નથી, પ્રદેશ પ્રદેશનાં **ઈ–એ** ના ભેદ રૂપાન્તરો છે તેમાં પણ કેટલુંક નક્કી થતું જાય છે—બહુજણ લાખવું બોલે છે પણ એ શબ્દ પુસ્તકોમાં વપરાતો બન્ધ થયો છે. લેખનશુદ્ધિ વ્યુત્પત્તિ એ વિષયોમાં પણ સુધારો થતો જાય છે.×

હિન્દુસ્થાનમાં વર્ત્તમાન કાળમાં પ્રદેશપ્રદેશની જેટલી પ્રાકૃત ભાષાઓ+

×સંસ્કૃત **ષ–સ**ને બદલે આપણામાં છ વપરાતો એવા થોડાક શબ્દ છે, કોળી ઘેડા **સ**ને ઠેકાણે **છ** સર્વત્ર બોલે છે, પારસીઓમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દ **બી** (અપી), **માય** (માત), **વેક** (વેગ), **પેવસ** (પ્રવેશ), **સોજ્જું** (શુચિઃ), **બૂક** (કવલ) ઇ૦ સંસ્કૃતના અપભ્રંશ છે ને તે આપણામાં અતિભ્રષ્ટ રૂપાન્તરો છે તેવા નહિ પણ મૂળની પાસેના છે. કેટલાક પારસીશબ્દ આપણા જૂના પુસ્તકોમાં છે તેજ છે પણ ઉચ્ચારણ ફેર છે. હોરાઓ મિલવું, આવો વગેરે બોલે છે તે જૂના ગ્રન્થોમાં છે. સુરતના વડનગરાઓમાં ફૂર, મોગ, પાગ, જાસક, ઇ૦ વપરાય છે તે ખોટા નથી. કાઠિયાવાડના નાગરો ધ્રોડવું, ધ્રાવું એમ રકાર ભળેલું ઉચ્ચારણ કરે છે તેવાં રૂપો જૂના પુસ્તકોમાં છે એ દાખલાઓથી પણ જણાય છે કે મૂળને મળતાં રૂપાન્તર રાખવાની વાત છોડી દઈ વર્ત્તમાન વ્યવહારનાંનેજ લખવામાં લેવાં.

+કોઈ કાળે છપ્પન દેશની છપ્પનભાષા આ પ્રમાણે ગણાઈ છે–અઙ્ગ, વઙ્ગ, કલિઙ્ગ, કાંબોજ, કાશ્મીર, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, માગધ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, નેપાલ, કેરળ, ચોળ, પાઞ્ચાળ, ગૌડ, મલ્લાળ, સિંહલ, વડપ, દ્રવિડ, કર્નાટક, મરહટ, પાનાટ, પાંડ્ય, પુલિન્દ, આન્ધ્ર, કનોજ, યાવન, જલાન્ધ, શલભ, સિન્ધુ, અવન્તી, કજ્ઞડહૂણ, દાશાર્ણ, ભોજકોટ, ગાન્ધાર, વિદર્ભ, બલિહક, ગજ્જર, બર્બ્બર, કૈકેય, કોશલ, કુન્તલ, શૂરસેન, ટઙ્કણ, કોંકણ, મત્સ્ય, મદ્ર, સૈંધવ, પારાશર્ય, ગુર્જર, ખચર, ભૂચક્ર, ઝલ્લુક, પ્રાગ્જ્યોતિષ, કરાહટ. વળી દશ ભાષા પણ ગણાઈ છે–પજાબી, હિન્દી, મૈથિલી, ગૌડે અથવા બઙ્ગાળી, ગુજરાતી, ઊર્ય, મરેઠી, તૈલઙ્ગી, કર્નાટકી અને તેમુલ. જોન બીમ્સે લખ્યું છે કે **શૌરસેનીમાંથી ૧૧ ભાષાઓ થઈ છે**–હિન્દી, બઙ્ગાળી; પઞ્જાબી, સિન્ધી, મરેઠી, ગુજરાતી, નેપાલી, ઊર્ય, આસામી, કાશ્મિરી અને ડોગ્ર (મૈથિલી, ભોજપુરી, કોશલી, બ્રીજ, કનોજી, રજપુતા, બુન્દેલખણ્ડી એ સૌ હિન્દીની ઉપ-

છે ને તેમાં જેની જણુતી સંસ્કૃત છે, તેમાં ગુજરાતી ભાષા સ્થિતિ પરત્વે કેવું દર્શન દે છે તે જાણિયે—એ ભાષા બોલનારા લોકની સઙ્ખ્યા સાઠ લાખ કેવાય છે ને એ રીતે ક્રમ માંડતાં તે નીચે ઉતરે છે—(હિન્દીના બોલનારા ૪) કરોડ, બઙ્ગાળીના ૩) કરોડ, પઞ્જાબીના ૧) કરોડ ને મરેઠીના ૧) કરોડ છે); કેળવણી પ્રમાણે ક્રમ આપીએ તો મારા જાણ્યા પ્રમાણે તે માત્ર પઞ્જાબીથી ઉપર આવે; પણ પશ્ચિમહિન્દુસ્થાનના ઘણું કરીને સઘળા દેશી વેપારીઓની અને હિંદુસ્થાન દેશના દેશી વેપારીઓમાંના શ્રેષ્ઠ વેપારીઓની ભાષા દાખલ તે પેલી પ્રતીની શોભે છે. એ શોભા, ભાષા કેળવાયાથી અને છે તેથી વધારે જણાના બોલવામાં આવતી થયેલી ઘણી ઘણી સતેજ થશે એમ બોલવામાં કંઈજ બાધ નથી.

માટે હવે, ભૂત સ્થિતિનોજ અથવા ઉત્તમ ભાવીસ્થિતિનોજ વિચાર કરયાં કરવાનું પ્રયોજન નથી. ભૂત ભાવી ઉપર અતિશય મોહ રાખતાં જો વર્ત્તમાન સચવાય નહિ તો તે મોહ કેવળ જડપણું છે અથવા ઘેલાપણું છે. ભૂત ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવીની આશાએ હોંસીલા થઈ એ બે વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું બળ પણ વધશે ને સૌંદર્ય પણ વધશે. દ્રવ્યને ઉદ્દેશી નહિ પણ માનને અથવા આનન્દને અથવા વસ્તુનેજ અથવા પરોપકારનેજ ઉદ્દેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોંસ આગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને ગ્રન્થો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરસાઈ કરે એ તો વિસ્મય જેવું થાય. તોપણ, સમૂહના આગ્રહઉત્સાહે વેલું મોડું પણ શું નથી બનતું?; અને શૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધિક સંસ્કાર પામતી

ભાષાઓ છે). હિન્દી બઙ્ગાળી પઞ્જાબી મરેઠી બોલનારાની સઙ્ખ્યા આપી છે તે એક 'કાલેણ્ડર'માંથી ઉતારી લેઈને. બીમ્સ આ પ્રમાણે સઙ્ખ્યા આપે છે–હિન્દી બોલનારા હિન્દુને સમજનારા મુસલમાન મળીને ૬,૦૭,૬૨, ૭૭૯ છે, બઙ્ગાળી બોલનારા હિન્દુ અને બીજી ભાષા બોલનારા પણ થોડુંઘણું બઙ્ગાળી સમજે તેવા મળીને ૨,૦૫, ૮૩, ૬૩૫ છે, પઞ્જાબી બોલનારા એક કરોડ સાઠ લાખ છે, મરેઠી બોલનારા એક કરોડને ગુજરાતી બોલનારા ૬૦ લાખ છે. હિંદુસ્થાનમાં ઉરદુભાષા બોલનારા ૩ કરોડથી વધારે છે એમ મેં એક ઠેકાણે વાંચ્યું હતું.

આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચસ્થિતિનો સૂર્યોદય થયે આપણે તેના સુમઙ્ગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રહી કામ કરીએછીએ-આપણું શુભચિન્તન નિત્ય આજ હોવું—

કે હિન્દુસ્થાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અઙ્ગપ્રદેશોનો પૃથક્ પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે તો તેના એક અઙ્ગપ્રદેશ—**ગુજરાતનો** ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ **ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરઙ્ગ વિરાજો !***

પોષ-ઉત્તરાયનસઙ્ક્રમણ, સં૦ ૧૯૨૯ **નર્મદાશઙ્કર લાલશઙ્કર.**
તા. ૧૨મી જાનેવારી સને ૧૮૭૩.

---

* નર્મકોશમાંથી.

ઉપગ્રંથ*

પ્રભુએ માણસને ઉત્પન્ન કરીને તેને બુદ્ધિદાન આપ્યું. આ બુદ્ધિ વડે માણસ બોલે છે ખરૂં, પણ પોતાની બુદ્ધિથી માણસે ભાષા શોધી કાહાડી હોય, એનાં કાંઈ પ્રમાણ ઠરતાં નથીઃ પણ જેમ બુદ્ધિ, તેમ ભાષા પણ, દૈવદત્ત છે એવું માનવું યોગ્ય દેખાય છે. સૃષ્ટિસમયે માણસની ભાષા એકજ હતી. જાંલગ પ્રજા બહુ વધેલી ન હતી, અને સહુ લોક પાસે પાસે વસેલા હશે, તાં લગ તેમની ભાષા એકજ રહી, એ માનવાને કોઈ પણ અટકાવ નથી. અતિ પ્રાચીન ઈતિહાસના લેખ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે, કે મહાપ્રલયની પૂર્વે અનેક વિદ્યાકળાના શોધક અને શિક્ષક પ્રગટ થયા હતાઃ કૃષિવિદ્યા, પશુપાળનો ધંધો, તંબુઓ કરવાની કળા, લોહડું ત્રાંબું ઘડવાની કારીગીરી, ગાયનમાં વગાડવાના વાજીંત્ર કરવાની યુક્તિ, નગરો બાંધવાની રીતિ, ઈ૰, શોધી કાહાડી હતી. પણ અક્ષરજ્ઞાન (લખવા વાંચવાની કળા) તેઓમાં તે કાળે પ્રગટયું હતું કે નહિ એ કહેલું નથી. મહાપ્રલય (ખ્રી. પૂ. ૨૩૪૮ કે ૩૧૫૫+) થયા પછી, કેટલાંએક વર્ષ સુધી માનવજાતના બધા લોક પાસેને પાસે વસ્યા હતા. તેઓમાં પ્રલય પૂર્વેની વિદ્યાકળાનું વત્તું ઓછું કંઈ જ્ઞાન રહ્યું હોય; પણ એ જ્ઞાન કેટલું અને કેવું હતું એ કહેલું નથી, અને એનો શોધ અજી લાગ્યો નહિ. પણ એટલું તો દેખાય છે, કે શિલ્પવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, અને કદાચ ધાતુ ઘડવાનું જ્ઞાન, એવું કાંઈ રહ્યું. એવું જણાય છે કે તે કાળે માનવોનું સ્વસ્થાન ઈરાન દેશમાં કાસ્પિયન સમુદ્રની પાસે હશે, અને તાંથી ફ્રાત નદીના કાંઠા સુધી કોઈ પ્રાંતોમાં હતું. માનવ જાતનું મૂળ સ્વસ્થાન તે છે એવું કહેવાય.

---

* ટેલરકૃત વ્યાકરણમાંથી.

\+ કાળ ગણન કરનારા બે વિદ્વાનોનાં નામ તરતાં છેઃ એકનું નામ અશર, અને બીજાનું હેલ્સ. એઓ ભિન્ન ભિન્ન ધોરણથી ગણે છે. એ ધોરણનું વર્ણન હું અહિં કરતો નથી, પણ પરિણામ એ છે કે અશરના ગણ્યા પ્રમાણે, જલપ્રલય ખ્રી. પૂ. ૨૩૪૮ મે વર્ષે, અને હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, ૩૧૫૫ મે વર્ષે થયો.

તહિં, ભાષા બદલાઈ, અને પછી લોક વેરાયા. વેરાવાનું વર્ષ, અશરના ગણ્યા પ્રમાણે, ખ્રીસ્તાવતારની પૂર્વે આશરે ૨૨૩૩મે વર્ષે, અને, હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, આશરે ૨૫૫૪મે વર્ષે હોય એવું દેખાય છે. ત્યારે લોકની કેટલીએક પૃથક પૃથક ટોળી મૂળ સ્વસ્થાન મૂકીને દૂર દૂર દેશોમાં પોત પોતાને વાસ્તે નવાં નવાં વતન કરવા નીકળી.

માનવોમાં જે પેહેલું રાજ્ય બંધાયું તે અસસુરીનું કહેવાય છે. તેનો આરંભ, હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, ખ્રી૦ પૂ૦ ૨૫૫૪મે વર્ષે, અથવા તેની પાસે કોઈ સમયે હતો. તેથી થોડાંજ વર્ષ પછી આફ્રિકાખંડના મિસર દેશમાં, મિસ્રી (ઈજીપ્ત) ના વિખ્યાત રાજ્યનો આરંભ થયો.

આ બે રાજ્યોની ભાષાઓમાં કંઈ ફેર હતો ખરો, તોપણ તેઓ એકજ વર્ગમાં આવે એવી હતી. ભાષાનો આ વર્ગ શેમીય કહેવાય છે,* એટલે શેમવંશીઓની ભાષા; પણ હામવંશીના ઘણા ખરા એજ વર્ગની કોઈ ભાષા બોલતા. આ વર્ગમાં ખાલદી, સુરીઆની, હેબ્રી, ફેનીકી, ઈથિ-ઓપી, અરબી, ઈ૦, આશિઆની અને ઉત્તર આફ્રિકાની ભાષા છે. મહા પુરાતન કાળે આ લોકોમાં, મોટાં વિસ્તારેલાં રાજ્ય ચલાવવાની બુદ્ધિ, અક્ષરજ્ઞાન, કવિતા, ઉત્તમ ઈતિહાસ, ન્યાય, ઈત્યાદિના ગ્રંથો લખવાનો સ્થિર અભ્યાસ હતો; વળી શિલ્પવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, નાવિકવિદ્યા, ઈત્યાદિ હતી; તેમના વેપારિયો કોઈ સ્થળમાર્ગે, અને કોઇ (વિશેષે કરીને ફેનીકિયો) જળમાર્ગે થઈને, દૂર દૂર દેશોમાં સ્વદેશી ઉપજ લેઈ જતા, અને તાંથી વળતાં પરદેશી દ્રવ્ય પોતાને ઘેર લાવતા. એવા બધા વિષયો વિષે, કેટલાએક સૈકા સુધી, શેમીય ભાષા બોલનારી પ્રજાએ બીજી બધી પ્રજા કરતાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને અધિક પરાક્રમ દેખાડ્યાં: પછીથી આવનારાના આગેવાન જેવા થઈને તેમને શીખવનારા હતા એવું દેખાય છે.

એમની એવી ચડતી કળાના દિવસમાં આર્ય ભાષા બોલનારી પ્રજાની અવસ્થા બહુજ ભિન્ન હતી. આર્ય કહેવાયલી ભાષાઓમાં, મુખ્ય-ત્વે કરીને સંસ્કૃત, જંદ, ગ્રીક, લાટીન, ગોથીક, ઈત્યાદિ ભરતખંડની અને

---

* સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં, મિસરની ભાષા શેમીયભાષાઓમાં ગણ્ય નહિ, કેમકે કોઈ બીજી ભાષાની અનેક રૂઢિ તેમાં છે, તોપણ તેનું મૂળ શેમીયની સાથે મળતું દેખાય છે. શેમીય લોકોની સાથે મિસ્રીઓનો સંબંધ આરંભથી અંત સુધી બહુ હતો.

યુરોપની ભાષાઓ છે. યુરોપના લોક યાફતવંશી છે. ઈરાનમાં જંદ ભાષા બોલનારામાં માદી કે માદાઈ લોક પણ યાફતવંશી હતા. વળી અટકળથી ધારિયેછિયે, કે ભરતખંડના આર્યો પણ એજ વંશના હશે, માટે એમની ભાષાઓના વર્ગને યાફતી કરીને કહેવાને કોઈ ઇચ્છે છે.

આર્યપ્રજા મૂળ સ્વસ્થાનથી બહુ છેટે અને બહુ વેરાતા દેશોમાં જઈ વસી. જાણે કે આ લોકે આખી પૃથ્વીને વસાવવાનું કામ પોતાને માથે રાખ્યાની પેઠે કરચું; વળી બધી પૃથ્વીમાં જે સહુથી સારા દેશો છે, તેઓ પણ એમના ભાગમાં આવ્યા. જન્મસ્થળ મૂકચા પછી એક હજાર વર્ષની માહે તેમના પગ યુરોપમાં ઠોરે ઠોર, અને આશીયામાં ફ્રાત તીગ્રીસના દુઆબથી, તે સિંધુ નદમાં મળનાર પંચનદના કાંઠા સુધી (કદાચ યમુના ગંગાતટ સુધી પણ) સ્થિર જેવા થયલા દેખાય છે. પણ આવા વિસ્તારેલા વતનમાં જઈ વસવાનું વસમું કામ પાર પાડતાં, તેમને, પહેલાં, મોટાં ભયંકર વનોમાં પેસવું પડચું. વનપશુને મારી અને વનસ્પતિને કાહાડી, પોતાને કાજે વસ્તીનું સ્થળ અને ખેતરની ભૂમિ સિદ્ધ કરવાનું કામ પાર પાડતાં, તેઓએ એવી આગ્રહતા દેખાડી, કે જાણે આ લોક, આગળ જતાં સાક્ષાત વિવિધ જસ મેળવનારા થશે એવા દેખાયા. પણ, તેમનું કામ અજી અરણ્યમાં હતું તેટલામાં તેઓ રણવાસી થઈ વિદ્યાકળાદિક કેળવણી વિષે, પુરાતન લોકનું શું કહિયે, પણ પોતાના શેમવંશી અને હામવંશી ભાઈઓ કરતાં હીણા થયા.

ઈરાનદેશસ્થ અર્યો* માનવના મૂળસ્થાનની પાસે વસેલા હતા, માટે બાબલનની કે અસ્સુરીઆની પ્રજાની સાથે, પેહલાથી પૂર્વ સભ્યપણાના ભાગીયા, અને પછી તેના દાયાદ અને ધણી થયા. આશરે ખ્રી૦ પૂ૦ ૫૫૯ મે વર્ષે તેમનું રાજ્ય પ્રબળ થવા માંડયું. તેઓમાં વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ અને અક્ષરજ્ઞાન હતું, એતો હેબ્રી અને ગ્રીકોના ગ્રંથો ઉપરથી જાણિયે છિયે. પણ તેમની આર્યભાષામાં લખેલા ઈતિહાસના, કે

* ઈરાન, પહેલાં ઈલામી કહેવાતા. તેઓ શેમવંશીમાં ગણાય છે, પણ તેઓ માદી, કે મેદી લોકોની સાથે સગાઈનો નિકટ સંબંધ રાખતા, માટે કાળાંતરે તેઓ એક જેવા થયા; ઈલામીમાં રાજબળ બહુ વેહલું પ્રગટચું. સહુથી જુના ઈતિહાસમાં, આશરે ખ્રી. પૂ. ૨૦૦૦) વર્ષને સમયે, તેમનું નામ મળે છે. પણ પછી તેઓ અસ્સુરીના હસ્તગત થયા હતા.

કાવ્યના, કે વિદ્યાબોધના કોઈ ગ્રંથ, આજ સુધી એવા નહિ રહ્યા કે જેના ઉપર આપણે સાક્ષાત દેખાડી શકિયે કે તેમનો મનોયત્નનો પરાક્રમ કે વિવેકનો દીપક કેવો હતોઃ-જંદ ભાષામાં જે લખેલું હતું તેમાંથી બહુજ થોડું હાથ આવ્યું છે, અને એના પણ અર્થનો બંધ બેસાડવો કંઈ સુલભ કામ નથી.

પોતાના સ્વસ્થાને જઈ પોંહચતી વેળા, યુરોપના આર્યોમાં અક્ષર-જ્ઞાન ન હતું, પણ આ જ્ઞાન તેમને શેમીય ભાષા બોલનારાની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું. હામવંશી, ફેનીકી જાતિનો **કાદ્મસ** નામે એક પુરૂષ, ગ્રીસમાં આવી રહેલો પ્રવાસી, અથવા ફેનીકીઓની ગમથી ઠરાવેલો અધિકારી, એણે ગ્રીક આર્યોને (ખ્રી૦ પૂ૦ ૧૪૯૩—૧૫૦૦) અક્ષરદાન આપ્યું એવું લખેલું છે. ગ્રીક અને લાટીન ભાષાના ઉચ્ચારના અગત્ય પ્રમાણે આ અક્ષરોમાં કંઈ વધઘટ થઈ. યુરોપમાં આજ સુધી ચાલનારા બધા અક્ષર તેજ મૂળથી આવ્યા છે. ગ્રીકોમાં પેહલાં કેવા ગ્રંથ રચાયા, એ આપણે કહી શકતા નથી, પણ લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ ચાલ્યો એનો કંઈ સંશય નથી, કેમકે ખ્રી૦ પૂ૦ ૮૫૦ થી તે ૯૦૦ સુધી (કોઈ કહે છે તેથી પહેલાં) હોમર નામે કરી મહા વિખ્યાત કવિએ, અત્યુત્કૃષ્ટ કાવ્યના એવા ગ્રંથ રચ્યા, કે આજ સુધી તે કવિઓના પ્રથમ વર્ગમાં ગણાય છે. ગ્રીકોમાં કવિતાનો અભ્યાસ પૂર્વે નહિ હોત તો તેનાથી એવું થાત નહિ.

ત્યાર પછી, ગ્રીક લોકમાં ઘણા ગ્રંથકર્ત્તા થયા. કાવ્યનો ખરો અભ્યાસ થયો, તેમજ ગદ્યમાં સારા સારા અને મહા ઉપયોગના ગ્રંથો રસિકરીતિએ લખવાનો મનોયત્ન બહુ થયો. તત્વજ્ઞાન, તર્કવિદ્યા, વાગ્મિત્વ (મનોરંજક ભાષણ), ખરો ઈતિહાસ, ભૂગોળ ખગોળનો શોધ, અને ગણિત, એ બધા વિષે તેઓએ પોતાના મનોયત્નમાં એવો પરાક્રમ અને વિવેકની કૌશલ્યતા દેખાડયાં, કે તેમના રચેલા ગ્રંથો, પેહલાં રોમીઓને, અને પછી યુરોપની બધી પ્રજાને, જોઈ શીખવા સારૂ દૃષ્ટાંતરૂપ થયા;—આજ સુધી તેમનાં પુસ્તકો વિદ્વાનોના હાથેથી બહુ ફેરવેલાં છે. એટલુંજ નહિ, પણ આખા અમેરીકામાં, અને આ કાળમાં જ્યાં જ્યાં યુરોપના લોકની કળા, અને વિદ્યાશોધ, અને જ્ઞાન, ચાલે છે, ત્યાં ત્યાં, અતિ પુરાતન હેબ્રી ભાષાના ગ્રંથોનો બોધ, અને પછી થયલા ગ્રીક અને લાટીનમાં લખનારાનો

નમુનો, બળ કરે છે. આ લેખોનાં ભાષાંતરો યુરોપની બધી ભાષાઓમાં થયાં છે; અને તેથી, પ્રભુના આશીર્વાદની સાથે, લોકના વિવેકની શુદ્ધતા, અને જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, ચાલુ રહીને વધતી જાય છે.

ગ્રીકોમાં સભ્યપણાનો સૂર્યોદય થયો, આશરે તેજ વેળાએ, ભરતખંડમાં, વિશેષે કરીને સરસ્વતી નદીને કાંઠે, આવી વસેલા આર્ય લોક રાજ્ય બંધનના સુધારામાં આવવા લાગ્યા. ખ્રી૦ પૂ૦ ૧૪૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચનારા ઋષિયો પોતાનો વિવેક દેખાડવા લાગ્યા. તે વેળા ભરત-ખંડી કવિયોમાં અક્ષરજ્ઞાન ન હતું એવું ધાર્યામાં આવે છે. સૂક્તો રચવાની બુદ્ધિની સાથે સ્મરણબળ તેઓમાં બહુ પ્રગટ્યું. વેદ મોહડે કેહેતા, અને તેમના શિષ્યો પાઠે કરતા; માટે વેદ શ્રુતિ કહેવાએ છે. આ પુરાતન અભ્યાસની અસર અજી બ્રાહ્મણોમાં દેખાય છે;—પાઠે કરવાની શક્તિ બીજા કોઈ લોકમાં તેમના જેવી નથી. વેદોમાં અક્ષરનું, લેખણનું, કે લખવા વાંચવાની કોઈ સામગ્રીનું નામ મળતું નથી; એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે, કે તેમના રચનારામાં અક્ષરજ્ઞાન નહતું. પણ એ જ્ઞાન કહિંથી થયું એ પણ જણાતું નથી. પુરાતન અક્ષરોના આકાર ઉપર વિચાર કરીને જોતાં, નિશ્ચય જેવું થાય છે કે આશીયાની પશ્ચિમ બાજૂએ, શેમીય ભાષા બોલનારા લોકમાં જે અક્ષર ચાલતા, અથવા યાવની કે ગ્રીક લોકોમાં જે લખાતા, તે ઉપ-રથી પુરાતન હિંદુને અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જો તેણી ગમથી અક્ષરજ્ઞાન આવ્યું, તો તેની સાથે બીજી કોઈ કળા, કદાચ જ્યોતિષાદિકનું જ્ઞાન, તેજ દિશાથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યું હોય. પણ પુરાતન હિંદુઓએ ઈતિહાસ લખવા ઉપર મન રાખ્યું નહિ દેખાય છેઃ એટલું તો ખરૂં, કે કોઈ પુરાતન ઈતિહાસનો ગ્રંથ અજી કોઈને હાથ આવ્યો નહિ. પણ જો અહિંના આર્યાઓએ ઐતિ-હાસિકજ્ઞાન ઉપર પોતાનો ભાવ દેખાડ્યો નહિ, તો પણ, અક્ષરજ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી, લખવાનો અભ્યાસ કરવામાં તેઓએ પોતાની રૂચિ બહુજ દેખાડી. મહાભારત, રામાયણઆદિક મહા મોટા મોટા ગ્રંથો, સ્મૃતિઆદિક નીતિનો સંગ્રહ, પુરાણોની અત્યંત કથા, એવાં એવાં ઘણા શ્રમની સાથે સાધેલાં પુસ્તકો તેઓમાં બહુજ પ્રગટ થયાં. શિલ્પ, ધનુર, જ્યોતિષ, વૈદ્ય, સંગીત, ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર તેઓમાં ઘણાં રચાયાં. એવી બધી વાતોમાં ભરતખંડી આર્યોની બુદ્ધિ ગમે તેવી મોટી હતી તે માનિયે, તો પણ પશ્ચિમ આશિયા અને યુરોપના વિદ્વાનોની સાથે તેમને સરખાવાય નહિ. પણ પોતાનું

આર્યપણું તેઓએ એક બીજી વાતમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતિએ દેખાડ્યું, એટલે ભાષા વિષેના શોધમાં, અને વિવેકયુક્ત વ્યાકરણ રચવામાં.

એનું કારણ શોધતાં એવું ભાસે છે, કે વૈદિક, એટલે સરસ્વતી તટના ઋષિઓની, ભાષા બહુ વેહલી વિકાસ પામવા લાગી. એ જોઈને તેને કંઈ અટકાવવાને અર્થે, વળી વેદનો ખરો અર્થ જણાવવાને અર્થે, વિવેકી પુરૂષો ભાષા વિષે કોઈ ટીકા, કે વાર્ત્તિક, લખવા લાગ્યા. એમ ભાષા વિષે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ, અને એ વિચાર સ્પષ્ટ કરી લખવાની કળા, હિંદુઓમાં પ્રફુલ્લિત થયા પછી, વ્યાકરણ રચનારામાં **પાણિનિ** નામે વીર થયો. તેણે અષ્ટાધ્યાયી કરીને એક મહા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. તેના ઉપર પછી કેટલાએક ટીકા લખનારા થયા. આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર ધંધુકાનો ગુજરાતી વાણિયો હિમચંદ્ર થયો; તેણે હૈમવ્યાકરણ કરયું.

વેદ ભાષાનો વિકાર કેવો વેહલો અને કેટલો ઘણો થવા લાગ્યો, તે તો એ ઉપરથી દેખાય છે, કે જ્યારે શાક્ય મુનિ–બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રથમ બોધક–પ્રગટ થયો (ખ્રી૦ પૂ૦ ૫૪૩), ત્યારે લોકોના ઉપદેશને વાસ્તે માગધીઆદિક પ્રાકૃત ભાષાઓમાં લોકોને ધર્મબોધ કરવો પડ્યો. વળી, સાંપ્રતકાળે, બંગાળાથી તે સિંધ સુધી, અને દક્ષિણથી તે કાશ્મીર સુધી, કેવી ભિન્ન ભિન્ન રૂપની ખરી, તો પણ એક મૂળ સ્પષ્ટ રીતિયે દેખાડનારી ભાષાઓ ચાલે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકિયે છિયે.

પણ અહિં તો પૂછવું ઘટે, કે શું, આવા વહેલા અને વિભિન્ન વિકારનાં કોઈ કારણ દેખાય છે ? એ પ્રશ્નને બે પ્રકારના ઉત્તર સુજે છે.

એક તો એવું, કે જ્યારે આર્યો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે મૂળ દેશની વિદ્યાનું થોડુંજ જ્ઞાન લાવ્યા, કદાચ અલ્પ સ્મરણ કરતાં કંઈ અધિક તેમની પાસે નહિ હોય. આ દેશ મોટો અને વિશાળ જોઇને તેઓ એક બીજાથી વેરાયા. વિજોગના કારણથી તેમના બધાની ભાષા, વેદ રચાયા તેથી પહેલાં પણ, કંઈ ફરવા લાગી હશે. જેઓ સરસ્વતીને કાંઠે પેહલા વસ્યા, તેઓ પોતાના બીજા ભાઈઓ કરતાં વહેલા સુધરેલા અને કંઈ વિશેષ વિવેકી હશે. તેઓએ પોતાની ચાલતી ભાષામાં વેદ રચ્યો. હવે, બધી ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે કાળાંતરે ફરે; વિજોગ થયલા ભાઈઓમાં, કોઈ વેળા થોડાજ કાળમાં, અને

કોઈ વેળા અધિક કાળમાં, ભાષા વિષે એવો ફેર પડે, કે જાણે સમૂળ ભિન્ન ભાષા બોલનારા લોક જેવા તેઓ દેખાય. એકજ જાતના લોક, કોઈ ગ્રામવાસી, કોઈ વનવાસી, કોઇ ખેડુત, કોઈ વેપારી, કોઈ પાહડી, કોઈ સમુદ્રકાંઠે રેહનારા, કોઈ જુની રીતિ રાખનારા, કોઈ નવી ચાલનું ગ્રહણ કરનારા, એવા થાય; તેઓની બહારની અવસ્થા ઉપરથી, તેમના વિવિધ ઉદ્યોગ ઉપરથી, તેમના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ ઉપરથી, ઘણા આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કાળાંતરે પડે છે. હવે, જો આ દેશમાં પેઠેલા આર્યલોક, બધાય એક સમયે અને એકજ ટોળીના જેવા થઈને આવ્યા હોય, તો ઉપરના સાધારણ કારણથી, તેઓ હિંદુસ્થાન જેવા વિસ્તારેલા અને પ્રાંત પ્રાંતમાં વિભિન્ન પ્રકૃતિ દેખાડનાર દેશમાં, થોડીજ વાર પછી એક બીજાથી પૃથક પૃથક જેવા સેહેજે બની જાએ. આ એક ઉત્તર.

પણ એની સાથે એક બીજું ઉત્તર કોઈ મેળવે છે, એટલે કે, આ દેશમાં પેસતાં પહેલાં, ભાષા વિષે કોઈ વિકાર હિંદુઓના પૂર્વજોમાં હશે. તેઓ બધા એકજ સમયે અને એક ટોળીના જેવા થઈને દેશમાં પેઠા નહિ હોય, પણ દેશની બાહાર હતા એટલામાંજ તેઓ એક બીજાથી પૃથક પડીને, ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે, અને અનેક સમયોમાં, અહિં આવી પોહચ્યા હશે. હવે, આપણે ઈતિહાસ રહિત છતાં, ખચિત કહી નથી શકતા કે એવુંજ બન્યું, પણ જે ભિન્નતા ચાલતી પ્રાકૃતોમાં દેખાય છે તે ઉપર વિચાર કરતાં, આ અનુમાન ખરૂં હોય એવું દેખાય છે. તો પણ, અહિ સંભારવું પડે છે, કે આ દેશમાં પેસતાં પેહેલાના વેરાણમાં જે વિકાર થઈ શક્યો, તે પેઠા પછીના વેરાણમાં પણ થઈ શકે. ફરી સંભારવું, કે વેદાદિક ગ્રંથ રચનારાએ જે રચ્યું તેજ આપણી પાસે છે; તે કાળની સાધારણ ભાષાના કોઈ શબ્દ કે કોઈ રૂપ વેદમાં લીધા વિના રહ્યાં હોય તો તેઓ પ્રાકૃતમાં ચાલે ખરાં, પણ તેમનું મૂળ પુરાતન ગ્રંથમાં મળે નહિ.

વેદાદિક ગ્રંથના અર્થના ખુલાસાને અર્થે, અને ભાષાની રક્ષા કરવાને અર્થે, સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણો લખાયાં એટલુંજ નહિ, પણ, બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ થવા લાગ્યો, ત્યાર પછી, પ્રાકૃત ભાષાનાં પણ વ્યાકરણો થયાં. એમાંનાં કેટલાંએકને લખ્યાને આશરે બે હજાર વર્ષ થયાં

હશે એવું અનુમાન કોઈનું છે. ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસ લખનારને તેમનો અભ્યાસ અગત્યનો છે; કેમકે તેમના ઘણાખરા નિયમ ગુજરાતીમાં ચાલે છે. પેહલાથી તેમના નિયમ ગુજરાતીને નહિ મળતા જેવા દેખાય, એટલે જો માગધીઆદિક પ્રાકૃતો ઉપરથી જોવા લાગિયે તો, કેમકે માગધીના વિકારથી ગુજરાતી થઈ નથી; પણ ઊંડું ખોળતાં મળશે. **હિમચંદ્ર** ગુજરાતનો વાણિયો હતો; તેણે પોતાના વ્યાકરણના આઠમા ભાગમાં અપભ્રંશ કરીને જે ભાષાનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગુજરાતીના મૂળને વત્તા મળતા વિષયો જાણ્યામાં આવે છે. આ અપભ્રંશ કહેલી ભાષામાં કેટલાએક લખેલા ગ્રંથો જૈન લોકના હાથમાં છે. જુના પુસ્તકભંડારોમાં સંતાડી રાખેલા ગ્રંથો પ્રગટ થાય તો આશા છે કે ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવશે.

મને ભાસે છે કે પંજાબની ભણીથી અને સરસ્વતિના કાંઠા આગળથી સંસ્કૃત ભાષા જુદી જુદી દિશાએ ફેલાતી ગઈ. આર્યોની એક ટોળી સિંધુ નદીને કાંઠે કાંઠે થઈ સિંધ સુધી આવી, અને ત્યાં ઈરાનની ગમથી બીજા આર્યોની સાથે કંઈ મળી ગઈ હશે;—એક બીજી ટોળી ગંગાતટે જઈ બંગાળા સુધી, અને તાંથી ઉડિયા સુધી, ગઈ દેખાય છે;—એક ત્રીજી ટોળી વિંધ્યાચળ પર્વતની પાર જઈને મરાઠાની પૂર્વજ થઈ;—એક ચોથી ટોળી અરવલી પાહાડોની કોરે કોરે થઈને મારવાડ, ગુજરાત, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડમાં આવી વસી. એ પ્રાંતોની ભાષા એક બીજાની સાથે મળતી જેવી છે, અને ગુજરાતીનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામવા ઈચ્છનારાને આ ત્રણ, એટલે ગુજરાતી, કચ્છી, અને મારવાડી વિષે કંઈ જ્ઞાન જોઈયે. એમને હિમચંદ્રની અપભ્રંશ કહેવાયલી ભાષાની સાથે મેળવી જોયાથી, ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસનો ખરો ખુલાસો જડે એવું દેખાય છે.

કોઈ દેશી વિદ્વાનો એ શોધમાં ખરે ભાવે વળગે તો સારૂં. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ એવા કામમાં, પોતાનો હેતુ કુશળ રીતિએ ચલાવ્યો છે. મારી આશા છે કે હજી તેમનાથી ભાષાના સુધારાને અર્થે ઘણા ગ્રંથ થશે; તેમનો રચેલો નિબંધરૂપી ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ આ શોધનો આરંભ જેવો થયો છે. એ વિષે આ વ્યાકરણમાં મારે કંઈ વધારે કહેવાનું હતું, પણ આ શાસ્ત્રીનો નિબંધ બહાર પડ્યો છે, માટે કહેવાને અગત્ય નથી. બે ત્રણ પરચુરણ વાતો કહીને ગ્રંથ પૂર્ણ કરિયે.

સંસ્કૃતની સહુ દિકરીયો, કુળવંતી કન્યાની પેઠે, એકેક, પોતાના ઘરની રીતિ પાળતાં, પોતાની માતાનું સ્મરણ કરતી રહીઓ; તેમના બધાના ઘરમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ કરનારને માન મળતું આવ્યું. વળી, સંસ્કૃત, ધનવંતી અને માયાળુ માતાની પેઠે, દિકરીઓમાં જે કંઈ ન્યૂનતા હોય તે પૂરી કરતી આવી છે. માટે એવું બન્યું છે, કે વિકાર પામેલા અપભ્રંશ શબ્દની સાથે, મૂળભાષાના ઘણા શબ્દ વિકાર વિના પહેલાંથીજ ચાલતા આવ્યા છે; એટલુંજ નહિ, પણ સંસ્કૃતના અખૂટ ભંડારમાંથી ખપ પ્રમાણે બીજા ઘણા શબ્દો લેવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં પરભાષાનો ભેળ છે. બધી ભાષામાં કંઈ કંઈ તો ભેળ હોય છે, એટલે, એવા શબ્દો, રૂપે, અને રૂઢિઓ, કે જે પરભાષાથી આવેલાં છે. ભેળના કારણ અનેક છે,–ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના લોકોનો સહવાસ, તેમની વચ્ચે વ્યાપાર,એકના ઉપર બીજાનો રાજઅધિકાર,એક બીજાની પાસેથી વિદ્યા કળા અને ધર્મનો બોધ, એવાં એક કે અનેક કારણથી બધી ભાષામાં કંઈ કંઈનો વિકાર થાય છે. એવો ભેળ કોઈ વેળા ગુણ, કોઈ વેળા અવગુણ કરે છે. સ્વભાષાના અને પરભાષાના શબ્દોમાં એટલો ફેર હોય છે, કે જે સ્વભાષાના છે તેઓ જથાવાળાના હોય છે; તેમના અર્થના વિવિધ વિસ્તાર, અને તેમનું ખરૂં ધોરણ, વેહલું અને શેહલું જાણવામાં આવે છે. પણ પરભાષાના શબ્દો, દેશમાં સગા રહિત પરદેશી જેવા, જથા રહિત રહે છે. તેઓ એકલા રહિ પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે, અને, ઘણું કરીને, કોઈ કાળ પછી પડી જાય છે. સ્વભાષાના શબ્દો વધારે વાર ટકે છે.

(૧) ધાર્યામાં આવે છે કે આર્યપ્રજા આ દેશમાં આવી તેથી પેહલાં કોઈ અનાર્ય લોકો આવ્યા હતા. દ્રાવિડમાં અનાર્ય ભાષા–કાનડી, તૈલિંગી, તામલ, મલિઆલં, તુલુ અને સીલોનમાં સિંગલી, ચાલે છે. એ વર્ગની ભાષા મૂળદેશી કહેવાય છે. તેની કોઈ ભેળ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પ્રાકૃતોમાં હોય એટલુંજ નહિ, સંસ્કૃતમાં પણ હોય, એવું કોઈ લોક ધારે છે. પણ એનો પુરો શોધ અજી થયો નથી. ઈતિહાસ રહિત, અને જુના કોઈ પણ લેખકની કહેલી વાત રહિત, અટકળ ઉપરજ વાત રહે છે. મને તો દ્રાવિડીનો કંઈ ભેળ ગુજરાતીમાં નિશ્ચય જણાતો નથી. જે દ્રાવિડી નહતી એવી કોઈ અનાર્ય ભાષા પુરાતનકાળે ભરતખંડમાં ચાલતી કે નહિ, એ ઠરાવવાને કોઈએ અજી હાથ લીધું નથી.

(૨) આશરે બે હજાર વર્ષ થયાં, શાક, કે શાકી, લોક આ દેશમાં આવ્યા હતા, અને તેઓએ કોઈ સત્તા ચલાવી હતી એવું દેખાય છે. તેમને મારી કાહાડ્યાથી વિક્રમ રાજાની કીર્તિ બહુ થઈ, અને તેમના માર્‍યાના વર્ષથી વિક્રમ શક ચાલે છે. હવે, આ લોક ઘણા કે થોડા, તેમના આ દેશમાં રહ્યાનો કાળ લાંબો કે ટુંકો, એ નિશ્ચય જણાતું નથી. તેમને માર્યાથી દેશમાં શક ચાલ્યો, એ ઉપર અટકળ બાંધીયે, તો દેખાય કે તેમનું બળ કંઈ થોડું નહિ હોશે. તેમની ભાષા આર્ય કે અનાર્ય હતી એ પણ કહેવાતું નથી. તેમની ભાષાની અસર પ્રાકૃત ભાષામાં કંઈ રહી હોય; પણ નિશ્ચયથી કહેવાતું નથી.

(૩) આલેકસાંદર, માસિદનના રાજાએ આ દેશમાં ચડાઈ કીધી (ખ્રી૦ પૂ૦ ૩૨૭), તે વર્ષથી કેટલાએક સૈકા સુધી ગ્રીક લોકોની આવજા હતી, અને કદાચ, કોઈ વેળા સત્તા પણ ચાલી હશે. પણ ગ્રીક ભાષા અનાર્ય નથી, અને આ લોકોના કોઈ જથાએ આ દેશમાં રહિને, અને હિંદુમાં ભળી જઈને, પોતાની ભાષાની કંઈ અસર થાય એવું કર્યું, એ નથી જણાતું.

(૪) મુસલમાન આ દેશમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા ચલાવી તેથી પ્રાકૃત ભાષા ઉપર જે પરિણામ લાગ્યો, તે બધાને પ્રત્યક્ષ છે—અહિં સંશય ભરેલી અટકળ ચલાવવી નથી પડતી.

ગુજરાતીમાં ફારસી અરબીની અસર અનેક દ્વારે થઈ. મુસલમાનના રાજ્યથી, અને અધિકારીઓની સાથે દીલ્લીની ગમથી આવેલા મુસલમાન સીપાઈઓથી; પછી દેશમાં જે મુસલમાન થયા તેથી; વળી વોરા-આદિક વેપારી તથા રૈયતથી. એવાં એવાં દ્વારોથી ફારશી અને અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં ઘણા આવ્યા. એમની સાથે પારસી લોક ગણાય; કેમકે, જો તેઓ ધર્મ વિષે મુસલમાનોના વિરોધી છે, તો પણ તેમની મૂળભાષા ફારસી હતી, માટે તેઓમાં જે ભાષા ચાલી તેની વળગણ મુસલમાનોની ભાષાની સાથે રહી. આ ભેળથી ભાષામાં કોઈ શબ્દ વધ્યા ખરા, પણ મનના ઊંડા વિચારોની, અને વિવેકના વિવિધ વિસ્તાર કહી જણાવવાની નવી સામગ્રી આવી નહિ. એનું કારણ એ છે, કે આ દેશમાં આવેલા મુસલમાન હિંદુ કર્તા વિદ્વાન ન હતા, અને ઊંડા વિચાર ચલાવવાના અભ્યાસમાં

હિંદુ કર્તાં કાંઈ પોંહચેલા ન હતા. ભિન્ન શબ્દોની સાથે, વિવેકના અને વિદ્યાના ભિન્ન વિચાર તેઓએ ચલાવ્યા હોત, તો ભાષામાં ગુણ કર્યો હોત.

૫) યુરોપના લોક આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડે થઈને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, તે દિવસથી બધી દેશી ભાષાઓમાં તેમની કંઈ કંઈ અસર લાગી. ગુજરાતીમાં પોર્તુગીજના કેટલાએક શબ્દ ચાલે છે;—જેમકે-પાદરી, ગારદી, મેજ, તબેલા, ચાવી, પગાર, પોમ=રોટલી.

વિવિધ પ્રકારના ઈંગ્રેજી શબ્દ વપરાય છે;—રાજકારભારના-ગવર્નર, કલેક્ટર, જજ, પોલીસ, સુપ્રિંટેન્ડેન્ટ, ઈત્યાદિ; વિદ્યાખાતાના-બુક, સ્કૂલ, માસ્તર, મોનિટર, ફી, બેંચ, કલાસ, ઈત્યાદિ; રેલ્વેખાતાના—એંજીન, રેલ, કારજ, ટીકેટ, પાસેંજર, સ્લીપર (સલીપાટ), ઈત્યાદિ; પછી, વેપારના પદાર્થના ઘણા શબ્દ. પરદેશમાંથી આવેલા પદાર્થનું તે દેશમાં તેનું જે નામ હોય, તેજ ઘણું કરીને બીજા દેશમાં ચાલે છે.

ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઈ વેળા સાંભળવામાં આવે છે કે, **यथा राजा तथा प्रजा. यथा गुरुस्तथा शिष्यः** એમજ કહેવાય છે કે, **यथा भाषकस्तथा भाषा;** જેવો બોલનાર તેવી બોલી. સામળભટાદિક કવિઓ, પોતાના મનના વિવિધ વિચાર બોલતાં, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જાણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રકટાવ્યો કે તેમનું કહેલું ભાષામાં ચાલ્યું.

એક વિષયમાં તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે, માણસની ટુંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો,—એટલે ઈશ્વર વિષે, કે અપારતા વિષે વાત કરિયે, તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે. માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે, માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે. ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે જેવા વિચાર મનમાં છે, તેવા જીભે જણાવાય. લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની ભાષામાં બોલાય છે. જો લોક વિવેકી તો તેમની વાચા વિવેક ભરેલી; જો લોક મૂઢ, તો વાચા તેમના જેવીજ. ઈંગ્રેજીમાં કેહવત છે કે, મૂઢ સુથાર વાંસલા વિંધણાનો વાંક કાહાડે. ભાષાનો દોશ ઠરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે.

જે ગુજરાતી લોકોના હાથમાં ઈંગ્રેજી ભાષાનું અને તેની સાથે ઈંગ્રેજી વિદ્યાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હોય; કેમકે ઇંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે. એમાં વાંક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવું વળણ વાપરિયે, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે લખનાર અટકે છે; કેમકે બેહેરાની આગળ ગાતાં કયા ગંધર્વની છાતી ચાલે વારૂ? અને જ્યાં લગી લોક સારૂં નરશું, નવું જૂનું, પરખી મુલ્ય ઠરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી લખનારનો વિવેક કેમ પ્રફુલ્લિત થાય?

પણ અહિં, લેખક ભાષકને પણ એક બે વાતો કહેવી જોઈયે. વંચક શ્રોતાજન ગમે તેવા યોગ્ય હોય, લખેલું અયોગ્ય તો મનરંજાય નહિ. સભા ગમે તેવી યોગ્ય પણ ગાનાર ખરો ગંધર્વ નહિ, તો કોણ શુણે? વીણા સાથે લેઈને જે બેઠો, તે તારના રાગ સાથે કંઠ ન લાવે, તો સાંભળનાર, કારણ પરખી નહિ શકે તો પણ, કાન કેમ લગાડે? વીણા સારી હોય, કંઠમાં દોશ ન હોય, તોપણ એક રાગે બેઉ મલ્યા નહિ તો ગાયન બગડ્યું.

એમ, ઈંગ્રેજીમાંથી કેટલાએક ભાષાંતર કરે છે, પણ તેમાં કાંઈ રસ દેખાતો નથી. થોડા દિવસ થયા, એક ઈંગ્રેજી ઉત્કૃષ્ટ કવિની કોઈ વાતો કોઈએ ગુજરાતીમાં ઉતારેલી, મારા એક મિત્રે, ઈંગ્રેજી નહિ જાણનાર ગુજરાતી કવિએ, વાંચી. વાંચ્યા પછી તેણે કહ્યું કે, “એમાં ધુળ્ય પણ રસ નથી.” એમ ઘણીવાર થાય. ભાષાંતર કરનારમાં ઘણું જોઈએ,—મૂળનો અર્થ જાણીને જણાવવો, એથી આધક—હા, મૂળનો રસ જાણીને સમજવો, એથી પણ અધિક જોઈએ;-મૂળ વિષે જાણીતા થઈને સમજવા કરતાં એ અતિ ઉત્તમ વસ્તુ, એટલે—મૂળના અર્થના રસનો અનુભવ હૃદયમાં રમી વ્યાપી જવો, એ જોઈયે. જ્યારે મૂળના કર્તાની આતુરતા ઉતારનારના મનમાં અવતાર પામે, અને બેહુના હૈયાનો અનુભવ જાણે એક રાગમાં આવે, ત્યારેજ મૂળનો રસ ભાષાંતરમાં ઉતરે. જે જન સ્વભાષામાં કવિ છે, તેજ પર ભાષિય કવિનું ઉતારી શકેઃ જે પોતે મનોરંજક વક્તા, તેજ પોતાના પરભાષિય ભાઈનું કહી મનરંજન કરે; બીજા મથે તો મથે પણ તેમનું મથન બધું માટીની સાથે માથાકૂટ.

એનો સારાંશ એ છે, કે ભાષાંતર કર્તાને કેવળ બે ભાષાનું જ્ઞાન

જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ બેહુ ભાષાના રસ વિષે સમાન અનુભવ જોઈએ; અનુભવનો વિકરાળ ભાર તરાજવાના એક ચેલીયામાં વધે, તો બીજું ચેલિયું તત્કાળ હલકું દેખાય.

ઈંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે, કે અમે તો માના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા, અને ઈંગ્રેજી શીખ્યા છિયે, માટે સાક્ષાત દ્વિભાષી બની ગયા. પણ, મારા ભાઈ ધીરજ ખમો; પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે. સામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં જુઓ; તુકે તુકે આયાસના પ્રમાણ દેખાય છે. પશુની બુદ્ધિ વધતી નથી, પણ માણસની અભ્યાસે કરી વધે છે. ભાષા કે બીજું કાંઈ પણ આપણું હોય, તેમાં આપણે મનોયત્નથી પરિશ્રમ કરવો; ત્યારેજ તે દીપે. ઢોરમાં બુદ્ધિ અણઘડ છે, એવી આપણી હોય એવું કરિયે, તો આપણમાં જે પ્રગટે તે ઢોરના જેવી જ દેખાય. કુંભાર માર્ગનો કચરો ચાકળે ચઢાવી તત્કાળ કમાવવાની આશા રાખતો નથી. માટીની ખાણ ખોળી કહાડે, જોઈ જોઈને ખોદે, કચરે, પલાળે, ગદડે, ફેરવે એક રસમાં બધું લાવે, ચાકળે ચઢાવે, ટીપી ટીપીને ઘડે; ઘાટ ઉતાર્યો, પણ વાસણ કામનું બન્યું નથી; અગ્નિનો તાપ ખમે ત્યારેજ ઘડો બને; તેથી પહેલાં, કાચી માટી તે માટી જ. તાત્પર્ય એ છે, જોઈએ તે મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે, ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હાસંણગારેલી પણ દેખાય. ગુજરાતી,–આર્યકુલની,–સંસ્કૃતની દીકરી,–ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કદી અધમ કહે ?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજો. જુગના અંત લગી એની વાણીમાં સત વિદ્યા, સદ્‌જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજો. અને પ્રભુ–કર્ત્તા, ત્રાતા, શોધક, એનું વખાણ સદા સુણાવજો.

ગુજરાતી ભાષા*

ગુજરાતી ભાષા વિષે—(ડૉ. જી. આર. ગ્રીઅર્સનના 'હિંદુસ્તાનની ભાષાના સમાલોચન' (Linguistic Survey of India) પરથી—

ગુજરાતની દેશી ભાષા તે 'ગુજરાતી', અને એ નામ ઉપરથી જ જે પ્રદેશમાં એ ભાષા બોલાય છે તેની મર્યાદાનો બરોબર ખ્યાલ આવે છે. એ ગુજરાત પ્રાન્તમાં તેમજ કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં બોલાય છે; વળી કચ્છની એ દરબારી અને વેપારી ભાષા છે, તેમ જ સિંધમાં પણ થોડાક પ્રદેશ સુધી એ ભાષાનો પ્રવેશ થયો છે. 'ગુજરાત' શબ્દ 'ગુર્જરત્રા' (પ્રા૦ 'ગુજ્જરત્તા') ઉપરથી આવ્યો છે. એનો અર્થ ગુર્જરે રક્ષણ કરેલો પ્રદેશ થાય છે. મહી નદીના ઉત્તર પ્રદેશનોજ પ્રાચીન ગુજરાતમાં સમાવેશ થતો હતો. અર્થાત્, એમાં ખેડા, અમદાવાદ, મહીકાંઠા, પાલણપુર અને કડી પ્રાન્તનો સમાવેશ થતો એ દેશનું એ નામ અણહિલવાડમાં ચાવડા લોકોનું રાજ્ય હતું તે સમયમાં, એટલે ઈ૦ સ૦ ૭૨૦ થી ૯૫૬ સુધીમાં, પડયું. મહીના દક્ષિણ પ્રદેશને સંસ્કૃત લેખકો 'લાટ' દેશ કહેતા. એ 'લાટ' દેશને 'ગુજરાત' નામ મુસલમાન રાજ્યના દર્મિયાનમાં આપવામાં આવ્યું એમ લાગે છે.×

ગુર્જર લોકો અન્ય લોકોની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં વાયવ્ય કોણ તરફથી આવ્યા અને ધીમે ધીમે ખાનદેશ અને ગુજરાત સુધી ફેલાઈ ગયા (ઈ૦ સ૦ ૪૦૦-૬૦૦). પંજાબ અને સંયુક્તપ્રાન્તના ગૂજર લોકોમાં દક્ષિણ અને પૂર્વના ગૂજર લોક કરતાં મૂળ દેશનાં લક્ષણ વિશેષ

---

* ગુજરાતી શાળાપત્ર-ઑક્ટોબર ૧૯૦૯ અંક-૧૦

× ઈ૦ સ૦ ૮૮૮ ના રાષ્ટ્રકૂટ શિલાલેખમાં તાપી નદી પર સુરત પાસેના વરીઆવ ગામ સુધી 'કોકણ' નામ આપ્યું છે; તેથી મહીની દક્ષિણના 'લાટ' દેશને 'ગુજરાત' નામ મુસલમાન રાજ્યમાં લાગુ પાડેલું જણાય છે. એ દક્ષિણ પ્રદેશને 'ગુજરાત' નામ લાગુ પડવું હજી પણ અસંપૂર્ણ છે; કેમકે સુરતના હિંદુ અને મુસલમાન લોકો પાટણ કે અમદાવાદ જાય છે ત્યારે **ગુજરાત** જઈએ છિયે એમ કહે છે અને વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોમાં જેઓ અમદાવાદી છે તેઓ સુરતી તડને 'કુકણા' કહે છે. 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર' પૃ૦ ૫ પૃ૦ ટિ.

સંઘરી રખાયલાં જણાય છે. પંજાબના ગૂજરો જાટ લોક કરતાં વધારે ખૂબસુરત છે, તોપણ ભાષા, વેશ અને ધંધામાં તેઓ તેમને એટલા બધા મળતા આવે છે કે એ બંને જાતો હિંદુસ્તાનમાં એકજ સમયે દાખલ થયલી જણાય છે. તેમની હાલની વસ્તી ઉપરથી એમ જણાય છે કે **જાટ** લોકો કરતાં ગૂજર લોકો વધારે પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ફેલાયા. ગૂજર લોકો અસલ પંજાબ અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં સિંધુથી મથુરા સુધી વસ્યા. અહિં તેઓ હજી પણ બીજા લોકો કરતાં ભાષા અને વેશમાં જુદા પડે છે. મથુરાથી ગૂજર લોકો પૂર્વ રજપુતાનામાં ગયેલા જણાય છે અને ત્યાંથી કોટા અને મંડાસરને માર્ગે માળવામાં ગયા. માળવામાં તેમનાં મૂળ લક્ષણોમાં ઘણો ફેરફાર થયો છે, તોપણ આપણા પૂર્વજો દોઆબ-માંથી, એટલે ગંગાયમુનાના સંગમપ્રદેશમાંથી, આવ્યા છે એમ તેઓ હજી પણ યાદ કરે છે. માળવામાં ભિલસા અને સહરાનપુર સુધી પૂર્વમાં તેઓ ફેલાયા. માળવામાંથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમાં અને પશ્ચિમ તરફ **ગુજરાત** પ્રાંતમાં ગયા. **ગુજરાતમાં** તેઓ ઘણું કરીને રતલામ–દોહદને માર્ગે દાખલ થયા. બીજી તરફ ગૂજરો ઉત્તર દિશામાં ફેલાયા, અને પંજા-બની ઉત્તરે હિમાલયમાં અને કાશ્મીરની ટેકરીઓ પર હાલ ભટકતા જણાય છે. જ્યાં ગૂજર લોકો બાકીની વસ્તી સાથે એકત્ર થઈ તેમાં લીન થઈ ગયા નથી, જેમકે પંજાબના મેદાનમાં (અહીં 'ગુજરાત' અને 'ગુજરાનવાલા' એ બે જિલ્લાનાં નામ એ લોક પરથી પડ્યાં છે), ત્યાં તેઓ પૂર્વ 'રાજસ્થાની' અને ગુજરાતી સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી, એકજ ભાષાની કોઈક પ્રાંતિક બોલી બોલે છે એ એક જાણવા જેવી બાબત છે. **સ્વાટ**ના ગૂજરોની ભાષાનું વ્યાકરણ જયપુરના રજપુતોના વ્યાકરણને ઘણું મળતું આવે છે.

ગુજરાતના મધ્યે પ્રદેશની ફળદ્રુપતાને લીધે, અને સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપીના જળથી પરિતૃપ્ત અને આઢ્યતમ થયલા પ્રદેશની અને સૌરાષ્ટ્રની રમણીયતાને લીધે છેક પ્રાચીન સમયથી વિજય મેળવ-વવાના હેતુથી તેમજ વસવાના હેતુથી પરદેશથી નાસી આવનારાઓ અહિં આવ્યા હતા.

દરીઆમાર્ગે ઘણું કરીને નીચેના લોકો ગુજરાતમાં આવ્યાઃ—

પૌરાણિક યાદવો, (ઇ. સ. ની પૂર્વે, પ્રાચીન સમયમાં), યવનો

ગ્રીક, બૅક્ટ્રિઅન, પાર્થિઅન અને સિથિઅન લોકો-(ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી ૧૦૦). નાસી આવેલા પારસીઓ અને તેની પૂઠ પકડનારા આરબો (ઈ.સ. ૬૦૦-૮૦૦). સંગનીઅન ચાંચીઆનાં ટોળાં (ઈ. સ. ૯૦૦-૧૨૦૦), ખુલગુખાને ઈરાનને બેરાન કર્યું ત્યારે ત્યાંથી નાસી આવેલા પારસીઓ અને નવાયત મુસલમાનો (ઇ.સ. ૧૨૫૦-૧૩૦૦), પોર્ટુગીઝ અને તેના પ્રતિસ્પર્ધી તુર્ક લોકો (ઇ.સ. ૧૫૦૦-૧૬૦૦), આરબો અને ઈરાની અખાતના ચાંચીઆ લોકો (ઈ.સ. ૧૬૦૦-૧૭૦૦), આફ્રિકાના, આરબ, ઈરાની અને મકરાણુ, ભાગ્યશાળી યોદ્ધાઓ (ઈ.સ. ૧૫૦૦-૧૮૦૦), આર્મીનિઆ, ડચ અને ફ્રેંચ વ્યાપારીઓ (ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૫૦), અને અંગ્રેજો (ઈ. સ. ૧૭૫૦ અને પછીથી.)

જમીનમાર્ગે આવેલા લોકો—ઉત્તર તરફથી સિથિઅન અને હૂણ લોકો (ઇ.સ. પૂ. ૨૦૦-૫૦૦); ગુર્જર લોકો (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦), પ્રથમના જાડેજા અને કાઠી લોકો (હાલ કાઠિયાવાડના) (ઇ. સ. ૭૫૦-૯૦૦); અફ્ઘાન, તુર્ક, મુગલ અને બીજા ઉત્તરના મુસલમાનોનાં ટોળે-ટોળાં ઉત્તરોત્તર આવ્યાં (ઈ. સ. ૧૦૦૦-૧૫૦૦), અને પાછળના જાડેજા અને કાઠી લોકો (ઈ. સ. ૧૩૦૦-૧૫૦૦).

ઈશાન તરફથી, અતિપ્રાચીન આર્યનો અને તેમના વંશજો છેક અર્વાચીન સમય સુધી ઉત્તરના બ્રાહ્મણોને અહિં વસવા મોકલતા ગયા (ઈ. સ. ૧૧૦૦-૧૨૦૦); અને તેરમા સૈકાથી તુર્ક, અફ્ઘાન, અને મુગલ મુસલમાનો આવીને વસ્યા છે.

પૂર્વ તરફથી મૌર્ય લોકો (ઇ.સ. પૂ. ૩૦૦), અર્ધા સિથિયન ક્ષત્રયો (ઇ.સ. પૂ. ૧૦૦-૩૦૦), ગુપ્ત લોકો (ઇ.સ.-૩૨૦), ગુર્જર લોકો (ઇ.સ. ૪૦૦-૬૦૦), મુગલ લોકો (ઇ.સ. ૧૫૩૦), મરાઠા (ઇ.સ. ૧૬૬૦-૧૭૬૦) અને અંગ્રેજ લોકો (ઇ.સ. ૧૭૮૦ અને પછી) આવ્યા.

ગુજરાતની વસ્તીમાં કેવા જુદા જુદા અંશો રહેલા છે તે આથી સમજાશે.

ગુજરાતી ભાષાનો પ્રદેશ—ઉત્તર તરફ ગુજરાતી ભાષા પાલણપુર રાજ્યની લગભગ ઉત્તર સીમા લગણ ફેલાયલી છે. એ સીમાની પેલી તરફ સિરોહી અને મારવાડ છે, ત્યાં મારવાડી ભાષા બોલાય છે. સિંધમાં પણ ગુજરાતી ઘુસી છે. ત્યાં તે થર અને પારકર જિલ્લાના દક્ષિણ કિનારા પાસે બોલાતી માલમ પડે છે; અહિં પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં

એક જાતની મારવાડી બોલી બોલાય છે. પશ્ચિમ તરફ કચ્છનું રણ તેની સીમા છે અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. કચ્છમાં તે દેશી ભાષા તરીકે વપરાતી નથી, પણ રાજકીય ભાષા તેમજ સાહિત્યની ભાષા તરીકે વપરાય છે. પણ કાઠિયાવાડના દ્વિપકલ્પમાં સર્વત્ર ગુજરાતી ભાષા ચાલે છે. દક્ષિણમાં તે સુરત જિલ્લાની દક્ષિણ હદ સુધી ફેલાયલી છે; અહિં તેની પાસેની હદમાં દમણની મરાઠી બોલાય છે. એ દક્ષિણ સીમાની બંને બાજુના પ્રદેશમાં બે ભાષા–ગુજરાતી અને મરાઠી–બોલાય છે. બંને પ્રજાઓનું (ગુજરાતી અને મરાઠીનું) સંમીલન થયું છે અને દરેક પ્રજા પોતાની ભાષા જાળવી રાખે છે. પૂર્વ તરફની સીમા એવી રીતે જાય છે કે તેમાં ધરમપુરના રાજ્યનો સમાવેશ થાય છે અને ત્યાર પછી ગુજરાત પ્રાંતની પૂર્વ સીમા બનાવનારા જે ડુંગરો આવેલા છે તેની તળેટીની હારમાં ઉત્તર તરફ, એટલે છેક પાલણપુરની પૂર્વ સીમાને મળે છે ત્યાંસુધી, ચાલી જાય છે. અહિં એ ડુંગરો આરાવલી પર્વતમાલા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ને તે ઉત્તર તરફ અજમેર સુધી ફેલાયલા છે ને મારવાડથી મેવાડને જુદો પાડે છે અને તે પ્રદેશોમાં સર્વત્ર ભીલ લોકોની ટોળીઓ વસેલી છે. એ ભીલ લોકો એ ડુંગરોની તળેટીના પ્રદેશોમાં પણ વસ્યા છે; અને એ બધા ભીલી બોલી બોલે છે, તેમાં પ્રાન્તિક ભેદ હોય છે. ભીલ લોકોની વસ્તીની પેલી તરફ પૂર્વમાં પૂર્વ અને દક્ષિણ રજપુતાના આવેલા છે અને ત્યાંની પ્રાન્તિક બોલીઓ જયપુરી અને માળવી છે. જયપુરી અને માળવી એ બંને ગુજરાતી સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે અને ભીલ બોલીઓને એ બે સાંકળોની વચ્ચેના આંકડા જેવી ગણી શકાય.

ગુજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આ ભાષાસમાલોચન માટેની ગણત્રીથી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જિલ્લા, રાજ્ય, કે સંસ્થાનું નામ.	**ગણત્રી કરેલા ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યા.**
અમદાવાદ	૮,૪૦,૦૦૦
મહીકાંઠા	૫,૪૧,૫૦૦
પાલણપુર	૬,૦૬,૦૦૦
કચ્છ	૨,૦૫,૫૦૦
કાઠિયાવાડ	૨૫,૭,૦૦૦

ખંભાત	૮૨,૭૦૦
ખેડા	૮,૪૦,૦૦૦
પંચમહાલ	૧,૮૮,૦૦૦
રેવાકાંઠા	૫,૬૫,૦૦૦
ભરૂચ	૨,૯૦,૦૦૦
સુરત	૫,૦૨,૦૦૦
વડોદરા	૨૦,૨૫,૭૫૯
સુરત એજન્સિ (દેશી સંસ્થાન)	૫૬,૦૦૦
એકંદર	૯૩,૧૨,૪૫૯

હિંદુસ્તાનના લગભગ દરેક પ્રાન્ત અને રાજ્યમાં વ્યાપારાદિકારણને અર્થે વસેલા ગુજરાતી લોકો ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. પારસી લોકોએ એ ભાષાને દેશીભાષા તરીકે સ્વીકારી છે. એ લોકો સાહસિક વ્યાપારી છે અને ગુજરાતની બહારના ઘણાખરા ગુજરાતી બોલનારા એ જાતના છે. વળી મદ્રાસમાં રેશમ વણનારાઓની મોટી સંખ્યા ગુજરાતમાંથી ઘણા સૈકા થયાં વસી છે; અને તેમાંના ઘણાખરા હજી પોતાના મૂળ વતનની ભાષા બોલવાનું જારી રાખે છે. આ નીચે હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો ને રાજ્યોમાં વસેલા ગુજરાતી બોલનારા ગુજરાતીની સંખ્યા આપેલી છે. એ સંખ્યા બહુધા ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના વસ્તીપત્રકમાંથી લીધેલી છે; પણ કાશ્મીર, રજપુતાના અને મધ્યહિંદમાં વસ્તીપત્રકમાં ભાષા સંબંધી હકીકત ન હોવાથી ત્યાંના આંકડા અડસટ્ટે કાઢેલા છેઃ—

હિંદુસ્તાનનો પ્રાન્ત, રાજ્ય કે સંસ્થાન.	**ગુજરાતી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા.**
અજમેર-મેરવાડા	૧,૪૮૩
આસામ	૨૬
બંગાળા	૧,૭૧૩
વિરાર	૨૦,૯૫૪
મુંબઈ (ગુજરાતી દેશી ભાષા તરીકે બોલાય છે તે પ્રદેશને બાતલ કરતાં)	૧૧,૪૨,૬૧૧

બ્રહ્મદેશ	૭૬૧
મધ્યદેશ	૧૭,૦૫૦
કુર્ગ	૧૨૬
મદ્રાસ	૮૨,૫૯૪
પંજાબ	૧,૪૫૭
સંયુક્તપ્રાન્ત	૫,૦૭૯
ક્વેટા	૨૪૦
અંડામાન	૩૬૪
હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય	૨૬,૯૯૪
મહીસુરનું રાજ્ય	૨૧,૧૮૨
કાશ્મીરનું રાજ્ય	૩૦
રજપુત સંસ્થાન મધ્યહિંદુસ્થાન	૨૭,૩૧૩
એકંદર	૧૩,૩૦,૯૭૭

આમાં વળી મુંબઈ અને બિહારની કેટલીક ભટકતી ટોળીઓ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે તે ઉમેરવી જોઈએ:—

કાકરી	૧૨૨
તારીમુકી કે ઘીસાડી	૧,૬૬૯
	૧,૭૯૧

આ રીતે ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વદેશમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારા.	૯૩,૧૩,૪૫૯
ગુજરાત બહાર, હિંદુસ્તાનના જુદા ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારા	૧૩,૩૦,૯૭૭
ભટકતી ટોળી (એ ભાષા બોલનારી)	૧,૭૯૧
એકંદર	૧,૦૬,૪૬,૨૨૭

ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષા બોલનારની કુલ સંખ્યા ૯૧,૬૫,૮૩૧ હતી.

ડૉ. ગ્રીઅર્સન લખે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાન્તિક ભેદ માત્ર શિષ્ટ અને અશિષ્ટ વર્ગના બોલવામાં જ છે. અર્થાત્, શિષ્ટ વર્ગની ભાષામાં

પ્રાન્તિક ભેદ છેજ નહિ. આ લખાણ સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક નથી; કારણ કે શિષ્ટ વર્ગની ભાષામાં પણ પ્રાન્તપરત્વે ભેદ છે. 'આંખ્ય', 'રાખ્ય', 'ઊઠ્ય' વગેરે બધા ભાગમાં બોલાતું નથી, અને ચરોતરમાં કે કવચિત્ અમદાવાદમાં કદાચ ચરોતરની અસરથી જ્યાં એ શબ્દો બોલાય છે ત્યાં આમ લખાય છે તેમ ઉચ્ચારાતા નથી. યકાર અન્ત્ય વર્ણની પૂર્વે બોલાતો હોય તેમ સંભળાય છે. વળી લિંગપરત્વે પણ ઘણો પ્રાન્તિક ભેદ છે. 'તપાસ', 'ખરચ', 'ચાહ', 'ઓળખાણ' વગેરે અમદાવાદમાં અનુક્રમે પુ૦, ન૦ પુ૦ સ્ત્રી૦ વગેરેમાં વપરાય છે; પણ સુરત ભરૂચમાં સ્ત્રી૦, પુ૦, સ્ત્રી૦, ન૦ વગેરેમાં વપરાય છે. 'છોડી', 'મેલ', 'નાખું', 'છેવાડું', 'વેરે', 'સવડ', 'અડવું', વગેરે શબ્દો સુરતભરૂચમાં શિષ્ટ લોકો વાપરતા નથી, તેમને એ શબ્દો ગ્રામ્ય લાગે છે. 'ઓ' નો પહોળો ઉચ્ચાર સુરત ભરૂચમાં નથી, અન્ય સ્થળે છે. 'ચ' અને બીજા કેટલાક અક્ષરના બે ઉચ્ચાર સુરત--ભરૂચમાં નથી, અન્ય સ્થળે કેટલાક કહે છે કે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ડૉ. ગ્રીઅર્સને પ્રાન્તિક ભેદ સંબંધી જે ખબર મેળવી છે તે પ્રમાણભૂત નથી.

અશિષ્ટ વર્ગના બોલવામાં ડૉ. ગ્રીઅર્સન નીચે પ્રમાણે ફેરફાર આપે છે. તે કહે છે કે સામાન્ય રીતે એ ભેદમાં એકજ નિયમ જોવામાં આવે છે; તોપણ એ ભેદ દક્ષિણ ગુજરાતમાં બહુ ખુલ્લો જણાતો નથી, પણ જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જઈએ છિયે તેમ તેમ વધારે ખુલ્લો જણાઈ આવે છે.

(૧) કેટલાક શબ્દો ટુંકા કરી નાખવા; બહુધા ક્રિયાપદના રૂપો.
(૨) 'ઈ' નો ઉચ્ચાર 'એ'.
(૩) 'ક' અને 'ખ' નો 'ચ' અને 'છ' તરીકે.
(૪) 'ચ' અને 'છ' નો 'સ'.
(૫) 'સ' નો 'હ'.
(૬) 'હ' નો લોપ.
(૭) દન્ત્ય વ્યંજનને બદલે મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યને બદલે દંન્ત્ય.
(૮) 'ડ' અને 'ળ' ને બદલે 'ર'.
(૯) વ્યંજનો બેવડવા.
(૧૦) 'આ' નો ઉચ્ચાર 'ઑ' (પહોળો 'ઓ' જેવો).
(૧૧) 'ર' નો 'ડ'.
(૧૨) 'હ' નો 'સ'.

આના દાખલા અત્ર ડૅા. ગ્રીઅર્સને આપ્યા નથી; પણ પ્રાન્તિક ભાષાના નમુના આપ્યા છે તેમાંથી તેમજ અન્ય રીતે તારવીએ તો નીચે પ્રમાણે તારવી શકાયઃ—

(૧) સવડ, અડવું, વચાર, કરશ, લખશ, ઊદા (ઊઠીશ), જવા, (જઈશ).

(૨) લેમડો, પેપળો, હેંડવું, મેહું, શેંગો.

(૩) ચેટલાક, ચેટલો, દિચરો; ચીધું, છેતર, નાંછવું, ભુછ. લઈજયા (લઈ ગયા), પજે (પગે), માજમા (માગ્યા).

(૪) સોકરા, પસે.

(૫) હારૂ, માણુહ, હામર્યું, હરખું, હમજવું, વરહ.

(૬) કયું, દારા (દહાડા), કઉં (કહું).

(૭) ટંગી, જાફટ, સુઢ, બઢા, તેડી, ડાણો, ધનો, એકથું, ઉદાળી દીઢું (કે 'ડીઢું'), કારન, પન (પણ).

(૮) 'મરવાનો' (મળવાનો), આગર (આગળ), 'થોરા દારા' (થોડા દહાડા).

(૯) મોટ્ટો, નાલ્લો, ડિઠ્ઠો (દીઠો), નોક્કર.

(૧૦) નોના, તોણ, નોંખ્યો, વોણીઓ.

(૧૧) માડા (મારા), ધડમાં (ઘરમાં).

(૧૨) મોસન.

કલકત્તા સંસ્કૃત કૅાલેજના પુસ્તકાલયમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકો છે તેની યાદી સરકાર તરફથી બહાર પડે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં પ્રસિદ્ધ થયલા નં. ૨૬ ના 'કેટલોગ' (યાદી)માં જૈન ગ્રંથોની સૂચી છે; તેમાંની કેટલીક હકીકત જાણવા જેવી છે. હાલમાં રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, 'રામચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા' પ્રસિદ્ધ કરે છે, તેમજ વર્તમાનપત્રોમાં ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં જૈનોની મુખ્ય સહાયતા છે, ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનથી થયો છે, જૂનામાં જૂના ઉત્તમ ગુજરાતી જૈનોની છે. તથા 'ગૌતમરાસો' નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોથી પણ જૂનો છે વગેરે કેટલાંક લખાણો આવે છે. આ પ્રસંગે કેટલોક ઉલ્લેખ આ યાદીમાં આપવાથી આવી ભાષા શોધ કરનારાને યોગ્ય માર્ગ શો છે તે જેવામાં મદદ પડશે એવી આશા છે.

'કલ્પસૂત્ર ટીકા'—આ ગ્રન્થનું હસ્તલિખિત પુસ્તક કલકત્તાના પુસ્તકાલયમાં છે. તેની સાલ સંવત્ ૧૮૪૩ છે. અર્થાત્ આસરે ૧૨૫ વર્ષ જૂનું પુસ્તક છે. એ ટીકા ભાષામાં છે. તે ભાષા કઈ તે વિચારવા લાયક છે. થોડોક ઉતારો નીચે આપ્યો છે:—

'अथ कल्पसूत्रनो टीका लिख्यते। तेणं कालेणं तेणं समएणं। तिणें कालें तिणें समये ने विषइ श्रमण भगवंत श्रीमहावीरने पांच कल्याणक उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रइं थया। ते किम्। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रैं श्रीमहावीरने च्यवनकल्याणक थया। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र गर्भोपहार थयुं। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रैं श्रीमहावीरनुं जन्नकल्याणक थयो। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रैं दीक्षाकल्याण थयुं। आगार कहीइ घरथकी अणागरकहीइं साधु थया। उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रे श्रीपरमेश्वरणे अनन्त कहीइं। जेहनौं पार न यांमोयइं। तेहवो अणुत्तर कहतां। जेहथी आगले बीजुं कांइ न मिलै। ते माटे सर्वोत्तम।

ગુજરાતી ભાષા જયપુર અને માળવા સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે પરંતુ 'નો', 'ની' અને 'નું' એ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો તથા 'થી', 'થકી' એ પાંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો 'જયપુરી' કે 'માળવી'માં નથી, ગુજરાતીમાં જ છે. છઠ્ઠી, ચોથી ને પાંચમીના પ્રત્યયો ડૉ. ગ્રીઅર્સન રાજસ્થાની, વ્રજ, બુન્દેલી ને ગુજરાતી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

વ્રજ	બુન્દેલી	ગુજરાતી	રાજસ્થાની			
			મેવાડી	માળવી રે, રા, રી	જયપુરી	મારવાડી
ષષ્ઠી–કૌ, કે, કી,	કો, કે, કી	નો,ના,ની,	કો, કા, કી	કો, કા, કી	કો, કા, કી	રો, રા, રી
ચતુર્થી–કો	ખો	ને	નૈ,	ને, કે	નૈ, કૈ.	નૈ
પંચમી–સો, તે	સો, સે	થી,	સૈ, તૈ	ઊ, સે, સૂ	સૂ, સૈ	સૂ, ઊ

આ ઉપરથી જણાશે કે 'થી', 'નો', 'ના', 'ની' એ પાંચમી અને છઠ્ઠીના પ્રત્યયો ગુજરાતીમાંજ છે. આમ વિચારતાં ઉપલું લખાણુ ગુજરાતી ભાષાનું લાગે ને તેને કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી કહે; પણ એ લખાણ તો ૧૨૫ વર્ષ પરનું જ છે; અને તે વખતની કંઈ આવી ભાષા હોય નહિ.

એમાં **कहीइं** જેવાં કેટલાંક પ્રાચીન રૂપો છે; તેમજ **'नो'**, **'नी'**, **'नुं'** પ્રત્યયાન્ત, **'थी'** પ્રત્યયાન્ત અને **'थकी'** એવાં અર્વાચીન રૂપો છે. આમ કોઈ પુસ્તક પ્રાચીન ગુજરાતીમાં છે કે કઈ ભાષામાં તે નક્કી કરવું સહેલું નથી. એ ભાષામાં જયપુરી અને માળવી કે અન્ય રાજસ્થાની ભાષાનું મિશ્રણ હોય એ પણ જોવાનું છે.

ઈ. સ. ના ૧૨મા સૈકામાં થઈ ગયલા હેમચંદ્રે પોતાના 'શબ્દાનુશાસન' ના ૮મા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યું છે, તેમાં 'અપભ્રંશ' ના નિયમો આપ્યાં છે. એ અપભ્રંશ ઉપરથી હાલની ગુજરાતી ભાષા ઊતરી આવી છે. શિષ્ટ અપભ્રંશને જૂના વખતમાં 'નાગર અપભ્રંશ' કહેતા અને એ 'નાગર અપભ્રંશ'જ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે એ નાગર જ્ઞાતિના નામ પરથી બાલબોધ લિપિનું 'નાગરી' લિપિ એ નામ પડયું છે. 'નાગર અપભ્રંશ' એ નામ પણ નાગર જ્ઞાતિના નામ પરથી જ પડયું હશે એવો સંભવ છે. વિદ્યાના વિષયમાં નાગર જ્ઞાતિ ગુજરાતમાં સર્વ જ્ઞાતિઓમાં પરાપૂર્વથી અગ્રેસર છે. હેમચન્દ્ર જાતે ઉત્તર ગુજરાતમાં રહેતા અને જે અપભ્રંશ ભાષાના એમણે નિયમો અને દાખલા આપ્યા છે તે ભાષા એમના સમયમાં મૃત હશે, તો પણ તે સમયમાં બોલાતી ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ છે એ નક્કી છે.

અણહિલવાડ પાટણની વિદ્યાનો કંઈ હેમચંદ્ર સાથે નાશ થયો નહિ. એના મરણ પછી લગભગ બસેં વર્ષે લખાયલો એક પ્રાચીન ગ્રન્થ માલમ પડે છે, તે જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખેલો માની શકાય. એ ગ્રન્થ તે 'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' છે. એ વ્યાકરણનો ગ્રન્થ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના 'વાક્યવિન્યાસ' વિષે ગુજરાતીમાં લખેલો એ લેખ છે. એ ગ્રન્થ ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં લખાયો છે ને એનો ગ્રન્થકાર દેવસુન્દરનો શિષ્ય હતો. એ લેખ હકીકત માટે નહિ, પણ ભાષાશોધ માટે ઉપયોગી છે; કેમકે હેમચન્દ્ર (ઇ. સ. ૧૧૫૦) અને નરસિંહ મહેતા (ઈ. સ. ૧૪૫૦) એ બેના સમયની વચ્ચે ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ કેવી હતી તે એથી જણાય છે. આ રીતે હાલની ગુજરાતી ભાષા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે જાણવાનાં અવિચ્છિન્ન સાધનો મળી આવે છે. સંસ્કૃત–પ્રાકૃત–અપભ્રંશ–ગુજરાતી આ ક્રમે હાલની ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ થયું છે.

હેમચંદ્રે વર્ણવેલી નાગર અપભ્રંશ ભાષા મધ્યમાં આવેલા, ગંગા યમુનાના વચલા પ્રદેશમાંની પ્રાકૃત-શૌરસેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

મુખ્ય સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષા પશ્ચિમની હિંદી સાથે ને તેથી પણ વિશેષ રાજસ્થાની ભાષા સાથે મળતી આવે છે. મધ્ય સમયમાં ગુજરાત એ રજપુતાનાનો માત્ર એક ભાગ હતો. હાલ એ રજપુતાનાથી જુદો છે; કારણ કે એ ઘણોખરો બ્રિટિશ હકુમત નીચે છે અને રજપુતાનામાં દેશી રાજ્ય છે. ક્રિયાપદનાં અને નામનાં રૂપાખ્યાનમાં ગુજરાતી ભાષા પશ્ચિમ હિંદી સાથે મળતી આવે છે. એમાં માત્ર એકજ અપવાદ છે. તે એ કે નામની છઠ્ઠી અને ચોથી વિભક્તિની બાબતમાં એ પશ્ચિમ રાજસ્થાની સાથે મળતી આવે છે.

પંજાબી, ગુજરાતી, અને રાજસ્થાની એ ભાષાઓ અને બીજી ભાષાઓ વચ્ચે એક ફેર એ છે કે આગલીમાં શબ્દનાં રૂપો પ્રત્યયોને બદલે સહાયક શબ્દો ઉમેરવાથી થાય છે અને પાછલીમાં પ્રત્યયો ઉમેરવાથી થાય છે. જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં (જેનો આગલીમાં સમાવેશ થાય છે). 'ઘોડે-કા' (ઘોડાનો) અને 'ઘોડે-કો' (ઘોડાને) ઓળખાય છે. એમાં 'કા' અને 'કો' એ સહાયક-શબ્દો 'ઘોડે' (મૂળ 'ઘોડા') ને ઉમેરાયા છે: પણ બંગાલીમાં (જેનો પાછલીમાં સમાવેશ થાય છે) 'ઘોડાર' (ઘોડાનો) અને 'ઘોડારે' છે. આમાં 'ર' ને 'રે' એ બે પ્રત્યયો છે ને તે 'ઘોડા' ને લગાડેલા છે. 'ઘોડાર' અને 'ઘોડારે' એ બંનેમાં પ્રત્યય ભેગો થઈ એક આખો સાદો શબ્દ બને છે અને એનો ઉચ્ચાર પણ એક શબ્દ જેવો થાય છે; પણ 'ઘોડે-કા' અને 'ઘોડે-કો' તો સમસ્ત શબ્દ જેવા છે; દરેકમાં બે શબ્દ છે.

આનું કારણ એ છે કે ભાષાના બંધારણમાં પ્રથમ મૂળ શબ્દોમાં જુદા શબ્દ ઉમેરી શબ્દોનાં રૂપો થાય છે ને જેમ જેમ ભાષાનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ શબ્દોનાં રૂપો પ્રત્યયથી થાય છે; અર્થાત્ બે શબ્દોનો બનેલો શબ્દ એક જ શબ્દ હોય એમ થાય છે. આ ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજાવી શકાશે; પણ તેમ કરતાં પહેલાં પ્રાકૃત ભાષાનો અપભ્રંશનો એક સંધિનિયમ આપવાની જરૂર છે.

'कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ।२।२. એવું 'પ્રાકૃતપ્રકાશ'-નું સૂત્ર છે. **कगचजतदपयवां प्रायो लुक्** [હેમ० ૮।૧।૭૭], સ્વરથી પર, અનાદિ અને અસંયુક્ત એવા **क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्** ને

व्, નો પ્રાયઃ લોપ થાય છે. અર્થાત્, કેટલાક વ્યંજનો, જેમાં **क्** ને **त्** છે, જ્યારે શબ્દની મધ્યમાં અને બે સ્વરની વચ્ચે આવે ત્યારે તેનો લોપ થાય છે, પણ શબ્દની આદિમાં હોય તો તેનો લોપ થતો નથી; જેમકે **चलति** નું **चलइ** થાય છે; પણ **कामस्य तत्त** એમાં **तत्त** નો આદિ **त्** લોપાતો નથી; કેમકે અસંયુક્ત છે તોપણ પદનો આદિ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે **क्**, **त्**, આદિ વ્યંજનનો લોપ થાય ત્યારે તે વ્યંજનો પદના આદિમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે.

હવે ત્રણ જૂના શબ્દો જે ષષ્ઠીના પ્રત્યયો થયા છે તેનો વિચાર કરીએ. એ ત્રણ શબ્દો **किअअ, कर**, ને **करऊ** અને **तणऊ** છે. હિંદુ-સ્તાની 'ઘોડે–કા' એ 'ઘોડે–કિઅઅ' એ અપભ્રંશ રૂપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. અહિં 'કિઅઅ' નો 'કા' થતાં 'ક્' નો લોપ થયો નથી; તેથી ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એમ સમજાય છે કે 'ક્' એ જુદા શબ્દનો આદિ વર્ણ છે અને એ શબ્દ 'ઘોડે' સાથે એક થયો નથી અને 'કા' એ અન્ય શબ્દ જ લાગેલો છે, પ્રત્યય નથી.

એથી ઉલટું બંગાળી 'ઘોડાર' એ 'ઘોડઅ—કર' પરથી 'ઘોડઅ–અર' થઈ વ્યુત્પન્ન થયો છે. અહિં 'કર' નો આદિ 'ક્' લુપ્ત થયો છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે 'ક્' પદનો આદિ વર્ણ ન હતો પણ વચમાં છે. 'કર' એ આ પ્રમાણે જુદો શબ્દ ન હતો, પણ શબ્દનો અવયવ જ હતો, તેથી 'ઘોડ્અકર' માં વચ્ચે આડી લીટી નથી; માટે "ર" એ પ્રત્યય છે, જુદો શબ્દ નથી; બંગાળી વૈયાકરણો 'ઘોડાર' ને એક શબ્દ તરીકે લખે છે તે બરોબર છે.

પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં 'ઘોડારો' (ઘોડાનો) છે તે બંગાળી 'ઘોડાર'ના જેવું જ રૂપ છે. એને સાધારણ રીતે 'ઘોડા —રો' લખે છે તે ખોટું છે. એ 'ઘોડઅ–કરઉ' પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને 'ક્' નો લોપ થયો તેથી એમ જણાય છે કે 'ઘોડઅકરઉ' અને 'ઘોડારો' એ દરેક એક શબ્દ છે, બેનો બનેલો નથી. તેટલા માટે 'રો' એ પ્રત્યય છે, ઉમેરેલો શબ્દ નથી.

હવે ગુજરાતી રૂપ 'ઘોડાનો' લઈએ. એ 'ઘોડઅ–તણઉ' નું 'ઘોડઅ—અણઉ' થઈ વ્યુત્પન્ન થયો છે. અહિં પણ 'ત્' ના લોપથી એમ સમજાય છે કે 'તણઉ' એ જુદો શબ્દ જતો રહી પ્રત્યય ગણાયો છે.

તેટલા માટે ' ઘોડાનો ' એ એક શબ્દ છે, બેનો બન્યો નથી. ' રો ' ની પેઠે 'નો' પણ પ્રત્યય જ છે.

અર્થાત્ વ્યંજનનો લોપ પદના આદિમાં થતો નથી, તેથી જે રૂપોમાં લોપ થયો છે તેમાં મૂળ શબ્દોને લગાડેલા એ પ્રત્યયો જ છે, ને શબ્દ એક જ છે, એ સંયુક્ત થઈ બન્યો નથી; પણ જે રૂપોમાં લોપ થતો નથી તેમાં મૂળ શબ્દોને લગાડેલા એ બીજા શબ્દો છે ને આખા શબ્દ બે શબ્દો સંયુક્ત થયા છે.

ચતુર્થીના પ્રત્યયની બાબત છઠ્ઠીના પ્રત્યય જેવીજ છે; કેમકે એ બધી ભાષાઓમાં—પંજાબી, ગુજરાતી ને રાજસ્થાનીમાં–ચતુર્થીનો પ્રત્યય ષષ્ઠીના પ્રત્યયને સપ્તમીનો પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. ' કો ' એ 'કા' ની સપ્તમી ' રે ' એ 'ર' કે ' રો ' ની સપ્તમી છે, અને ' ને ' એ ' નો ' ની સપ્તમી છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદુસ્તાની ભાષામાં ષષ્ઠી અને ચતુર્થી નવો શબ્દ ઉમેરવાથી થાય છે; પણ ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની તેમજ પંજાબીમાં (તેમાં ' કિડા ' નું રૂપ ' ડા ' છે) ષષ્ઠી અને ચતુર્થી પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે.

સ્વરોના ઉચ્ચારમાં ગુજરાતીમાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણ છે. સ્વરની પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો તેમાંનો એક લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. જેમકે હિંદમાં ' **मक्खन** ' ને ગુજરાતીમાં ' માખણ ' છે. વળી '**मारिस्सउ** ' નું ' મારીશ ' થાય છે.

અરબી અને ફારસી ભાષામાં જે શબ્દમાં ' અ ' ની પછી ' હ ' આવે છે તે શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યારે તેમાં ' અ ' નો 'એ' થાય છે; પણ હિંદુસ્તાનીમાં ' અ ' રહે છે. જેમકે હિંદુસ્તાની ' **सह्** ' નું ગુજરાતીમાં ' શેહેર ' છે.

સિંધી ને રાજસ્થાનીની પેઠે ગુજરાતીમાં ' એ ' નો ' ઓ ' છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનીમાં 'ઐ' નો 'ઔ' છે; જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં '**बैठा,**' ગુજરાતી 'બેઠો,' હિંદુસ્તાનીમાં '**लौंडी**' ગુજરાતી 'લોંડી.'

ઘણા શબ્દોમાં હિંદુસ્તાનીમાં 'ઈ' છે ત્યાં ગુજરાતીમાં 'અ' છે; જેમકે હિંદુસ્તાની '**बिगाडना,** 'ગુજરાતી 'બગડવું;' હિંદુસ્તાની '**लिखना**' ગુજરાતી 'લખવું;' હિંદુસ્તાની **मिलना,**' ગુજરાતી 'મળવું'; હિંદુસ્તાની '**अधिक,**' ગુજરાતી 'અદકું'

વળી હિંદુસ્તાનીમાં '**उ**' હોય છે ત્યાં કોઈ કોઈ સ્થળે ગુજરાતીમાં 'અ' હોય છે. જેમકે હિંદુસ્તાની '**तुम**,' ગુજરાતી 'તમે' (મેવાટી (રાજસ્થાની) **तम**,); હિંદુસ્તાની '**मानुस**;' ગુજરાતી 'માણસ;' હિંદુસ્તાની '**हुआ**' ગુજરાતી 'હતો.' ગુજરાતીમાં સંભાષણમાં 'હુતો' પણ વપરાય છે.

વ્યંજનના સંબંધમાં રાજસ્થાની, પંજાબી, સિંધી અને મરાઠીની પેઠે ગુજરાતીમાં પણ ઘણા શબ્દોમાં મૂર્ધન્ય વ્યંજનો છે. 'ણ' અને 'ળ' હિંદુસ્તાનીમાં નથી. નિયમ એવો જણાય છે કે અપભ્રંશમાં 'ન્ન' અને 'લ્લ' પરથી ગુજરાતીમાં 'ન' ને 'લ' થાય છે; પણ અપભ્રંશમાં 'ન' ને 'લ' શબ્દની વચમાં હોય છે તેનું ગુજરાતીમાં 'ણ' ને 'ળ' થાય છે; જેમકે અપભ્રંશ 'સોન્નાઉં,' ગુજરાતી 'સોનું' અપભ્રંશ 'ઘણઉં,' ગુજરાતી 'ઘણું' અપભ્રંશ 'ચલ્લઇ,' ગુજરાતી 'ચાલે;' અપભ્રંશ 'ચલઇ', ગુજરાતી 'ચળે' ઉપર નિયમ આપ્યો છે કે પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો ગુજરાતીમાં એક લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. આ ઉપરથી દન્ત્ય વ્યંજનો શબ્દની વચ્ચે હોય છે ત્યારે તેની પૂર્વનો સ્વર બહુધા દીર્ઘ હોય છે.

ડૉ. ગ્રીઅર્સને વ્યંજનોના પ્રાન્તિક ભેદ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

દન્ત્યને બદલે મૂર્ધન્ય ને મૂર્ધન્યને બદલે દન્ત્ય — ડ, ઢ, ને ળ સ્થાને ર. 'માતે' (માટે), 'દીથો' (દીઠો), 'થોરા' કે ઠોડા' (થોડા), 'લોઈ' (લોહું), 'તેને' (તેણે), 'મરવું' (મળવું), 'ડાહડો' (દહાડો), 'ટું' (તું), 'દીઢો' કે 'ડીઢો' (દીધો). વાયવ્ય સીમાની પિશાચ ભાષાઓની પેઠે દન્ત્યને મૂર્ધન્ય પરસ્પર બદલાય છે.

'ચ' ને 'છ' ને બદલે 'સ'. 'પાંસ' (પાંચ), 'ઉસો' (ઉંચો), 'સારવું' (ચારવું), 'સોઈ' (છોઈ), 'પુસ્યો', (પૂછ્યો).

'જ, ને 'ઝ' નો 'ઝ' જેવો ઉચ્ચાર 'ઝાડ' (ઝાડ). ચરોતરમાં મહીના કિનારાના પ્રદેશમાં 'સ' ને 'ઝ' નો ઉચ્ચાર 'ત્સ', 'દ્ઝ' જેવો, અર્થાત્ દન્ત્યતાલવ્ય થાય છે. એ ઉચ્ચાર મરાઠીને મળતો આવે છે. 'ચરોતર' માંના 'ચ' નો પણ એવોજ 'ત્સ' ઉચ્ચાર થાય છે.

'ચ' ને 'છ' નો 'સ' થાય છે. 'ક', 'ખ', ને 'ગ' ની પહેલાં કે પછી 'ઈ', 'એ', કે 'ય' આવે તો ઘણું કરીને અનુક્રમે 'ચ', 'છ', ને 'જ' થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આ પ્રમાણે થાય છે; જેમકે 'દીચરો' (દીકરો), 'છેતર' (ખેતર); 'લાજ્યો' (લાગ્યો), 'પજે' (પગે),. ઉત્તર કોક-

ણુની મરાઠીમાં પણ આવોજ ફેરફાર થાય છે. પાછા એ 'ચ' ને 'છ' ના ઉપર દર્શાવેલા ફેરફાર પ્રમાણે 'સ' પણ થાય છે, 'નાંખ્યા' નું 'નાંછ્યા' ને પછી 'નાસ્યા' થાય છે.

હિંદુસ્તાનીમાં 'વ' નો 'બ' થાય છે; ગુજરાતમાં એમનો એમ રહે છે; જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં **'बनिआ'**, ગુજરાતી 'વાણીઓ'; હિંદુસ્તાનીમાં **'बिना'** ગુજરાતી 'વિના'; હિંદુસ્તાનીમાં **'पर्वत'**, ગુજરાતી 'પર્વત'.

બોલવાની ભાષામાં ગુજરાતીમાં કેટલેક સ્થળે 'સ' ને 'શ' નો ઉચ્ચાર 'હ' જેવો થાય છે અને એ ઉત્તરમાં નિયમ થઈ ગયો છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં એમ જ છે. 'માણુહ' (માણુસ), 'હો' (સો), 'હૂરજ', 'દેહ' (દેશ), 'હમજાયો' (સમજાવ્યો). કાઠિયાવાડમાં 'આદિ' 'સ' ના ઉચ્ચારમાં ઉષ્મ 'હ'કારનું મિશ્રણ થાય છે. 'ક' ને'ખ' ની વચ્ચે જેવો સંબંધ છે તેવો 'સ' ને કાઠિયાવાડી 'સ્હ' વચ્ચે સંબંધ છે.

એથી ઉલટું, મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં જ 'હ' નો લોપ પણ થાય છે. 'ઉતો' (હુતો, હતો) 'ઉ' (હું), 'આથી' (હાથી), 'કઉં' (કહું).

આ નિયમ મહાપ્રાણ વ્યંજનોમાં પણ થતો જોવામાં આવે છે; તેથી ઉત્તરમાં નીચેના ઉચ્ચારો છેઃ—

'એકતુ' (એકઠું), 'હાતે' કે 'હાતી' (હાથે), 'અદકુ' (આધકું).

સુરત અને ભરુચ જીલ્લાઓમાં વ્યંજનો બેવડાવવામાં આવે છે. શબ્દના આરંભમાં વ્યંજનો પણ દ્વિર્ભાવ કરવા તરફ વૃત્તિ છે 'દિટ્ઠો' (દીઠો) 'નોક્કર' (નોકર), 'અમ્મે' (અમે), 'નાલ્લો' (નાનો), 'મ્મારો' (મારો), 'નાલ્લો' માં થયું છે તેમ 'ન' નો 'લ' કરવા તરફ પણ વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ આખા ગુજરાતમાં સામાન્ય છે, પણ સુરત ભરૂચમાં વિશેષ દેખાય છે. એજ જિલ્લાઓમાં 'ય' ની પહેલાં વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનની પૂર્વે 'ઈ' હોય તેના જેવો ઉચ્ચાર થાય છે. 'માર્યો' નો ઉચ્ચાર 'માઈરો' 'આવ્યો', 'લાવ્યો' નો ઉચ્ચાર 'આઈવ્યો', 'લાઈવ્યો' જેવો પણ કેટલાક કરે છે.

વળી એકજ શબ્દમાં વ્યંજનો ઉલટાસુલટા કરવાના દાખલા પણ ગુજરાતીમાં મળી આવે છે. 'ટીપવું', 'પીટવું'; 'ખરાવીશ', 'ખવારીશ', 'દેલવા', 'દેવતા'. છેલ્લા બે દાખલા ધોધામાંના છે એમ ડૉ. ગ્રીઅર્સન કહે

છે. પણ અમદાવાદમાં પણ 'દેતવા' શબ્દ સંભળાય છે. આ બધા અશિષ્ટ વર્ગના જ ઉચ્ચારો છે, પણ ભાષામાં કેવા ફેરફાર થાય છે તે દર્શાવે છે, માટે અહિં આપ્યા છે. અમદાવાદ ને ચરોતરમાં 'મજબૂત' ને ઠેકાણે 'જમબૂત', 'ગમ' ને ઠેકાણે 'મગ'; અને 'નુકસાન' ને ઠેકાણે 'નુસકાન' કહે છે.

બીનકેળવાયલા મુસલમાનો હિંદુસ્તાની નહિ, પણ ગુજરાતી બોલે છે, તેમની ભાષામાં ફારસી અને અરબી ભાષાના ઘણા શબ્દો આવે છે; અને ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારમાં પણ ખાસ ફેરફાર થયલા જોવામાં આવે છે; તેમાંનો મુખ્ય દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનનો પરસ્પર ફેરફાર છે.

પારસી લોકોની ગુજરાતી ભાષામાં પણ મૂર્ધન્યને બદલે દન્ત્ય વ્યંજનોના પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં નપુંસક લિંગ છે, તેમ હિંદુસ્તાનીમાં નથી. હિંદુસ્તાનીમાં નપુંસક પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ છે અને પશ્ચિમ હિંદીની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીમાં નપુંસકલિંગના કોઈક કોઈક દાખલા જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમ હિંદીમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા નપુંસકલિંગના શબ્દો પુલ્લિંગમાં છે. રાજસ્થાનીમાં આ દાખલા, જેમ જેમ પશ્ચિમ તરફ જઈએ છિયે તેમ, પશ્ચિમ હિંદી કરતાં વિશેષ જોવામાં આવે છે અને આખરે ગુજરાતીમાં નપુંસકલિંગથી સ્થાયી થયલી દેખાય છે. આ બાબતમાં ગુજરાતી મરાઠીને મળતી આવે છે. ઘણીખરીવાર નપુંસકલિંગ સામાન્ય લિંગના અર્થમાં વપરાય છે; 'છોકરૂં'.

'ડો' (પુ.) 'ડી' (સ્ત્રી.) અને 'ડું' (ન.) એ પ્રત્યયો રાજસ્થાનીની પેઠે ગુજરાતીમાં પણ સાધારણ છે. અપભ્રંશમાં એ પ્રત્યય છે તે ગુજરાતીમાં ને રાજસ્થાનીમાં આવ્યો છે. સાધારણરીતે એનો કંઇ અર્થ નથી, પણ કોઇક સ્થળે, મુખ્યત્વે નપુંસકમાં, તે તિરસ્કારવાચક છે. 'કુકડો', 'બિલાડી', 'ગધેડું', એ બધા શબ્દોમાં એ પ્રત્યય છે.

નામના રૂપાખ્યાનમાં ગુજરાતીમાં 'અ'કારાન્ત નામનું પ્રથમાનું બહુવચન 'ઓ' પ્રત્યયથી થાય છે, તેમ પ્રશ્ચિમ હિંદમાં (હિંદુસ્તાની બોલી જે એ વાતમાં પંજાબીને મળતી આવે છે તેમાં નહિ) અને રાજસ્થાનીમાં પણ છે. પણ બીજી વિભક્તિઓનાં રૂપોમાં અકારાન્ત શબ્દનું અંગ અકારાન્ત થાય છે (ઘોડાનો, ઘોડાથી વગેરે) એવું પશ્ચિમ હિંદમાં થતું નથી.

'ઘોડાનો'–'ઘોડે–કા' બીજી ગુજરાતી ભાષાની ખાસીઅત એ છે કે તેનાં રૂપાખ્યાનમાં બહુવચનનાં રૂપોમાં વિકલ્પે 'ઓ' પ્રત્યય લાગે છે.

ગુજરાતીના 'શું' ને મળતું હિંદુસ્તાનીમાં નથી. હિંદુસ્તાનીમાં **कया** છે તેમ ગુજરાતીમાં પણ 'કયું', 'કિયા' કે 'કયા' છે. ઉત્તર તરફ 'ચિયા' વપરાય છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં 'છું' નો ઉપયોગ જેવો ગુજરાતીમાં છે તેવો પંજાબી, રાજસ્થાની અને અન્ય ભાષાઓમાં પણ છે, પણ પશ્ચિમ હિંદીમાં નથી. ભવિષ્યકાળમાં 'શ' કે 'સ' આવે છે તે રાજસ્થાનીની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીમાં પણ આવે છે. પશ્ચિમ હિંદમાં 'સ' નો 'હ' થઈ ગયો છે. એજ 'હ' ગુજરાતની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીમાં પણ છે.

ગુજરાતી ભાષાની એક ખાસ વાકયરચના છે, એ રચના ક્વચિત્ રાજસ્થાનીમાં પણ જોવામાં આવે છે; પણ હિંદુસ્તાનની બીજી ભાષામાં જણાતી નથી. સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકાળનો ઉપયોગ જેમાં થાય છે તે એ રચના છે. એ બીજી હિંદુસ્તાની ભાષાઓની પેઠે કર્મણી કે ભાવે વપરાય છે. કર્મણિ રચનામાં ભૂતકૃદન્ત ભૂતકાળ તરીકે વપરાય છે તે જાતિ ને વચનમાં કર્મના રૂપને મળતું છે. 'તેણે રાજધાની કરી', અથવા 'તેનાથી રાજધાની કરાઈ' દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાનીમાં ભાવે રચના છે, એમાં કર્મ ચતુર્થીમાં આવે છે, અને ક્રિયાપદ નપુંસકમાં, અથવા તો નપુંસક ન હોવાથી પુલ્લિંગમાં મૂકાય છે; જેમકે **उस-ने राणी-को छोडा** (તેણે રાણીને છોડાયું–છોડવાનું કર્યું–તેણે રાણીને છોડી). પણ **उस-ने राणी छोडी** એમ **को** પ્રત્યય ન વાપરીએ તો કહેવાય છે. એવે સ્થળે ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ નપુંસકમાં વપરાતું નથી, પણ કર્મની જાતિ ને વચનમાં વપરાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ

(સ્વ. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી એ; એલએલ. બી.)

કોઈ પણ ભાષાનો આરંભકાલ ચોકસપણે નક્કી કરવો એ અશક્ય છે. એવો નિર્ણય કરવાનાં ઐતિહાસિક સાધનો હોતાં નથી એટલુંજ નહિં પણ ભાષા કંઇ એક દિવસમાં કે એક વર્ષમાં બંધાતી નથી. અનેક કારણો અને બનાવોના આવી મળવાથી ભાષાનો ધીમે ધીમે ઉદ્‌ભવ થાય છે. અને ઉદ્‌ભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષામાં ફેરફાર પણ થતો જાય છે. અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થતાં તેમાં ફેરફાર થતા અટક્યા છે. તેમના ઉદયનો કાલ જેવો કેવળ અગમ્ય છે તેવો વર્તમાન સમયમાં બોલાતી અને બદલાતી ભાષાઓના ઉદયનો કાલ છેક અગમ્ય નથી; પરંતુ વર્તમાન ભાષાઓનું અમુક સ્વરૂપ ક્યારે ઘડાયું એ નક્કી કરવું બહુ અઘરૂં છે. ગ્રન્થો, લખાણો અને વર્તમાનપત્રોનો હાલના જેવો ભારે સાધનરૂપ જથો હોય ત્યાં એ મુશ્કેલી પડે નહિં, પણ વર્તમાન મુકી ભૂતકાળમાં જેમ જઈએ છીએ તેમ એ જથો ઓછો મળે છે. વળી ભાષાનું અમુક સ્વરૂપ બંધાય તેજ વખતથી તેનું સાહિત્ય રચાય એમ બનતું નથી; અને લેખી સાહિત્ય તો તેથી પણ મોડું થાય છે. આ રીતે ભાષાનો ઉદ્‌ભવ થયા પછી ઘણે કાળે તેનું લેખી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અતિ પ્રાચીન ભાષાઓને લેખન સામગ્રી મોડી પ્રાપ્ત થઈ એ અન્તરાય તે પછીની ભાષાઓને નડ્યો નથી. પરંતુ એ અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થયા પછી પણ તેની તરફની ભક્તિ ઘણા કાળ સુધી એવી ટકી રહી હતી કે ગ્રન્થો અને લખાણો બોલાતી ભાષાઓમાં નહિં પણ પ્રાચીન ભાષાઓમાં થતાં હતાં. યુરોપમાં તેમજ આ દેશમાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી; અને તેથી અમુક ભાષાનું જુનામાં જુનું સાહિત્ય જે સમયનું મળી આવે તે સમયે તે ભાષાનો આરંભ થયો ગણી શકાતો નથી, પણ તે પહેલાં ઘણા સમયથી એ ભાષા સારી રીતે રૂઢ થએલી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. આ દેશમાં વળી એવી વિશેષ સ્થિતિ છે કે સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર થયા પછી અને પ્રાકૃતમાંથી પ્રાન્તીય ભાષાઓ થયા પછી પણ ઘણા કાળ સુધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ગ્રન્થો અને લખાણો માટે વપરાતી નહોતી. બૌદ્ધોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ પાલીમાં લખ્યા તથા જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ માગધીમાં લખ્યા. અને

ધર્મ સાહિત્યની ભાષાઓ થવાથી એ ભાષાઓ એ ધર્મમંડલોમાં સંસ્કૃત જેટલીજ પદવી પામી. બૌદ્ધોએ તો પાલીને સંસ્કૃતના પણ પહેલાંની અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયની ' **मूला भासा** ' કલ્પી. આ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓના સાહિત્યને રોકનારી થઈ. બ્રાહ્મણો તો પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકીજ ગણતા હતા. પ્રાકૃતને શિષ્ટ ભાષા તરીકે તેઓ કબુલ રાખતા નહિં. '**हे अरयो हे अरयः**' ને બદલે '**हेऽलवो हेलवः**' બોલનાર અસુરોનો તિરસ્કાર કરી 'શતપથ બ્રાહ્મણ' માં કહ્યું છે કે '**तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेलव इति वदन्तः पराबभूवुः**' (**३ प्र. पा. १-६-११ अध्याय ३२-१ २३**). અશુદ્ધ ભાષા બોલનારનો આ રીતે પરાભવજ થાય માટે નિષેધ કર્યો છે કે:—

उपजिज्ञास्यां सम्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत्।

(३ प्र. पा. १-५-११ अध्या. २-१-२४.)

અહીં "મ્લેચ્છ" નો અર્થ અપભ્રષ્ટ થએલી ભાષા છે.*

બ્રાહ્મણોના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાયા. નાટકમાં પણ તેમણે વિધિ કર્યો હતો કે શિષ્ટ પાત્રો પાસે સંસ્કૃત ભાષા બોલાવવી.

આ સર્વ કારણોએ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં સાહિત્ય રચાતું અટકાવ્યું. એ અન્તરાય દૂર થયા પછી કેટલાક કાલ સુધી હિંદી અને વ્રજ ભાષાએ રાજકીય આશ્રયથી બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું, અને જુદા જુદા પ્રાન્તના વિદ્વાનોનો પ્રયાસ પોતા તરફ ખેંચ્યો.

આ બધાં બળ નરમ પડ્યાં ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ થયો. ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ ક્યારે થયો તેનો એ સાહિત્યપરથી નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેમ નથી.

---

* " બાઇબિલ " ના ' ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ 'માં પણ આવા પ્રકારની કથા છે કે, લડાઈમાંથી નાસતા ઇફ્રિમાઈટ લોકો જોરડન નદી ઓળંગવા આવ્યા ત્યારે તેમના શત્રુ ગિલીઅડાઇટ લોકોએ તેમને રોકયા. પુછતાં જે એમ કહે કે હું ઇફ્રિમાઈટ છું,' તેને ગિલીઅડાઈટ કહેતા કે " શિબોલેથ " એવો ઉચ્ચાર કર. ઇફ્રિમાઈટ લોકોને 'શ' બોલતાં નહોતો આવડતો, તેથી તેઓ " સિબોલેથ બોલ્યા, અને એ રીતે પકડાઈ જાય તેને ગિલી-અડાઇટ લોકો કતલ કરતા. એ રીતે ૪૨,૦૦૦ ઇફ્રમાઈટ લોકો તે સમયે જોરડનને કીનારે માર્યા ગયા જજિજસ, પૃ. ૧૨.

જુના ગ્રન્થો અને લખાણો મળી આવે તે વડે નિર્ણય કરવા જતાં બીજો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કયી ભાષાને ગુજરાતી કે જુની ગુજરાતી કહેવી ? સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ કરવામાં બીલકુલ મુશ્કેલી નથી. કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્પષ્ટ મર્યાદાથી બાંધેલું સ્વરૂપ છે અને તેમાંથી સ્હેજ પણ ફેરફાર શરૂ થયો ત્યાંથી પ્રાકૃત શરૂ થાય છે. પરંતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે વર્તમાન પ્રાન્તીય ભાષાઓ વચ્ચે એવી સ્પષ્ટ સુરેખ સીમા બાંધી શકાતી નથી. પ્રાકૃતમાં કાળે કાળે ફેરફાર થયા છે, અને તે છતાં પ્રાકૃત નામ કાયમ રહ્યું છે, સંસ્કૃત નાટકોમાં લખેલી પ્રાકૃત ભાષા પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમોથી જુદી પડે છે. વરરૂચિ અને ચંડ સરખા ઘણા જુના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમો હેમચંદ્ર સરખા પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમોથી કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. હેમચંદ્રના પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમાં **बहुलम्**[1] ('ઘણુંખરૂં) એવું સૂત્ર મુકી કહ્યું છે કે એ સૂત્રનો અધિકાર આખા પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપર છે, અર્થાત્ એ વ્યાકરણમાં આપેલા બધા નિયમો 'ઘણું ખરૂં' પ્રવર્તે છે એમ સમજવાનું છે. સંસ્કૃત પેઠે વ્યાકરણમાં આપેલા જ નિયમો સર્વત્ર પ્રવર્તે અને તેથી ઉલટું તે હમેશ ખોટું જ એમ બનતું નથી. વળી હેમચંદ્ર કહે છે કે **आर्षम्**[2] એટલે ઋષિઓનું જુનું પ્રાકૃત છે તેમાં બધા નિયમો વિકલ્પે (optionally) થાય છે, તે નિયમો પ્રમાણે થાય પણ ખરૂં અને ન પણ થાય. હેમચંદ્રે પોતે પણ ઘણા વિકલ્પે થતા નિયમો આપ્યા છે, અને તેમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાનાં મૂળ પણ કદી કદી નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, **स्वप्** ધાતુમાંના પહેલા **अ** નો **ओ** પણ થાય અને **उ** પણ થાય, અને એ રીતે **स्वापिति**[3] ને ઠેકાણે **सोवइ** અને **सुवइ** એવાં બે રૂપ થાય તે હિંદી **सोवे** અને ગુજરાતી **सुवे**નાં મૂળ છે. **कृत्वा** પરથી '**काउण**' અને '**करिअ**'[4] થાય છે. તેમાં મરાઠી **करून** અને ગુજરાતી **करीने** ના આકારનાં મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે ધાતુઓના વિકલ્પે થતા આદેશ (બદલે થતાં રૂપ) હેમચંદ્રે આપ્યા છે તે શી રીતે થયા તે દર્શાવ્યું નથી તેમ જ શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. ઉદારણાર્થ સંસ્કૃત **कथ्** ઉપરથી **वज्जर**, **पज्जर**, **उप्पाल**, **पिसुण**, **सङ**; **बोल्ल**, **चव**,

---

१. **सिद्ध हेमचंद्र** : ८।१।२. २. **सिद्ध हेमचंद्र** : ८।१।३

३. ,, ८।१।३४. ४. ,, ८।१।२७

चम्प, **सोस** અને **साह**[1] એવાં રૂપાન્તર વાગ્વ્યાપારતા નિયમો જોતાં શી રીતે થાય, અક્ષરોચ્ચાર અશુદ્ધિથી કરતાં **कथ्** ઉપરથી શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. પરંતુ એમાંના **सङ** ઉપરથી મરાઠી '**सांगणे**' અને **बोल्ल** ઉપરથી ગુજરાતી 'બોલવું' થયાં છે એવાં ધાતુમૂળ માલમ પડે છે. આવા ધાતુઓ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા નથી પણ દેશમાં બોલતા દેશ્ય શબ્દો છે એમાં શક નથી. તેમ વળી પ્રાકૃતના અને અપભ્રંશના કેટલાક નિયમો ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ શોધવામાં કામે લાગતા નથી. પ્રાકૃતમાં **कृपा**નું **किपा**[2] થાય તે ગુજરાતી 'કિરપા'નું મૂળ નથી. અપભ્રંશ **अम्मासु**નું **अम्हासु**[3] થાય તે ગુજરાતી 'અમારામાં'નું મૂળ નથી. આ રીતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓ કેટલે સુધી ઘડાયેલી હતી ત્યારે તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવ પામી અને ગુજરાતી ભાષા એ ભાષાઓમાંથી પોષણ લેતી ક્યારે બંધ પડી એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ છે. તેમ જ વળી બધા તદ્ભવ શબ્દ એટલે સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી રૂપાન્તર પામી ઉત્પન્ન થએલા તમામ ગુજરાતી શબ્દો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણોમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે જ કે તેમાં આપેલાં રૂપો ઉપરથી જ વ્યુત્પન્ન થયા છે એવો સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત થઈ શકશે નહિં. પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સંસ્કૃત **वियोग**: ઉપરથી પ્રાકૃત **विओओ**[4] થાય, પણ ગુજરાતીમાં એ શબ્દ આવ્યો નથી અને 'વિજોગ' એવું તદ્ભવ રૂપ થયું છે. સંસ્કૃત ધૈર્યનું પ્રાકૃતમાં **धीरं** કે **धीज्जं**[5] થાય પણ ગુજરાતીમાં 'ધીરજ' એવું ત્રિજું જ રૂપ થયું છે. **कर्म** ઉપરથી પ્રાકૃત **कम्म**[6] થાય પણ ગુજરાતીમાં 'કરમ' એવું રૂપ થયું છે.[7] આ રૂપ પ્રાકૃત ઉપરથી આવ્યાં હોય એમ કહી શકાશે નહિં.

આ રીતે આ દેશમાં પહેલવહેલી કયા સમયમાં અને કયા રૂપમાં બોલાતી ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ નક્કી કરવાના કઠણ વિષયમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે "અપભ્રંશ" ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે

---

१. सिद्ध हेमचंद्र० ८।४।२. २ **सिद्ध हेमचंद्र** ८।४।१२८

३. सिद्ध हेमचंद्र ८।४।३८१

४. सि० हे० ८।१।१७७, ५. **सि० हे०** ८।२।६४. ३. **सि० हे०** ८।२।७९. ૩. 'કામ' એવું પણ રૂપ છે પણ તેનો અર્થ 'કરમ'થી જુદો છે.

७. प्राकृत प्रकाश १२।३२

નહિં. અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી એવો ચોખ્ખો પુરાવો મળી આવ્યો નથી, પણ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશ ઉપરથી થઈ છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસમાં કહે છે કે, "પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ સાથે ઘણું મળતું છે." બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપણા વિદ્વદ્રત્ન રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કહ્યું છે કે, "હેમાચાર્યની **अष्टाध्यायी**નો **अपभ्रंश** તે ગૂજરાતી જ છે." અલબત્ત કેટલાકનો મત એવો પણ છે કે અપભ્રંશ તો આભીરો વગેરેની ભાષા હતી, અને શૌરસેની ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. (નર્મગદ્યની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષા વિશેની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલાં વચન.) વળી નાટકમાં નીચેના પાત્રોના મુખમાં અપભ્રંશ ભાષા મુકવાની કહી છે.

शकराभीर चाण्डालशबर द्राविडोड्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषाः सप्त कीर्तिताः ॥

પરંતુ શૌરસેની અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણું મળતાપણું નથી. પ્રાકૃત પરથી થએલી ભાષાઓમાં અપભ્રંશ સાથે જ ગુજરાતીને સહુથી વધારે મળતાપણું છે એ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે ઘણી સારી રીતે બતાવ્યું છે. વળી, અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું સહુથી છેલ્લું રૂપાન્તર છે એમ જણાય છે. વરરુચિના 'પ્રાકૃત પ્રકાશ'માં સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો પછી પૈશાચી, માગધી અને શૌરશેની એ ત્રણ ભાષાના નિયમો કહ્યા છે; અને પૈશાચી તથા માગધીને શૌરસેની પરથી નીકળેલી કહી છે, તથા શૌરસેનીને સંસ્કૃતપરથી નીકળેલી કહી છે. વળી શૌરસેનીના કેટલાક નિયમો આપી **शेषं महाराष्ट्रीवत्**[1] એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાકૃત તે મહારાષ્ટ્રી છે અને શૌરસેનીનું ઘણુંખરૂં બંધારણ તેના જેવું છે એમ કહ્યું છે. વરરુચિએ અપભ્રંશના નિયમ દર્શાવ્યા નથી તેથી તેના સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા થઈ નહિ હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચંડનો 'પ્રાકૃત લક્ષણ' માં અપભ્રંશનું નામ છે. તે ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે, જોડાઅક્ષરમાં છેવટનો '**र**' હોય ને અપભ્રંશમાં તેનો લોપ ન થાય.[1] હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં એવા

१ प्राकृत लक्षण ३।३७.

'**र**' નો લોપ વિકલ્પે થાય છે એમ કહ્યું છે.[૧] એ રીતે ચંડના અને હેમચંદ્રના વખત વચ્ચે થએલો ફેર માલમ પડે છે, અને **प्रिय** ઉપરથી **प्रिय** થાય તેમ **पिउ** પણ થાય. **ग्राम** ઉપરથી 'ગ્રામ' પણ થાય અને 'ગામ' પણ થાય. એ હેમચંદ્રનો નિયમ અપભ્રંશને ગુજરાતીની વધારે સમીપ આણતો પ્રકટ થાય છે. ચંડના એ વ્યાકરણની પ્રસ્તાવનામાં ડૉક્ટર હોર્નલે પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્થલ વિભાગનો નકશો આપી દર્શાવ્યું છે કે જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળી આવતા શિલાલેખોની ભાષા ઉપરથી માલમ પડે છે કે હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તો બિહાર, બંગાળા, ઓરિસ્સા અને મધ્યહિંદમાંના ઈશાન તરફના ભાગમાં માગધી ભાષા બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે સંસ્કૃત '**र**' નો તેમાં '**ल**' થાય છે. મધ્યહિંદમાંના નૈર્ઋત્ય તરફના ભાગમાં, પશ્ચિમહિંદમાં અને દક્ષિણહિંદમાંના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાતી હતી. અપભ્રંશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા ઉત્તર હિંદમાં બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે જોડાક્ષરમાં પાછલો '**र**' તેમાં કાયમ રહે છે. ચંડે કહેલા નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પહેલી વિભક્તિના એકવચનમાં છેડે 'ઓ' પણ આવે અને 'એ' પણ આવે. એટલે **सं. देवः** નું **देवो** પણ થાય અને **देवे** પણ થાય. હોર્નલ કહે છે કે એમાંનાં 'એ' કારાન્ત રૂપ મધ્યહિંદની જોડાજોડ તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશ વિભાગના શિલાલેખોમાં માલમ પડે છે, અને એ ભાગની ભાષા પાછળથી અર્ધ માગધી કહેવાઈ; અને ગિરનાર વગેરે સ્થળના શિલાલેખોમાં 'ઓ' કારાન્ત રૂપ માલમ પડે છે, અને તે તરફની ભાષા પાછળથી મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની કહેવાઈ. આ રીતે મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની એક કાળે ગુજરાત તરફ પ્રવર્તી હશે ખરી. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની અસલ ભાષા લહીઆઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાખ્યા છતાં તેમાં હજી **चो** અને **चा** એવા છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય માલમ પડે છે તે આ જુની મહારાષ્ટ્રીની શાખ પુરે છે. અને હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના નિયમો આવ્યા પછી કહ્યું છે કે અપભ્રંશની ઘણીખરી રચના શૌરસેની પ્રમાણે છે[૨] તે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી શૌરસેની દર્શાવે છે. પરંતુ ગુજરાતની હાલની વસ્તી પંજાબ તરફથી આવેલી છે અને પંજાબમાં હજી 'ગુજરાત' નામે જગા છે એ દાક્તર બુલ્હરની શોધ ધ્યાનમાં લેતાં **अपभ्रंश** ભાષા દાક્તર

૧ **सिद्ध हे.** ८।४।३९८. २ **सिद्ध हेमचंद्र०** ८।४।४४६.

હોર્નલે ઉપર બતાવેલા પ્રદેશમાંથી ગુજરાતમાં આવી એ સંભવિત જણાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણને છેડે અપભ્રંશના નિયમો કહ્યા છે અને તે સાથે એ ભાષાનાં ઘણાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, પરંતુ એટલા જ પરથી હેમચંદ્રના વખતમાં ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ કહી શકાતું નથી. અપભ્રંશ ભાષા કયા દેશની ભાષા છે અને પ્રથમ બોલાતી કે હાલ બોલાય છે એ વિશે હેમચન્દ્રે કાંઈ કહ્યું નથી. અલબત્ત, શૌરસેની માગધી, પિશાચી અને ચૂલિકા પિશાચીના નિયમો તેમણે આપ્યા છે તેના કરતાં અપભ્રંશના ઘણા નિયમો આપ્યા છે અને અપભ્રંશના ઉદાહરણ માટે કાવ્યગ્રન્થોમાંથી અનેક ઉતારા કર્યા છે; પણ ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષા માટે તેમ ન કરતાં એકજ ઠેકાણે ચૂલિકા પૈશાચી માટે એવો ઉતારો કર્યો છે અને પ્રાકૃત માટે પણ જુજ ઉતારા કર્યા છે; તેથી અપભ્રંશ હેમચંદ્રના ચિત્ત સમક્ષ ઘણી નજીક હતી એમ તો જણાય છે. તેમજ **वहिल्ल** (વહેલો), **विट्टाल** (વટાળ), **कोड** (કોડ, શૉખ), **केर** (કેરો –સંબંધ દર્શક), **तण** (તણો–સંબંધ દર્શક), વગેરે અપભ્રંશના ખાસ શબ્દો હેમચન્દ્રે આપ્યા છે, તે દર્શાવે છે કે અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. તેમજ બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌માં ઉપર કહેલા ભાષણમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે તેમ અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા **वसंत विलास** નામે કાવ્યમાં 'ખેલવાને' એવા (**तुम्** infinitive of purpose)ના અર્થમાં **खेलन** રૂપ વપરાયેલું છે અને 'મંડનમાટે' એવા (**तादर्थ्य**ના અર્થમાં **मंडनरेसि** રૂપ વપરાયેલું છે. એ રૂપો હાલની ગુજરાતીમાં નથી પણ હેમચન્દ્રે અપભ્રંશનાં એવાં રૂપ બતાવ્યાં છે.[૧] તે હકીકત પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતા હતા એમ દર્શાવી આપે છે. હેમચન્દ્રે પોતાનો ગ્રન્થ સંવત ૧૧૬૮ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં લખ્યો છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા તે સમય પહેલાંથી પ્રવર્તમાન હતી એટલું તો જણાય છે. અલબત્ત, અપભ્રંશ ભાષામાં ફેરફાર થઈ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી ભાષા બોલવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયાં તે સમયે અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ચોકસપણે કહી શકાય નહિં. પણ એ માત્ર કાલનિર્ણયનો જ પ્રશ્ન છે, સ્થલનિર્ણયનો પ્રશ્ન નથી. અપભ્રંશ ભાષાનાં કાવ્યોનાં ઉદાહરણ લેતાં સ્થલનિર્ણયમાં શંકા રહેતી નથી.

૧. सिद्ध हेमचन्द्र ८ । ४ ४४१ તથા ८ । ४ । ४२९.

काती करवत कापतां वहिलउ आवइ ।छइ ।
नारी विध्या हलवलइ जाजीवह ता ।दह ॥

'કાતે અને કરવતે કાપેલાનો વહેલો છેડો આવે છે; નારીએ વિધેલા જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી તેમનો દેહ ટળવળે છે.'

आगि दाधा पालवइ ।छ्या पाधइ वृक्ष ।
नारि हुताशनि जालिया छार उहंडीथया लक्ष ॥

'આગે દાઝેલાં વૃક્ષ પાલવે (તેને ફરી પલ્લવ આવે) અને છેદેલાં વૃક્ષ વધે; (પણ) નારી હુતાશનથી બાળેલા લાખો રાખ થઈ ઉડે છે.'

अट्ठोतरसु बुद्धडी रावणतणइ कपालि ।
एकू बुद्धि न सांपडी लंका भंजण कालि ॥

રાવણને કપાળે અઠ્ઠોતેરસો બુદ્ધિ (હતી, પણ) લંકા ભાંગી તે કાળે એકે બુદ્ધિ સાંપડી નહિ.[1]

'મુંજરાસા'માંના આ દુહાની અપભ્રષ્ટ ભાષા ગુજરાતી ભાષાની એટલી બધી નજીક છે કે એ ભાષા ગુજરાતમાં હતી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. નરસિંહ મહેતાએ 'સુરતસંગ્રામ'માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'અપભ્રષ્ટગિરા' કહી છે, પણ તેજ સમયમાં થયેલા પદ્મનાભે 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને તે પછી ઘણે કાળે થયેલા અખાએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'પ્રાકૃત' કહી છે; તેથી, એ ઠેકાણે 'અપભ્રંશ' અને 'પ્રાકૃત' એ શબ્દો માત્ર 'સંસ્કૃતથી ઉતરતી ભાષા' એવા અર્થમાં વપરાયેલા છે. ગુજરાતી તે જ અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એવો અર્થ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી.

અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે ગુજરાતી ભાષાની માતા કહેવી એ સંબંધમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડવાઃ (૧) પહેલો યુગ તે ઈ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતીને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. (૨) બીજો યુગ તે પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતી જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. (૩) ત્રીજો યુગ તે સત્તરમા શતક પછીનો; અને તે યુગની

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસકૃત "ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ"

ગુજરાતી તે અર્વાચીન ગુજરાતી છે એ નિર્વિવાદ છે. ઈંગ્રેજી ભાષાના પણ આ પ્રમાણે આંગ્લ સાક્સન (Anglo Saxon) અર્ધ સાક્સન (Semi Saxon), પ્રાચીન ઈંગ્રેજી (Old English), મધ્યકાલીન ઈંગ્રેજી (Middle English) અને અર્વાચીન ઇંગ્રેજી (Modern English) એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. 'આંગ્લ સાક્સન' નામ કહાડી નાખી તે ભાષાને અને તે પછીની ઉપર કહેલી બધી ભાષાઓ ફક્ત "ઈંગ્રેજી" જ કહેવી એમ કેટલા ઇંગ્રેજી વિદ્વાનોનો મત છે. કેટલાકનો તેથી ઉલટો મત છે કે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા ભાષાવિભાગને આ રીતે એક વર્ગમાં મુકવાથી અગવડ પડશે, અને જે વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે જુદી છે તેને એક કહેવાથી ગુંચવાડો થશે; કારણ કે અર્વાચીન ઈંગ્રેજી તે આંગ્લ સાક્સનના પાયા ઉપર રચાઇ છે, અને તેમાંથી જ ઉદ્‌ભવ પામી છે, તોપણ એ બે વચ્ચે એટલો બધો ફેર છે કે એ બેમાંથી એકનું સંપૂર્ણજ્ઞાન હોય તો માત્ર તેટલાથી એમાંની બીજી આંખથી કે કાનથી સમજાય નહિ.[1] અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે બાબત આ પાછલા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ તો એટલું તો કહેવું પડે કે જેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અપભ્રંશ શીખીને અર્વાચીન ગુજરાતી સમજી શકે નહિં, અને જેને અપભ્રંશનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અર્વાચીન ગુજરાતી શીખીને અપભ્રંશ સમજી શકે નહિ. અલબત્ત, ફેર છે તેમ સરખાપણું પણ છે, અને આવા સંબંધમાં હેલમનો અભિપ્રાય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. ઈંગ્રેજી ભાષાનો આરંભ નક્કી કરવો એના કરતાં કંઈ વધારે મુશ્કેલ હોઈ શકે નહિ. અહીંથી સીમા બાંધવાની અમારી મરજી છે એમ કોઈ કારણ જણાવ્યા વિના સ્વચ્છંદ રીતે કહીએ તોજ એ કાર્ય થઇ શકે. યુરોપખંડની બીજી ભાષાઓમાં આ નિર્ણય માટે સાધનોની ખામી છે એવું ઇંગ્રેજી માટે કારણ નથી; પણ તેથી ઉલટું કારણ છે, અને તે એ કે શબ્દો બહુ ધીમે ધીમે ક્રમમાં ઉદ્‌ભવ પામતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે હાલનાં રૂપ થયાં છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે કારણકે તેરમા સૈકાની જુનામાં જુની ઈંગ્રેજી ભાષાને બારમા સૈકાની આંગ્લ-સાક્સન ભાષા સાથે સરખાવીએ તો ઈંગ્રેજીને જુદી ભાષા શા માટે કહેવી અને આંગ્લ-સાક્સન ઉપરથી રૂપાન્તર થયેલી કે સાદી થયેલી ભાષા શા માટે ન કહેવી એનો ઉત્તર દઇ શકાતો નથી. પરંતુ ચાલતો આવેલો વહીવટ કાયમ રાખવો જોઈએ અને

૨ History of English Literature by T. B. Shaw. (ટી. બી. શૉ કૃત ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઈતિહાસ.)

એમ કહેવું જોઈએ કે આંગ્લ-સાકસન બદલાઈને ઈંગ્રેજી થઈ અને તે એ પ્રમાણે કે (૧) શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણી ટુંકાં થયાં અથવા બીજી રીતે રૂપાન્તર પામ્યાં; (૨) વિભક્તિનાં ઘણાં રૂપ, વિશેષે કરીને નામનાં રૂપ, મુકી દેવામાં આવ્યાં અને તેથી ઉદ્દેશક ઉપસર્ગો (articles) અને સાહાય્યકારક અવ્યયોનો વધારે ઉપયોગ થયો; (૩) ફ્રેન્ચ ઉપરથી ઉપજેલાં રૂપ દાખલ થયાં. આમાંનો માત્ર બીજો પ્રકાર જ નવા રૂપની ભાષા દર્શાવવા સમર્થ છે એમ હું ધારૂં છું, અને આ ફેર એવો ધીમે ધીમે થયો છે કે કેટલાક લેખને માતાનું છેલ્લું બાલક ગણવું કે પુત્રીની પ્રજોત્પાદકતાનાં આરંભચિહ્નો ગણવાં એ આપણી મુશ્કેલી ઝાઝી દૂર થતી નથી." વિભક્તિઓનાં રૂપ જતાં રહે ત્યારે ભાષા બદલાયેલી ગણવી એ હેલામનો નિયમ લઈએ તો અપભ્રંશનાં સંસ્કૃત વિભક્તિઓના પ્રત્યય ફેરફાર સાથે પણ રહેલા છે, અને ગુજરાતીમાં એ સર્વ પ્રત્યય જતા રહેલા છે. ગુજરાતીમાં વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યયદ્વારા વિભક્તિઓનાં રૂપાખ્યાન છે જ નહિં; માત્ર સાહાય્યકારી અવ્યયોથી વિભક્તિઓ સરખા અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે અને પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓમાં તો શબ્દનું પ્રત્યય કે અવ્યય વગરનું મૂલ રૂપ જ વપરાય છે અપભ્રંશમાં પણ પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, અને છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણું ખરૂં લોપ થાય છે,[1] અને અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત કરતાં પણ વધારે ઠેકાણે વિભક્તિના પ્રત્યયના આદેશ (નિયમ વગરના બદલે મુકાતા શબ્દ) થાય છે. એ ખરૂં છે તોપણ અપભ્રંશમાં **नहेण** (ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન) **लक्खेहिं** (ત્રીજી વિભક્તિને બહુવચન.) **गिरिसिङ्गहुं** (પાંચમીનું બહુ વચન) **परस्सु** (છઠ્ઠીનું એકવચન) **तणहं** (છઠ્ઠીનું બહુવચન) એ વગેરે પ્રત્યયવાળાં રૂપાખ્યાન થાય છે તેથી એવા અંશમાં અપભ્રંશને તે ગુજરાતીથી જુદી ભાષા જણાય છે. અલબત્ત હેલામ કહે છે તેમ આવા ફેરફાર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે અને અર્વાચીન ભાષાનાં રૂપની ઉત્પત્તિ ખોળતા ખોળતા ભૂતકાળના ઈતિહાસમાં જઈએ તો ક્રમે ક્રમે મૂળભૂત પ્રાચીન ભાષા તરફ જઈ પહોંચીએ છીએ, અને અહીંથી પ્રાચીન ભાષાની હદ પુરી થઈ અને અહીંથી અર્વાચીન હદ શરૂ થઇ એવો સુરેખ વિભાગ થઈ શકતો નથી. તેથી, અપભ્રંશનું નામ વિકલ્પે જુની ગુજરાતી

૧, **सिद्ध हेमचंद्र ८।३।३४४-३२६,**

કહીએ તો તેમાં અયથાર્થતા નથી; માત્ર જાણીતી થએલી વિભાગ પદ્ધતિનો ત્યાગ થાય છે. એ અપભ્રંશ કે જુની ગુજરાતી ઇસ્વી સનના દસમા સૈકા કરતાં વધારે જુની નહિં હોય એમ લાગે છે. અલબત્ત, ચોકસ નિર્ણય કરવાનાં સાધન નથી. મરાઠી ભાષાનો મુકુન્દરાજ પણ ઇ. સ. ૯૭૮ માં થયો છે.

સાધારણરીતે જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે અને રા. રા. કેશવલાલભાઇના વિભાગ પ્રમાણે જે 'મધ્યકાલિન ગુજરાતી' કહેવાય તે ભાષામાં લખાયેલું જુનામાં જુનું પુસ્તક હાથ લાગ્યું છે તે "મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક" નામે છે. એ પુસ્તક સંવત ૧૪૫૦માં રચાયેલું છે, અને તેમાં ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો સમજાવ્યા છે. ગ્રન્થકારે પોતાનું નામ આપ્યું નથી પણ તે પોતાનો 'દેવસુન્દર ગુરુના પગની રજ' કહે છે, અને રા. રા. કેશવલાલભાઇએ દર્શાવ્યું છે તેમ તે જૈન હોવો જોઇએ. એ પુસ્તકની ભાષા અપભ્રંશથી જુદી પડે છે, તોપણ હાલની ગુજરાતી ભાષામાં નથી એવા અપભ્રંશના અંશ તેમાં નજરે પડે છે. "**जेह तउ हुंतउ थउ थकउ इत्यादि बोलि वइं जेह वस्तुनइं परित्याग सूचीइ अपादान.**" "**पहनउ तणउ पहरहइं किहिं इत्यादि बोलिवइं उक्तिमाहि जेह वस्तु रहइ कारकसिउं अथवा सबंध सिउं स्वस्वामित्वादिक संबंध सूचि यह। अनइ जेहरइं क्रिया हेतुपणाउं न हुइं ते संबंध तिहां षठ्ठी हुइ.**" અહીં કહેલો પાંચમી વિભક્તિનો **हुंतउ** પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં **हिंतो** અને **सुंतो** રૂપે માલમ પડે છે. અને અપભ્રંશમાં તેને વધારે મળતું રૂપ **कहन्तिहु** (ક્યાંથી) છે; પણ હાલની ગુજરાતીમાં તે રહ્યો નથી. **थउ, थकउ** હાલની ગુજરાતીમાં **થી, થકી** રૂપે છે, પણ (પ્રાકૃત કે) અપભ્રંશમાં તે નથી. છઠ્ઠી વિભક્તિના કહેલા **पहनउ**નું હાલનું ગુજરાતી રૂપ **એનો** છે પણ અપભ્રંશમાં તે નથી. **तणउ** અપભ્રંશમાં છે અને ગુજરાતીમાં પણ **તણો, તણી, તણું** રૂપે છે. **तहरहइं** એવું છઠ્ઠીનું રૂપ અપભ્રંશમાં નથી તેમ હાલની ગુજરાતીમાં પણ છઠ્ઠીના પ્રત્યયમાં મારૂં, તારૂં, અમારૂં, તમારૂં, સોનેરી, રૂપેરી, અનેરો, અને ઘણેરો એ આઠ શબ્દ સિવાય 'ર' નથી; અને તેમાંના પણ છેલ્લા બે ફક્ત કવિતામાં વપરાય છે. પરંતુ રા. રા. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે કે પદ્મનાભના 'કહાનડદે પ્રબંધ'માં, ભાલણની 'કાદમ્બરી'માં, રત્નાગરના 'વસંત વિલાસ'માં અને ગદ્ય "વૈતલ પંચવીશી"માં **कणयरी** (=કનકની),

पारशीकर (=પારસીના), **बालंभरहइं** (=વહાલમનું, વહાલાનું) **मातारि** (=માનું), એવાં રૂપ નજરે પડે છે. મારવાડીમાં **थारो** (=તારો) **बापरो** (=આપનો) અને બંગાળીમાં **आमार** (=અમારૂં) અને **रामेर** (=રામનું) એવા ' ર ' કારવાળા છઠ્ઠીના પ્રત્યય હાલ પણ છે. હિંદીમાં **मेरा, हमेरा, तेरा, तुम्हेरा** એવા સર્વનામનાં છઠ્ઠીનાં રૂપમાં ' ર ' છે, પણ તે સિવાય છઠ્ઠીનો પ્રત્યય **को** છે.

આ પુસ્તકની સાલ પહેલાં સાડા છસેં વર્ષ ઉપર લખાયેલું જણાતું એક ગુજરાતી વાક્ય દાક્તર હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પાટણમાં એક પ્રતિમા નીચેના લેખમાં મળી આવ્યું છે. **श्री वणराज राउनी अणहिलवाडइ पाटणि उमामहेश्वर स्थापना छइ** વિ. સં. ૮૦૨ એવું એ વાક્ય છે. પરંતુ **राउ**ની એવું છઠ્ઠી વિભક્તિનું રૂપ અને **छइ** એવું **अस्**નું રૂપ એ સમયે પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે તે પછી ઘણા કાળ સુધી એવાં રૂપ વપરાયાં નથી અને સંવત્ ૮૦૨માં ઉમામહેશ્વરની સ્થાપના થયેલી એ વાત ઘણાં વર્ષો પછી એ સ્થળે લખેલી છે એમ જણાય છે.

' મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક ' પછી આગળ ચાલતા જઈએ છીએ તેમ ગુજરાતી ભાષા હાલના સ્વરૂપ તરફ વધારે બંધાતી જોઈએ છીએ. અને તે હકીકત કવિતા કરતાં ગદ્યમાં વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાય છે. '**शुवुबोहोत्यनी**' નામે પુસ્તક ' મૌક્તિક ' પછી થયેલું છે તેમાંથી થોડાં વાક્ય ઉતારીએ.

कुंडिन नगरि भूधर वणिक्पुत्र। तेहनि पुण्यना क्षयतु धननु क्षय हौउ। धनना अयतु सगे सहूइ छाडयु। गतमान हौउ। पोति घणा दिवसनी लोहतुला हूंती। ते अनेरानि घरि मुकीनि देशांतरिग्यं। केतले दिवसि वली धन उपार्जी आव्यु।

' સંગે સહુએ ' વચન આજ પણ પ્રચલિત છે. ' हूती ' એ રૂપ હજી સુધી સુરત તરફ છે અને 'ग्य' ને મળતું કાઠીઆવાડી રૂપ 'ગ્યો' છે.

આ પછી સંવત ૧૫૦૮માં રચાયેલા " વસંત વિલાસ " માંના બે દુહા લઈએ.

नाहु निछिछि गामटि सामाटि मयगअजाणि।
मयण महाभड असहिइ सही हिइइ हणइ बाणि॥
ईणं परि कोइलि कूंजइं पूंजइं जुवति मणोर।
विधुर वियोगिनी धूजइं कूंजइं मयण किशोर॥

नाहु પરથી થયેલા ‘ નાહુલો ’, ‘ નાવલો ’ હજી પ્રવર્તમાન છે; **गामटि** પરથી હાલનું ‘ ગામડી, ’ ‘ ગામડીયો ’ રૂપ થયેલાં છે; **सामाटि** રૂપ કાયમ છે, **अजाणि** હવે નરજાતિ વાચક નથી પણ એ મૂળ રહ્યું છે. **ईणं परि** પરથી ‘એણીપેર’ થયેલું છે.

આ પછી મળી આવતો ગ્રંથ તે ‘ કહાનડદે પ્રબંધ ’ છે. તે સંવત્ ૧૫૧૨માં રચાયેલો છે. તેનો કર્તા પદ્મનાભ વીસનગરો નાગર હતો, અને મારવાડમાં ઝાલોરનો રાજ કવિ હતો. તેનું કાવ્ય બહુ ઉંચી શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે. તેમાંથી એક બે કડીઓ લઈએ.

तिणि अवसरि गूजरधर राय, करणदेव नामि बोलाय ।
तिणि अवगणिउ माधव बंभ, तांहिं लगइ विग्रह आरंभ ॥
रीसायु मूलगु परधान, करी प्रतिज्ञा नीम्यूं धान ।
गूजरातिनूं भोजन करूं, जु तरकाणूं आणूं अरूं ॥

આ કાવ્ય ‘ વસંત વિલાસ ’ ના સમયનુંજ હોવા છતાં તેની ભાષા હાલની ગુજરાતીને ઘણી વધારે મળતી છે. ‘ વસંત વિલાસ’ કાંઈક વધારે જુના કાળમાં શિષ્ટ ગણાતી કાવ્ય ભાષામાં લખાયેલું છે એમ લાગે છે. ઉપરની બે કડીમાંના **बंभ** (બ્રાહ્મણ) અને **अरूं** (અહીં, આ તરફ) શબ્દ હવે પ્રવર્તમાન નથી, પણ ગીતોમાં ‘ઓરો ઓરાં’ રૂપે માલમ પડે છે. **अवगणिउ**, **रिसायु**, **मूलगु** એનાં અવગણિયો, રીસાયો, મૂળગો એવાં ઓકારાન્ત રૂપ, અને **अवसरि**, **नामि** એનાં અવસરે, નામે એવાં એકારાન્તરૂપ એ કાળ પછી થયાં છે. એવા એવા ફેર સિવાય બીજી રીતે આ ભાષા હાલની ગુજરાતીની બહુ નજીક છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ભાલણ, ભીમ, એ કવિઓ આ સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લહીઆઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમના આ લખાણ આ સંબંધમાં કામ આવે તેમ નથી. કદાચ ભાલણની ‘ કાદમ્બરી ’ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેની અસલભાષા હાથ લાગશે. “ અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક ” ની માસિક ગ્રન્થાવલીમાં ગદ્ય રામાયણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પુસ્તકના કર્તાનું નામ જણાયું નથી પણ તેની મૂળ ભાષા જળવાયેલી લાગે છે. એ પુસ્તક નરસિંહ મહેતાના વખતનું છે એમ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસનું માનવું હતું, અને ભાષા પણ તેવીજ જણાય છે. થોડા ઉતારા કરીશું.

"એકવાર વાલ્મીકનિ આશ્રમિ નારદ આવ્યા છિ, વાલ્મીકિ ઘણી પૂજા કરીનિ પૂછ્યું, આજ અહ્મો કૃતાર્થ કિધા હે સ્વામી અહ્માનિ કહોનિ એહવો ત્રૈલોકયમાંહિ માનુંભાવ પુરુષ કો છિ....તે તમસાનિ તિરનિ વિષિ વાલ્મીકિ વિદ્યાર્થિં સહિત તિહાં આવ્યાં, તે ઉત્તર તીર્થ દીઠું તિહાં વિદ્યાર્થિં સાથિ ધિરિયુ વલ્કલ અણાવ્યું તે તીર્થમાંહિ રહ્યા ...એહવો શબ્દ મુખમાંહિથી નીસર્યું, ત્યાર પહિલુ પૃથિવીમાંહી શ્લોક નથી. કાવ્ય શ્લોક છંદ વાંણી કાંઈ નથી. તે માટે વાલ્મિક તથા વિદ્યાર્થી વિચારવા લાગ્યા જે એ મહાવાક્ય શબ્દ હવું તે શું હવું. કાંઈએક પદબંધ દીસિછિ એમ વિચારતાં થિકાં તિર્થાવગાહન કરી પોતાનિ આશ્રમિ આવ્યા, આસનિ બિઠા ધ્યાન કરવા લાગ્યાં."

અહીં 'આશ્રમિ,' 'છિ,' 'તિહાં,' 'ધિરિયુ,' 'હેવું,' વિચારતાં થિહાં એવાં રૂપ ફક્ત હાલની ગુજરાતી જાણનારથી પણ સમજાય તેવાં છે.

સંવત્ ૧૫૬૮માં રચાયેલા 'વિમલરાસ,' નામે જૈન ગ્રન્થની ભાષા પણ આજ પ્રકારની છે. તેમાંથી બે કડીઓ ઉતારીશું.

दिनि दिनि वाधइ विमलकुमार
अहनिसि अंगि विमलाचार।
हरखीं माता हूलावती
विमलवाणि बोलइ भावती॥
विमलकुंवर पुउढइ पालणइ
मां हिंडोलइ ऊलटि घणइ।
हारलडे हूलावइ बाल
खिणि खिणि आवी करइ संभाल॥

અહીં **पुउढइ** ઉપરથી હાલનું 'પોઢે,' અને આમાંના **खिणि खिणि**ને ઠેકાણે હાલ પાછું **क्षणे क्षणे** ગુજરાતીમાં દાખલ થયું છે. **इ**માંથી થયેલા વર્તમાન **ए** વિશે આગળ કહ્યું છે. આ સિવાય આ કડીઓમાંની બાકીની ભાષા તે હાલથી ગુજરાતી જ છે.

---

૧. આ સર્વ ઉતારા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં જુનાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરથી લીધા છે; અને એ પુસ્તકોમાંના તેમજ 'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' ઉપરના તેમના વિદ્વત્તા ભરેલા વિવેચનની આ નિબંધમાં સહાયતા લીધી છે.

શિષ્ટ ગ્રન્થોની ભાષા જોયા પછી સાધારણ વ્યવહારના લખાણોની ભાષાપર દૃષ્ટિ કરીએ. આ માટે કેટલાક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરીશું.[1]

સંવત ૧૫૮૩મા અમદાવાદ પાસે રાજપુરમાં થયેલું વેચાણ ખત છે તેમાં દસ્તુર પ્રમાણે આરંભમાં પાદશાહ, કાજી, દીવાન વગેરેનાં નામ સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે અને પછી વેચાણનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. વેચનાર અને લેનાર (**ग्राहक**) નાં નામ કહ્યા પછી લખ્યું છે કેઃ—

“ आपणी भूमि साह सामलना पाडा मध्ये हूती ते भूमि राज्यटंका ८०४ आंक आठसइ चिरोत्तर माटइ वेचाती परी. आसारवा विण्हू जादव लाखा सारणनइ आपी सही । ते भूमि परी. आसइ रवाइ विण्हूए जादवइ लाखइ सारणइ आपणइ कबजि करी द्राम एकं मूठिं गिणी आप्या सही । ते द्राम सो० लइइ लाडणइ संघइ काशीइ आपणइ जमणइ हाथि संभाली लीधा सही । पूर्व पश्चिम श्रें० कसा अबा वनाना कहर लगइ गज १६। तथा उत्तर दक्षण दालीया लाडण जीवा (गांगा) महिराज एकढाली पछीतथी वाट सुधा गज ३५ । एवम जमलइ सर्व थै गज ५६० अंके पांचसइ साठि पूरा । अथाघाटः, पूर्व श्रे. कसा अबा वनानूं फलीह । दक्षण दालीया लाडण जीवा गांगा महिराज । पश्चम परी. दमा आसा सुदानूं फलीह । उत्तरं हीडवानु मार्ग शेरीनु । तथा एवं विधा भूमिः परी०—आसारवा विण्हू जादव लाखा सारण आचंद्रार्क भोक्तव्या । लहूआ लाडल शंधा काशीदास संबंधो नास्ति । ए भूमि नइ किधइ को दावु करइ तेह नइ लहुआ लाडल शंधा काशी प्रीछवइ ।

હાલના દસ્તાવેજોમાં આમાંની **भूमि**નું ‘ભોમ’ **द्राम**નું ‘દામ’ અને **आघाट**નું ‘ખુંટ’ થયું છે. **एक मूठि गिणी आप्या** જતું રહ્યું છે અને હવે તો ‘રોકડા મુંબઈગરા ગણી આપ્યા છે’ એ વાક્ય દાખલ થયું છે. **प्रीछवइ** ને ઠેકાણે હવે ‘મન મનાવે’ વપરાય છે. **कहर** નો ‘કરો’ **जमलइ**નું ‘જુમલ્લે’ **फलीह**નું ‘ફળીઉં’ એ ફેરફાર પણ થયા છે. પણ તે ફક્ત દસ્તાવેજોનીજ ભાષાના નથી, પણ સામાન્ય ભાષાના છે.

---

૧ આ દસ્તાવેજો રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કૃપા કરી મને વાંચવા આપ્યા છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

चिरोत्तरનું 'ચિલ્લોતેર' હજી આંક ગોખતાં બોલાય છે. **जमणइ हाथि संभाली लोधा** એ વાક્ય હવે દસ્તાવેજોમાંથી જતું રહ્યું છે અને **भूमिनइ कीधइको दावु करइ**માંનું **कीधइ** જતું રહ્યું છે, અને એ અર્થમાં 'ઉપર' શબ્દ હવે વપરાય છે.

સંવત ૧૫૬૯ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા **ग्रहणक पत्र** (ધરાણીઆ દસ્તાવેજ) માં કેટલુંક અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે પણ ગુજરાતી ભાષા સંબંધી જાણવાજોગ નીચે પ્રમાણે છે.

डुढीऊ १ नवुं टंका ६ लेखइ अंके छ लेखइ । घरग्रहणे । घर खडकीबद्ध मध्य उपवर्ग २ गोझारि २ पटसालि प्रांगण सहित सन्मुख छापरुं पक्केष्ट वली-खाप नलीआ-बारत-कमाड सहित खडकीबद्ध ग्रहणे मूंक्यां । * * * पार्श्व ऊत्तरइ मोदी धना सुता समधर सायरनां घर । पार्श्वं पूर्वे * * *। एवं ४ खूंट। ए घर पडइ आखडइ राजकि दैवाकि लागै ते तथा नलीआ खोटि धणी छोडवतां सर्व वरती आपइ। संचरामणी वसनाहारनी । जांलगइ टंका आठ सहित्र चिडोत्तर आपइ। तिग्हारइं छुटइ * * * बंधी अवधि वरिष ५ नी । * * * घरभाडुं नहीं। द्राम व्याज नहीं। खाल-परनाल-नीछार-वाटिक पूर्वा रीति संबंध ।"

અહીં **आघाट**નું 'ખુંટ' થઈ ગયેલું છે. **पार्श्व पूर्वे** વગેરેને બદલે હવે 'પુરવ પાસા' વગેરે લખાય છે. **राजकि दैवाकि**નું હવે 'રાજક દૈવક' થયું છે. **वरती आपइ**નું હવે 'વાળી આપે' થયું છે.[1] 'વળતદાણીઆ' શબ્દમાં **वरती**ની છાયા વધારે રહી છે. **मराठी परत** તેને મળતું છે. નળીઆં અને સંચરામણીની શરતો હજી પણ એવી જ થાય છે. પણ **संचरामणि वसनाहारनी** ને બદલે 'સંચરામણી તમારે શીર છે' એવી વાક્ય રચના હવે પ્રચલિત થઈ છે. **बंधी**નું હવે 'બાંણી' થયું છે. **तिव्हारइं**નું 'તેવારે' થયું છે. **घरभाडुं नहि द्राम व्याज नहि** એ શરતો કાયમ રહી છે, પણ 'ઘરનું ભાડું નહિ ને રૂપીઆનું વ્યાજ નહિ' એવી વાક્યરચના થઈ છે. **पूर्वा रीति संबंध** ને બદલે હવે 'અસલ હક મુજબ લખાય છે. 'ટકા' નો મૂળ અર્થ ઈંગ્રેજી per cent જેવો નહોતો પણ **टंका** તે ચાલતું નાણું હોવાથી સો ટંકાએ અમુક ટંકા લેખે વ્યાજ લખાતું એ આ દસ્તાવેજ ઉપરથી સમજાશે.

બીજા દસ્તાવેજોમાંથી વાક્યો ન ઉતારતાં શબ્દો અને પદો જ લઈશું.

સંવત ૧૬૧૮ માં લખાયેલા 'વિચિણી' (વહેંચણી)ના દસ્તાવેજમાં હાલના 'તે' ને ઠેકાણે 'તૌ' છે. 'ખુશીથી' ને ઠેકાણે 'પ્રીછી' છે. 'જુદા થયા' ને ઠેકાણે 'જૂજૂઆ થયા' છે 'કોઈ જાતનું સહીઆરૂં નહિં' ને ઠેકાણે 'તલાવિ પાણી સહીઆરો નહીં' છે. '**भूमि**' ને બદલે એમાં '**ભોમ**' લખેલું છે.

સંવત ૧૬૫૧ માં અમદાવાદમાં થયેલા વેચાણખતમાં '**घरविक्रीतं**' લખ્યું છે, તે બદલે હવે 'વકરીત વેચાણ ઘર' એવું લખાય છે. પ્રથમના **टंका** ને બદલે એ ખતમાં '**रूपहीआ**' શબ્દ આપ્યો છે અને તે '**अमदावादनी टंकशाळना रोकडा**' છે. **एकमुष्टानि दत्तानि** એ વાક્ય તેમાં કાયમ છે. હાલના 'ઓરડા બે' તે તેમાં **उरडा बि** છે. હાલના 'આકાશથી તે પાતાળ સુધી નવે નિધિ અષ્ટમાસિધ' તે તેમાં **आपातालीं घर नायेन नवनिधि सहित**' છે. જુના **खडकी बद्ध** અને હાલના 'ખડકીબંધ' ને ઠેકાણે એમાં 'ખડકીબધ' છે. 'વારસ' ને ઠેકાણે એમાં **विरशी** છે. 'ખુંટ' શબ્દ એમાં વપરાયો છે અને હાલના 'કુલ અખેરામ ન દાવે' ને ઠેકાણે એમાં **अमाराना दावे** એ પદ છે. આ તથા '**मतुं**' ને ઠેકાણે 'મતુ' દાખલ થાય છે. ખત લખનાર કદી **मतं** લખે છે પણ સહી કરનાર તો 'મતુ' જ લખે છે.

સંવત ૧૬૮૪ માં અમદાવાદમાં થયેલા વહેંચણીના દસ્તાવેજમાં **त्रोटे एकमता थइनि** એવું પદ છે. 'વીગત' ને ઠેકાણે **व्यगत छे उरडो** નથી પણ 'ઓરડો' છે. 'ખુણાં'ના અર્થમાં મરાઠી **कोपरा** શબ્દ વાપર્યો છે. 'આવ્યો છે' ને ઠેકાણે **आवाछि** 'સહિઆરા' ને ઠેકાણે **सोध** છે. 'વચ્ચે' ને ઠેકાણે **व्यचि** છે. 'ગમે એટલા માળ કરે કરાવે'ના અર્થમાં **एक भूम द्वीभूम त्रीभूम करी कराबि** લખ્યું છે. 'ત્યાં લગી'ને ઠેકાણે **ताहारलमि** પદ વાપરેલું છે, જે હજી સુરત તરફ વપરાય છે.[1]

સંવત ૧૭૦૬ માં થએલા વેચાણખતમાં હાલના 'પારસાત' ને ઠેકાણે **पारस्वात (सं. पार्श्वात्** = પાસેથી) છે. 'ઘરાણે' ને ઠેકાણે **गरहिणि** છે. હાલના 'અઘાટ વેચાણ' ને ઠેકાણે **अदृष्ट वेचातु** છે,

૧ કાઠિયાવાડમાં હજી 'વરતી આપે' વપરાય છે.

હાલના 'ભાગલાગ નથી' ને ઠેકાણે **लगो भागो नास्ति** છે. હાલના 'કુલ' અભરામ ન દાવે' ને ઠેકાણે **कुल अभिराम न दावे** છે. અમદાવાદની ટંકશાળના રૂપીઆ **आकरा कोरा** કહ્યા છે.

સંવત ૧૭૨૮માં "શ્રી સુખસેનાબાદ શ્રી વેગનપુર"માં થયેલા વેચાણખતની ભાષા અને જોડણી બધી રીતે હાલની ગુજરાતી જ છે. માત્ર તેમાં 'જગજીવનદાસ'ને બદલે સર્વત્ર **यगजीवनदास** લખ્યું છે. 'કોઈ જાતનો સંબંધ રહ્યો નથી' ના અર્થમાં '**तलाव्य पाणी सहीयारो नहीं** એ જુનું વાક્ય એમાં પણ વપરાયું છે. 'વારસ'ની જોડણી **वारस** છે. રૂપીઆને **आकरा कोरा**ને બદલે **खराखोरा** કહ્યા છે.

સંવત્ ૧૭૮૮ માં **बेहिरामपुर** (બહેરામપુર) માં થયેલા ધરાણીયા ખતમાં **ग्रहेणे** સિવાય બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની જ છે. રૂપીઆને **कोरा आकरा** કહ્યા છે.

સંવત્ ૧૮૨૪ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ખતમાં 'જોગ' ને ઠેકાણે **योग्य** છે. હાલના 'નરભેરામ' ને ઠેકાણે **नीरभेराम** છે, અને **प्रीछवे** શબ્દ કાયમ છે. બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની છે.

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતી ભાષાનો આરંભનો ઈતિહાસ કાંઈક જોયો, અને તે ભાષાનું સ્વરૂપ બંધાતા સુધી તેના ઉદ્ભવનો ક્રમ પણ કાંઈક જોયો. અલબત્ત, અહીં ફક્ત દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે અને આ વિષય ઘણો વધારે વિસ્તાર કરવા જોગ છે, અને એ વિસ્તાર કરતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર વિશે વ્યાકરણોમાં આપેલા નિયમોથી જ બધો ઈતિહાસ અને બધો ક્રમ જડતો નથી. એ નિયમો સાર્વત્રિક નથી, અને માત્ર 'ઘણુંખરૂં' પ્રવર્તે છે એ ઉપર કહ્યું છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આપેલા નિયમો ઉપરાંત જુદી રીતે પણ શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર કે અપભ્રંશ થયેલા છે. અને એવા ફેરફાર કે અપભ્રંશ એ વ્યાકરણો થયા પહેલાંના પણ છે અને પછીના પણ છે. તેમજ વળી અર્વાચીન ભાષાઓના બંધારણમાં શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર સિવાય બીજાં કારણો પણ પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાંથી ખસી જવું ન જોઈએ. પ્રોફેસર સીવર્સ કહે છે કે, અર્વાચીન ભાષાઓના બંધારણમાં પ્રવર્તતાં બે મુખ્ય કારણો છે. "શબ્દોચ્ચારમાં થતા ફેરફાર (phonetic variation) અને સામ્યથી બંધાતાં રૂપ (formation by analogy). આ કારણો સાધારણ

રીતે વારાફરતી પ્રવર્તે છે અને ઘણીવાર એક બીજાને વિરોધે પ્રવર્તે છે; એમાંના પહેલા કારણથી ઘણીવાર મૂળના એક રૂપમાં ભિન્નતા થઈ અનેક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમાંના બીજા કારણથી જુનાં ભિન્ન રૂપનો ભેદ રદ થાયછે અને શબ્દોચ્ચારથી એક રૂપતામાં ફેરફાર થયો હોય તે બદલી નાખી પાછી એકરૂપતા આણવામાં આવે છે." પ્રોફેસર સીવર્સ દર્શાવે છે કે શબ્દોચ્ચારનું બળ આખી ભાષામાં એક સરખું પ્રવર્તે છે, અને તેમાં અપવાદ હોતા નથી; પણ સામ્યથી થતા ફેરફાર માત્ર અમુક શબ્દોને કે અમુક જાતના શબ્દોને જ લાગુ પડેછે અને તેથી તે અનિયમિત તથા સ્વચ્છંદી હોયછે. ઉદાહરણાર્થ પ્રાચીન ઈંગ્રેજીમાં feet (પગ) અને book (ચોપડી) એવા શબ્દ હતા, અને તેનાં બહુવચન feet અને books અવાં હતાં. અર્વાચીન ઈંગ્રેજીમાં footનું foot થયુંછે અને bookનું book થયું છે. પરંતુ અર્વાચીન ઈંગ્રેજીમાં એ બે શબ્દોના બહુવચન foot અને books એમ અનુક્રમે થયાં છે આ રીતે foot feet અને book એ ત્રણે રૂપ શબ્દોચ્ચાર ફેરફાર (phonetic change) ના નિયમસર થયાં છે પણ તે પ્રમાણે deeનું deech થવું જોઈતું હતું તે ન થતાં (armનું arms એવાં) બીજાં બહુવચનનાં રૂપના સામ્ય પ્રમાણે books થયું છે. આ રીતે ભાષાનો ઈતિહાસ અને ઉદ્ભવ તપાસતાં આ બન્ને નિયમ લક્ષમાં લેવા જોઈએ. ફક્ત શબ્દોચ્ચારના ફેરફારને સ્વાભાવિક નિગમ કહી સ્વીકારવો અને સામ્યથી થતાં બંધારણને ખોટું સામ્ય (false analony) કહી તેની અવગણના કરવી એ ભૂલ છે.[૧]

વળી બીજી એક હકીકત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય થવા માંડયું તેની સાથે વિદ્વાનોની વિદ્વતા ભરેલી ભાષા સાહિત્યમાં દાખલ થવા માંડી. ગુજરાતના વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે હિંદીમાં ગ્રન્થો લખતા ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમની વિદ્વતાની અસર થઈ નહોતી, પણ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થ કરવા માંડ્યા તેની સાથે તેમની ભાષા અને તેમની શૈલી ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થવા માંડી, પ્રાકૃત અને અપભ્રષ્ટ શબ્દોને બદલે તેમણે સંસ્કૃત શબ્દો વાપ-

૧ એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ફાઇલોલોજી વિશે લેખ,—બીજો ભાગ નવમી આવૃત્તિ.

રવા માંડ્યા અને તેમનાં પુસ્તકો દેશમાં વંચાતાં અને લોકપ્રિય થતાં એ સંસ્કૃત શબ્દો પણ લોકોમાં રૂઢ થયા. આ રીતે **सिरिमन्त, सिंघ, कन्ना वयण, मणोरह** સરખાં પ્રાકૃત રૂપો જતાં રહી પાછાં **श्रीमन्त, सिंह, कन्या, वचन, मनोरथ** વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયાં છે. અને કેટલીકવાર એવાં સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા પછી બીજી વાર બીજી રીતે અપભ્રંશ થયો છે. **ध्रम**નું પાછું **धर्म** થઈ વળી 'ધરમ' થયું છે. **किविण** નું પાછું **कृपण** થઈ પછી 'કરપીણ' થયું છે. ગુજરાતમાં કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃત શબ્દો પાછા દાખલ થયા પછી આ પ્રમાણે અપભ્રંશ થયો નથી પણ સંસ્કૃત રૂપો જ કાયમ રહ્યાં છે. આ કારણોથી પણ એકલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહેલા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર (phonetic change) ના નિયમો પરથી ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ અને ક્રમ ઉપજાવી શકાશે નહિં, પણ તે સાથે જુના ગ્રન્થો અને લખાણોનાં અભ્યાસની આવશ્યક છે.

'મધ્ય કાલીન' ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજતીમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું તે ગુજરાતીમાં ઉપરછલ્લું રહ્યું નથી પણ તેનાં મૂળ ઊંડાં ઉતરી સજડ થયાં છે. અને તે ઉપરથી અનેક પ્રકારે ભાષામાં વિકાસ અને ઉલ્લાસ થયો છે. પ્રેમાનન્દ સરખા ગ્રન્થકારોએ સ્વભાષાના અભિમાનથી, 'મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મોઘી ઘણી' સાબીત કરવા સારૂ મૃતપ્રાય સંસ્કૃતને સ્થાને આખા આર્યાવર્તમાં બધા પ્રાન્તોની ભાષાઓમાં ગુજરાતીને શ્રેષ્ટ પદે સ્થાપવા સારૂ તેને મહારાષ્ટ્રી સરખું 'મહાગુર્જરી' નામ આપવા સારૂ, તેને "પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી" બનાવવા સારૂ, તેમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું. અને અખા સરખા ગ્રન્થકારોએ એવી કવિત્વમય દૃષ્ટિથી નહિં પણ જ્ઞાનીના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર આગળ ભાષાનું સ્વરૂપ નકામું તે એવી વૃત્તિથી,

'ભાષાને શું વળગે ભૂત, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું ?'

એવી સંસ્કૃત તરફની અનાદરબુદ્ધિથી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા અને વેદાન્તના વિચારો પ્રકટ કરવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યા. આ રીતે જુદાં જુદાં વલણથી પ્રયાસ કરતા ગુજરાતી ગ્રન્થકારોએ ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાનું અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગૌરવનું પોષણ કર્યું છે. અને ત્યારપછી મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ફારસી અને અરબી

શબ્દો દેશમાં દાખલ થઇ ભાષાના મૂળમાં ઉતર્યા છે, અને ભાષાવૃક્ષનાં જુદાં જુદાં અંગની પ્રફુલ્લતામાં સામીલ થયા છે. એ સર્વ ઈતિહાસ અને બંધારણ હવે રદ થઈ શકે તેમ નથી. હવે તો ઉદ્‌ભવ પામતો આવેલો ક્રમ ઉપાડી લઈ ભાષાને વધારે અર્થવાહક—વધારે સમર્થ કેમ કરવી અને સાહિત્યને વધારે વિસ્તારી—વધારે ઉન્નત કેમ કરવું એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી પ્રયાસ કરવાનો છે. ફક્ત વાર્તાઓ, કહેવતો, શીખામણની વાતો અને બાળોપયોગી ગ્રન્થો પ્રકટ થઈ શકે એટલું જ ભાષાનું ગજું રહે એવો બંધ તાણીને બાંધી શકાશે નહિં, પણ ભવ્યમાં ભવ્ય અને સુન્દરમાં સુન્દર કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ શકે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ગહનમાં ગહન વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, ઝીણામાં ઝીણા અને અદ્‌ભુતમાં અદ્‌ભુત પદાર્થધર્મો પ્રકટ થઈ શકે, દૂરમાંની દૂર અને વિચિત્રમાંની વિચિત્ર ભૂમિઓનાં વર્ણન અને તેમની સાથનાં વ્યાપાર અને વ્યવહાર પ્રકટ થઇ શકે, સાહિત્ય, ઈતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, નીતિમીમાંસા, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસનશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોના ઉંડામાં ઉંડા વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, એવું ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય બંધાવું જોઈએ. એ સર્વ સામર્થ્ય સાધારણ વ્યવહાર અને વાતચિત માટે આવશ્યક નથી. તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા નાબુદ કરી તેને લગભગ સંસ્કૃત કે ફારસી આકારની કૃત્રિમ ભાષા બનાવી દેવી એવું પણ એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ ઉન્નતિમાં આગળ વધેલા સર્વ દેશીઓની પેઠે આ દેશમાં પણ માનસિક પ્રગતિને જીરવી શકે, અને અગાડી વધારી શકે એવું સામર્થ્ય ભાષામાં આવવું જોઈએ. એ ભાષા સર્વ પ્રકારના લેખમાં વાપરી શકાશે નહિં એ ખરૂં છે, પણ ઉપર કહેલા વિષયોમાં દેશને બળવાન તથા ગુણવાન કરવા એ ભાષા આવશ્યક છે. એ ઉત્કર્ષના પ્રયાસ સફળ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ+

ઉત્તરોત્તર ઉદ્‌ભવ પામવાનો Evolution ('ઇવોલ્યુશન') નો નિયમ પ્રાણીઓની પેઠે ભાષાઓને પણ લાગુ પડે છે. ભાષાઓમાં પણ એક આકારમાંથી બીજે આકાર અને બીજામાંથી ત્રીજે આકાર એમ વંશાવળી બંધાય છે. દરેક નવા વંશજના જન્મકાળમાં એ જ ગોત્રની બીજી શાખાઓ પણ જન્મે છે, અને દરેક પેઢી આસપાસની સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ઘડાય છે, તથા રૂપાન્તર પામે છે. ભાષાઓ પણ મૂળ પૂર્વજની શરીરરચનાની રેખાઓ પોતાના અન્તરમાં જાળવે છે અને તે સાથે બહારનાં બળોના સંસ્કાર વખતોવખત ગ્રહણ કરતી જાય છે. ભાષાઓ પણ આજુબાજુની હાલતને અનુસરીને જીવન્ત રહેવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખે છે. પોતાની ગતિમાં ન જીરવાય એવા જુના અંશોનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાની ગતિમાં સહાયક થાય એવા નવા અંશો પોતાનામાંથી નિપજાવે છે.

જીવનવ્યાપારમાં પણ પ્રાણીઓ પેઠે ભાષાઓ પોતામાં ભળી શકે અને પોતે પચાવી શકે એવા જ પદાર્થો પોષણ માટે સ્વીકારે છે, અને પોતાને જન્મથી પ્રાપ્ત થએલું શરીર વધારે વિકાસ પામે, વધારે બળવાન થાય અને વધારે દૃઢ થાય એ હેતુને મુખ્યત્વે લક્ષ્ય સ્થાપી આ હેતુ સિદ્ધ કરવા ભાષા પોતાના દરેક અંગની સુસ્થતા સાચવે છે. દરેક અંગ માટે એવી સંભાળ રાખે છે કે તેને બહારથી ઇજા ન થાય અને તેમાં અંદરથી જીવન ચાલુ રહે. ભાષાનું અંદરનું જીવન ચાલુ રહેવાનો મુખ્ય આધાર જન્મથી બંધાયેલા શરીર ઉપર હોય છે. મ્હોટાં થયા પછી પણ જન્મ આપનાર ધરતીને વળગી રહેનાર ઝાડ પેઠે ભાષાને પોતાની જનની તરફથી નિરંતર ચાલુ પોષણપ્રવાહ મળતો નથી, પણ બાલ્યકાળ પછી માતાથી જુદાં પડેલાં પશુપક્ષી પેઠે ભાષાને જન્મ વેળા અંગનો મ્હોટો વારસો મળેલો હોય છે. એ વારસાને ખિલવવો એમાં ભાષાનો જીવનવ્યાપાર સમાયેલો છે.

'ઇવોલ્યુશન'નો ક્રમ મનુષ્યજાતિ સુધી લાવ્યા પછી કુદરત દૂર ખસી ગઇ છે અને કુદરતની ધુરા મનુષ્યને ખભે આવી છે. 'ઇવોલ્યુશન'નું કાર્ય

+વડોદરામાં ભરાયેલી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌માં વાંચેલો નિબંધ.

કુદરતને બદલે મનુષ્યે આગળ ચલાવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. કુદરત જે ઉદ્ભવ શારીરિક ફેરફારથી ઉપજાવતી તે ઉદ્ભવ બુદ્ધિવ્યાપારથી ઉપજાવવાનું મનુષ્યને માથે આવ્યું છે. કુદરત હવે મનુષ્યને નવા હાથપગ આપે કે હાથપગમાં નવી જાતનાં બળ આપે એમ રહ્યું નથી. પણ, મનુષ્ય બુદ્ધિબળથી અનેક જાતનાં ઓજાર, હથીઆર અને સાધનો શોધી કાઢી શકે છે અને તે દ્વારા નવી જાતનું બળ વાપરી શકે છે. કુદરત હવે મનુષ્યને પાંખો ઉગાડે એમ રહ્યું નથી, પણ મનુષ્ય બુદ્ધિબળથી બલુન અને એરોપ્લેન શોધી કાઢી આકાશમાં ઉડી શકે છે. તેમ જ, લગ્ન, રાજ્ય અને ધર્મ સરખી સંસ્થાઓથી મનુષ્યજાતિનો ઉત્કર્ષ કરવાનું જે કાર્ય કુદરતથી થઈ શકે તેમ નહોતું તે કાર્ય મનુષ્યના બુદ્ધિબળથી થઈ શકયું છે. કુદરત જ્યાંથી અટકી ત્યાંથી ઉદ્ભવનું કાર્ય આગળ ચલાવવાની આ ફરજ મનુષ્યને માથે આવી છે એ વાત જાણ્યા વિના હજારો સૈકા સુધી મનુષ્યજાતિ એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ છે અને કુદરત પેઠે માત્ર સ્વભાવથી ચાલી છે. પરંતુ હવે ઉદ્ભવકાર્યની વસ્તુસ્થિતિ સમજાતાં મનુષ્યજાતિ માત્ર વર્તમાન તરફ જ દૃષ્ટિ કરતી નથી. પણ, ભવિષ્યને કેમ ઘડવું એ મુખ્ય લક્ષ્ય કરે છે. એ લક્ષ્ય માટે ઉપાયો યોજતાં મનુષ્યો ઈતિહાસની પણ મદદ લે છે અને ભૂતકાળમાં સફળ થયેલા કોઈ અંશો વર્તમાનમાં ગોઠવાય તેવા હોય તો તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આવો ઈરાદાવાળો ઉદ્ભવ (intentional evolution) ભાષાવ્યાપારમાં પણ પ્રવર્તે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી, ભાષાના ભૂતકાળમાં એક વાર સફળ થએલા પણ ઈરાદા વગરના ઉદ્ભવ (unintentional evolution) ના યુગમાં લુપ્ત થએલા કે વિકૃત થયેલા વાક્પ્રકાર વર્તમાન ભાષામાં અનુકૂળતાથી ગોઠવી શકાય તેવા હોય તો તે સજીવન કરવામાં આવે એ શક્ય છે. અલબત્ત, ઉત્તરોત્તર થયેલા ઉદ્ભવના ક્રમમાં વર્તમાન ભાષાનું જેવું શરીર ઘડાયું હોય તે જીરવી શકે, તેના અંગમાં એકરસ થઈ શકે, એવા જ પ્રાચીન અંશો આમ સજીવન કરી શકાય. પ્રાચીન નહિ એવા જે નવા અંશો ગ્રહણ કરી શકે તે પણ આ જ પ્રમાણે આ ભાષાના શરીરના બંધારણને અનુકૂળ હોવા જોઈએ.

આ રીતે ભાષાનું બંધારણ એ મહત્ત્વનો વિષય છે, અને ભાષાના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરતાં તે ઉપર લક્ષ દેવાની ઘણી જરૂર છે. આ કારણથી, ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ વિશે કાંઈક વિચાર કરીશું તો તે નિરર્થક નહિ ગણાય.

ગુજરાતી ભાષાની વંશાવળી મૂળ સંસ્કૃતમાંથી નીકળે છે એ નિર્વિવાદ છે એમ સ્વીકારી આરંભ કરીશું. આ સિદ્ધાન્ત આમ સંકેતના રૂપમાં મુકવાનું કારણ એ છે કે એવો પણ એક પક્ષ છે કે જેને મતે સંસ્કૃત ભાષા કોઈ કાળે બોલાતી હતી જ નહિં અને માત્ર વૈયાકરણોએ એ ભાષા બોલાતી ભાષાઓમાંથી શુદ્ધ રૂપ બનાવી ગોઠવી કહાડેલી છે તથા સંસ્કૃત ગ્રન્થો માત્ર વૈયાકરણોની એ કૃત્રિમ ભાષામાં લખાયેલા છે. આ પક્ષની અયથાર્થતા વિશે આ પ્રસંગે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, અહીં એટલું જ કહીશું કે આ દેશની ભાષાઓના ઉદ્‌ભવનો ઈતિહાસ ખોળતાં પાછા હઠતાં હઠતાં પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષા જ મૂળરૂપે જણાઈ આવે છે, અને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ જ સિદ્ધ કરે છે કે એ બોલાતી ભાષા હતી. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાંના અપવાદ, વિભાષા અને જુદા જુદા વર્ગ માટેના જુદા જુદા નિયમો, બોલાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે, અને, વેદની ભાષા માટે ‘છન્દ’ અને સંસ્કૃત માટે, ‘ભાષા’ શબ્દનો થયેલો ઉપયોગ પણ એજ હકીકત દર્શાવે છે.

ગુજરાતી પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી આવી છે એ વિશે ઉપરના સરખો વિવાદ નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે તથા સર્વમાન્ય છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીનો ઉદ્‌ભવ થયો છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. મિ. બિમ્સ એમ ધારે છે કે હિંદી ભાષા અપભ્રંશમાંથી થઇ છે અને ગુજરાતી તે હિંદીમાંથી થયેલી ઉપભાષા (dialect) છે. [1] ગુજરાતી ભાષા હિંદુસ્તાનની આર્યકુળની ભાષાઓમાં હિંદીને સહુથી વધારે મળતી છે એ ખરૂં છે, પરંતુ, વર્તમાન હિંદી ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ નથી, અને ગુજરાતમાં કોઈ વખતે પ્રાચીન હિંદી ભાષા બોલાતી હતી એમ માનવાનું કારણ નથી. તેથી, હિંદી અને ગુજરાતી તે બહેનો નહિં પણ મા દીકરી છે એવો મત બાંધવાનો કાંઇ આધાર નથી. ગુજરાતની વસતીમાં વખતોવખત ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અને રજપુતાનાની વસતીમાંથી પૂરણ થતું ગયું છે અને એ કારણથી હિંદી અને ગુજરાતીનું મળતાપણું લાંબા કાળ સુધી ટક્યું છે એ ખુલાસો વધારે સંભવિત છે.

ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ આ રીતે સંસ્કૃત ભાષાના બંધારણમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા ઉતરી આવ્યું છે. શબ્દોમાં અને પ્રત્યયોમાં ફેરફાર થયો

1. A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, by John Beams.

છે, પણ, ભાષારચનાનું ખોખું ઘણુંખરૂં એનું એ રહ્યું છે. અપભ્રંશમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં આવતાં મૂળ શબ્દોમાંના કેટલાક અક્ષર બદલાઈ ગયા છે અને કેટલાક અક્ષર જતા રહ્યા છે. પ્રત્યયોમાં એથી પણ વધારે ફેરફાર થયા છે, કેટલેક ઠેકાણે મૂળના પ્રત્યયો બદલાઈ ગયા છે અને કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યયો અમૂળગા જતા રહ્યા છે. આ પ્રમાણે છૂટક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં અને રૂપમાં ફેરફાર થયો છે પરંતુ, વાક્યરચના સંસ્કૃત જેવી જ રહી છે, એટલું જ નહિ પણ શબ્દોમાં રહેલું વાગ્બલ પણ સંસ્કૃત જેવું જ બહુધા રહ્યુંછે, અર્થાત્ વિચાર સાથે અમુક પ્રકારે ગતિ કરવાનું જે બળ શબ્દોએ સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત કરેલું તે બહુધા કાયમ રહ્યું છે. બીજા શબ્દોની સાથે આવા અર્થનો અમુક પ્રકારે ઉદય કરવાનું અને અર્થની છાયા બદલવા માટે પોતાની આકૃતિનો વિસ્તાર કે સંકોચ કરવાનું શબ્દોનું બળ સંસ્કૃત જેવું લગભગ કાયમ રહ્યું છે. સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી બધી ભાષાઓમાં આ વાક્ય-રચના અને આ વાગ્બળ જળવાયાં છે, અને, એ ભાષાઓના પરસ્પર ભેદ માત્ર અક્ષરોના અને પ્રત્યયોના ફેરફારમાં રહેલો છે. એમાંથી હરકોઈ ભાષાઓનાં વાક્ય સહેલાઇથી સંસ્કૃતનું તેમ જ એ વર્ગમાંની બીજી ભાષા-ઓનું દર્શન આપી શકશે. **इह नष्ट ग्यान सुनिये न कान** એ "પૃથિ-રાજ રાસા" માંનું જુની હિંદી ભાષાનું વાક્ય સંસ્કૃતમાં **इदं नष्टज्ञानं श्रवणीयं न कर्णे** એ રીતે મુકી શકાશે અને ગુજરાતીમાં 'એ નષ્ટ જ્ઞાન સુણીયે ન કાન' એમ મુકી શકાશે. **सुनिये न कान** એ પદ્ય રચનાનું **कान न सुनिये के कानमें न सुनिये** એવું ગદ્ય થાય ત્યાં પણ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાથે મળતાપણું કાયમ રહેશે. પરંતુ ઈંગ્રેજીમાં Do not listen to this destroyed knowledge (creed) એમ તરજુમો કરતાં ભાષાનું જુદી જ જાતનું બંધારણ નજરે પડે છે. ઈંગ્રેજી વાક્ય રચવામાંનો do સરખો સાહાય્યકારક શબ્દ અને to સરખો અન્વય બતાવનારો ઉપસર્ગ સંસ્કૃત વાક્યરચનામાં નથી અને સંસ્કૃત વાક્યરચના પેઠે અંગ્રેજી વાક્યરચનામાં સાંભળવાની ક્રિયા સાથે એ ક્રિયાનું સ્થાન દર્શાવવા 'કાન' શબ્દ મુકાતો નથી, એટલું જ નહિં પણ, **श्रवणीयम्** એવું સહ્યભેદના રૂપનું કૃદન્ત વિધ્યર્થ દર્શાવવા ઈંગ્રેજીમાં થઈ શકતું નથી. **श्रवणीयम्** પરથી થએલાં **सुनिये**, સુણિયે, એ રૂપ હિંદી અને ગુજરાતીમાં કૃદંત રહ્યાં નથી પણ વર્તમાન કાળના મૂળભેદનાં પહેલાં પુરુષના બહુવચનનાં રૂપ બન્યાં છે, તો પણ

श्रवणीयम् નો જ અર્થ તેમાં કાયમ રહ્યો છે. સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત થયેલું વાગ્બળ લઈને એ પદ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ઉતર્યું છે. તેજ પ્રમાણે **जनम अवधि हम रूप निहारनु नयन**[1] **ना तिरपित भेल** એ પ્રાચીન બંગાળી કવિ વિદ્યાપતિનું ચરણ સંસ્કૃતમાં **जन्मावधि मया रूपं निभालनं नयने न तृप्ते भूते** એ રીતે, અને જન્માવધિ મેં રૂપ નિહાળ્યું નયન ના તરપત થયાં; એ રીતે ગુજરાતીમાં સહેલાઈથી મુકાશે. આ વાક્યરચનામાં 'જન્માવધિ' પદનું વાગ્બળ સંસ્કૃત સમાસની રચનામાંથી ઉતરી આવેલું છે. અને ઈંગ્રેજીમાં birth-limit એવો સમાસ કર્યાથી એ બળનો ઉદય થઈ શકશે નહિ. પ્રાકૃત ભાષામાં જ્યાં સંસ્કૃતથી જુદા પડી ગયા હોય છે ત્યાં પણ સંસ્કૃતનું આ વાગ્બળ કાયમ રહે છે. **तुका म्हणे देवा माझे सोडववणे धावा** એ મરાઠી પદ ગુજરાતીમાં 'તુકો કહે દેવ મુજને છોડાવવા ધાઓ' એમ સહેલાઈથી મુકાશે. પણ **म्हणे** અને **सोडववणे** ને મળતાં મૂળ સંસ્કૃત રૂપ નથી. પરંતુ, **सोडववणे** એ રૂપમાં સંસ્કૃત **मोचयनाय विसर्जनाय** સરખાં રૂપનું વાગ્બળ કાયમ રહેલું છે. ઈંગ્રેજીમાં તેને માટે to deliver એવી જુદાજ પ્રકારની રચના કરવી પડશે.

ગુજરાતી વાક્યરચનાનું સંસ્કૃત અને અપભ્રંશમાંથી થયેલું અવતરણ કંઈક વધારે વિસ્તારથી તપાસીશું. હેમાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ માટે આપેલું અપભ્રંશ ભાષાનું એક પદ્ય જોઈશું.

विट्टीए मइ भणिअ तुहुं मा कुरु वंकी दिट्ठी ॥
पुत्ती सकण्णी भल्ली जिम मारइ हिअइ पइट्ठि ॥ *

'બેટી! મેં તને કહ્યું (કે) વાંકી દૃષ્ટિ મા કર. પુત્રી! હૃદયમાં પેઠેલા કાનવાળા ભાલા જેમ (પેઠે) મારે છે.'

मइ भणिय (भणिअं) તે સંસ્કૃત **मया भणितम्** ઉપરથી થયેલો અપભ્રંશ છે. 'ભણ' ધાતુનો ગુજરાતીમાં હવે સઘભેદનો કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી, તેથી મેં ભણ્યું નહિં પણ 'મેં કહ્યું' એમ કહેવાશે. એ પ્રયોગ પણ સંસ્કૃત **मया कथितम्** ના અપભ્રંશ **मइ कहिअं** ઉપરથી થયો છે. 'હું કહું' નો ભૂતકાળ 'હું કહ્યું' નહિ પણ મેં કહ્યું હોવાનું એ જ કારણ છે કે સંસ્કૃતમાં **कथितम्** સઘભેદમાં હોવાથી એ ક્રિયા કરનાર કારણ

૧ બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૧, પુષ્ઠ ૮૫

* **सिद्धहेमचंद्र**, ૮।૪।૩૨૯

દર્શાવનારી ત્રીજી વિભક્તિમાં મુકાય છે. ગુજરાતીમાં ભૂતકાળનાં રૂપ ઘણાં-ખરાં આ જ પ્રમાણે થયાં છે. સંસ્કૃતમાંના ભૂતકાળના **अकथयम्** સરખાં રૂપાખ્યાન ગુજરાતીમાં ઉતર્યાં જ નથી. સંસ્કૃતમાં પણ વાતચિતમાં **अहमकथयम्** સરખાં ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી થયેલાં રૂપના કરતાં કૃદન્તના **क्त** પ્રત્યયથી થયેલાં **मया कथितम्** સરખાં કૃદન્ત રૂપનો પ્રચાર હોવો જોઈએ એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

અકર્મક ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ આવ્યો, ગયો, ચાલ્યો, એકર્તરિ પ્રયોગમાં થાય છે, અને કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ ભણ્યો, પામ્યો, અડક્યો, એમ કર્તરિ પ્રયોગમાં થાય છે, એ રૂપ પ્રાકૃત અને (અપભ્રંશ) ભાષાના ભૂતકાળના રૂપ ઉપરથી થયેલું છે. સંસ્કૃતના જાતજાતના ભૂતકાળના બદલે પ્રાકૃતમાં એક જ ભૂતકાળ છે. વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના ભૂતકાળ માટે ત્રણે પુરુષમાં અને બન્ને વચનમાં પ્રાકૃતમાં **ईअ**[1] પ્રત્યય છે, ઉપરથી **चल्लीअ, वेल्लीअ, भणीअ** એવાં રૂપ પ્રાકૃતમાં થતાં ગુજરાતીમાં ચાલ્યો, બોલ્યો, ભણ્યો એવાં રૂપ થયાં છે. પરંતુ આ **ईअ** પણ ઉપરના જ **क्त** પ્રત્યય પરથી થયેલું છે. સંસ્કૃતમાં કૃદન્તનો એ **क्त** પ્રત્યય કર્મણિ પેઠે કર્તરિ પ્રયોગમાં વપરાય છે (જેમકે **सः आगतः**=તે આવ્યો) તે ઉપરથી ભૂતકાળનું રૂપ બનેલું છે; 'કાંપ્યો' તે સંસ્કૃત **अकम्पत, चकम्पे** કે બીજા કોઈ ભૂતકાળના રૂપ ઉપરથી નહિં પણ **कम्पितः** એ સંસ્કૃત કૃદન્ત ઉપરથી થયેલું છે.

ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોનો ભૂતકાળ આમ સંસ્કૃત પરથી આવ્યો છે તેથી એ ભૂતકાળનાં રૂપમાં સંસ્કૃત કૃદન્ત પેઠે જાતિના ફેરફાર થાય છે. કહ્યો, કહી, કહ્યું, ની જાતિનો ભેદ સંસ્કૃત **कथितः कथिता कथितम्**ની જાતિના ભેદને લીધે થયેલો છે. સંસ્કૃત **अकथयत्** રૂપ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ભૂતકાળ થયો હોત તો સંસ્કૃત પેઠે ગુજરાતીમાં પણ ભૂતકાળના રૂપમાં જાતિનો ભેદ થાત નહિ. ઉપરના પદ્યમાં **मारइ** રૂપ છે તે સંસ્કૃત **मारयति** ઉપરથી થયું છે. ગુજરાતીમાં **मारइ** ઉપરથી 'મારે' થયું છે. અહીં મૂળ સંસ્કૃત કૃદન્ત નથી તેથી તેને જાતિ નથી; તેથી ગુજરાતીમાં પણ 'મારે' એ રૂપ ને જાતિ નથી.

हिअइ पइट्ठि (હઈએ પેઠી) એ સંસ્કૃત **हृदये प्रविष्टा**ની રચના

---

૧ **सिद्धहेमचंद्र ८।३।१६३**

૧૫

કાયમ રાખે છે. એ માટે ઈંગ્રેજીમાં entered into the heart એવી વાક્યરચના થાય; entered ની પછી તેનું કર્મ heart આવે, તેમ જ અધિકરણની સાતમી વિભક્તિ **हृदये** પેઠે heart ને જોડાયેલો વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગ્યાથી નહિં પણ છુટો into ઉપસર્ગ આવ્યાથી અને તે heart ના પહેલાં મુકાયાથી પ્રદર્શિત થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું બંધારણ ગુજરાતીમાં આ રીતે ઉતરી આવેલું છે એ હકીકત વિચારતાં ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિઓનો પ્રકાર કાંઈક જુદો છે એ લક્ષમાં લેવાનું છે. આ ફેરફાર સમજવા સારૂ ભાષાઓના ઉદ્ભવનો ક્રમ મિ. બિમ્સે દર્શાવ્યો છે[૧] તે લક્ષમાં લઈશું. તેઓ કહે છે કે ભાષાઓના ઉદ્ભવના ચાર ક્રમ છે, syntactidal, agglutinative synthetical અથવા inflectional અને analytical. આમાંના પહેલા syntactical એટલે અન્વયાધાર ક્રમમાં ભાષા હોય ત્યારે તેમાં માત્ર એકેક સ્વરવાળા નાના શબ્દો હોય છે, તેમાં ફેરફાર થતા નથી કે તેનાં રૂપાખ્યાન થતાં નથી, એના એ જ શબ્દો નામ કે ક્રિયાપદ કે અન્વય તરીકે વપરાય છે. અને માત્ર વાક્યમાંના અન્વય ઉપરથી શબ્દો કેવો સંબંધ બતાવવા વાપર્યા છે તે સમજાય છે. ચીનાઈ ભાષા આવા અન્વયાધાર સ્વરૂપમાં છે.

આના પછીનો ક્રમ તે agglutinative એટલે ચહોંટાડેલાં રૂપનો હોય છે. એ ક્રમમાં આવેલી ભાષામાં કેટલાક શબ્દો નામ કે ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય એવા રહ્યા હોતા નથી, તે શબ્દો અવ્યય થઈ ગયેલા હોય છે, અને તે શબ્દો વિભક્તિનાં રૂપ કરવા સારૂ નામનેને લગાડવામાં આવે છે. તથા કાળી તથા પુરુષનાં રૂપ કરવા સારૂ ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે. નામના કે ક્રિયાપદના શબ્દોની અંદર એ અવ્યયો ફેરફાર કરી શકતા નથી, માત્ર તેને ચહોંટાડવામાં આવે છે. તુર્કી ભાષા આ સ્વરૂપમાં છે.

ત્રીજો ક્રમ inflectional અથવા synthetical એટલે સંયોગમયરૂપનો હોય છે. એવી ભાષામાં ઉપર કહેલા અવ્યયો પ્રત્યય બની ગયેલા હોય છે. તે અવ્યય તરીકે જુદા હોતા નથી પણ શબ્દોની અંદર દાખલ થાય છે અને શબ્દોના છેવટના અક્ષરો બદલી રૂપાખ્યાન ઉત્પન્ન કરે છે. સંસ્કૃત ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે.

૧ બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૧, પૃષ ૪૧.

ચોથો ક્રમ analytical એટલે પૃથક્કરણવાળી ઘટનાનો હોય છે. એ ઘટનાવાળી ભાષામાં ત્રીજા ક્રમવાળા પ્રત્યયો લાંબા વખતના ઉપયોગને લીધે ઘસાઈ ગયેલા હોય અને નજરે પડતા નથી. આ કારણને લીધે પ્રત્યયો શબ્દોમાં ભળેલા છતાં શબ્દો પહેલા ક્રમની ભાષાના જેવા છુટા માલમ પડે છે; અને નામ, ક્રિયાપદ વિગેરેના શબ્દો જુદા જુદા ઓળખાય એવા હોય છે. વિભક્તિ, કાળ વગેરે દર્શાવવા સારૂ એ શબ્દોની જોડે ઉપસર્ગો વાપરવા પડે છે. ઇંગ્રેજી ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે.

ગુજરાતી ભાષા આમાંના ચોથા ઉદ્‌ભવક્રમમાં પેઠેલી છે, પરંતુ એ ચોથા ક્રમનું સ્વરૂપ એમાં હજી પૂરેપૂરૂં બંધાયું નથી. ત્રીજા ક્રમમાંથી ચોથા ક્રમમાં સંક્રાન્તિ કરવાની અવસ્થામાં ગુજરાતી ભાષા છે; તેથી, તેમાં થોડાં લક્ષણ ત્રીજા ક્રમનાં છે અને થોડાં લક્ષણ ચોથા ક્રમનાં છે. આ બે પ્રકારનાં લક્ષણ ગુજરાતી વિભક્તિઓમાં ખાસ કરીને નજરે પડે છે. ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિઓમાં synthetical (સંયોગમય) પદ્ધતિથી પ્રત્યય લાગી (અને તેથી શબ્દોમાં વિકાર થઇ) રૂપાખ્યાન થાય છે; પણ તે સિવાયની વિભક્તિઓમાં પ્રત્યય લાગતા નથી, પણ analytical (પૃથક્કરણવાળી ઘટનાની) પદ્ધતિથી માત્ર શબ્દ પાછળ ઉપસર્ગ મુકી વિભક્તિનો અર્થ દેખાડવામાં આવે છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યય કે ઉપસર્ગ લાગતા પહેલાં શબ્દનું રૂપ કંઈક વિકૃત (oblique) થાય છે, કેટલેક ઠેકાણે શબ્દનું રૂપ અવિકૃત રહે છે, કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યય લાગ્યા પછી અર્થના પૂરણ તથા પોષણ સારૂ ઉપસર્ગનો ઉમેરો કરવામાં આવે છે અને કેટલેક ઠેકાણે બે વિભક્તિઓ દર્શાવવાના ઉપસર્ગ એક સાથે લગાડવામાં આવે છે.

કર્તા દર્શાવનારી પહેલી વિભક્તિનો પ્રત્યય ગુજરાતીમાં છે જ નહિં. પહેલી વિભક્તિના અર્થમાં શબ્દનાં મૂળ રૂપ વપરાય છે. આ મૂળ રૂપ એક જ રીતે થયેલાં નથી. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોને છેડે અ, ઈ, ઉ, (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) હોય ત્યાં તે શબ્દ મૂળ અને વિભક્તિના પ્રત્યય વગરના (પ્રતિપાદિક) રૂપે વપરાય છે; ઉદાહરણ, દેવ, ફલ, કન્યા, મણિ, મતિ, નદી, ગુરુ, ધેનુ, વધૂ, ઇત્યાદિ. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દને છેડે ઋ હોય કે વ્યંજન હોય ત્યાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રથમના એક વચનને રૂપે શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાય છે; ઉદાહરણ, પિતા, રાજા, સ્વામી, ભગવાન, ચંદ્રમા, નામ, વગેરે સંસ્કૃતમાં **भगवान** કે **चंद्रमाः** સરખાં પ્રથમાના એકવચનનાં રૂપ હોય છે ત્યાં

છેવટના 'ઓડા' વ્યજનમાં 'અ' ભેળવાય છે અને વિસર્ગ કહાડી નાંખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પરથી થયેલા નરજાતિ તદ્દભવ શબ્દોમાં મુળમાંનો છેવટનો 'અ' કાં તો કાયમ રહે છે અથવા તો તેનો 'ઓ' થાય છે. ઉદાહરણ, **सं. कर्ण**-ગુજ. 'કાન,' **सं. चूर्ण**-ગુજ. 'ચૂનો' મૂળમાંના 'અ' નો આમ 'ઓ' થવાના કારણ વિશે મતભેદ છે, ડોકટર હોર્નેલ એમ ધારે છે કે પ્રાકૃતમાં નામવાચક શબ્દોને છેડે **क** ઘણોખરો ઉમેરાય છે તે **क** ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'ઓ' અને હિંદીમાં છેડે '**आ**' થયો છે; ઉદાહરણ, **सं घोट** ઉપરથી **घोटक**, તે ઉપરથી **घोडओ** (પ્રાકૃત પ્રથમાનું એકવચન), તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'ઘોડો' અને હિંદી '**घोडा**'.[1] મિ. બીમ્સ કહે છે કે **क** ઉપરથી આ 'આ' કે 'ઓ' થયો હોય તો કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો 'અ' કાયમ રહે છે તેમ બને નહિં; ઉદાહરણ, **कर्ण** પરથી હિંદી, ગુજરાતી વગેરેમાં 'કાન', **गर्भ** પરથી ગાભ, વગેરે તેમનો મત એ છે કે મૂળ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણમાં સ્વરોના ભાર (accent) હતા અને તેથી જુના વખતમાં થયેલા તદ્દભવ શબ્દોમાં એ ભારની અસર કાયમ રહી છે. એ કારણથી જ્યાં મૂળ અકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દમાં છેલ્લા સ્વર પર ભાર ઝીલી લેવા સારૂ 'અ' નો 'ઓ' (કે હિંદી '**आ**') થયો છે; ઉદાહરણ **सं. कीट** –ગુજરાતી 'કીડો', હિંદી **कीडा. सं. चूर्ण**, ગુજરાતી ચૂનો, હિંદી **चूना** પણ જ્યાં મૂળમાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર હતો ત્યાં છેવટે ભાર ન હોવાથી છેવટનો 'અ' કાયમ રહ્યો છે, **ऊ० सं. कर्ण**–ગુજરાતી કાન, હિંદી **कान; सं, मार्ग** ગુજરાતી માગ, હિંદી **माग**. પાછળના સમયમાં સંસ્કૃતમાંના સ્વર ભાર જતા રહ્યા, તેથી, તદ્દભવ શબ્દોમાં આ નિયમ નથી.[2] રા રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કહે છે કે 'સંસ્કૃતના પુલ્લિંગમાં પ્રથમના એકવચનના

---

૧. સંસ્કૃત **चूर्ण, भल्ल, दीप** પરથી ગુજરાતીમાં જ્યાં ચૂનો, ભાલો, દીવો, એમ છેડે 'ઓ' થાય છે ત્યાં હિંદીમાં **चूना, भाला दीवा** એમ છેડે '**आ**' થાય છે. સંસ્કૃત **ध्वज** ઉપરથી હિંદીમાં તેમજ ગુજરાતીમાં **धजा** રૂપ થયું છે. મરાઠીમાં **चुना, दिवा** એવાં રૂપ છે; બંગાળીમાં, પંજાબીમાં અને ઓરિયામાં પણ તેવાં જ રૂપ છે, સિંધીમાં **चूणो, डिओ** એવાં રૂપ છે. **भल्ल** પરથી પંજાબી, ઓરિયા અને સિંધિમાં ગુજરાતી પેઠે '**भालो**' છે.

૨. બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૬.

પ્રત્યય **स्** કે વિસર્ગનું રૂપ બદલાઈ પ્રાકૃતમાં તેનો **ओ** થયો. પ્રાકૃતમાંથી બહુધા મૂળ અર્થમાં જ સંક્ષિપ્ત **उ** રૂપે તે પ્રત્યય જૂની ગુજરાતીમાં આવ્યો. ચાલુ ગુજરાતીમાં તેણે પુનઃ પૂર્ણ **ओ** રૂપ ધારણ કર્યું. પરંતુ અહિં તેમાં એક નવીન જ ફેરફાર થયો. મૂળ પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં તેમ જ પ્રાકૃતમાં વિભક્તિવચનવાચક હતો. વર્તમાન ગુજરાતીમાં તે જાતિવાચક જ બની રહ્યો.[1] સંવત ૧૪૫૦ માં ગુજરાતીમાં લખાયેલા 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક'માં ધમ્મુ, સંસારુ, સંબંધ પહિલઉ, એવાં રૂપ નજરે પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ, વિવેકિઉ, પ્રમાદિઉ એવાં (સંસ્કૃત ઈકારાન્ત રૂપોમાં **उ** ઉમેરી થયેલાં) રૂપ પણ નજરે પડે છે. ધર્મ, સંસાર સંબંધ, વિવેકી, પ્રમાદી, એ શબ્દો ફરીથી તત્સમરૂપે ગુજરાતીમાં લેવાયા છે તેથી તેમાં 'ઉ' કે 'ઓ' નથી; પણ, વાઘ, મોર, એવા શબ્દોનાં 'વાઘો', 'મોરો' એવાં રૂપ નથી તેનું કારણ મિ. બીમ્સે દર્શાવેલું ભારસ્થાન હોવું જોઈએ.

નાન્યતરજાતિમાં આ 'એ' ને ઠેકાણે 'ઉ' છે અને એ જાતિમાં પણ તદ્ભવ શબ્દોના સોનું, આંગણું, તેમ જ દૂધ, ઘર એવા બે જાતનાં ઉકારાંત અને અકારાંત રૂપ છે. 'ઓ' નો ખુલાસો છે તે જ 'ઉ' નો ખુલાસો છે. સંસ્કૃત નાન્યતરજાતિના એકવચનનાં **सुवर्णम्**, **अंगनम्** એવાં રૂપ ઉપરથી સોનું, આંગણું; એમાંનું અનુસ્વારવાળું ઉ આવ્યું છે. આ રીતે થયેલા ઉં ની અને અનુસ્વાર વગરના તથા બીજી રીતે થયેલા ઉ ની વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ. લિંબુ, રતાળુ, ચપ્પુ, જાજરૂ, એ વગેરે શબ્દોમાંનો 'ઉ' સંસ્કૃત અકારાન્ત નાન્યતરજાતિ શબ્દના એકવચનના રૂપ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો નથી, તેથી વિભક્તિ અને પ્રત્યય લાગવામાં એ બે પ્રકારના શબ્દોની સરખી સ્થિતિ થતી નથી. જ્યાં છેડે મૂળમાં સંસ્કૃતમાં **अ** હતો અને તેના **अम्** એવા રૂપ ઉપરથી ઉં થયું છે ત્યાં વિભક્તિ કે પ્રત્યય લાગતાં મૂળ **अ** હોવાના કારણથી 'આ' વાળું વિકૃત રૂપ થાય છે; ઉદાહરણ, સોનું, આંગણું; તેનાં વિકૃતરૂપ સોના, આંગણા, તે પરથી સોનાનું, આંગણામાં. પરંતુ 'ઉ' કારાન્ત શબ્દોમાં મૂળ 'અ' ન હોવાથી તેમનું એવું વિકૃત રૂપ થતું નથી; ઉદાહરણ, (લિંબાનો, રતાળામાં—એમ નહિં પણ) લિંબુનો, રતાળુમાં. આ ભેદ ભૂલી જઇ 'ચપ્પાની ધાર,' 'જાજરાનું બારણું' એવા ખોટા પ્રયોગ કદી કદી કરવામાં આવે છે. એવી જ સામી

૧. 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકનું' અવલોકન, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧.

ભૂલ ઉકારાંત શબ્દો માટે કરવામાં આવે છે. 'ચપ્પુની ધાર' ને બદલે 'ચપ્પાની ધાર કહેવામાં આવે છે અને તે સાથે, 'આદાની કરચ' ને બદલે 'આદુની કરચ' એવો ખોટો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. મૂળ ' આદું ' શબ્દ ઉકારાન્ત (સં. **आर्द्रम्** પરથી થયેલો) છે; મૂળ શબ્દ ' આદુ ' નથી. વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ વિરુદ્ધના આ પ્રયોગ શિષ્ટતા ખાતર અને ભાષાનું બંધારણ જાળવવા ખાતર અટકાવવા જોઇએ.

કર્મ દર્શાવનારી બીજી વિભક્તિનો પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રત્યય નથી, અને પહેલી વિભક્તિવાળું મૂળ રૂપ બીજી વિભક્તિના અર્થ માટે પણ વપરાય છે. વ્યાકરણમાં કેટલીક વાર 'ને' ને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે; પરંતુ, ખરી રીતે એ 'ને' ચોથી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવે છે. 'મેં ફળ ખાધું,' 'તું આકાશ જોય છે,' 'તેણે રસ્તો કાપ્યો'. એ બીજી વિભક્તિ બતાવવાનો પ્રકાર છે. 'મેં ફળને ખાધું', 'તું આકાશને જોવે છે', 'તેણે રસ્તાને કાપ્યો'. એવી રીતે 'ને' લગાડી બીજી વિભક્તિ કરવી એ ખરી ગુજરાતી બોલી નથી. 'હું ચાકરને પગાર આપું છું' એવા વાક્યમાં 'ચાકરને' એ ચોથી વિભક્તિથી બીજી વિભક્તિનું કાર્ય થાય છે, અને સંસ્કૃતમાં સંપ્રદાનના અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે તે ઉપરથી એ પ્રકાર થયો છે. આ રીતે બીજા કેટલાક અર્થમાં પણ ચોથી વિભક્તિના પ્રયોગથી અપ્રધાન કર્મ દર્શાવવામાં આવે છે. એ સંસ્કૃત ભાષાનું વાગ્બળ છે.

ત્રીજી વિભક્તિ કરણ દર્શાવે છે અને તે માટે સંસ્કૃત **इन** પ્રત્યય-માંથી શેષ રહેલો **इ** પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ રીતે **देवेन** ના અર્થમાં 'દેવે' વપરાય છે. મરાઠી **नें** અને હિંદી **ने** માં મૂળનો ' ન્ ' રહ્યો છે, પણ ગુજરાતીમાં તો ' ન્ ' વગરનો ' ઇ ' જ રહ્યો છે. આ synthetical રૂપ છે. પણ ભાષાની ગતિ analytical ઉદ્‌ભવ તરફ હોવાથી આ 'ઇ' ઉપરાંત 'થી' સરખો ઉપસર્ગ આ વિભક્તિ દર્શાવવા સારૂ ઉમેરવામાં આવે છે, 'લાકડીએ' માં રહેલા કરણનો અર્થ વધારે પુષ્ટ કરવા સારૂ 'લાકડીએથી' એવું રૂપ વાપરવામાં આવે છે. અને વળી, એ જ અર્થમાં 'લાકડીથી' એવું કેવળ ઉપસર્ગવાળું રૂપ વધારે રૂઢ થતું જાય છે, અને વિભક્તિનો 'એ' પ્રત્યય ઘસાઇ જવા તરફ વલણ પ્રકટ થતું જાય છે.

સંપ્રદાન દર્શાવનારી ચોથી વિભક્તિ માટે ઉપર કહ્યું તેમ 'ને' વાપ-રવામાં આવે છે, આ 'ને' તે synthetical ક્રમનો પ્રત્યય નથી, પણ analytical ક્રમનો ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃતમાં ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય

ने નથી, અને, વળી સંસ્કૃત ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં આવ્યા જ નથી. આ 'ને' ની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે ધારવામાં આવે છે. મિ. બીમ્સ ધારે છે કે '**लगि**' (=સુધી) ઉપરથી એ ઉપસર્ગ ઉદ્ભવ્યો છે. લાગવાનો અર્થ 'લગિ' ઉપસર્ગમાં છે તે જ અર્થ 'ને' માં છે. **लगि** માંથી 'ગ્' (વેગથી બોલતાં પ્રાકૃતમાં કેટલાક અનાદિ અસંયુક્ત-શબ્દની શરૂઆતમાંના નહિં, જોડાક્ષરમાંના નહિં, એવા વ્યંજનો ઉડી જાય છે તે નિયમ પ્રમાણે) ઉડી જતાં તેનું **लइ** રૂપ થાય અને તેમાંથી મરાઠી **ला**, નેપાળી **लै** અને ગુજરાતી 'ને' (લ-ન ની અદલાબદલીના નિયમ પ્રમાણે) થયાં છે એમ તેઓ કહે છે.[૯] રા. રા. કેશવલાલ કહે છે કે છઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થના રૂપને સાતમી વિભક્તિમાં મુકયાથી આ 'ને' વાળું રૂપ થયું છે; ઉદાહરણ, 'તેનું' ઉપરથી તેને યોગે, તેને માટે, એવાં રૂપમાં 'નું' ની સાતમી વિભક્તિ કરતાં આ 'ને' બીજી-ચોથી વિભક્તિનો વાચક થયો છે.[૧૦] બન્ને રીતે, આ 'ને' વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, પણ, માત્ર ઉપસર્ગ છે.

અપાદાનનો અર્થ દર્શાવનારી પાંચમી વિભક્તિ માટે વપરાતા 'થી' 'થકી' એ પણ પ્રત્યય નથી, પણ ઉપસર્ગ છે. રેવરન્ડ જોસેફ વાન સામરન ટેલર 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ માટે ઘણી ધારણાઓ રજુ કરે છે. તેઓ કહે છે કે 'થી' તે સંસ્કૃત પ્રત્યય **अत्** કે **तस्** ઉપરથી થયું હોય. (ઉદાહરણ સં. **बलात्** કે **बलतः** ઉપરથી 'બળથી' થયું હોય,) અથવા તો પ્રાકૃત પ્રત્યય **दो, त्तो, हि,** કે **दु** ઉપરથી 'થી' થયું હોય, અથવા તો કોઇ પ્રાન્તમાં ચાલતા 'વિશેષ્ય પદના લિંગ પ્રમાણે' તે થયું હોય.[૧૧] મિ. બીમ્સ ધારે છે કે સંસ્કૃત **तस्** ઉપરથી હિંદી **ते** થયું અને તેમાં **हि** ઉમેરતાં **तही** ઉપરથી ગુજરાતી 'થી' થયું.[૧૨] રા. રા. કેશવલાલ દર્શાવે છે કે **स्थकी, स्थकु, ध्यकु,** એવાં રૂપ પ્રથમની ગુજરાતી ભાષામાં જોવામાં આવે છે. અને તે રૂપ સંસ્કૃત **स्थित** ઉપરથી થયેલાં છે. 'ચાકર ગામથી આજ આવ્યો' તે વાકયમાં 'ચાકર ગામ છતાં આજ આવ્યો'—'ચાકર ગામ

૯. બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૬૦.

૧૦. મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકનું અવલોકન, "બુદ્ધિપ્રકાશ," ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧.

૧૧. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, કલમ ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૬૬, (ચોથી આવૃત્તિ)

૧૨. બીમ્સકૃત, વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૭૩.

હતો (**स्थित**) તે આજ આવ્યો', ' ચાકર ગામ થતો આવ્યો ' નો અર્થ છે.[૧૩] **स्थित** ઉપરથી 'થી' ની આ વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત લાગે છે. આમ, સંસ્કૃત પ્રત્યય પરથી 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ થઇ જ નથી, અને, 'થી' પ્રત્યય નહિં પણ ઉપસર્ગ છે.

જાત જાતના સંબંધ દર્શાવનારી છઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થમાં ગુજરાતીમાં વપરાતો 'નો' પણ પ્રત્યય નથી પણ ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃતમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના કે બીજી કોઈ વિભક્તિના પ્રત્યયને જાતિ કે વચન હોતાં નથી. સંસ્કૃતમાં **रामस्य पुत्रः, रामस्य भार्या, रामस्य राज्यम्, रामस्य भ्रातरः, रामस्य पदानि,** એ બધે ઠેકાણે **स्य** પ્રત્યય એનો એ રહે છે, તેને જાતિ કે વિભક્તિ લાગતાં નથી; પણ, ગુજરાતીમાં રામનો પુત્ર, રામની ભાર્યા, રામનું રાજ્ય, રામના ભાઇઓ, રામનાં પગલાં, એમ નો, ની, નું, ના, નાં, ની જાતિ અને વિભક્તિ બદલાય છે. આ હકીકત જ દર્શાવી આપે છે કે 'નો' તે synthetical કે inflectional પ્રત્યય નથી. વ્યુત્પત્તિ આ વાત સાબીત કરે છે. સંસ્કૃતમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનમાં **नाम्** પ્રત્યય છે તે ઉપરથી આ ગુજરાતી 'નો' થયાની કેટલાકની ધારણા છે પણ તે નિરાધાર છે. '**देवानाम्** ઉપરથી દેવોનાં' એમ ન્યાયતરજાતિના શબ્દો આગળ મુકવાના (ઉ૦ દેવોનાં કાર્ય) છઠ્ઠી વિભક્તિના રૂપ ઉપરથી એ વિભક્તિનો પ્રત્યય આવે અને તે પછી તે પરથી નું, ની, નો એવાં રૂપ થાય એ સંભવિત નથી. બહુવચન ઉપરથી એકવચન થાય અને નાન્યતરજાતિના રૂપ ઉપરથી નરજાતિનું રૂપ થાય એવો ક્રમ કોઈ ઠેકાણે થયો નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતના નરજાતિના એકવચનના રૂપને આધારભૂત ગણી પ્રવર્તે છે. 'નો' ની જાતિ અને વચન ધ્યાનમાં લેતાં સંસ્કૃત **तन** ઉપરથી ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવનારાં રૂપ થયેલાં છે એમ જણાઈ આવે છે. સંસ્કૃતમાં નામને **तन** લગાડી સંબંધદર્શક વિશેષણ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ, **सायम्** ઉપર **सायंतन**ः=સાંજનો. એ વિશેષણનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે **सायंतनी** (=સાંજની) **सायंतनम्** (=સાંજનું), **सायंतनाः** (=સાંજના), એવાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે. એ રીતે **तन**વાળા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી થયેલાં વિશેષણનાં રૂપ ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા સારૂ વપરાય છે, અને તેથી, તેને જાતિ અને વચનના ભેદ થાય છે. આમ આ 'નો' તે પણ વિભક્તિનો પ્રત્યય

૧૩. મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકનું અવલોકન, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧.

નથી, અને, છઠ્ઠી વિભક્તિનાં સંસ્કૃતરૂપને ગુજરાતી છઠ્ઠી વિભક્તિનું નહિં પણ સંસ્કૃત વિશેષણનું વાગ્બળ અહીં ઉતર્યું છે. હેમચંદ્રે કહ્યું છે કે અપભ્રંશમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો ઘણું ખરૂં લોપ થાય છે.[૧૪] અને વળી અગાડી જતાં તેણે કહ્યું છે કે **केर** અને **तण** એ અપભ્રંશમાં સંબંધ દર્શાવનારા આદેશ છે.[૧૫] આ **केर** અને **तण** ઉપરથી ગુજરાતી 'કેરો' અને 'તણો' થયા છે, અને તે ઉપસર્ગ થઈ છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવે છે. તેમ જ વળી **तण** માંનો **त्** તે અનાદ્ય અસંયુક્ત હોય ત્યારે લુપ્ત થનાર અક્ષરોમાંનો હોવાથી અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાંનો **ण** ગુજરાતીમાં 'ન' થતો હોવાથી **तणो** ઉપરથી 'નો' થયો છે. મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં **तणउ, तणउं, नउ** એ રૂપ જોવામાં આવે છે.

'કેરો' એ ઉપસર્ગની વ્યુત્પત્તિ ડો. હોર્નેલ સંસ્કૃત **कृत** ઉપરથી કહાડે છે. સંસ્કૃત **कृतः प्राकृत करिओ**, તે પછી **केरो, केरको,** અને પછી **केरओ, केरो**, એવો ક્રમ તે દર્શાવે છે. મિ. બીમ્સ પણ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારે છે.[૧૬] ડો. વેબર અને લેસન સંસ્કૃત **कार्य** ઉપરથી **केरो** નો ઉદ્‌ભવ થયેલો માને છે. કોઈ વિદ્વાનો સંસ્કૃત **कीय** અને **कर** ઉપરથી **केरो** વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે.[૧૭] આ **केरो** ઉપરથી છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ બતાવવા હિંદીમાં **का (घोडेका)**, બંગાળીમાં **इर (रामेर)** અને મારવાડીમાં **रो (घोडारो)** થયેલા છે. મરાઠીમાં **चा** સંસ્કૃત **त्य** ઉપરથી થયેલો છે એમ મિ. બીમ્સ ધારે છે; ઉદાહરણાર્થ, **घोटकत्यः, घोडअचो, घोडाचा घोडयाचा**, એવો ક્રમ તે બતાવે છે.[૧૮] નરસિંહ મહેતાએ 'નારસિંહાચા સ્વામી મુજશું રમતાં, સંસારમાં તેને ભય કશો' એવું **चा** વાળું છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવનારૂં રૂપ વાપર્યું છે. એ વિભક્તિ દર્શાવનારો સિંધી **'जो'** પણ એ રીતે સંસ્કૃત **त्य** ઉપરથી થયેલો છે એમ મિ. બીમ્સ કહે છે.

---

૧૪. सिद्धहेमचन्द्र. ૮।૪।૩૪૬.

૧૫. सिद्धहेमचन्द्र. ૮।૪।૪૨૨.

૧૬. બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૫.

૧૭. Linguistic Survey of India by Dr. G. A. Grierson, Vol IX, P. 328.

૧૮. બીમ્સકૃત વ્યાકરણ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૯૦.

આ રીતે, સંસ્કૃત પરથી થયેલી આ દેશની બધી ભાષાઓમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, પણ તે વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા બીજી વાગ્ઘટના સંસ્કૃત પરથી લેવામાં આવી છે. છઠ્ઠી જેવી મહત્ત્વની વિભક્તિમાં synthetical સ્વરૂપ લુપ્ત થયું છે એ આ ભાષાઓનું analytical સ્વરૂપ પ્રધાનપણે દર્શાવે છે.

અધિકરણ દર્શાવનારી સાતમી વિભક્તિનો 'ઇ' પ્રત્યય તે સંસ્કૃત **इ** પ્રત્યય જ છે. સંસ્કૃતમાં તે અમુક નામ માટે છે, પણ ગુજરાતીમાં તે બધાં નામ માટે વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં **लोक** ની સાતમી વિભક્તિ **लोके** થાય અને **नदी** ની **नद्याम्** થાય, પણ ગુજરાતીમાં તો 'લોકે' તેમજ 'નદીએ' થાય. Analyticel ક્રમને લીધે આ synthetical પ્રત્યયનું બળ ગુજરાતીમાં નરમ થઈ ગયું છે, અને 'માં' લગાડવાથી થતાં 'લોકમાં' 'નદીમાં' એ રૂપ વધારે પ્રચાર પામે છે. 'માં' પ્રત્યય નથી પણ ઉપસર્ગ છે. સંસ્કૃત **मध्ये** ઉપરથી 'માંહે' અને 'માં' એમ વ્યુત્પત્તિ થઈ છે.

સંસ્કૃત વિભક્તિઓનું બળ આમ ઘટી જવાથી, વડે, કરીને, માટે, સારૂ, કાજે, પાસે, પાસેથી, આગળ, આગળથી, અંદર, અંદરથી, પર, ઉપર, એવા અનેક ઉપસર્ગો વિભક્તિઓના અર્થ દર્શાવવા અથવા વિભક્તિઓના અર્થમાં પૂરણ તથા પોષણ કરવા ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

હિંદી ભાષામાં વિભક્તિઓના અર્થના ભેદ ગુજરાતીથી ઓછા છે. જાતિની બાબતમાં હિંદીએ જાતિભેદ જ લગભગ કાઢી નાખ્યો છે. નાન્યતરજાતિ તે માત્ર વ્યાકરણની કલ્પના હોવાથી અને વસ્તુસ્થિતિમાં ન હોવાથી હિંદીએ તે જાતિ જ કાઢી નાખી છે. નારી જાતિ પણ ફક્ત પ્રાણીઓમાં જરૂરની છે, અને પદાર્થોમાં વાસ્તવિક રીતે જાતિ ન હોવાથી તે જરૂરની નથી એમ હિંદીએ ગણ્યું છે. પ્રાણીઓમાં જ્યાં વાસ્તવિક રીતે જાતિ છે ત્યાં પણ હિંદી ભાષા જાતિને બહુ જરૂરની ગણાતી નથી. હિંદીમાં **औरत आई** કહેવાય અને **औरत आया** પણ કહેવાય. વચન અને જાતિની સંકુલતા હિંદી ભાષામાં આમ ઓછી હોવાથી ગુજરામી ભાષાનું બંધારણ એટલે અંશે હિંદીથી જુદું પડે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપમાં synthetical બંધારણના અંશ વધારે રહેલા છે. ઉપર વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળનાં રૂપ વિશે કહ્યું છે. ભવિષ્યકાળ દર્શાવવા 'આવીશ', 'જશે', એવી રીતે પ્રત્યયો ધાતુમાં દાખલ થઈ રૂપ બને છે. 'આવે છે,' 'ગયો હતો,' એવાં રૂપમાં ક્રિયાની વિશેષ રીત

દર્શાવવા પ્રત્યયોને બદલે બે ક્રિયાપદને કે એક ક્રિયાપદ અને એક કૃદન્તને જોડવામાં આવે છે એટલી સંસ્કૃતથી ભિન્નતા છે. સંસ્કૃતમાં **अस्** ધાતુ અપૂર્ણ શક્તિવાળુ છે અને તેનાં બધા કાળનાં રૂપ થઈ શકતાં નથી, તે જ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં છે; અને એ ધાતુ માટે છે, હતું, થશે, એવાં રૂપ કરવાં પડે છે.

ગુજરાતી ભાષાના ધાતુઓ સંસ્કૃત ભાષાના કે તળપદી દેશી ભાષાનાં છે. સંસ્કૃત ધાતુઓ ઉપસર્ગ સાથે 'વિચારવું' 'અનુભવવું' એવા રૂપમાં જ્યાં વપરાય છે ત્યાં તે 'વિચાર' 'અનુભવ' એવાં સંસ્કૃત ભાવવાચક નામ પરથી થયેલાં હોય છે. સંસ્કૃત '**भू**' ધાતુનું ગુજરાતીમાં 'હો' રૂપ થઈ ગયું છે, પરંતુ ધાતુના ક્રમમાં 'અનુભવવું' રૂપ ગુજરાતીમાં આવ્યું નથી તેથી તેમાં 'હો'ની અસર નજરે પડતી નથી. પરંતુ, ક્રમ જુદો બનતાં છતાં સંસ્કૃત નામ ઉપરથી જેમ ગુજરાતી ધાતુ થઈ શકે છે તેમ ફારસી નામ પરથી ગુજરાતી ધાતુ થઈ શકતા નથી; 'વિચાર' પરથી 'વિચારવું' થાય છે તેમ 'ખ્યાલ' પરથી 'ખ્યાલવું' થઈ શકતું નથી, અને, તેનું કારણ એ છે કે ફારસી ભાષાના શબ્દો જ ગુજરાતીમાં લઈ શકાય છે, પણ બંધારણ લઈ શકાતું નથી. 'બક્ષવું' 'કબુલવું,' 'શરમાવું,' 'ખરચવું', એમ કેટલાક ધાતુ ફારસી શબ્દો પરથી થયા છે પણ તેની સંખ્યા બહુજ થોડી છે, અને તેમાં પણ ફારસી શબ્દોને સંસ્કૃત પરથી થયેલાં ધાતુનાં રૂપ આપવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોને ફારસી ધાતુનાં રૂપ આપી શકાતાં નથી.

બીજી રીતે પણ ફારસી શબ્દોને એ જ પ્રમાણે સંસ્કૃત બંધારણમાં ઉતારવામાં આવે છે. ફારસી 'શરમ' શબ્દને સંસ્કૃત **आलु** પરથી થયેલો 'આળ' પ્રત્યય લગાડી 'શરમાળ' શબ્દ કરવામાં આવે છે, પણ, ઉલટી રીતે 'બુદ્ધિબાજ' શબ્દ બનાવવામાં આવતો નથી. ફારસી 'મહેતર', 'મુગલ' પરથી સંસ્કૃત રૂપમાં સ્ત્રી જાતિવાચક 'મહેતરાણી', 'મુગલાણી' નામ બનાવવામાં આવે છે. ફારસીમાં નાન્યતર જાતિ ન છતાં 'કારખાનેહ', 'પંચનામેહ', વગેરે ફારસી શબ્દોનાં 'કારખાના', 'પંચનામા' એવાં હિંદી રૂપ ઉપરથી 'કારખાનું', 'પંચનામું', એવાં નાન્યતર જાતિનાં ગુજરાતી રૂપ કરવામાં આવ્યાં છે. ફારસીમાં નાન્યતર જાતિ ન હોવાથી, 'વડોદરૂ', 'ધંધુકું', 'ધોળકું', એ શહેરોનાં નામ મુસલમાની અમલમાં 'વડોદરા', 'ધંધુકા', 'ધોળકા' બન્યાં. તોપણ તે શબ્દોની જાતિ

નાન્યતર રહી છે, અને 'વડોદરે', 'ધોળકે' 'ધંધુકે' એવાં સાતમી વિભક્તિનાં રૂપ મૂળનું 'ઉ' સૂચવે છે. ફારસીમાં 'શરબતે અનાર,' એવી રીતે છઠ્ઠી વિભક્તિનો સંબંધ દર્શાવાય છે તેમ ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી, પણ 'અનારનો શરબત' એમ ફારસી શબ્દોને સંસ્કૃત પ્રત્યયની રીતથી જ જોડી શકાય છે. 'જનાબે આલી' એવા રૂપમાં છઠ્ઠીના પ્રત્યય વડે વિશેષણ અને વિશેષ્યને ફારસીમાં જોડાય છે તેમ ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી. ગુજરાતીમાં તો 'આલી જનાબ' એમ જ રચના થઈ શકે. આમ પરભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતથી ઉતરી આવેલા બંધારણને અનુકૂળ થઈને જ ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થઈ શકે છે.

આ રેખાચિત્રથી ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં કાંઈક સહાયતા થશે, અને એ બંધારણનો અભ્યાસ વિસ્તારથી કરવાનો આરંભ થઈ શકશે. એ બંધારણનું સ્વરૂપ સમજાતાં ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય કેવે પ્રકારે વધી શકે તેમ છે તેની કલ્પના થઈ શકે છે. સંસ્કૃત ભાષાના જે ભારે અંશોનો સરલતા ખાતર ધીરે ધીરે ત્યાગ થયો છે તે અંશો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ કર્યાથી ગુજરાતીનું સામર્થ્ય વધે નહિં પણ ઉલટું દબાઈ જાય એ ખરૂં છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાના જે અંશો ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં અનુકૂળતાથી ગોઠવાય તેવા છે, જે સંસ્કૃત ભાષામાંથી આવેલા જીવનને જાગ્રત કરે તેવા છે, અને જે માત્ર શિષ્ટ સાહિત્યને અભાવે નિકળી ગયા હતા, તે અંશો દાખલ કરવાથી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રભાવ વિશેષ વૃદ્ધિ પામશે એમાં શક નથી. ફારસી ભાષાના જે શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં દાખલ થઈ વ્યવહારમાં અને લેખનમાં ઉપયોગી થયા છે, તે પણ આવશ્યક થયા છે, અને તેનો ઉચ્છેદ કરી ભાષાને ખંડિત કરી શકાય તેમ નથી. તેમ જ વળી, નવા વિચારો, નવી કલ્પનાઓ, અને નવા સંબંધો દર્શાવવા સારૂ ફારસી, ઈંગ્રેજી, સરખી ભાષાઓના શબ્દો દાખલ થતા જાય છે તે પ્રવાહ પણ અટકાવી શકાય તેમ નથી. એ સર્વ આગન્તુક અંશો ગુજરાતી ભાષાના જીવનરસનું પોષણ પામે અને છુટા પડી સુકાઈ ન જાય તે માટે ભાષાનું બંધારણ સાચવવું જોઈએ એ જ આ સંબંધે લક્ષમાં લેવાનું છે. ગુજરાતી ભાષાનો કોઈ સેવક એ ભાષાની આગળ વધતી ગતિ રોકી રાખવાની ઈચ્છા કરશે નહિં. એ ગતિ અકુંઠિત થઈ વધારે ને વધારે વેગવાળી થતી જાય એ જ સર્વનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઈતિહાસનું દિગ્દર્શન*

સાહિત્ય પરિષદ્‌માં પ્રમુખ રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ આરંભમાં કરેલા ભાષણનું ટિપ્પણ.

(આ ભાષણના જે કંઈ અસલ ભાગ મળ્યા તેની અને બાકીના ભાગને માટે તેમણે સંક્ષેપમાં કરી રાખેલી અસલ નોટની નકલ આ ટિપ્પણમાં લીધી છે; અને તેમાં તેમને હાથે કંઈક વિસ્તાર આ ગ્રન્થને માટે અપાયો છે.)

સાક્ષર બન્ધુજનો,

ઉપોદ્‌ઘાત

આજનો પ્રસંગ કેટલીક રીતે ગુચવાડા ભરેલો લાગેલો છે. તેનું કારણ સાહિત્ય બાબતો જેટલી સાક્ષરોને ઉપયોગી છે તેટલી સામાન્ય વર્ગને જણાશે કે કેમ તે જોવાનું છે. આ સભામાં કાર્યક્રમમાં જોડણી, લિપી વીગેરે શાસ્ત્રીય વિષયો છે, તેનો સામાન્ય માણસને રસ ન પડે, છતાં આટલા બધા ગ્રહસ્થો આનંદ સાથે પધારેલા છે અને પંદર સોળ ગ્રહસ્થો પોતાના લખાણ મુકશે તે તમે કેટલી ધીરજથી સાંભળશો અને તેમાં તમને રસ પડશે કે નહી તે વિષે ગંભીર શંકા છે. પ્રથમથી એટલા માટે જણાવું છું કે જેઓ ઘણો શ્રમ કરી આવ્યા છે તેઓ નિરાશ ન થાય તે માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ. જે લેખ આવ્યા છે તે દરેક મહત્વના છે અને તે વિશ્વાસ તથા આશાથી સાંભળશે. સાહિત્ય બહુ જરૂરનું છે; પરંતુ હાલમાં સાહિત્ય લખનારને હિંદમાં કોઈ પૈસો આપનાર નથી, અને જેમ લોકો તરફથી તેમ સરકાર તરફથી ટેકો મળતો નથી, તેમ સાહિત્ય બહાર પાડનાર પુસ્તકો બહાર પાડે છે, પણ વાંચનાર મળશે કે નહી તે વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તેવાઓએ ધૈર્યથી કામ લેવાની ફરજ સમજવી એવી વિનતિ છે.

* પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાંથી ઉદ્ધૃત.

બીજી વાત પ્રમુખને કામ સોંપેલું છે, તે કામ એક રીતે કશું નથી અને બીજી રીતે જોખમ ભરેલું છે. બીજી સભામાં "ઠરાવો" થાય છે, જે એક પક્ષના હોય છે. આમાં તેવું કંઈ નહી મળે.

સાધારણ રીતે આપણે વખત વિચારીને એવી યોજના કરી છે કે જે વિચાર મુકાશે અને જેના લખાણ વંચાશે તે સંબંધ ચર્ચા રાખવાની નથી. હાલ તો વકીલની માફક પુરાવો એકઠો કરવો છે. જોડણી, લિપી વિગેરેમાં મત ભેદ છે અને એક યુગ જાય અને બીજો આવે તેવી સ્થિતિ છે. હાલ તો સંધ્યાકાળની સમીપે છીએ અને રાત્રિ વીતીને મળસકુ થાય ત્યારે સિદ્ધ સ્વરૂપ આખરે પ્રકટ થાય.

કોઈ કહેશે કે જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવે તેમાં ફળ શું, પરંતુ તેમાંજ ફળ છે. સઉ ઉભરા કાઢ્યા પછી પાશ્ચિમાત્ય શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અનેક ચર્ચા થઈ જે ઉત્તમ હશે તે જય પામશે. હાલની વસ્તુમાં તમારું કામ સાંભળી રહેવાનું છે, અને ધૈર્ય રાખવાનું છે.

આ સભાનો ઉપક્રમ આપણા મન્ત્રીએ વિસ્તારથી દર્શાવેલો છે. તે ઉપક્રમનો નિર્વાહ સભ્યજનોએ કરી બતાવવાનો છે, અને તે પછી તેનો ઉપસંહાર યથાશક્તિ યથામતિ મ્હારે શિર છે; તો આ આરંભસ્થાને તે વિષયોથી તટસ્થ રહેવામાં અને અન્ય વક્તાઓના મધુર ગુંજારવથી પ્રસન્ન થઈ તે પછી તેમનું અનુકરણ કે તેમના વિષયોનું અનુસ્તવન કરવામાં તેમના પ્રતિ મ્હારો ધર્મ વધારે સચવાશે એમ ધારી આ સ્થાને મને તમારા પ્રમુખસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે તમારો ઉપકાર માનું છું, અને હવે પછી જે વિષયો ચર્ચાવાના છે તેના શિવાય કાંઈ અન્ય વિષયોમાં ચંચુપાત કરવાની રજા માગું છું.

આ યુગના તાલબંધ

બન્ધુજનો, આ યુગ, રાજકીય, સાંસારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો છે. કોઈ સ્થાને કોન્ગ્રેસો તો કોઈ સ્થાને કોન્ફરન્સો, કોઈ સ્થાને કલબ નામે તો કોઇ સ્થાને એસોસિએશન નામે સમાજો આ તેમ અન્ય દેશોમાં ભરાય છે. જ્યાં સર્વપાસ આવા સતારના રણકારા સંભળાય છે ત્યાં આપણા એકતારાનો ધ્વનિ પણ તેમાં ભળે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના લક્ષમાં કાંઈક વૃદ્ધિ કરે તો તે ચિત્ર દેખીતું સુન્દર જ છે. જ્યાં ચારે પાસ ગાનતાન મચી રહેતું હોય એવા પ્રદેશમાં ઉભું રહેલું પ્રાણી ગાનાદિકમાં

કુશળ નહી હોય તો બોલ્યાવિના હૃદયમાં ગાન ઉતારવા મંડશે, તેના હાથ-પગ તેની પ્રેરણા વિના તાલ આપતા હોય તેમ નૃત્ય કરશે, અને પ્રસિદ્ધપણે વર્તતા ગાનમાં અપ્રસિદ્ધપણે આ હૃદય અને શરીર લય પામશે. જો ગાનમાં કુશળ ન હોનાર આવો લય પામશે તો ગાનમાં પ્રવીણ સત્વો પ્રકટપણે એવા ગાન ભેગુ ગાન કરવા મંડી જશે. આવી જાતના લયનું કારણ આ સૃષ્ટિમાત્રનો જડચેતન--વ્યાપી એક નિયમ છે અને તે નિયમનું નામ Rhythmic Law–તાલબન્ધ અથવા અનુપ્રાસયોજના–આપીયે તો સમજાય એવું છે. આપણી સાહિત્ય-પરિષદ્ આખા આર્યાવર્તના એક સમાજ પ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલબન્ધ નિયમના બળથી ઉભી થઈ છે. જે સરસ્વતી દેવીને આપણા ઋષિમુનિઓએ વીણાધારિણી ગણેલી છે તે દેવીના ભક્તો આવા નિયમને પાળે તો તે દેવીની પૂજા ફલદાયિની થશે એવી આશા કેવલ શુષ્કવાદ જેવી નથી.

તાલભંગમાં તાલબંધ

આ "આશા શુષ્કવાદ જેવી નથી" એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરૂં છું ત્યાં એક શંકા મ્હારા હૃદયમાં ઉભી થાય છે. આવા તાલબન્ધ એકપાસથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો બીજી પાસથી તાલભંગનાં કઠોર ચિત્ર પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થયા વિના રહેતાં નથી. કોન્ગ્રેસમાં ઐક્યની ગર્જનાઓ જે કાળે થાય છે તે જ કાળે તેમાં નૃત્ય કરનારાઓના ચરણો ઉપર કોઈ ગુપ્ત રીતે તો કોઇ પ્રકટ રીતે લાકડીઓ મારી તેમને લુલા લંગડા કરી દેવાના પ્રયત્ન કરનારાઓનાં ચિત્ર પણ જોઉં છું. સોશ્યલ કોન્ફરન્સને પણ એવા જ ઘાત થાય છે અને તમે જે કોઈ સામાજિક કામ કરશો તે સર્વમાં પણ એક તાલબન્ધ તો બીજી પાસથી આવો જ તાલભંગ પણ જોશો. આવે પ્રસંગે તાલબન્ધના પક્ષનાં કોઈક હૃદયો નિરાશ થાય છે તો કોઈક હૃદયોમાં વધારે શૌર્ય ચ્હડતું દેખું છું. કોઈક પગ ભાગી જઇ નૃત્ય કરનારમાંથી એક જણને ઓછો કરે છે તો કોઈ સ્થાને એ એકને સ્થાને બીજા બે નૃત્ય કરનાર ઉભા થાય છે, કોઈક સ્થાને પૃથ્વીપરથી પડતી લાકડીયોના પ્રહારને બળે ભાગી પડવાને સટે કેટલાકના ચરણો વધારે વધારે ઉંચા ઉછળી ઉછળી વધારે વધારે નૃત્ય કરે છે. આ સર્વ જોઈ હું નિરાશ થતો અટકું છું ધીમે ધીમે તાલભંગમાં પણ તાલબન્ધની જ સાંકળો દેખું છું, ને તાલબન્ધ અને તાલભંગ ઉભયને પ્રેરનાર એક પરમતત્વને જોઈ તેનામાં શ્રદ્ધા પામું છું. એ પરમતત્વને બળે જેમ દાંડીયા રમનારા એક બીજાના હાથના દાંડીયાને પોતાના હાથના દાંડી-

યાવતે ઝાપટે છે તે જ રીતે તાલભંગવાળાના પ્રહારથી ઝપટાતા તાલબન્ધમાં અને તાલબન્ધને પ્રેરતા તાલભંગમાં હું કોઈ મહત્તર તાલબન્ધ દેખું છું. ગણિતશાસ્ત્રીઓ વત્તા અને ઓછાનાં ચિહ્ન—Plus અને minus—વાળી સંખ્યાઓ એકઠી કરી એક કૌંસમાં મુકી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ સંસારના ગણિતનો પરમશાસ્ત્રી પણ આ તાલબન્ધ અને તાલભંગને આવા જ કૌંસમાં મુકી કોઈ પરમ સાધ્યને સાધે છે, તેને પાશ્ચાત્યશાસ્ત્રીઓ Evolution કહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેના ધર્મ

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું, એ ઉદ્દેશ આ સભાનો છે. તે ઉદ્દેશના વિષયમાં તાલભંગ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી, કારણ આ સભાના સભ્યજનો સાક્ષર હોવાથી આ વિષયના નિર્વાહમાં તાલબન્ધ કરે એવું જ અનુમાન છે. બાકી સભાથી બ્હાર નીકળશો તેની સાથે જ એવાં મનુષ્યો મળશે કે જેઓ ગમે તો ગુજરાતી સાહિત્યને દેશકાલના ઉદય માટે નિરર્થક ગણશે, ગમે તો સાહિત્યમાત્રને વેદીયાં ઢોરને માટે ગામ આંગણે કહાડેલી ગોચર જમીન જેવી ગણશે, કોઈ વળી એવું ગોચર કહાડી નાંખી ખેડાણ જમીનમાં ભેળવી દેવું યોગ્ય ગણશે; અને ગમે તો કોઈ વ્યવહારકુશળ અને દેશાભિમાની મનુષ્યો એટલે સુધી કહેશે કે આવી સભાઓમાં આપણે કાળક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય કરીયે તેના કરતાં કાંઈ વધારે લોકોપયોગી કામમાં ચિત્ત ઘાલીયે તો દેશનું કલ્યાણ થાય, આ સર્વ ચર્ચાઓ લોકમાં સભાબ્હાર ઉઠે અને આપણી સભામાં તેથી ભય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી સાક્ષરસભામાં આ અક્ષરવિરોધનો પ્રતીકાર કરવાનું કારણ નથી. હું આ વાત ઉપર આજથી ધ્યાન એટલા માટે ખેંચું છું કે આવતા વર્ષની સભાને પ્રસંગે આવું ભય જણાય તો તેને માટે સભ્યજનો સજજ રહે. આ સભાના તાલબન્ધને વિસ્તાર આપવાના ઉદ્દેશનો ફલોદય આપણે જે સાધનો વાપરીશું તેના ઉપર વધારે આધાર રાખશે, માટે બ્હારનાં વિઘ્નો કરતાં આપણી અંદર અંદરનાં વિઘ્નો ઉપર અને તેને દૂર કરવાનાં સાધનો ઉપર તેમ આપણા ઉદ્દેશના ફલોદયનાં સાધનો ઉપર હું બે શબ્દો કહેવા ઇચ્છું છું.

કઈ પદ્ધતિની કવિતા શિષ્ટ ગણવી તેમાં મતભેદ સમુદ્ર મંથન જેવા વિષયોની ચર્ચા

આપણાં અંત્તર્વિઘ્નોથી પ્રાપ્ત થતા તાલભંગના ભય તો સમીપ જ છે.

ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિનો વિષય આપણા ઐક્ય અથવા તાલબન્ધના સંબંધમાં **प्रथम ग्रासे मक्षिका** જેવો થઈ પડે છે એમ છે. કેઇ પદ્ધતિની કવિતા શિષ્ટ ગણવી એ વિષયમાં મતભેદ તો એટલો થઈ ગયો છે કે **तत्र युद्धं कचाकचि**—એ યુદ્ધમાં પડનારા તો એક બીજાથી રીસાઈને જ બેસે છે. ધર્મવિષય, રસવિષય, સંસાર સુધારાનો વિષય, રાજકીય વિષય, ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોની ચર્ચા સાક્ષરવર્ગમાં સમુદ્રમન્થન જેવું મન્થન પામે છે અને દેવદાનવો જેવા હૃદયભેદ ઉત્પન્ન કરે છે આ છેલ્લા વિષયો એક રીતે સાહિત્યના વિષયો છે ને બીજી રીતે નથી. રાજકીય સાહિત્ય, ધર્મવિષયસાહિત્ય, ઇત્યાદિ નામો જોઈએ તે વિષયમાત્ર સાહિત્યગમ્ય છે. આવા બાહ્યવિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને બાદ કરી, તેના શીવાયના સાહિત્યને જ સાહિત્ય કહીયે તો ઉક્ત વિષયો સાહિત્ય નથી. આમને સાહિત્ય કહેવું કે ન કહેવું, એ ચર્ચામાં ન પડતાં આવા બાહ્ય વિષયોથી અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને આપણે **સાપેક્ષ** સાહિત્ય કહીશું અને તે વિનાના શુદ્ધ કેવળ સાહિત્યને **નિરપેક્ષ** સાહિત્ય કહીશું. આ સભાનાં કાર્યની યાદી જોતાં **શાસ્ત્રસાહિત્ય** અને કાવ્યાદિક **કેવળસાહિત્ય** એવા ભેદ સ્વીકારતાં ઘણી અનુકૂળતા થશે.

આટલા ચાર શબ્દોની પરિભાષા શુદ્ધ જ છે એમ હું કહેતો નથી. માત્ર મને આ પ્રસંગે તે સ્ફુરી આવે છે અને એ તમારાથી સમજાય એવા શબ્દો છે એમ ગણીને અનુકૂળતાનો વિચાર કરી એ શબ્દો હું વાપરૂં છું. આટલો મ્હારો આશય ધ્યાનમાં રાખશે તેને મ્હારી સાથે તાલભંગની વાસના નહી થાય.

સાપેક્ષ સાહિત્ય અને કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે તાલભંગનાં દૃષ્ટાંત

હવે આ સભાના યોજેલા વિષયોમાંથી સાપેક્ષ સાહિત્ય દૂર રાખેલું છે એટલે તેના અંતર્વિઘ્નનો એક પ્રદેશ દૂર રહેલો છે. પરંતુ કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે પણ આવાં વિઘ્ન-આવા તાલભંગનાં દૃષ્ટાંત હવણાં જ દર્શાવ્યાં છે. હું "હવણાં" લખું છું, કોઈ "અહુણાં" લખશે, કોઇ "હમણાં" લખશે, અને કોઈ "અધુના" લખશે. આ મહાન તાલભંગ થાય છે, અને આ એક શબ્દ લખવામાં કીયા કીયા અક્ષર ભેગા કરવા તેને માટે સાક્ષરો પુષ્કળ અક્ષર યુદ્ધ કરે છે. "મગજમારી" થાય છે, અને ક્લેશ અને કલહ પણ જાગે છે. આ સર્વ તાલભંગ વચ્ચે હું પોતે એવો તાલબન્ધ

રાખું છું કે એ સર્વ જુદી જુદી લેખનપદ્ધતિઓ સાથે સમભાવ રાખું છું. તેમના લેખકોના ઉદ્દેશોનું ગ્રહણ પ્રીતથી કરૂં છું. અને એ સર્વ પદ્ધતિઓ ઉપર દ્વેષ કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ કરવામાંથી મુક્ત રહી મને અનુકૂળ પડતી પદ્ધતિનો પક્ષપાત કરી તેને વળગી રહી છું. આવી રીતે મ્હારી લેખન-પદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓ સાથે તાલબંધ રાખતી નથી, ત્યારે મ્હારું હૃદય તે સઉની સાથે તાલબંધ રાખે છે. કેટલાક ચોપટ અને શેતરંજ રમનારાઓ રમતાં રમતાં જાતે લ્હડી પડે છે ત્યારે કેટલાક રમનારાઓ બાજીપરનાં દાંતનાં અને લાકડાનાં રમકડાંને રમાડતાં, એ રમકડાં જયપરાજયથી પોતાના હૃદયને જયપરાજયની વૃત્તિઓથી પરાભવ પમાડતા નથી. ડાહ્યા વકીલો, અસીલોને માટે યુદ્ધ કરવામાં, આગ્રહ રાખે છે, અને તે કાલે જ એક બીજાના સ્નેહભાવને હીન કરતા નથી, એક પાસથી તેઓ અસીલને માટે લ્હડે અને બીજી પાસથી તેમનાં હૃદય હસી હસી અન્યોન્યની પ્રીતિ કરે એવો એ ધંધાનો અનુભવ છે. તમે પરસ્પર સાથે પુરા આગ્રહથી ચર્ચા ચલાવો તેની સાથે જ એ ચર્ચા કરતાં કરતાં પ્રીતિ અને બન્ધુતાની ચન્દન-અર્ચાથી ચર્ચાવ, અને તમારાં હૃદય વધારે વધારે સંધાય, એ કળા તમે પામશો, તો આ સભામાં હૃદયના તાલભંગનો સ્પર્શ નહી થાય. ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં લવ અને ચન્દ્રકેતુ શસ્ત્રયુદ્ધ કરતાં કરતાં હૃદય—પ્રીતિ પામી ગયા, એ આર્યોની પદ્ધતિનું અનુકરણ આપણી સભાના સભ્યજન ધારશે તો કરી શકશે.

એવી પ્રીતિથી થોડો ભાગ-ગુજરાતી સાહિત્ય વૃક્ષના પાંચ પર્વ (પેરાઇઓ) મુકવા માંગું છું.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદય પ્હેલાં કેવું સાહિત્ય હતું?— બ્રાહ્મણ તથા જૈન વિદ્વાનોના સાહિત્ય-રાજકીય ઈતિહાસ અને અસર

ગુજરાતી સાહિત્ય, શેલડીને જેમ પેરાઈ હોય તેમ પેરાઈ નાંખીને વધેલું છે. ને નરસિંહ મ્હેતાની પેરાઈ નાંખી વધેલું છે તે મુકવા માંગું છું. ૧૮૫૦ પછી અર્વાચીન કવિઓને બાદ કરવામાં આવ્યા છે, કારણ હાલનાં વિદ્વાન્ પુરુષોને તે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષાના થડ મૂળ ક્યારે બંધાયાં, નરસિંહ મ્હેતા પ્હેલાં કેવું સાહિત્ય હતું તે બતાવવાની જરૂર છે. હાલ જ્યારે કોઈ કવિતા લખવા બેસે છે ત્યારે મનમાં કાંઈ વિચાર ઉત્પન્ન

થાય તે ઉપરથી લખે છે; પરંતુ નરસિંહ મ્હેતા અને મીરાંબાઈને તેમ થયું નહોતું. જેમ જ્વાળામાંથી કડાકા થઈ નવો અગ્નિ પ્રગટે તેમ તેમને થયું હતું. જે તેમના ઈતિહાસથી જાણીતું છે.

પર્વ ૧ મૂળ અને થડ

૧. ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય પ્હેલાં કેવું સાહિત્ય હતું, કેઈ ભાષામાં હતું? રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી? તે વિષે જાણવાની જરુર છે. તેના ગુણથી ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળથડની–જનની–ભૂમિ–ની ઓધે Heredityથી–શું ઉતર્યું? તે વિષે જાણવાની જરૂર છે.

(અ) **રજપૂત રાજાઓનો કાળ:**—ઇ. સ. ૭૪૬–૧૨૯૮. વનરાજથી કર્ણદેવ વાઘેલો. અણહિલવાડ પાટણમાં **સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ**– તે ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ યુગનો પૂર્વ જ હતો.

ઈ. સ. ૮૨૫ — યાદવોએ દ્વારકા છોડયું અને તેઓના નાયક દૃઢપ્રહાર રાજાની સાથે દક્ષિણમાં ચન્દ્રાદિત્યપુર અથવા શ્રીનગરમાં જઈ વસ્યા.

ઈ. સ. ૧૦૧૦–૪૧ — ધારાના વિદ્વાન રાજા **ભોજે** અણહિલવાડે લાટ દેશ (સુરત સુધીના) વગેરે ઉપર ચ્હડાઈ કરી. તેણે રચેલાં પુસ્તકો—સરસ્વતી કંઠાભરણ, રાજમૃગાંકકરણ વગેરે.

ઇ. સ. ૧૦૧૦ — આનંદપુર (વડનગર) ના ઉવ્વટે અવન્તિમાં વાસનેય સંહિતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું.

ઈ. સ. ૧૦૨૪ — જિનેશ્વર નામના જૈન યતિએ અણહિલવાડના રાજા દુર્લભ પાસેથી 'ખરતર' પદ મેળવ્યું; એણે ખળતર ગચ્છ સ્થાપ્યો અને અષ્ટવૃત્તિ તથા લીલાવતી લખ્યાં.

ઈ. સ. ૧૦૫૦–૫૫ — વિક્રમાંકદેવ ચરિત. (૧૦૫૦માં લખાએલું; તેમાં સોમેશ્વર ચાલુક્યે ધારાના ભોજ ઉપર મેળવેલી જીતનું વર્ણન છે.)

ઈ. સ. ૧૦૫૦ — ત્રિલોચનપાલ ચાલુક્યનું લાટ દેશપર રાજ્ય હતું, એ સંબંધી સુરતનો તામ્ર લેખ છે.

ઉપરના તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયલાં છે.

ઇ. સ. દશમા શતકથી ભાષાસાહિત્યની શરુઆત થાય છે.

ઇ. સ. ૧૦૫૧ — તામિલમાં હાલાસ્યમાહાત્મ્યનું રુપાંતર મધુપુરાણ લખાયું.

ઈ. સ. ૧૩ મું શતક–મલ્લિનાથ ટીકાકાર અને તેમના પુત્ર નરહરિ–કાવ્ય-પ્રકાશના સરસ્વતીતીર્થ નામના–ટીકાકાર થયા.

ઈ. સ. ૧૨૬૦ દેવગિરિના યાદવરાજા મહાદેવે ગુજરાત ઉપર ચ્હડાઇ કરી અને વિશળદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેનો મુખ્ય અમાત્ય હેમાદ્રિ એણે ચતુર્વર્ગ ચિન્તામણિ નામનો ગ્રન્થ તથા વાગ્ભટ્ટ પર ટીકા લખી. હેમાદ્રિનો આશ્રિત બોપદેવ હતો. તેણે હરિલીલા, શતશ્લોકી વગેરે ગ્રન્થો લખેલા છે–બધા સંસ્કૃતમાં છે.
આ વખતમાં તામિલ વ્યાકરણ લખાયું.

ઈ. સ. ૧૨૯૨ સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉપર વાર્ષિક લખનાર જિનપ્રભસૂરિ અને હેમચંદ્રની સ્યાદ્વાદ–મંજરી ઉપર ટીકા લખનાર મલ્લિષેણસૂરિ હતા.

ઈ. સ. ૧૨૯૩ કાવ્યપ્રકાશ ઉપર જયન્તી ટીકા લખનાર જયન્ત—ગુજરાતના સારંગદેવના રાજ્યમાં હતો.

ઉપસંહાર–સુરતસહિત આખા ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં રજપુત રાજાઓનો અમલ હતો અને સાહિત્ય સંસ્કૃત હતું. જૈન વિદ્વાનોમાં પણ ઘણુંખરું સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. ગુજરાત બ્હાર પણ એ જ સાહિત્ય હતું, પણ હિન્દી ભાષાનો અને તામિલ સાહિત્યનો **ઉત્તર દક્ષિણમાં** જન્મ થયો હતો. રજપુત રાજાઓ વિષયે **ભાટ**ચારણોના રાસા વગેરે–રાસમાલા–ગુજરાતી ભાષાની **બ્હેનપણી** પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા–એમાં લખાયા. કંઈક મારવાડી, કંઇક વ્રજ અને કંઇક બીજી ભાષામાંથી મિશ્રણ તે **રાજકવિઓની** ભાષા હતી. અને બ્રાહ્મણ જૈન વિદ્વાનોના સાહિત્યની ભાષા **સંસ્કૃત** હતી. **જન્મ પામતી ગુજરાતી એ સર્વના મિશ્રણરુપે બોલાતી હોવી જોઈએ.** સાંપ્રત કચ્છી ભાષા જેવી કદાચ તે વખતની ગુજરાતી ભાષા હશે. કચ્છી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા થોડા ફેરફાર સાથે બોલાય છે (જેમકે, **દૌહિત્ર**ને સ્થાને દોત્રો, પૌત્રને સ્થાને પોત્રો વગેરે), પણ તેમાં સાહિત્ય નથી.

મુસલમાન યુગમાં ગુર્જર સાહિત્ય

(અ). ૧૨૯૮–૧૪૨૦

(અણહિલવાડ પાટણ અલાઉદ્દીન તરફથી સર થયા પછી મુસલમાન સુબાઓ વગેરેની હાડમારીમાં પડયું ત્યાંથી તે ૧૪૧૭ માં અમદાવાદ બંધાતા સુધી)

રાજકીય ઇતિહાસ.

ઇ. સ. ૧૨૯૮. સોમનાથ અણહીલવાડ અને ખંભાત અલાઉદ્દીનનો મોગલ સુબાઓએ સર કર્યાં.

૧૩૦૮. અલાઉદ્દીને ઝાલાવાડ જીત્યું

૧૩૧૫. ગુજરાતમાં બંડ.

૧૩૨૦. **કાઠીયાવાડ**માં લાખાફુલાણીનો વિજય

૧૩૩૯. મહમદ તઘલખ દીલ્હીને સટે દૌલતાબાદને (દેવગિરિને) રાજનગર કરે છે.

૧૩૪૫. ગુજરાતમાં બંડ.

૧૩૪૬. ,,

૧૩૪૭. ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણીશાહીનો આરંભ.

૧૩૪૯. મહમદ તઘલખે **જુનાગઢ** લીધું.

૧૩૫૦. મહમદ તઘલખ **ગોંડળ**માં (પછી ગુજરાતમાં સુબાઓનો કાળ)

૧૩૭૬. ગુજરાતના સુબાનું **બંડ**

૧૩૯૧. ગુજરાતમાં બંડ.

૧૩૯૪. સુબો જાફરખાન **ઈડર** જીતે છે.

૧૩૯૬. એ જ સુબો **સોમનાથ** દેવાલયનો નાશ કરે છે અને પોતે **સ્વતંત્ર** થાય છે.

૧૩૯૯. તૈમુર.

૧૪૦૫. તૈમુરના મરણના સમાચાર ગુજરાતમાં આવે છે.

૧૪૦૭. ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે વિગ્રહ (મુસલ્માનો બે પાસ.)

૧૪૧૩. ,, ,,

૧૪૧૭. પ્હેલા અહમદશાહે ૧૪૦૦ માં બંધાવવા માંડેલું અમદાવાદનું કીલ્લા કામ સંપૂર્ણ થયું.

૧૪૨૦. અહમદશાહે ગુજરાતમાં **શાંતિ** પ્રવર્ત્તાવી.

ધાર્મિક સાહિત્ય.

૧૩૦૦. મેરુતુંગ (જૈન).

૧૩૨૨. સાતમા મધ્વગુરુ વિદ્યાતીર્થનું મૃત્યુ.

૧૩૩૪. હરિભદ્ર સૂરિની જમ્બુદ્વીપ સંગ્રહિણી ઉપર પ્રભાનન્દ સૂરીની ક્ષેત્ર સંગ્રહિણી વૃત્તિ.

૧૩૩૯. આઠમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ.

૧૩૪૩. નવમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ.

૧૩૪૮. જૈન કર્તા મેરુતુંગ. (૧૩૦૦ ના મેરુતુંગથી ભિન્ન)

૧૩૫૦. તપાગચ્છના કુલમંડલનો જન્મ.

૧૩૬૮. સોમતિલકસૂરિ (શીલત રંગિણીના કર્તા) નું મૃત્યુ.

૧૩૭૩. વિમલચન્દ્રસૂરિની પ્રશ્નોત્તરમાલા ઉપર દેવેન્દ્ર ટીકા.

૧૩૭૬.
૧૩૮૪. } દશમા ને અગીયારમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ,

૧૩૯૬. અભયદેવસૂરિનું "તિજયપહુત્ત" સ્તોત્ર.

અન્ય સાહિત્ય.

૧૩૦૦. કય્યટઃ પતંજલિના મહાભાષ્ય ઉપર ભાષ્યપ્રદીપનોકર્તા

૧૩૧૦. ગુજરાતના રાજા સારંગદેવ (કર્ણઘેલાનો બાપ) ના મન્ત્રી વિક્રમનો પુત્ર તેજસિંહ તે દૈવજ્ઞાલંકૃતિનો કર્તા.

૧૩૧૦. અલંકારનો ગ્રંથ-પ્રતાપરુદ્રીય-તેનો કર્તા વિદ્યાનાથ ઓરંગમાં થયો.

૧૩૩૬. **જયવલ્લભ કૃત પ્રાકૃત** વજ્જાલય નામનો ગ્રંથ ઉપર છાયાકાર રત્નદેવ.

૧૩૪૩. રુદ્રપાલીયગચ્છના જિનપ્રભની ષડ્દર્શની.

૧૩૪૯. રાજશેખરસૂરિએ (**દીલ્હી**માં "પ્રબંધકોશ" કર્યો અને અન્યત્ર શ્રીધરની ન્યાય કંન્દલી ઉપર "પંજિકા" રચ્યાં

૧૩૫૦ સાયણાચાર્ય માધવાચાર્ય (વિજયનગરના મંત્રીઓ).

૧૩૬૬. સંઘતિલકાચાર્યનું કુમારપાલ ચરિત્ર.

૧૭૭૨. રત્નશેખરસૂરિનું શ્રીપાલચરિત્ર

ઉપસંહાર—અણહિલવાડ પાટણ પડયા પછી સવાસો વર્ષ વીત્યા બાદ ગુજરાતના સાહિત્યનાં મૂળ નરસિંહ મ્હેતા વગેરેએ રોપવા માંડયાં તે પ્હેલાંના આ સવાસો વર્ષનો **મુસલમાન યુગ**—તેમાં.

(ક) ગુજરાતની **બ્હાર** કય્યટનું ભાષ્યપ્રદીપ (૧૩૦૦) વિદ્યાનાથનું પ્રતાપરુદ્રીય (૧૩૧૦) અને સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય (૧૩૫૦)ના સંસ્કૃત સમર્થ ગ્રન્થો રચાયા છે ત્યારે તેજસિંહના એક ગ્રન્થ (૧૩૧૦) વિનાના સર્વ ગ્રન્થો **ગુજરાતમાં** માત્ર **જૈનસાધુઓ**ના રચેલા છે. એ ગ્રન્થો પણ મ્હોટા ભાગે સાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાથે **પ્રાકૃત**માં પણ છે. એ સાધુઓએ તેમના "ગચ્છો" નો આશ્રય પામી આટલો સાહિત્યવૃક્ષ ઉગવા દીધો છે, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિક અન્યવર્ગનું સાહિત્ય જે રજપુત રાજાઓના કાળમાંજ સ્ફુરતું હતું તે કેવળ અસ્ત થયું, અને એ સાહિત્ય કેવળ અસ્ત થયા પછીના કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું.

(ખ) દીલ્હીના બાદશાહો, ગુજરાતના સુબાઓ, અને અન્ય ન્હાના મ્હોટા સરદારોના વિગ્રહ આ યુગના આરંભથી તે ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યા, અને તેનો ક્ષોભ ઝાલાવાડ, જુનાગઢ, ગોંડળ વગેરે કાઠીયાવાડના ભાગોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં જૈનગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત સાહિત્યના એકલા આધારરૂપ હતા. તે પછીનાં પચીશેક વર્ષમાં એટલે ૧૩૭૬ સુધીમાં રાજકીય શાંતિ જેવું પ્રમાણમાં હતું તેમાં પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ જ એવા આધારભૂત હતા. અને તે પછી

લગભગ પચાસ વર્ષ સુધીમાં તો જૈનસાહિત્ય પણ લગભગ શાંત થઈ રહ્યું. અનેક બંડો, ઇડર અને સોમનાથ ઉપર મુસલ્માન સરદારોની ચ્હડાઈઓ, તૈમુરલેને આખા હીંદુસ્થાનમાં વર્ત્તાવેલો ભય–કમ્પ, અને અંતે ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો વચ્ચેના વિગ્રહ—એ બનાવો ગુજરાતમાં પચાશ વર્ષોમાં ક્ષોભના વમળ વિસ્તારે છે અને સાહિત્યને કેવળ અસ્ત કરી દે છે.

ભ્રમણયુગમાં સાહિત્ય

(ગ) પણ પ્રશ્ન એવો ઉઠે છે કે જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધાર ટકાવી શક્યા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો ? તેઓ ક્યાં ભરાઈ પેઠા હતા ? આના ઉત્તરમાં દન્તકથામાંથી એવો ઉત્તર નિકળે છે કે તેઓ ઘરબાર છોડી અન્ય ઘરબાર શોધવાના વમળમાં પડ્યા હતા. વાણીયા બ્રાહ્મણોના ઉદ્યોગ અણુહીલવાડ પાટણમાં અશક્ય થતાં તેઓ પોતાનાં સર્વસ્વ લેઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા. આજના કાળમાં ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણીયા બ્રાહ્મણની અનેક જાતિઓ જોવામાં આવે છે તેમાંની કેટલીક અણુહીલવાડ પાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવી છે. કોટીશ્વર અથવા **કોટચક્ર**ને ઇષ્ટદેવ ગણનારા ખડાયતા બ્રાહ્મણવાણીયાનું મૂળ સ્થાન ખડાલ કે ખડાત જે હોય તે; **હાટકેશ્વર**ને ઇષ્ટદેવ ગણનાર નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગરવાણીયાનું મૂળ સ્થાન વડનગર અને વીસનગર; ઝારોળા વાણીયાઓનાં ઝારોલ ગામ અને **હીમજામાતા**; દેશાવળ વાણીયાનાં દીસા અને **સિદ્ધેશ્વરી**; શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ વાણીયાઓનાં સ્થાન શ્રીમાળ અને ભિન્નમાળ અને ઇષ્ટદેવી **મહાલક્ષ્મી**, અને મોઢ બ્રાહ્મણવાણીયાનું મોઢેરા, આ સર્વ જ્ઞાતિઓનાં મૂળ સ્થાનો અને ઇષ્ટદેવોનાં દેવાલયો અણુહિલવાડ પાટણની આસપાસના પ્રદેશમાં આવેલાં છે, અને રજપુત રાજાઓને આશ્રયે ઉદય પામેલાં ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમાં વળગેલી આ જ્ઞાતિઓ આશ્રયભંગ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અહમદાબાદ એ શતકમાં બંધાયું ન હતું. ચાંપાનેર, સુરત, મથુરાં, કાશી, વગેરે સ્થાનો સુધી આ ન્હાસતી ભાગતી જ્ઞાતિઓમાં પ્રસરી ગઈ, પણ ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં આખરે ઠરેલી જણાય છે. આ યુગ એમને માટે **ભ્રમણયુગ** હતો અને એવા યુગમાં ગચ્છોના આશ્રયમાં રહેલા જૈન સાધુઓ જેટલું સાહિત્ય ટકાવી શક્યા તેનો અંશ પણ આ સંસારીઓ કેમ ન જાળવી શક્યા એ એમના આગલા ઈતિહાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ગ્રંથકારોની

ભાષા તેમના અસંગ જીવનને બળે શુદ્ધ અને સરલ રૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન ભીલ આદિ અનાર્ય જાતિઓ અને રાજ્યકર્તા મુસલ્મીન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ વાણીયાઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણ ધાવી બંધાઈ, તે પણ તેમના આ ભ્રમણના ઇતિહાસથીજ સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી તેની સાથે ઉક્ત યુગને અંતે ઉક્ત કારણોથી સંસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય લોપ પામી ગયાં, અને જો કોઈ નવું સાહિત્ય ઉગવા સરજેલું હોય તો તેની ભાષા, લોકની આ નવી ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આટલા ઈતિહાસમાંથી ફલિત થાય છે. ઇ. સ. ના દશમા શતકમાં હિંદી ભાષા ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં જન્મી તે કાળે ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા પામેલી ગુજરાતી ભાષાના અસ્થિપન્જરમાં ચારસો પાંચસો વર્ષોની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાક દશા આણી, સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોપ થતાં ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું હોય એમ સમજાય છે, કારણ આપણા આદિકવિઓની ભાષા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે.

સાહિત્ય વૃક્ષનો ઋતુ

(ઘ) આજ યુગમાં ગુજરાત બ્હાર અને શંકરાચાર્યના દેશમાં જ તેમના અદ્વૈતમાર્ગના વિજયઅંશોને પાછા હઠાવે એવો મધ્વમાર્ગ પ્રવર્તે છે અને દશ મધ્વગુરુઓ એક પછી એક આ પ્રવર્તનના આધાર બને છે. મધ્વાચાર્ય અને રામાનુજ ઉભય ધર્મગુરુઓ દક્ષિણમાં બારમા શતકમાં ઉદય પામ્યા હતા, પણ તેમના પંથ ગુજરાત સુધી હજી સુધી આવ્યા ન હતા. એમના પૂર્ણોદયનો કાળ કાંઇક આ યુગમાં જ હતો અને તેમના સાધુઓ ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હીંદુસ્તાનમાં કંઇક આ યુગને અંતે આવવા લાગ્યા હશે એમ હવેના યુગના ઇતિહાસથી સમજાય છે. ગુજરાતની ઉક્ત પ્રકારની ભૂમિમાં અને ઉક્ત પ્રકારના ઋતુમાં ભારથી ઉક્ત પ્રકારનો પવન વાવા લાગ્યો તેવામાં આપણા આદિકાળના કવિઓની શક્તિથી આપણા સાહિત્યવૃક્ષનાં બીજો રોપાયાં.

(૨) આદિ ગૂર્જર સાહિત્ય. ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુમારે

આ બીજ આખા ગુજરાતમાં રોપાયાં નહીં, પણ જુનાગઢ દ્વારકા, પાટણ, અને સિદ્ધપુરમાં પ્રથમ પ્રકટ થયાં. આ **બીજયુગ** લગભગ પંદરમા શતકના અંત સુધીનો છે.

આ યુગમાં રાજકીય ઇતિહાસ અને આર્યાવર્તમાં સાહિત્ય અને ધર્મ

(અ) અમદાવાદના સુલતાનોની ચ્હડાઇઓ—માળવા ઉજ્જણ વગેરે ઉપર (૧૪૨૨), ઇડરના રાજા પુંજાનું યુદ્ધમાં મરણ (૧૪૨૮), ઝાલાર વાડના રાજાની હાર (૧૪૩૦) સુરત પાસેનું બગલાન (૧૪૩૨), ચાંપાનેર ઉપર ચ્હડાઇ (૧૪૪૯), માળવાવાળા મહમદની કપડવણ્-જ આગળ હાર (૧૪૫૧).

(આ) અમદાવાદ જુમા મસ્જીદ બંધાઇ રહી (૧૪૨૯), હાત-મતી ઉપર અહમદનગરનો પાયો (૧૪૨૭), અહમદશાહનું મરણ (૧૪૪૨) અને મહમદ કરીમશાહને ગાદી.

(ઇ) માળવા અને ગુજરાતની સંયુક્ત સેનાઓ ઉપર મેવાડના રાણા કુમ્ભાનો વિજય (૧૪૪૩), કુંભાની ગુજરાત ઉપર ચ્હડાઈ (૧૪૫૮), મહમદ બેગડો-ચાંપાનેર ઉપર (૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫), શીરોહી રાજા ગુજરાત ઉપર (૧૪૮૭), કુંભાનો પુત્ર ગાદી ઉપર (૧૪૮૯), ઇડર ઉપર બેગડો (૧૪૯૬).

(ઉ) ગિરનાર ઉપર પાંચમા રા મંડલિકનો લેખ (૧૪૫૯). રા મંડલિક હાર્યો ને વટલાયો (૧૪૭૧).

(એ) લાહોરમાં શીખ ગુરુ નાનકનો જન્મ (૧૪૬૯), અને મરણ (૧૫૩૮), વલ્લભાચાર્યનો જન્મ (૧૪૭૯). બંગાળાના નદીયામાં વૈષ્ણવ ગુરુ ચૈતન્યનો જન્મ (૧૪૮૫), કબીરજીનો ઉદય (૧૪૯૦).

(ઐ) ગીતગોવિન્દના કર્તા **જયદેવ** (૧૨ મું શતક) બંગાળામાં; રામાનંદ આગ્રામાં; કબીર બનારસમાં; વિદ્યાપતિ બીહારમાં તેણે રાધાકૃષ્ણનું રુપક લખ્યું (મોગલના સમયમાં); મીરાંબાઈની ગીતગોવિંદ ઉપરની ટીકા; વલ્લભાચાર્ય બનારસમાં; આગ્રામાં સુરદાસ, અને તુલસીદાસ અકબરના રાજ્યમાં, તેઓએ આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિષે લખ્યું, તેમાં તુલસીદાસે રામસીતા વિષે (રામાયણ) લખ્યું, અને સુરદાસે રાધાકૃષ્ણ સંબંધે લખ્યું. તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં રામની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, તેવો ઉપદેશ અમદાવાદમાં દાદુએ કર્યો અને દાદુના શિષ્યોએ રજપુતાનામાં કર્યો. બંને જહાંગીરના વખતમાં થયા.

(ઓ) નરસિંહ મ્હેતો (૧૪૧૫-૮૧), મીરાં (૧૪૦૩-૧૪૭૦), પાટણનો ભાલણ (૧૪૩૯-૧૫૩૯); સિદ્ધપુરનો મોઢબ્રાહ્મણ ભીમ હયાત હતો (૧૪૮૪); એ જાતે ઉદીચ્ય હતો.

બીજરૂપ કવિઓ-નરસિંહ વગેરે

આ શતકના પૂર્વાર્ધમાં નરસિંહ અને મીરાં અને ઉત્તરાર્ધમાં ભાલણ અને ભીમ થઈ ગયાં.

પૂર્વાર્ધ:—અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નંખાયો અને **આખા ગુજરાતનાં** તેમના તરફનો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો તે વખતે માત્ર બે સ્થાને, નરસિંહના જુનાગઢમાં અને મીરાંબાઈના દ્વારકામાં, જેની ઉજ્જડ સ્થિતિએ કોઈ રાજાને કે સુલતાનને આઠમા શતક પછી આકર્ષ્યાં નથી ત્યાંજ શાંતિ અને ઉદય હતાં. કુમ્ભો ગુજરાત ઉપર ચ્હડાઇઓ કરતો હતો પરંતુ તેના બીજા ખુણામાં પડેલી દ્વારાવતીમાં જઈ શકે એમ ન હતું. તે દ્વારાવતીએ મીરાંને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહકુટુંબ અને જ્ઞાતિ સાથે ઉભય ભક્તોએ સંબંધ છોડયો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ઉભયની કવિતામાં અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદયપ્રસાદ છે. કેઈ શક્તિએ દીવાશળી બનીને એમનાં હૃદયમાં નવી જ્વાલાઓને પ્રકટી અને કીયા તેલથી એ જ્વાલાઓ તેમનાં મરણ સુધી હોલાઈ નહી, અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને દાયાદ કરતી ગઈ, એટલા પ્રકરણના શોધમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જ્વાલાઓ ગુજરાત બ્હારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી; કારણ તે સર્વ આ કલિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા, અથવા ઉદય પામ્યા છે. (જુવો ઉપર 'એ') તેમજ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં બીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમાં છે, અને આ બેની કીર્ત્તિ ગુજરાત બ્હાર કાશ્મીર અને સમુદ્રસુધી પ્રસરી હતી. એ બે વાત ધ્યાનમાં લેઇએ છીએ ત્યારે ગુજરાતનાં આ બે રત્નની અમરપ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશબીજ મળ્યાં છે એવું ભાન થવાને પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ બેઠો હોય તેમ આખા હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગમાં આ પ્રવર્તકો નવા દીવા પેઠે પ્રકટચા હતા અને (જયદેવ અને મીરાં શીવાયના સર્વ) તે દીવાઓના મૂળ દીવા નરસિંહ અને મીરાં ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટચા હતા.

આ મૂળ દીવાઓમાં કોઈ પણ અન્ય જ્યોતિના પ્રભાવથી જ્વાલાઓ પ્રકટી હોવી જોઈએ. તે વિષયે તેમની દન્તકથાઓ ઉપરાંત કાંઈ પુરાવો શોધીએ તો તેમાંથી પણ ફલ જડે એમ છે.

(૧) **મીરાંબાઈ**:—(જુઓ " ઐ ").

(૨)શ્રીમદ્ભાગવતની અસર–આ શતકના ઉત્તરાર્ધના ભીમ ઉપર થઈ;-બૃ. કા. ભા. ૪. પૃ. ૪૭; ભાગવત માહાત્મ્ય. પૃ. ૪૯–૫૧: ભાગવતના અધ્યાયોનો સાર, અને પૃ. ૧૫૨ માં ફલશ્રુતિનો શ્લોક—

" પંડિત **બોપદેવ** દ્વિજ એક, કીધો હરિલીલા વિવેક,
તેને આધારે કહીએ કથા, સરોવર જમલો કુવો યથા "

શ્રીમદ્ભાગવત બોપદેવનું કરેલું છે એમ આજ કેટલાક માને છે અને કેટલાક નથી માનતા; પરંતુ બોપદેવે વર્તમાન ભાગવતરૂપે અથવા અન્યા ભાગવતરુપે કંઇ પણ ગ્રન્થ તો કરેલો જ હતો. અને તે ગ્રન્થનો આત્મા આ કાળે ગુજરાતમાં સ્ફુરતો હતો. એટલું આથી સિદ્ધ થાય છે. બોપદેવના દેશના રાજાએ ગુજરાત ઉપર સવિજય પ્રયાણ ઈ. સ. ૧૨૬૦ માં કર્યું હતું એ આપણે જોયું છે, અને તેણે રચેલી **હરિલીલા**ને આધારે આપણા ભીમ કવિએ પણ ઉક્ત પ્રકારે હરિલીલા રચી છે ને તેમાં ભાગવતના અંશ આવે છે. એ રાજાના કાળથી તે ભીમના કાળ સુધી જે બોપદેવની ભાગવતકથા ગુજરાતમાં કીર્તિમતી હતી તે જુનાગઢના રજપુત રાજ્યમાં અપ્રસિદ્ધ નહી હોય અને એ કથાનાં બીજ અને રહસ્ય આપણા નરસિંહ મ્હેતાના હૃદયની જ્વાલારૂપ થયાં હતાં એમ એવા ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ સ્ફુરે છે.

મીરાંને ગમેલું ગીતગોવિંદ અને નરસિંહને ગમેલી રાસલીલાવાળું ભાગવત* એ ઉભય ગ્રન્થોનું પૃથક્કરણ કરીયે તો દેવકથા અને દેવરહસ્ય

* રા. આનંદશંકર ગયા શ્રાવણના "વસંત" માં, (૧) મુંબઈ સમાચારના એક લેખકે આપેલી મીરાંબાઈની જન્મમરણ તિથિઓ ઉપરથી અને (૨) ચૈતન્યાનુયાયી જીવા ગોસાંઈના પ્રસંગથી એવું અનુમાન કરે છે કે મીરાં સોળમા શતકના મધ્યમાં (૧૫૪૦ માં) વિદ્યમાન હતાં, અને એમના હૃદયની જ્વાલા ચૈતન્ય સંપ્રદાયથી પ્રકટી હતી. જે ગોસાંઇના પ્રસંગની કથા મીરાંએ ગાઈ છે તે જીવા ગોસાંઇની જ હતી એમ માનવાનું કારણ મીરાંના કે કોઇ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી. તેમાં ઉકત જીવનમરણ તિથિઓને માટે કાંઈ આધાર નથી, અને હોય તો તે બીજી કોઈ મીરાં સંબંધે હોવો જોઈએ. કારણ કર્નલ ટોડ આપણા મીરાંબાઇને મેવાડના કુમ્ભા રાણાની રાણી ગણે છે. અને તેની તારીખો મ્હારા ભાષણ પ્રમાણે છે. આબુ પર્વત

એવા અંશ એમાંથી નીકળે છે અને તે ઉપરાંત ભાગવતમાંથી અધ્યાત્મ-જ્ઞાન, યોગ વગેરે પણ નીકળે છે, અને એ સર્વ અંશોનું શિખરસ્થાન પરાભક્તિમાં આવે છે.

આ યુગનાં ચારે કવિજન સંસ્કૃતનાં સંસર્ગી હતાં. તીર્થસ્થાન સિદ્ધ-પુરમાં આ શતકના પાછલા ભાગમાં રાજકીય શાંતિ રહેલી જણાય છે, અને અણહિલવાડ પાટણમાંથી ઉગેલા અંકુર જેવા પાટણ નગરમાં જૈન સાધુઓ પ્રથમની પેઠે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યને રચવામાં લાગ્યા હતા અને રાજકીય સ્થાન મટી એ પણ તે કાળે તીર્થ નહી તો તીર્થ જેવું જ આ સાધુઓએ કરેલું જણાય છે. અન્ય વર્ણોનો ભ્રમણયુગ સમાપ્ત થતાં ભીમ અને ભાલ-ણને આ સ્થાનમાં સંસ્કૃત અભ્યાસનો યોગ થયો છે અને ઘણા કાળથી મુકી દેવાયલા સંસ્કૃત સાહિત્યને સ્થાને ગુજરાતી સાહિત્ય રચવા લાગ્યા. એ સાહિત્યમાં દેવકથાથી ઉપક્રમ થયો અને ભાલણે કાદમ્બરી જેવી માનુષી કથાનું સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કર્યું. પણ તેમણે તો જ્યારે ભીમની ભાષા બોલીને કહીયે તો સરોવર કાંઠેના કુવાનું પાણી પાયું છે. ત્યારે નરસિંહે અને મીરાંએ પોતાના હૃદય–પાતાલના ઝરાઓ-માંનું પાણી પાયું છે. દેવકથા ઉપરાંત દેવ–રહસ્યના ચમકારા ઉભય હૃદયમાં થઈ રહ્યા છે. મીરાંબાઈ એમ જાણતાં હતાં કે વ્રજમાં તો એક જ પુરૂષ છે અને સ્થૂલ શરીરના સર્વ પુરૂષો તો ભક્તદૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે, આવું જ દેવરહસ્યજ્ઞાન અને તે ઉપરાંત અધ્યાત્મજ્ઞાન એ ઉભયના સંયોગ–વિયોગ, નરસિંહની કવિતામાં સ્ફુરે છે. આથી તેનાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદ સમજી તેમાંથી મળેલા પ્રકાશની ભાવનાથી તેની દેવકથા વાંચનારને જ એ કવિની અન્ય કવિતાઓનું મહાત્મ્ય સમજાશે.

વગેરેના લેખોમાં પણ એ જ તારીખો છે અને બાબર બાદશાહે હરાવેલા રાણા સંગ (સંગ્રામસિંહ) નો કુંભો પિતામહ હતો: માબેલડફકૃત ક્રોનોલોજી આફ ઇંડિયા, પૃષ્ઠ ૨૮૭. આ છેલ્લા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮૪ ઉપરથી મહમદ બેગડાએ કરેલા પાંચમા રા. મંડલિકનો પરાજય પણ ઇ. સ. ૧૪૭૧ માં છે, અને પૃષ્ઠ ૨૬૫ પ્રમાણે કબીરની તારીખ ઇ. સ. ૧૪૯૦ છે. કબીર અને નરસિંહની હૃદય જ્વાલાઓના અમુક લેખની સમાનતા સ્વીકારતાં બાધ નથી, પણ કાલક્રમ ઉપરથી જ અનુમાન કરીએ તો કબી-રની હૃદયજ્વાલાનું બીજ નરસિંહમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું એમ કહેવું ઉચિત છે. નર-સિંહમાં ભાગવતનો કે જયદેવનો અંશ વિશેષ હતો, એ ચર્ચામાં આ પ્રસંગે ઉદાસીનતા છે. ગો. મા. ત્રિ.

રાસલીલા-નરસિંહનાં અધ્યાત્મ પદ

રાસલીલાને અન્તે ભાગવતકાર પૂર્વપક્ષ કરી પૂછે છે કે "ગોપીઓ કૃષ્ણ સાથે રાસ રમવા આખી રાત ગઈ હતી તેમના સ્વામીઓએ તેમની અસૂયા કેમ ન કરી?" તેના ઉત્તરમાં તે સમાધાન કરે છે કે "એ સ્વામી--ઓએ તો પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે જ દીઠી છે, એટલે ગઈ દીઠી નથી તો અસૂયા શાની થાય?" અર્થાત્ ગોપીઓનાં સ્થુલ **શરીર** તેમનાં સ્વામીઓ પાસે જ રહેલાં હતાં અને તેમને વ્યભિચાર-દોષ થયો ન હતો; માત્ર તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસલીલા રમવા ગયાં હતાં, અને એ કૃષ્ણ તો ગોપીઓનાં તેમ તેમના સ્વામીઓનાં સર્વનાં હૃદયમાં અધ્યક્ષ હતા, અને તેમની સાથે સમાગમ પામેલાં ગોપીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરને એ રાસલીલાનો સમય તે "બ્રહ્મરાત્રિ" નો સમય હતો. અન્ય ભૂતોની નિશાને કાળે આ ગોપીઓનો આ જાગર-કાળ તે તેમની બ્રહ્મરાત્રિ. વલ્લભપન્થમાં પુરુષો પ્રતિજ્ઞા લે છે કે "હું વ્રજની ગોપી છું" તે આવી રીતની બ્રહ્મરાત્રિના આવા ભક્તિરસના રાસને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે, અને નરસિંહનો "સુરતસંગ્રામ" પણ એ જ **બ્રહ્મરાત્રિની** સૂક્ષ્મ શરીર ભાવનાઓને ઉદ્દેશે છે.

નરસિંહના અધ્યાત્મપદની સંગતિ કરીયે છીયે ત્યારે તેના આવા આશય સ્પષ્ટ થાય છે "નિર્ગુણ નાથને નીરખી નવ શકો, સગુણ સુરતી ત્હારે કેમ જાણે?" એ પંક્તિમાં કવિ સ્પષ્ટ કહે છે કે નિર્ગુણનાથના અધ્યાત્મ જ્ઞાન થયા પછી તેના સ્વરુપ-પ્રત્યયના દૃઢીકરણ માટે "સગુણની સુરતી" અર્થાત્ ભક્તિયોગ છે, અને એ નિર્ગુણની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સગુણને સાધનાર તો, કવિના મત પ્રમાણે "ચૈતન્ય નિન્દા કરે, જડનું વન્દન કરે, અચેત ભુલ્યો તે ભિન્ન ભાવ આણે." એ નાથ ક્યાં છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરનાં કવિ કહે છે કે "નેત્રમાં નાથ છે" અને તે ઉત્તરમાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ના "**एष तेऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते**" એ વાક્યનો આશય છે. એ દર્શનથી એક "અદ્ધર અનુપમ મૂર્તિ" ભાસશે. વિશ્વ તે રાસના સંગીતથી ઉભરાયલું ભાસશે, અને "ભાસશે બ્રહ્મ વ્રજવનવેલી"-બ્રહ્મરૂપ વ્રજવનની વેલી આ રાસમાં પ્રત્યક્ષ થશે. વળી યોગદૃષ્ટિ પામી કવિ કહે છે કે 'નીરખ ને ગગનમાં કોણ ઘુમી રહ્યો, તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે" ત્યારે "તે જ હું" ના સંસ્કૃત અક્ષર "**सोऽहम्**" સંભારી એક બીજા કવિનું વાક્ય સ્મરણમાં આવે છે કે "સોહં જાપ જપંતાં પામે બ્રહ્મને પળમાં યોગી" એ બ્રહ્મ-એ હરિ-પાસે છે-પોતા-

નામાં છે, પણ તેની અને મનુષ્યની સ્થુલ દૃષ્ટિની વચ્ચે "ૐકાર": આડો પડેલો છે" એવું કવિ ગણે છે. આ "ૐકાર" કીયો ? માણ્ડૂક્યોપનિષદ્‌માં વર્ણવેલા ચતુષ્પાદ બ્રહ્મના ત્રણ પાદ-જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ-રૂપ ૐકારના ત્રણ પાદ દૂર કરો, તો ચતુર્થ પાદમાં નિર્ગુણ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ માત્રારહિત ચતુર્થ બ્રહ્મપાદ આ માત્રાવાળા ત્રિપાદ ૐકારમાં વર્તે છે. તે ૐકારને ભેદી ચતુર્થ પાદ જોવો, જાગરિત સ્વપ્ન-સુષુપ્તિરૂપ ૐકારપાદ આડા પડેલા છે તે દૂર કરી, તેમાં રહેલું નિર્ગુણ આત્મતત્વ અનુભવવું, એ જ અભિપ્રાયવાળી ગોપી પાસે નરસિંહ કહેવડાવે છે કે: –

'પ્રભુજી છે પાસે રે, હરિ નથી વેગળા રે, આડડોને પડ્યો છે ૐકાર,
"દિનકર રૂંધ્યો રે જેમ કોઈ વાદળે રે, થયું અજવાળું મટયો અંધકાર,
"વાદળું ને મટયું રે, લાગ્યું જેમ દીસવા રે, ભાનુ કાંઈ દેખાયો ને તે વાર,
"લોકડીયાની લાજ રે, બાઈ મ્હેં તો નાણીયો રે, મેલી કુળતણી કંઈ લાજ,
"જાદવાને માથે રે છેડો લેઈ નાંખીયો રે, ત્યારે પ્રભુ-વર પામી છું આજ."

મીરાંબાઈએ વ્રજમાં જે એક જ પુરુષ સર્વના પતિરૂપ દીઠેલો તે જ આ ગોપી જુવે છે; એ પતિની અને ગોપીની દૃષ્ટિ વચ્ચે પ્રથમ માયાનો ૐકાર વાદળા પેઠે વચ્ચે પડયો હતો, તે દૂર થતાં ભાનુ પ્રકાશે છે અને ગોપી પ્રભુ-વરને પામે છે. નિર્ગુણ અમાત્ર આત્મતત્વ વિના ગોપીનો આ બીજો વર નથી. ભક્તમાત્ર એ તત્વની ઉપાસક ગોપી છે. એ ઉપાસક ગોપીરૂપ બુદ્ધિઓ અનેક છે, પણ તે સર્વમાં અનેક પ્રતિબિમ્બોરૂપે વસેલું આત્મતત્વનું વસ્તુરૂપ બિમ્બ તે સર્વ બુદ્ધિઓમાં વિલસે છે ત્યારે ભક્તિરસના રાસ મચે છે. કવિ તેને "અનંત ઓચ્છવ"નું નામ આપી તેનું ફળ ઉપાસકને પ્રત્યક્ષ થતું વર્ણવતાં કવિ કવે છે કે,

"જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કોટમાં હેમનો કોર જ્યાં નીસરે તોલે,
"સચ્ચિદાનંદ આનંદક્રીડા કરે સોનાનાં પારણામાંહી ઝુલે."

જ્યાં આ સોનાના પારણામાં ઝુલતા સચ્ચિદાનંદને કવિ કથે છે ત્યાં ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ સોનાના પાત્રમાં સત્યને ગુપ્ત રહેલું ગણી કથે છે કે,

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य पिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्मस्य दृष्टये ॥

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ સોનાના પાત્રમાં સચ્ચિદાનંદને જુવે છે તો ભક્તકવિ તેને સોનાના પારણામાં જુવે છે ને ઝુલાવે છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યવૃક્ષનાં થડ અને મૂળ પંદરમા શતકમાં આ પ્રમાણે બંધાયાં, અને રજપુત રાજાઓના કાળમાં સંસ્કૃત સાહિત્યભૂમિ ગુજરાતમાં ખેડાતી હતી તેમાં ઉગેલા વનસ્પતિઓના અંશમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રથમ મૂળમાં સત્વ પ્રકટયું. ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય પંદરમા શતકમાં નથી. બાકી ભીમભાલણમાં દેવકથા અને માનુષીકથાનાં સાહિત્યમૂળ પ્રકટ થયાં, પણ દેવરહસ્યને પ્રકટ કરનારી જ્વાલાઓ તો મીરાંમાં અને નરસિંહમાં પ્રકાશી. તેમાં પણ દેવકથા, દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષય એ ત્રણની રમણીય ફુલગુંથણી નરસિંહમાં જેવી પ્રકટ થઈ છે તેવી પાછળના કવિઓમાં પણ નથી થઈ. હીન્દી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તામિલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ગુજરાતી પ્હેલાં થઈ, પણ તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય જાણ્યા પ્રમાણે નરસિંહ જેવું હજી નથી અને હીન્દી કવિઓ તો નરસિંહના અનુયાયી જેવા કાળક્રમમાં છે.

પર્વ ૨. સોળમું ઇસવી શતક-કવિઓ

માત્ર ત્રણ કવિઓ (૧) વસ્તો, (૨) વછરાજ, (૩) તુળસી.

'તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ પાનું ૨૩

વછરાજ—જંબુસર—કબીરપંથ-

રસમંજરી }
સ્ત્રીચરિત } માનુષી કથા—સામળની પદ્ધતિનું મૂળ.

વસ્તો: બોરસદ }
તુળસી: જુનાગઢ, કુત્યાણા } દેવકથા-પ્રેમાનંદની પદ્ધતિનું મૂળ.

વસ્તાનું ને તુળસીનું મૂળ નરસિંહ, અને વાર્તાવિસ્તાર તેમનો પોતાનો. કબીરપંથી વછરાજે દેવકથા મુકી દીધી ને વાર્તાવિસ્તાર રાખ્યો.

પર્વ ૩. સત્તરમું શતક—કવિઓ

અખો, અમદાવાદ. **પ્રેમાનંદ**, વડોદરા. **સામળ**, સીંહજ.

ગોપાળદાસ, રત્નેશ્વર, શિવદાસ, દ્વારકાદાસ, નાકર, મુકુંદ, વલ્લભભટ વીરજી, હરિદાસ વિગેરે.

પ્રેમાનંદ—દેવકથા; અખો—અધ્યાત્મ; અને સામળ—માનુષીકથા.

પ્રેમાનંદની દેવકથા—વાર્તાવિસ્તાર સોળમા શતકનો, ષડરસમાં નરસિંહનાં બીજનો વિકાસ, સંસ્કૃત કવિયોના અલંકાર આલેખના ધ્વનિ, દેવકથામાં માનુષ હૃદયનાં રસસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા—પ્રેમાનંદની જાતશક્તિનો વિકાસ.

સામળની માનુષી કથા—સોળમા શતકની માનુષી કથાનો વિસ્તાર; પણ તેનું અનંત શાખિત્વ, વાકચાતુર્ય, અનુભવબુદ્ધિ, રૂઢિત્યાગ વગેરે--સામળની જાતશક્તિનો વિકાસ.

અખો—અધ્યાત્મબીજ નરસિંહનાં, પણ દેવરહસ્યની જ્વાલાઓ શૂન્ય કબીર વગેરેની અસરથી? વાક્ય પ્રહાર-બીજ નરસિંહમાંથી. અખાનું ગુરુ-અંગ અને નરસિંહનાં "અંધ ગુરુએ વળી નિરંધ ચેલા કર્યા," કરણી તો કાગની, હોડ કરે હંસની" વિગેરે, પણ વિસ્તાર અખાની જાતશક્તિમાંથી.

પર્વ ૪. હરાડમું શતક. જૈન કવિતાનો પ્રથમ ઉદય.

અખો, પ્રેમાનંદ, અને સામળની શક્તિનો **અભાવ** થોડા પણ મહાન્ અંગારને સટે સ્ફુલિંગો, તડતડીયાને તનખા: સુંદર ન્હાનાં રમણીય કાવ્યો.

આ અને સત્તરમા શતકમાં ફેર શાથી?—Classical Poets નામના લેખમાં મેં લખ્યું છે. જુઓ પરિશિષ્ટ પાનું ૨૪-૨૭.

કવિઓ:—(અ) દ્વારકો, ધનદાસ, નરભેરામ, પ્રીતમદાસ, બ્રહ્માનંદ ભાણદાસ, વલ્લભ ભટ (અમદાવાદી), શિવાનંદ, બાપુસાહેબ દીવાલી.

(આ) જૈનકાવ-ઉદયરત્ન.

અધ્યાત્મ, દેવકથા, માનુષી કથા, વગેરે પાછલા યુગના **તનખા.** નવું કાંઈ નહી. જૈન કવિતાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમ ઉદય—અન્ય કવિયોથી જુદો પડતો અને ઉક્ત પ્રકારની જૈન શૈલીના અને જૈન વિશક્તિના ગુણોથી ભરેલો-પણ તનખા જેવો જ.

પર્વ ૫. ઓગણીશમુ શતક ૧૮૫૦ સુધી કવિઓ.

૧૮૫૦ સુધી. (હરાડમાના ઉત્તરાર્ધથી).

પ્રથમ ભાગ:-ગીરધર અને રણછોડજી દીવાન—સવિસ્તર દેવકથા

બીજો ભાગ:—ધીરો, મનોહર, ભોજો, અધ્યાત્મ અને યોગ: પાછલા યુગોનો વિકાસ; યોગ-નવો

ત્રીજો ભાગ—પરચુરણ સર્વ—મુક્તાનંદ, નિષ્કૂળાનદ, પ્રેમાનંદસ્વામી, બાપુ, રણછોડ ભક્ત, હરિભટ, હારરામ, નીરાંત અને રાધાબાઈ હરાડમા શતક જેવા તનખા. ઉપરચોટીયા કવિની સંખ્યા—માત્ર વીસ પચીસ અને એ પણ તનખા જ. તનખા-તે વૃક્ષને શિખરે આવેલાં ન્હાનાં ન્હાનાં ખરી પડતાં ફુલો જેવા.

ચોથો ભાગ—જૈન કવિઓ, બે ચારેક, હરાડમા શતક પેઠે.

પાંચમો ભાગ—દયારામઃ દેવરહસ્ય-નરસિંહ પછી દયારામમાં જ; અધ્યાત્મ-અલ્પ; દેવકથા વિસ્તારવાળી તેમ તનખા જેવી, બે જાતની, પણ માનુષી વૃત્તિઓથી ઉભરાતી, છતાં પણ પ્રેમાનંદના જેવા માનુષી હૃદયના ઉચ્ચ અને સ્થાયી વિકારોની પ્રતિષ્ઠાને સટે નિરંકુશ અને ઉછળતા ક્ષણિક વિકારોની પ્રતિષ્ઠા એ પોતાની શક્તિ; વૈરાગ્ય અને ભક્તિ શુદ્ધ, પણ મનુ-ષ્યહૃદયની નિર્બલતાને સ્વીકારીને તેમાંથી ઉદ્ધાર માગવા હરિશરણ; નરસિંહ અને મીરાંનાં હૃદયમાં વિશુદ્ધિના બળથી પ્રભુ સાથે ઐક્ય.

ઉપર કહી ગયા છીયે તે પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે ગુણ અને પાપમાં ઇષ્ટદેવોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ '**ભ્રમણશાન્તિ**'નું સ્પષ્ટ ચિહ્ન સ્ફુટ થાય છે, જુઓ પરિશિષ્ટ પાનુ. ૨૭-૨૮.

ઉપસંહાર.

પાંચ પેરાઇઓ નાંખી ઉંચો ઉગેલો ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યનો વૃક્ષ આમ સમાપ્ત થાય છે. તે પછીનું હાલની વિદ્યાનું-અર્વાચીન સાહિત્ય એ જ વૃક્ષમાંથી બીજી વડવાઇઓ પેઠે નવી ભૂમિમાં મુળ નાંખી ઉગ્યો છે. એ નવી ભૂમિ સાથે એક પાસથી અને પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે બીજી પાસથી જોડાયલા વડવાઈઓરૂપે વિસ્તાર પામતા આપણા અર્વાચીન સાહિ-ત્ય વૃક્ષની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેને માટે આજ અવકાશ નથી, પણ જે પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે એ નવીન વૃક્ષ જોડાયલો છે તે વૃક્ષની સુસ્થિતિ ઉપર નવા વૃક્ષની સુસ્થિતિનો પણ આધાર છે. માટે પાંચસો વર્ષથી પાંચ પેરાઈઓ નાંખી ઉગી નીકળેલા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના રસથી આપણે ભોમીયા થઈશું, તો જ તેના રસાયણનો ઉત્તમ લાભ પામીશું.

એ પ્રાચીન વૃક્ષની ભૂમિ રજપુત રાજાઓના કાળના કેવા કેવા સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રન્થોથી બંધાઈ હતી, અને એ ભૂમિમાંથી આપણા આદિ કવિઓએ કેવી રીતે બીજ અને પોષણ લીધાં છે, તે નરસિંહના દષ્ટાંતથી આપણે જોયું. એ આદિ કવિઓના સાહિત્યમાં ચ્હડેલાં તત્વ-કથાભાગ, રસભાગ, રહસ્યભાગ, અને જ્ઞાનભાગ, થડમુળમાંથી ચ્હડતા રસ પત્રપુષ્પાદિકમાં ચ્હડે તેમ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી પેરાઈઓમાં અને તેમનાં અંશોમાં ચ્હડ્યા છે તે આપણે જોયું. આપણી અર્વાચીન વડવાઈઓ ભલે નવી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોષણ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથી જ સતત ધારારૂપે ચાલ્યું આવશે તો જ તે આપણા લોકનાં

જીવનમાં ભળી શકશે. નવા સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત ભુલવા જેવી નથી અને તેમાંનાં કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાંચનારાઓ ગમે તો દોષ દૃષ્ટિથી જુવે છે અને ગમે તો જોતા જ નથી તે સાહિત્યરોગનું કારણ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના રસોનું સેવન યથેષ્ટ કરતા નથી અને એ સેવનવિનાના પાક લોકને પચતા નથી.

બીજી પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના ઈતિહાસમાં તેનાં થડમૂળની સ્થિતિ અને ત્રીજા પર્વની એટલે પ્રેમાનંદના યુગની સ્થિતિ એ બે ભાગ જેવા બલિષ્ટ નીવડ્યા છે તેવા બળવાળા અન્ય ભાગ નીવડ્યા નથી. છેલ્લા પર્વમાં દયારામે પણ બલિષ્ટતા ઘણી દર્શાવી છે અને હાલમાં તેની કવિતામાંના કેટલાક અંશ નિન્દ્ય ગણાવાથી તેનું બળ હીન થઈ ગયું છે. પરંતુ આ પરિણામને માટે કેટલીક રીતે એ મહા કવિની ઉચ્છૃંખલતાને માથે મુકાયલો આરોપ યોગ્ય છે તો બીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિપાત ઝીલવામાં હાલના લોકની અશક્તિ પણ દેખાય એવી છે. નરસિંહ મ્હેતાના કાળ પછી દેવરહસ્યનો મર્મજ્ઞ વર્ગ નષ્ટ થયો છે. તે રહસ્યોનો પુનરુદ્ધાર કરવા દયારામ જે પ્રયત્ન કરે છે તે તેના રસિકવલ્લભ આદિ કાવ્યોમાંથી જડશે. આવા મર્મજ્ઞ વર્ગવિના ભક્તિની જ્વાલાઓ પૂર્ણ કલાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે. આપણા જુના વર્ગના વડીલોમાં ભક્તિની જ્વાલાઓ છે પણ તે અસમંજસ અને અપૂર્ણ હોય છે અને રહસ્યની મર્મજ્ઞતા તેમનામાં દિવસે દિવસે ક્ષીણ થાય છે. આપણા ઈંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉછરેલા વિદ્વાનો મોડાવ્હેલા આ મર્મજ્ઞતાને પામી શકવાનો સંભવ છે. પણ ભક્તિની જ્વાલાઓ તેમનાં હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઈ શકવી તે ઘણા કાળ સુધી કઠણ નીવડશે. પણ કેશવચન્દ્રના જેવાં હૃદય આ વર્ગમાં કોઈ દિવસ નીવડી શકશે એવી આશા એ જ મહાત્માના દૃષ્ટાન્તથી સાર્થક થાય છે. જ્યારે એવો કાળ આવશે ત્યારે જે સાહિત્યબળ આપણા પ્રાચીન વૃક્ષે ધારેલું છે તેવું બળ નવીન વૃક્ષ પણ ધારી શકશે.

દેવરહસ્ય અને ભક્તિરસને વિષયે આવી આશા છે તો પ્રેમાનંદની, સામળની અને દયારામની કવિતાઓમાં સ્ફુરતા માનુષ વ્યવહારના હૃદયરસ એ કવિયોના જેવું બળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યક છે. શેલી અને વર્ડ્ઝવર્થના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયરસ આપણે ચાર ઈંગ્રેજી જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તેજ રસનું આપણા લોકના રસની બાલ ભાષામાં કાંઈક અવતરણ કર્યા વિના આ

ઉત્કર્ષ લોકમાં પ્રસરવાનો નથી. એ અવતરણે કેવી કળાથી કરવું તેનાં દષ્ટાંત નરસિંહ મ્હેતાની અને અખાની વાણીમાંથી જડશે. કારણ તેમણે તેમના કાળના લોકના હૃદય-કિલ્લાઓ સર કર્યા હતા, તે, લોકનું કેવળ અનુસરણ કરીને નહી, પણ લોકપ્રવાહના સામા મોરચા મારીને સર કર્યા હતા.

પ્રેમાનંદ પેઠે બાલવર્ગ ભરેલા લોકને અનુસરી વશ કરવામાં તેમ નરસિંહ અને અખાની પેઠે તેમને સર કરી વશ કરવામાં જે જે કળાઓ શોધવાની છે, તે જ શોધનમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વૃક્ષોનાં સાથે લાગાં પોષણ વીર્યવૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષ છે. તે શોધન આવી સાહિત્યપરિષદોથી સિદ્ધ થાય, તો તેમાં જુના અને નવા સર્વ વર્ગનું કલ્યાણ સમાયલું છે.

પરિશિષ્ટ.

પંદરમા સૈકામાં ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદના સુલતાનના તાબામાં હતું, અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા જુનાગઢને ૧૪૭૨ માં જે તિથિએ સુલતાન મહમદ બેગડાએ સર કર્યું તે તિથિ નરસિંહ મ્હેતાની કારકિર્દિના અંતકાળનો સમય બતાવે છે. પણ તે પછી સુલતાન પૂર્વ ગુજરાતમાં પોતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો અને મૂળ ગુજરાત દેશની રાજ્યધાની ચાંપાનેર કે જે હાલમાં ખંડેર થઈ ગયું છે તે જીતવામાં તે રોકાયલો હતો; અને જ્યારે તે સત્તાહીન થયો ત્યારે એક શતક કરતાં વધારે ગુજરાતમાં અંધેર હતું, અને આવા સમયમાં કાવ્યનું પોષણ અશકય હતું. ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અકબર બાદશાહે કબ્જ કર્યું, પરન્તુ તે સૈકાના અંત સુધી પ્રજામાં સુલેહ પ્રસરી દેખાતી નથી. અને જ્યાં દેશમાં સુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમાં થવા લાગી. આટલા દીર્ઘકાલ પર્યન્ત કવિતાનો વિષય અતિશય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા જોતાં સમજાય છે. અને ચાંપાનેર કે જેનું નામ રસ સંસ્કારથી શૂન્ય નથી તેમાં પણ કાંઈક કવિતા ઉદય પામી હોવી જોઈએ અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવું પણ હોવાનો સંભવ કેમ ન હોય ? સત્તરમા સૈકામાં શાંતિ અને સુલેહ ઉદય પામ્યાં તેની સાથે જે ત્રણ મહા કવિઓની ઝાંખી આપણી દષ્ટિ મર્યાદામાં આવે છે તે પ્રેમાનંદ, સામલ અને અખો છે. આ ત્રણમાંના દરેક જણે પોતપોતાની નવિન પદ્ધતિપર કામ આરંભ્યું છે. દરેકે બીજાની કૃતિમાં રહેલી ન્યૂનતા

પુરી પાડેલી છે. અને દરેક જણુ પોતાના મહાકાર્યમાં ઉત્તમ નિવડ્યા છે. આજ સુધી કવિતાના વિષય માત્રમાં ધમ અને ભક્તિના પ્રવાહ એક-લાજ જોવામાં આવતા હતા. તેના કરતાં તે બાંધી હદના દર્શનને સ્થાને આ નવા યુગમાં કાંઈ વિશેષ દર્શન થવા માંડેલું જોઈ આપણુને બહુ અનુકુળ પડતી નવાઈ લાગવાનો પ્રસંગ આવે છે. કારણુ કે હવે આ દેશમાં કવિતાની ઇમારત પોતાના સ્વતંત્ર પાયા ઉપર પ્હેલવ્હેલીવારજ બંધાય છે અને આ કવિતા જાતે કૃત્રિમ બંધનોમાંથી આમ મુક્ત થઈ એટલે, મનુષ્ય જાતીની બુદ્ધિઓની અને ભાવનાઓની વિકાસ શક્તિ અને ઉન્નતિ આપવાના પોતાના કર્તવ્યનો એ કવિતા હવે આરંભ માંડે છે. ધાર્મિક કવિતા હલકી પાડવાના આશયથી આ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ જાણે કે કવિતાને પોતાનો સ્વતંત્ર વિષય કાંઈજ હોયજ નહી તેવી રીતે જે સ્થાનિક વ્હેમોએ કવિતાને આ દેશમાં સેંકડો વર્ષો સુધી ફક્ત ધાર્મિક વિષયની માત્ર દાસી જેવી કરી રાખી છે તે લોક વ્હેમોને અસ્ત કરવાના આશયથી ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે આ મહાન્ અને સર્વ માન્ય કવિઓનાં ગ્રન્થો જનસમૂહને યોગ્ય રીતે સમજાવવાની જરૂર છે, તેનું મુખ્ય કારણુ એવું છે કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કવિતાના સ્વતંત્ર કાર્યારંભથી જે લાભ મળી શકે એવો છે તે કાંઈ ન્હાનો સુનો નથી, Classical Poets Pages 27-28. ભાષાન્તર કરનાર બળવંતરામ બુલાખીરામ ત્રિવેદી.

અખો, પ્રેમાનંદ અને સામલ, સત્તરમા શતકમાં ગુજરાતી કવિતાની ભૂમિપર પ્રકાશ આપનારા ત્રણુ મુખ્ય તારા છે. અને ઉત્તરોત્તર સૈકાના ઈતિહાસથી જણાઈ આવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના આખા ઈતિહાસમાં આ ત્રણુ જ કવિઓએ ધર્મ વિષયના કેવળ દાસત્વ શીવાયની શુદ્ધ અને સ્વલક્ષણુવતી કવિતા લખી છે. આ દેશની પ્રજાનો સુલેહ અને આબાદીએ હજી વધારે વિકાસ થવા દીધો હત તો આ કવિત્રિપુટીએ અને પ્રેમાનંદના સાડત્રીસ શિષ્યોએ જે પદ્ધતિપર કાવ્યની અભિવૃદ્ધિ કરી તે પદ્ધતિ જનસમૂહની પ્રકૃતિને આરોગ્ય અને વીર્યવત્તા આપવામાં કાંઈ થોડી સાધનભૂત ન થાત, અને અર્વાચીન ગુજરાત દેશમાં હાલ જે જાતની પ્રજાઓ વસે છે તે કરતાં વધારે બુદ્ધિ શુદ્ધિવાળા અને લક્ષણુવાળા જીવો ઉદય પામ્યા હોત. પરંતુ દૈવે તેથી ઉલટું જ ઇચ્છ્યું. બાદશાહ શાહજાનનો અમલ પૂર્ણ થવો, ને ઔરંગઝેબનું તખ્તનસીન થવું—આ બે બનાવ જાતે જ વિનાશકારક હતા એટલુંજ નહી પણુ તેની સાથે સાથે મરાઠાના લુટારા ટોળાંનુ અભ્યુ-

ત્થાન થયું કે જેના આવવાથી કવિઓના અને વ્યાપારી વર્ગના દેશને કાંઈ સારા શકુન થયા નહીં.

અઢારમા સૈકાનો આરંભ ગુજરાતમાં થયો તેવું જ તેનું પોત અવ્યવસ્થાના પ્રવર્તનથી તેણે પ્રકાશ્યું. પોતાના સુબાઓ અને સેનાપતિઓનો ઔરંગઝેબને વિશ્વાસ નહોતો તેમ તેઓ એક બીજાના પર પણ વિશ્વાસ રાખતા નહીં, અને તેઓને માંહોમાંહ એક બીજાનાં ચારકર્મ અને વિનાશ કરવાને રાખવામાં આવતા હતા તેથી તેઓએ ગુજરાતને પોતાના યુધ્ધોનું ખટપટનું ક્ષેત્ર બનાવી મુકયું. બળતામાં ઘી હોમવાને જુદા જુદા મરાઠા સરદારોએ આ દેશમાં તે જ પ્રમાણે વર્તવા માંડયું. અને તેઓની એક બીજા સાથેની તેમ મુગલોના કુસંપી સરદારોની સાથેની અનિયમિત અને સંતાકુકડી જેવી યુદ્ધ કળાથી આખા ગુજરાતમાં ચારે પાસ લુંટ અને વિગ્રહના સર્વ વ્યાપી અગ્નિનો ભડકો પથરાવવા લાગ્યો. ત્રીસ વર્ષ સુધી આવી અસ્ખલિત લડાઈ થયા પછી છેક ૧૭૩૨ માં વડોદરાની રાજ્યધાની શહેર ગાયેકવાડો મુકરર કરવા પામ્યા. અને આ પછી કેટલાક દશકા સુધી લડાઈ તથા અવ્યવસ્થા બંધ પડ્યા નહીં. અઢારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવતા કે જ્યારે ચાર મરાઠા અને બે મોગલ સરદારો મળી સાથે લાગી પોતાની તરવારનો ડર બતાવી જે ચીજો માગે તે ગુજરાતની વસ્તીએ પુરી પાડવી પડતી; અને જ્યારે નામની રાજસત્તા તેઓમાંથી એક અથવા બીજા પાસે થોડા કાળ માટે દેખાતી ત્યારે પણ લડાઈ અને લુંટની બીક તો હંમેશ રહેતી. આ સૈકાની લગભગ મધ્યમાં જ્યારે મુગલોને બીલકુલ હાંકી કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે સુલેહનો શબ્દ પ્હેલવ્હેલો જણાયો પણ હજીએ પેશ્વા અને ગાયેકવાડ, દેશમાં પડખે પડખે એક બીજાની ઈર્ષા કરી રાજ્ય કરતા હતા. આ પ્રસંગનો લાભ લેવા કોળી તથા ઈતર તોફાની જાતી ચુકી નહીં, અને એમ કહીએ કે આખું સૈકુ અને ઓગણી-સમા સૈકાના થોડાં વર્ષ આખા દેશમાં લુંટ અને વિગ્રહનાં હતાં તો તે ખોટું નથી. શાંતિકાળની કળાઓના ઉદયને માટે વડોદરામાં પણ અવકાશ ન હોતો, કારણ જ્યારથી રાજાઓનું તે રાજનગર થયું ત્યારથી હંમેશ મ્હોટા અને ન્હાના વર્ગની ખટપટોનું મધ્યસ્થાન પણ થઈ પડ્યું.

આના પ્હેલાના સૈકામાં કવિતાનો જે વિકાસ આ દેશમાં થયો હતો તેવા કાંઈ પણ વિકાસને દેશની આવી સ્થિતિએ બીલકુલ બંધ કર્યો

એ વાત સમજી શકાય એવી છે, પરન્તુ એક વખત સળગાયલી જ્વાળા કેવળ હોલાઈ જાય એવું ન થયું. તે જ્વાળા માત્ર એક જુદા રંગથી અને ઓછા જોશથી સળગવા લાગી. શુદ્ધ કવિતાના ઉદ્ગાર શુદ્ધ કવિતારૂપે બંધ થયા, પરંતુ આ અંધકારના યુગમાં અનેક નવા ધર્મના પંથોને ઉદ્ભવ પામવાની અનુકૂળતા મળી અને ભૂતકાળની કવિતામાંથી તેમને પોષણ મળ્યું, નરસિંહ, મીરાં અને પ્રેમાનંદ તથા અખાના અમર આત્માઓ પ્રથમ અખંડ ગ્રહોની પેઠે પ્રકાશ્યા હતા તેના હવે કકડા થઈ તેમાંથી અનેક ગૃહખંડો બંધાયા અને જેમ જેમ અઢારમું શતક પુરૂ થવા આવે છે ને ઓગણીસમું શતક ઉદય પામવા માંડે છે તેમ તેમ આ ન્હાના કવિઓ અને કવિબટુકો દૃષ્ટિ મર્યાદામાં ઉભરાવવા માંડે છે અને તેમની સંખ્યાઓ વધારે વધારે ધાડી થતી જાય છે.

તેમના પ્હેલાના શતકમાંના મહા કવિઓમાંથી એક અથવા બીજા કવિની ભાવનાના વારસાની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ આ નવા કવિઓમાં જણાઈ આવે છે. પરન્તુ અંદરથી અને બ્હારથી આ દેશ ઉપર જે અનેક ધર્મ પંથોના ધોધવા એકદમ છોડવામાં આવ્યા હતા તેમાંના એક અથવા બીજા પંથની વિચારણાઓથી અને શ્રદ્ધાઓથી આ કવિઓમાંના એક એકની કવિભાવના છવાઈ ગયેલી છે. ગુજરાતની ઉત્તરમાં મીરાંના પતિનું રાજ્ય મેવાડ છે. સમકાલિન નરસિંહ મહેતાની પેઠે આ આર્યા સ્ત્રીની શ્રદ્ધા વિષ્ણુ ધર્મ ઉપર હતી. મેવાડના રાજાઓનો ધર્મ એ આર્યાનાથી એ જીવતાં જુદો જ હતો. અને તેથી ખટપટ અને સતાવણી એમાંથી બચવાને તેને ગુજરાતમાં નાશી આવવું પડયું હતું. પરંતુ મેવાડના લલાટમાં તેના ધર્મનો અંગીકાર કરી તેનો ખંગ વાળવા લખેલું હતું. આ પંથનો સ્થાપનાર વલ્લભાચાર્ય જો કે જેને મુંબઈમાં ચાલેલા મહારાજા લાઇબલ કેસે પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો છે, તેનો ૧૪૭૯માં મીરાં અને નરસિંહ મ્હેતાના કવિ જીવનના અંતસમયની લગભગમાં જ જન્મ થયો. વલ્લભ મેવાડના જુના કાળથી ચાલતા આવેલા એકલીંગના ધર્મને સ્થાને આ નવો પંથ સ્થાપવામાં વિજયી થયો અને એ અરસિક અને વિરક્ત પંથને સ્થાને વલ્લભે એક એવો પુષ્ટિમાર્ગનો સંપ્રદાય નવો ચલાવ્યો કે જેમાં નરસિંહ મ્હેતાની ભાવનાઓને જન્મ આપનાર જ્ઞાનમાર્ગ અને કાવ્યરસના ચીલામાં, ઇશ્વરદત્ત વિધિનિષેધ અને પ્રતિજ્ઞાઓની અમુક સંખ્યાઓને ચલાવવા માંડી; અને નિરંતર ભકતીએ ધીમે ધીમે આ વિધિનિષેધોનો અને પ્રતિજ્ઞાઓનો સ્વિકાર તેમના રહસ્યને સ્થાને દેખીતા વિષયવાસના

ભરેલા શબ્દાર્થ, સમજીને કર્યો. હવે ગુજરાતના ચોસર જેવા આદિ કવિના રૂપકો, ધર્મમાં તેમ જ કવિતામાં અજ્ઞાત થઈ ગયાં. આ પંથોની સમગ્ર રચના અશિક્ષિત જનસમુહ માટે સ્પષ્ટ પદાર્થમાં, પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિઓમાં અને પૌરાણિક કથાઓમાં દેવભાવનાનું મિશ્ર સ્વરૂપ પામી જાય છે. પ્રાચીન રૂપકો ભુલાઈ જવા છતાં આ કાળના કવિઓ વખતો વખત મનુષ્યની કરેલી મૂર્તિઓમાં વિશ્વના અદૃષ્ટ નિયંતાની ચિરંજીવ સંજ્ઞાઓને સાચવી રાખે છે, અને ભક્તજનમાં એવી ભાવનાને ભરે છે કે જેથી તે ભક્ત પ્રતિમાના આકારના ધ્યાનમાં લીન થઇ અંતે નિરંજન ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરે અને પ્રત્યક્ષમૂર્તિમાં વિશેષ રૂપે પ્રત્યક્ષ થતા પરમ દૈવતની અંતઃકરણથી પૂજા કરે અને અંતે પુરાણોક્ત ઇશ્વરાવતાર ઉપરની પ્રીતિમાં સંક્રાન્ત થઇ તે દ્વારા નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માને માટે અમૂર્ત પ્રીતિ રાખવાનું સાધન પામે. કવિઓની આ રચના પદ્ધતિ, પછી તે વિષ્ણુ, શિવ કે શક્તિ વાસ્તે હો તોપણ તે પદ્ધતિ ઉક્ત કાળના કવિઓમાં સામાન્ય લક્ષણરૂપ છે. જે સૈકામાં અખો કવિ આ અને અન્ય ધર્મની સામે મર્મ પ્રહારો કરતો હતો તે શતક વખતે આખા ગુજરાતમાંથી વલ્લભની સત્તા નિર્મૂલ નહી કરી શકયું હોય તોપણ ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી તો વલ્લભનાં તે ધર્મસત્તાને દૂર રાખ્યાં છે. પણ જ્યાં આ સૈકુ સમાપ્ત થયું અને તે પછીના સૈકાના રાજકીય અવ્યવસ્થા અને અંધકારે આ દેશને કેવળ રાજકીય નહી પણ ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયમાં ચ્હડાઈ કરી આવનારાઓને શરણ કર્યા. તે ક્ષણેજ વલ્લભના શિષ્યો દેશમાં ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા, અને પુરૂષો તેમ સ્ત્રીઓ તેમાં ઘણે ભાગે વણિક વર્ગે ઉન્માદનો આ નવિન પંથ સ્વીકાર્યો. આ કવીઓએ કે જેઓ સાધારણ સમયમાં દૃઢ મગજના રહી શકત, તેઓએ આ નવા પંથનું આવી અસ્ત વ્યસ્ત સ્થિતિમાં આવી પડેલા સૈકામાં મદદ રૂપે ગાણું ગાવા લાગ્યા. પરોક્ષ વા અપરોક્ષ આ પંથને માનનારા બીજા બાર કવિઓ આ દેશને આ કાળમાં એવી જાતની સ્ત્રૈણ કવિતા પુરી પાડે છે કે તેમાં નથી જોવામાં આવતાં નરસિંહ મ્હેતાનાં તત્વ જ્ઞાન તથા શક્તિપાત કે નથી જોવામાં આવતી મીરાંની કોમળ શુદ્ધતા Cassical–Poets Pages 56–61 ભાષાન્તર કરનાર બ. બુ. ત્રિવેદી.

કલાસીકલ પોયટસ પાન ૬૧–૬૩ નો સાર

આ શતકમાં આ ભોગ વિલાસના પંથના અનેક કવિઓ આમ થઈ ગયા તો વિરક્તમાર્ગની છાયાઓ દૃષ્ટિમાંથી છેક ખસી ગઈ નથી અને

વલ્લભને દૂર રાખી વિષ્ણુને પૂજનાર વર્ગ ડાકોરમાં સબળ થતો હતો ને જુના કવિઓની ભક્તિથી જીવન પામતો હતો. સ્વામિનારાયણુન પંથના દીર્ઘદર્શી અને વ્યવહાર નિપુણ પાયો નાખનારા, રામાયણના અવતારી પુરૂષના શાંત અને સદ્ગુણી પૂજકો, મહાયોગી શિવજીના ઉગ્ર ભક્તો, ચુવાળના મેદાનોમાં તેમ ચાંપાનેરના ખંડેરો પાસે પાવાગઢના શિખરો ઉપર તેમ આરાસુરના શિખરો ઉપર કોઈક અગમ્ય મુહૂર્તોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી જગદમ્બાના ભક્તો, અને અંતે પ્રાચીનતર કાળથી આબુ અને શેત્રુંજયના શિખરો ઉપર ટોળાંબંધ જાગેલા પ્રાચીન અને વિનિત જૈનોઃ—આ અને બીજા ઘણાક ધર્મ પંથો આ દેશની અંદરથી અને બ્હારથી ચોમાસાના ઘાસ પેઠે ચારે પાસ ઉગી નીકળ્યા. આખા દેશમાં દેવાલયોની એક વિશાળ જાળ પ્રસારી રહ્યા. સર્વ જ્ઞાતિઓ અને વર્ગોને પોતાની સત્તામાં મહાબળથી લઈ રહ્યા, વિષ્ણુના દેવાલયોની સંખ્યાને પોતાની સંખ્યા કરતાં ઓછી કરી દીધી અને કવિતાના વિષયોમાં પણ આ યુગમાં આ પંથો તરી આવ્યા. આશરે ચાર જૈન જતીઓ, સ્વામીનારાયણ પંથના દશ સાધુઓ છ રામ ભક્ત અને શિવ તથા શક્તિના ચાર પૂજકો કવિતાના વિષયમાં પોતાનાં ભાગ્ય અજમાવે છે અને તેમાં ઓછો વત્તો જય પામે છે. જો વૈષ્ણવ માર્ગના કવિઓમાં બલિષ્ઠ દયારામ, બહુ લેખક ગિરધર અને રત્ના ભાવસારના જેવા કેટલાક હૃદયવેધક અને ન્હાના શૃંગાર પદ્ય લખનારા બીજા થોડાક કવિઓ આ યુગમાં પ્રકટ ન થયા હત તો ઉપર લખેલ અન્ય પંથના કવિઓ સંખ્યામાં અને ગુણોત્કર્ષમાં વૈષ્ણવ કવિઓ કરતાં વધી જાત. કારણ ઉપર લખેલા કવિઓ ઉપરાંત આશરે પંદર જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ પણ આ યુગમાં પ્રગટ થાય છે. અને અખો તથા કબીર વિગેરેના જેવા તો છેક નહી પણ તેમનાથી ઉતરતા તોપણ સુંદર અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સંસ્કારોને આ કવિઓ પોતાની કવિતાથી ગુજરાતની વસ્તીના હૃદયોમાં આ યુગમાં ભરવા માંડે છે; અને કોને નમવું અને કોને માનવું તે સુઝી ન શકવાથી આ સર્વ દેવો અને કવિઓ વચ્ચે ઉભેલો મનુષ્ય આ દેશના ધર્મવૈચિત્ર્યમાં જન્મ પામેલો હોઈ ભ્રમિત થઈ જાય છે, અને માત્ર એક વાત સિદ્ધ ગણે છે કે સર્વ દેવોને, સર્વ સત્તાઓને અને સર્વ કવિઓને, નમ્રતાથી નમસ્કાર કરવા અને દઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવો તો માત્ર પોતાના કુટુમ્બના ઇષ્ટદેવનેજ.

બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખનું ભાષણ*

સાહિત્યરસિક મહિલાઓ અને ગૃહસ્થો !

પ્રમુખપદ ધારણ કરવું

તમે જે મહાન્ પદનો ભાર બંધુપ્રેમથી મારે શિર મુકો છો તે, રૂચિ અરૂચિનો, સ્વીકાર અસ્વીકારનો અને ઇચ્છા અનિચ્છાનો પ્રશ્ન બાજુ ઉપર મુકી **नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे कर्तव्यधर्माय ।** એ મહાસૂત્રને માન આપી, ધારણ કરવા ઉદ્યુક્ત થાઉં છું. મારી ગતિ મેરેથનના સંગ્રામમાં સેનાની પદે નીમાયલા સ્પાર્ટાના અગતિક શિક્ષાગુરૂના જેવી છે. આથેન્સનો અભ્યુદય ઇચ્છનારા રણવીરના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી તે દુર્બળ શિક્ષાગુરૂ વિજયશાળી થયો, તેવો આજ હું પણ ગુર્જર–સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપર પ્રેમ રાખનારા ને તેના ઉત્કર્ષમાં આનંદ માનનારા અનેક સાહિત્યવીરોના ઉત્સાહથી યશસ્વી થવાનો લોભ રાખું છું.

પહેલી પરિષદના પ્રમુખ

સાહિત્યપરિષદ્‌નું આ બીજીવારનું મળવું થાય છે. પ્રથમ મેળાવડામાં એક વિશાળ હૃદયના, ઉંડી લાગણીવાળા, પ્રખર તર્કશીળ, ઉજ્જવળ પ્રતિભાશાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અગ્રગણ્ય સાક્ષરે પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. એ સાક્ષરે જે નિવૃત્તિની પ્રીતિથી ધનપ્રદ પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી નડિયાદમાં નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તે નિવૃત્તિ એમનો અમર આત્મા અત્યારે અક્ષર ધામમાં ભોગવે છે! ભાવના ભૂતાવળને ધૂણાવનાર ને બોલાવનાર, નવિન વિદ્યાના મનોરાજ્યનું પ્રતિબિંબ પાડનાર ને સત્પુત્રીના અલ્પજીવનનું ઉજ્જવળ ચિત્ર આલેખનાર એ અગ્રેસર લેખકને કોણ સ્મરતું નહિ હોય ? સદ્‌ગત શ્રી ગોવર્ધનરામનો ઠામ તો અહિં ખાલીજ છે.

પરિષદ્ મળવાનાં સ્થાન.

પરિષદ્‌નો પ્રથમ મેળાવડો બે વર્ષ ઉપર તેને જન્મ આપનારી સાહિત્યસભાના નિવાસસ્થાન અમદાવાદમાં મળ્યો હતો. પન્હોતા પ્રેમે ઉછેરેલા બાળકને તેની માતા આજે આ રત્નાકરની પુત્રી મુંબઈના ખોળે મૂકે છે. અહિં એક તરફ મહાસાગર ગંભીર ગાન કર્યાં

* દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે બીજી સાહિત્ય પરિષદ પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ.

કરે છે, સદાગતિ કોઈ સમયે વાંસળીના તો કોઈ સમયે ભેરીના સુર કાઢતો વહ્યાં જાય છે ને ઋતુઓ પ્રકૃતિનો રાસ રમ્યાં કરે છે. અહિં સ્પર્ધામાં ધૂઆંપૂઆં થતા સંચાઓ વેગભેર ભમી રહ્યા છે, ધાઇધેલી વરાળની અને વીજળીની ગાડીઓ એક છેડેથી બીજે છેડે દોડધામ કરી રહી છે ને વ્યાપારનાં શેતરંજનાં મ્હોરાંઓ સર્વત્ર ફેલાઇ જઈ અનેકાનેક દાવ ખેલતા ચોપટનું ધાંધળ મચાવી રહ્યાં છે. એવા પ્રવૃત્તિના ધામમાં પરિષદ્‌નાં પગલાં વળવાં ઉચિતજ છે. મુંબઈનું વાતાવરણ વ્યાપારના કોલાહલોને તેમજ વિદ્યાનાં આંદોલનોને અવકાશ આપવા પૂરતું વિશાળ ને અનુકૂળ છે. અહીં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક ને અન્ય સામયિક પત્રો સર્વદેશી ચર્ચા ચલાવ્યા કરે છે. અનેક વિદ્યાપરાયણ સંસ્થાઓ લેખથી ને ભાષણથી શોધખોળ ને વિદ્યાવૃદ્ધિમાં આગળ ને આગળ પગદંડો કર્યાં જાય છે. સંગીત, શિલ્પ, ચિત્ર, સ્થાપત્ય આદિ કળા, કોઈ વ્યક્તિના તો કોઈ સંયુક્ત મંડળના પ્રયત્નથી, વિકાસ પામવાનું કરે છે. આ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર દક્ષિણમાં આવ્યું છતાં આપણા દાક્ષિણાત્ય બંધુનુંજ કંઈ નથી; આપણું પણ છે. ગૂજરાતના પ્રબોધના ઈતિહાસમાં સ્થાન પામવા યોગ્ય બુદ્ધિવર્દ્ધક સભાનું આ મુંબઈજ કાર્યાલય હતું. ફાર્બસ સભાની સંચિત શક્તિના ભાવી વ્યાપારનું ક્ષેત્ર તે આજ છે. મરાઠી ને કાનડીની સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યને એમ. એ;માં આવકાર આપનાર શારદાપીઠનું આ ધામ છે. પેશવાઇનું પૂના ભલે દક્ષિણીનું જ કહેવાઓ, સલ્તનતનું અમદાવાદ ભલે ગૂજરાતીનું જ ગવાઓ અને અમીરાતનું હૈદ્રાબાદ સિંધી બાંધવોનું જ ભલે લેખાઓ. મુંબઇ તો સર્વનુંજ છે ને આપણું તો છેજ. પારસી અને મુસલમાન બંધુઓ સાથે ગૂજરાતી હિંદુઓએ જ મુંબઈને સોનાની મુંબઈ બનાવી છે. તેમના મધ્યમાં એટલે સ્વજનના મધ્યમાં–આપ્ત મંડળમાં–પરિષદ્ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને મળેલ છે.

સાહિત્ય તે શું?

જેની અભિવૃદ્ધિ પરિષદ્‌ને ઈષ્ટ છે તે સાહિત્ય તે શું ? કેટલાક કાવ્ય નાટકને સાહિત્ય કહે છે. બીજા નવલકથાને સાહિત્યમાં ઉમેરે છે. ત્રીજા ચરિત્રગ્રંથને ભેગા ગણે છે. ચોથા નીતિ નિબંધની સાહિત્ય કોટીમાં ગણના કરે છે. પાંચમા પ્રવાસના વર્ણનોનો સાહિત્યમાં સમાસ કરવા માગે છે. છઠ્ઠા ગિબનકૃત રોમના સામ્રાજ્યની પડતી ને પાયમાલીની તવારિખને સાહિ-

ત્યમાં ઊંચું સ્થાન આપે છે. એમ સાહિત્યની મર્યાદા મુસાફરની દ્રષ્ટિમર્યાદાની પેઠે આઘીને આઘી જાય છે. આપણા પૂર્વજોએ તો સાહિત્યને **વાઙ્મય** નામ આપી તેમાં સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. **જે કંઈ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સંજ્ઞાને પાત્ર છે.** વાણી જંગલી મનુષ્યને ભરતમુનિ જેને વાચિક અભિનય કહે છે તેનીજ ગરજ સારે છે. તિર્યંગ જાતિમાં અવ્યક્ત ધ્વનિ જે કામ બજાવે છે, તેના જેવુંજ કામ જંગલી મનુષ્યમાં વ્યક્ત વાણી બજાવે છે. વ્યક્તિનીજ લાગણીનો તે યાદચ્છિક ઉદ્‌ગાર બને છે. અન્યને બોધ, તે માત્ર આનુ-ષંગિક છે. સુધરેલા મનુષ્યમાં, જેમ નાણું દ્રવ્યના વિનિમયને માટે અને મૂલ્યના સંતોલનને માટે લેખાય છે, તેમ વાણી વિચારના વિનિમયને માટે અને ભાવના સંવિભાગને અર્થે વ્યવહારનું મુખ્ય અને મહત્તવનું સાધન બને છે. કેળવાયલા મનુષ્યને વાણી આવા લૌકિક વ્યવહાર કરતાં લોકોત્તર પ્રયોગને માટે વધારે ઇષ્ટ છે. સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે બોલીને બોલવાને માટે જ શુકવત વાપરે છે, ત્યારે બોલી બોલાતાં આપોઆપ પળાતા ઉચ્ચારણના નિયમોનું શાબ્દિક તેમાંથી દોહન કરે છેઃ બોલીના બોલોને બોલાતા કરી તેમની સાત પેઢીનો ઈતિહાસ કઢાવે છે. વળી વૈયાકરણ એક વાક્યમાં શબ્દો કૌટુંબીક બની શી રીતે પરસ્પર સંકળાય છે તેના નિયમો સાધે છે, બોલીફેરનું સ્વરૂપ નોંધે છે અને શબ્દસિદ્ધિની સાથે શબ્દશુદ્ધિ નિર્ધારે છે; તથા એક રાષ્ટ્રને માટે એક લિપિનો અને એક ભાખાનો પ્રશ્ન આડકતરી રીતે વિચારે છે. વાણીનાં વર્ણબદ્ધ મુળતત્વોને એક વર્ગ જ્યારે ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ નિહાળે છે, ત્યારે અન્ય વર્ગ શબ્દોના ભાવપ્રદર્શક સામર્થ્યનેજ પકડી લઈ લોકોત્તર ભાવચિત્રનાં કાવ્ય રચે છે, બુદ્ધિસંવાદી આલંકારથી શણગારે છે, હૃદયસંવાદી છંદોમાં ગોઠવે છે ને શ્રોત્રસંવાદી સંગીતમાં ઉતારે છે. ત્રીજો વર્ગ, સંસ્કારી હૃદયના ઉચ્ચ વિશુદ્ધ સંસ્કારો જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ચિંતનમાં તથા આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પરીક્ષણમાં પરિણામ પામે છે, તેના ઉલ્લેખથી સાહિત્યને બળકટ બનાવે છે. ચોથો વર્ગ, જેના જીવનની એક પણ કળા રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષને માટે પ્રકાશી હોય, તેવી વ્યક્તિનાં ચરિત્રને ચારિત્રની ચિત્રાવળીથી અને નિજમંડળ તથા અન્યમંડળના સામાજીક અને રાજકીય ઈતિહાસના સંદર્ભથી સાહિત્યને શણગારે છે. પાંચમો વર્ગ ઈતિહાસની પતાકા ને પ્રકરી રૂપ સંસારશાસ્ત્રનાં વિવિધ અંગો ખિલાવે

છે. એવી રીતે મનુષ્યજીવન ઉચ્ચ કરવાને, દુઃખનો ભાર હલકો કરવાને અને સાત્ત્વિક સુખની સંપત્તિ વધારવાને અભિનયકળા, ગાનકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્યકળા અને મોટાઈનો દેખાવ ન કરનારી સાદી ગૃહ્ય કળાઓનું વિવેચન વળી અન્ય વર્ગો કરે છે. આ ઉપરાંત આવોજ આડકતરાતો સંબંધ ઉંચી કેળવણીમાં સર્વત્ર દેશી સાહિત્યને સ્થાન આપવાની અને સામાન્ય વર્ગમાં ઉપયોગી રસાયનાદિ વિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન ફેલાવવાની ચર્ચા સાહિત્ય સાથે ધરાવે છે.

આરંભ ક્યારથી?

પરિષદ જે સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્યુક્ત છે, તે ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પાંચસેં વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વે ભાષામાં કાવ્ય સાહિત્યજ પહેલવહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા જ લખાયલી બહુધા મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષામાં આદિ કવિનું નામ **નરસિંહ મહેતાને** સર્વાનુમતે અપાય છે. વિશેષમાં એમ પણ માનવું છે કે એ રસિક નાગરકવિના સમય પહેલાનું સાહિત્ય તે **પ્રાકૃત** કે **અપભ્રંશ** સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય નહિં. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાલાનુપૂર્વી દર્શાવવામાંજ **નહિ** પણ ભાષાઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ કામે લગાડાય છે. અત્યાર સુધીમાં જે જૂજ શોધખોળ થઈ છે તેમાં **નરસિંહ મહેતાની** પૂર્વે થયેલા કોઈ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે જે એમને આદિકવિના સ્થાનથી ઉથલાવી પાડે. પરંતુ ભાષાની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે ઈસવી સનના પંદરમા શતકની મર્યાદા જે બંધાયલી છે તે ચારસેં પાંચસેં વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ બેએક સદી વધારે પાછી હઠાવવી પડશે. કોઈ કહેશે કે તમે તો **ભીમ**દેવ અને **સિદ્ધ**રાજના સમયની વાતો કરો છો; પણ હેમાચાર્ય જ તે સમયની ભાષાને એમની અષ્ટાધ્યાયીમાં **અપભ્રંશ** નામ આપે છે. એ કહેવું ખરૂં છે. પણ **અપભ્રંશ** નામથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી. જો નામથીજ દોરાઈયે, તો **અ**ખાની વાણીને ગૂજરાતીએ નહિ, **અપભ્રંશ** નહિ, પણ **પ્રાકૃત** કહેવી પડશે; કેમકે વેદાંતી કવિ પોતેજ **તેને પ્રાકૃત** નામ આપે છે. **ભાલણ** ને **પદ્મ**નાભ પણ કાદંબરી અને કાન્હડદે પ્રબંધ **પ્રાકૃત**માં લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા **મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી** કે **પૈશાચી** છે નહિ, પણ ગૂજરાતી જ છે. કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય, તો **નરસિંહ મહેતાને** ગુજરાતીના

આદિ કવિ કહી શકાશે નહિ; કેમકે તેમના પોતાનાજ શબ્દોમાં કહિયે, તો તેમનું સુરતસંગ્રામ કાવ્ય ‘**अपभ्रष्ट गिरा**’ માં એટલે કે **अपभ्रंश**માં છે. જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા **अपभ्रंश** નામે ઓળખાવ્યા છતાં ગુજરાતી જ છે, તેવી રીતે હેમાચાર્યની **अष्टाध्यायी** નો **अपभ्रंश** તે ગૂજરાતી જ છે. જેટલે દરજ્જે વૈદિક ભાષા જે સામાન્ય રીતે **संस्कृत** નામથી ઓળખાય છે, તે લૌકિક **संस्कृत**થી ભાષા-શાસ્ત્રીની દ્રષ્ટિએ ભિન્ન છે, તેટલે દરજ્જે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ **अपभ्रंश** જે **प्राकृत** નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે **महाराष्ट्री** આદિ **प्राकृत**થી ભિન્ન છે. **प्राकृत**નું વ્યાકરણ કલેવર **संस्कृत** વ્યાકરણનાં મુળતત્વોનું બંધાયલું છે. જે Synthetical stage એટલે સમસ્ત દિશામાં **संस्कृत** છે તેજ દિશામાં નિર્દિષ્ટ **प्राकृत** છે. **संस्कृत** નાજ રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો ઘસાયલા ઘસાયલા **प्राकृत**માં કાયમ રહ્યા છે. **अपभ्रंश**માં એ પ્રત્યયો છેકાછેક ઘસાઈ જઈ તેમની જગા નવા પ્રત્યયોથી પુરવામાં આવે છે. નામનું પ્રથમના એક વચનનું **प्राकृत** રૂપ અને ક્રિયાપદનું વર્તમાન કાળનું અંગ એ **अपभ्रंश** માં મૂળ બને છે ને તેના ઉપર સમગ્ર રૂપાખ્યાનની ઈમારત બંધાય છે. એ રીતે જેને Analytical stage એટલે વ્યસ્ત દશા કહે છે તેમાં **अपभ्रंश** ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઈએ છીયે.

ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ.

વાસ્તવિક રીતે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સતરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને **अपभ्रंश** કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગૂજરાતીને અર્વાચીન ગૂજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ. પહેલાં પાંચ શતકોની ભાષા ગૂજરાતી છે તેની પ્રતીતિ સારૂ કાલક્ષેપનો ઉપાલંભ વ્હોરીને પણ શતકવાર ઉદાહરણ આપવાની જરૂર છે. એ પાંચ શતકનાં સાહિત્યને ગેરઈનસાફ થયો છે. કેમકે મધ્યકાલીન ગુજરાતીને જ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાના અભિમત તંત્રી ગૂજરાતી ગણવા ના પાડે છે, ત્યાં પ્રાચીન ગૂજરાતીનો તો ધડોજ થવો કેવો ! માતપિતા મોટાં છોકરાંને ઈનકાર કરી નવારસ ઠેરવે

ને ન્હાના બાળકને જ કબુલ રાખે તેના જેવું આ તો થાય છે. અવમાનિત સાહિત્યની શોધખોળ થતી નથી, અભ્યાસ થતો નથી, ચર્ચા થતી નથી ને તેને ન્યાય મળતો નથી. આંધળે બ્હેરૂં કુટાય છે ને ગૂજરાતી અગૂજરાતીની યોગ્યતા તપાસાયા વગર અવળું વેતરાયાં જાય છે. વગર ઓળખ્યે અથવા ભુલમાં ભુટકાઈ અજ્ઞાનના અંધારામાં પ્રકાશની રાહ જોયા વગર આપણે આપણા સાહિત્ય વડની જમીનમાં ઉંડી ઉતરેલી વડવાઈઓ વાઢી નાંખવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીયે. આ સાહસ અટકાવવા તેતે શતકની ભાષાનાં ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવે છે.

પંદરમા ચૌદમા શતકનું ગુજરાતી.

શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત **નરસિંહ મહેતા**ને જૂનાગઢના શિવભક્ત રા **મંડળિક** સાથે વાદ પડ્યો, તે અરસામાં ઉતારાયલા **વસન્તવિલાસ** માંથી કેટલીક કડીઓ પ્રથમ આપીયે છીયે. એ કાવ્યની એક લિખિત પ્રત ડેકન કૉલેજના સરકારી સંગ્રહમાં પણ છે. જૂનાં ગૂજરાત શાળાપત્રમાં પૂર્વે એ કાવ્ય મારા તરફથી છપાયું હતું. એમાંથી દસજ વૃત્ત અહિં ઉતારૂં છું.

खेलन वा वि सुखाली (जाली गूरव विश्राम) ।
मृगमदपूरि कपूरिहिं पूरि हिं जल अभिराभ ॥
अभिनव परि शिणगारी नारी रमइं विसेसि ।
चन्दन भरइं कचोली, चोली मण्डन रेसि ॥
कामुक जन मन जीवन तीं वन नगर सुरङ्ग ।
राजु करइं अभङ्गिहिं रङ्गिहिं राउ अनङ्ग ॥
कुसुम तणूं करि धणह रे गुण ह ममरलामाल ।
लख लाघवि नवि चुकए मूकए सर सुकुमाल ॥
इम देखी रिद्धी कामनी कामनी किंनरकण्ठि ।
नेहगहेली माननी माननी मूकइं गण्ठि ॥
केसू कली अति वांकुडी आंकुडी मयणची जाणि ।
विरहिणीनां इणं कालि ज कालिज काढइ ताणि ॥
सकल कला तुं निशाकर शा करं सइरि संताप ।
अबला म मारि कलङ्की शङ्की भ्या हवं पाप ॥
वहिन रहि नहीं मनमथ मन मथतु दोह राति ।
अङ्ग अनोपम शोषए पोषए वइरणि राति ॥

बिरह सहू ते भागलु कागलु करलउ पेखि ।
बायसना गुण वरणए अरण ए त्यजइ विशेखि ॥
मुख आगलि तूं मलिनरे नलिन जई जलि नाहि ।
दन्तह बीज दिखाडि म दाडिम तूं मुख माहि ॥

ઉપરના ઉતારામાં **નરસિંહ** અને **પદ્મનાભ**માં મળી આવતો **ચો** પ્રત્યય, **ભાલણ**માં મળી આવતું **करं** રૂપને **પદ્મનાભ**માં મળી આવતો **लउ** પ્રત્યય વિદ્યમાન છે. તે ઉપરાંત જેને બીજી કે ચોથી વિભક્તિ કહે છે તેના અર્થમાં **પ્રાકૃત** દ્વિતિયાષષ્ઠીના **दन्तह** રૂપનો પ્રયોગ એમાં ધ્યાન ખેંચે છે. વળી અર્વાચીન હિંદી મરાઠીના સામાન્ય કૃદંતનું પૂર્વરૂપ **खेळनहैं. व्या. ८ । ४ । ४४१ । तुम तवे मणाणहमणा हमणाहं च ।** સૂત્રની સ્મૃતિ આપે છે, તથા પ્રાચીન ગૂજરાતીનો **रेसि** પ્રત્યય **है. व्या. ८ । ४ । ४२५ । तादर्थ्ये केहिं—तेहिं—रेसि—रेसिं—तणेणाः ।** સૂત્ર યાદ દેવરાવે છે. આ રૂપને પ્રત્યય પંદરમા શતકથી જુનાં હોવાથી આપેલો ઉતારો ચૌદમા શતકની ભાષાનું પણ ભાન કરાવવા સમર્થ છે. આથી તે શતકની ભાષાના દ્રષ્ટાંત **प्राकृत पिंगल सूत्र**માંથી શોધતા નથી. એ ગ્રંથમાં લક્ષણ બાંધ્યાં છે તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં છે; ને ઉદાહરણો પણ મોટે ભાગે તેજ ભાષામાં છે.

તેરમા શતકનું ગુજરાતી.

તેરમા શતકની લોકભાષાનાં ઉદાહરણ મેરુતુંગ પુરાં પાડે છે. એણે **प्रबन्ध चिन्तामणि** રચ્યાની સાલ ઈ. સ. ૧૩૦૫ છે. તેથી મધ્યમ ગણતરીએ એના પ્રબંધોમાંનું અપભ્રંશ સાહિત્ય તેરમા શતકનું લેખિયે છીયે. નીચેના દુહા **मुञ्जराजप्रबन्ध** માંથી લીધા છે.

मुञ्जु भणइ मुणाल्ल वइ जुव्वणु गयउ म झूरि ।
जइ सक्कर सय खण्ड थिय तोइ सु मिट्ठी चूरि ॥
जा मति पच्छइ संपजइ सा मति पहिली होइ ।
मुञ्जु भणइ मुणालवइ विघन न वेढइ कोइ ॥
झोली तुट्टिवि किंन मुअउ किं न हुउ छारह पुञ्ज ।
घरि घरि नचाची यइ जिम मक्कड त्तिम मुञ्ज ॥
सायरु खाई लङ्क गढ गढ वइ रावण राउ ।
भग्ग करवइ सवि भञ्जि गय मुञ्ज म करउ विसाउ ॥

નીચેનાં રાણકદેવીનાં વચનો સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાંનાં ધ્યાન ખેંચનારાં છે.

तई गढुआ गिरनार काहु मणि मच्छर धरिउ ।
मारितां खेंगार एकु वि सिहरु न ढालिउ ॥
जेसल मोडि म वाह वलि वलि विरूउ भावि यइ ।
नइ जिम नवा प्रवाह नवधण विणु आवइ नहि ॥
वाटी तउ वढवाण वीसारतां न वीसरइ ।
सोनासमा पराण भागावह तईं भोगवइ ॥

નીચેનાં સુભાષિત પણ મન હરે એવાં છે.

जइआ रावणु जाइउ दहमुहु इक्कसरीउ ।
जणणी पीहली चिंतवइ कवणु पिया विह खीरु ॥
एहु जम्मु गयु नग्गउ भडसिरि खग्गु न भग्गु ।
तिक्खां तुरां न मणिआं गोरीगलइ न लग्गु ॥
कसु करु पुत्तकलत्तधी कसु करु करसण वाडि ।
आइवु जाइवु एकला हत्थ बिन्निवि झाडि ॥

બારમાં અગીયા-રમા શતકનું ગુજરાતી

હવે **अपभ्रंश** કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણ આદિપ્રવર્તક અને **प्राकृत** બોલીઓના **પા**ણિનિ જે હેમાચાર્ય તેની **अष्टाध्यायी**માંથી ઉદાહરણ ઉતારિયે છિયે. એ સમર્થ ગુર્જર ગ્રંથકારનો સમય ઈ. સ૦ ૧૦૮૮–૧૧૭૨ છે. આથી એના **अपभ्रंश** ખંડમાં સંગ્રહેલું સાહિત્ય બારમા અને અગિયારમા શતકની લોક-ભાષાના દ્રષ્ટાંત તરીકે લેઈયે છીયે.

वायसु उड्डावन्ति अइ पिउ दिट्ठउ सहसत्ति ।
अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तडत्ति ॥
हिअडा फुट्टि तडत्ति करि काल क्खेवें काइं ।
दे क्खउं हय विहि कहिं ठवइ पइ विणु दुक्खस याइं ॥
साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणह तणेण ।
वड्डप्पणु पुणु पाविअइ हत्थि मोकलडेण ॥
जइ न सु आवइ दुइ घर कांइ अहो मुहु तुज्झु ।
वयणु जु खण्डइ तउ सहिए सो पिउ होइन मुज्झु ॥
जइ स सणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह ।
बिहिंवि पयारेहिं गइ अधण किं गज्जइ खल मेह ॥

बप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
तुह जलि मह पुणु वल्लहइ विहुंवि न पूरिअ आस ॥
हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि धुडुक्कइ मेहु ।
वासारत्ति पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥
तं तेत्तिउ जलु सायर हो सो तेवडु वित्थारु ।
तिसहे निवारणु पलु विनवि पर धुध्धुअइ असारु ॥
जं दिट्ठउ सोमग्गहणु असइहिं हासउ निसङ्कु ।
पिअमाणुस विच्छोहगरु गिलि गिलि राहु मयङ्कु ॥

अन्ने ते दीहर णअण अन्नु तं मुअजु अलु ।
अन्नु सु घणथणहारु तं अन्नु जि मुहकमलु ॥
अन्नु जि केस कलावु सु अन्नु जि पाउविहि ।
जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुणलावण्णनिहि ॥

पिअसंगमि कउ निद्दडी पिअहों परो क्खहो केम्व ।
मइं बिन्निबि विन्नासिआ निद्द न एम्ब न तेम्व ॥
जाइज्जाइ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु ।
जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥
जइ पवसन्ते सहु न गय न मुअ बिओए तस्सु ।
लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तिहिं सुहय जणस्सु ॥
खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्टेहिं ।
एम्वइ होइ सुहच्छडी पिएं दिट्ठें नयणेहि ॥
सिरि जरखण्डी लोअडी गलि मणियडा नवीस ।
तोवि गोट्ठडा कराविआ मुद्धए उट्ठ वईस ॥
अवभा लग्गा डुङ्गरिहिं पहिउ रडन्तउ जाइ ।
जो एहा गिरि गिलणमणु सो किं धणहें धणइं ॥
सिरि चडिआ तोडन्ति फल पुणु डालइं मोडन्ति ।
तोवि महद्दुम सउणाहुं अवराहिउ न करन्ति ॥

નીચેના બે દુહા મુંજ રાજાને લગતી પ્રાચીનતર લોકકવિતાના હોઈ લક્ષ રોકે છે.

रक्खइ सा विसहारिणी ते कर चुम्बिवि जीउ ।
पडि बिम्बि अमुञ्जालु जलु जेहिं अडोहिउ पिउ ॥
बाह विछोडवि जाहि तुहुं हुउ तेम्बइ को दोसु ।
हिअ अट्ठिअ जइ नीसरहि जाणउं मुञ्ज सरोसु ॥

હેમાચાર્યનો સંગ્રહ મોટો છે. **મહાભારત ભાગવત** આદિ કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલાં રચાયલાં હતાં અને **અપભ્રંશ** સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સારૂં ખેડાયલું હતું, તેની એમના ઉતારામાં આપણને ઝાંખી થાય છે. વળી, ગૌડમંડળમાં કવિ જયદેવે **ગીત ગોવિન્દ** થી રાધાકૃષ્ણની પ્રીતી ગાઈ તે પહેલાં ગૂર્જર ભુમિમાં એ રસ-રાજના અધિષ્ઠતાની અને એ રાસેશ્વરીની પ્રેમગાથા **અપભ્રંશ** કવિઓ ગાઈ રહ્યા હતા, તેનું પણ સંગૃહિત વચનોથી ભાન થાય છે. પરંતુ એ બધા ફકરા અહિં ઉતારવા જેટલો અવકાશ નથી. આ ટૂંકી નોંધ, **ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અવધિ અગિઆરમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે,** તેનો સહજ ખ્યાલ આપવા માટે છે.

બીજા અપભ્રંશ સાહિત્યનો સહજ નિર્દેશ.

प्राकृतदुयाश्रयને નામે પ્રસિદ્ધ **कुमारपाळ चरित** ના છેલ્લા સર્ગનો પાછલો ભાગ હેમાચાર્યે **अपभ्रंश**માં રચેલો છે. મુંજરાજના સમયમાં થયેલા અમિતગતિના શિષ્યનો **छक्कम्मोवएसो** પણ **अपभ्रंश**માં છે. વળી મહાકવિ કાલિદાસના **विक्रमोर्वशीय**ના ચોથા અંકમાં જે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મળી આવે છે તે પણ **अपभ्रंश**માં છે. **साहित्यदर्पण**ના કર્તા વિશ્વનાથ **कर्णपराक्रम** નામે **कडवक** બદ્ધ મહાકાવ્ય **अपभ्रंश**માં રચાયાનું લખે છે. જૈન ભંડારોમાં બારીક તપાસ કરાશે તો ઘણાં અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે. **अपभ्रंश સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્ણ પ્રકાશ પડશે.** બૌદ્ધોની **पाली** અને જૈનોની **अर्धमागधी वैदिक महासंस्कृत** સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે, તેના કરતાં પણ વધારે નિકટનો સંબંધ આપણી **अपभ्रंश** ભાષા સાથે એ બધી ભાષાઓ ધરાવે છે.

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં ગૂજરાતી સાહિત્યની કાલમર્યાદા હજારેક વર્ષની થવા જાય છે. આટલું જૂનું સાહિત્ય તેની ભગિનીઓના

પ્રથમ યુગનું ઉત્તેજક સાહિત્ય.

ભંડારમાં મળી આવતું નથી, તેને લીધે એ સવિશેષ મૂલ્યવાન બને છે. એ સાહિત્યના આપણે ત્રણ યુગ પાડ્યા હતા. પ્રથમ યુગનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્મળ પ્રેમભાવના પોષતું ને ઉજ્જવળ દેશભક્તિ-

-થી ઉભરાતું ઉત્સાહપૂર્ણ છે. જે કાળમાં જેવી દેશની સ્થિતિ, તેવું તેનું તે કાળનું સાહિત્ય હોય છે. મહારાણી ઈલિઝાબેથના રાજ્યકવિથી આજ પર્યંત આપણા પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો ઉત્તરોત્તર અધિકાઅધિક ઉદય થતો આવ્યો છે, તો તેમનું સાહિત્ય પણ એ સદીઓનું પરમ તેજસ્વી અને ઉત્કર્ષશાળી છે. ઇસિવી સનની અગિયારમી, બારમીને તેરમી સદી ગૂજરાતના પરમ અભ્યુદયની હતી. ચાંચિયા અને લુંટારાને શાસન થતાં કરી વ્યાપાર જળમાર્ગે ને સ્થળમાર્ગે ધમધોકાર ચાલી રહ્યો હતો. દેશનો ઉદ્યોગ ખીલાવવાને માટે બ્હારથી શિલ્પીઓ તેડાવી વસાવ્યા હતા. કુરૂક્ષેત્ર, પાંચાલ, શુરસેન, પ્રયાગ, અયોધ્યા આદિસ્થળના શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને આણી દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સ્થાપ્યા હતા. વિદ્વાનોને સંપુર્ણ આશ્રય મળી રહ્યો હતો; તે એટલે સુધી કે હેમાચર્યનું વ્યાકરણ હાથીની અંબાડીમાં રાજદરબારી સવારીના ઠાઠથી મોટી ધામધુમ સાથે મહારાજા સિદ્ધરાજના સરસ્વતી ભંડારમાં પધરાવવામાં આવ્યું હતું. સિંધ, માળવા, કનોજ, અયોધ્યા, ચેદિમંડળ, અપરાંત અને ચોલમંડળ પર્યંત દિગ્વિજયી ગુર્જર વીરોની વીરહાક ગાજી રહી હતી. આવા સમયના સાહિત્યમાં શુરાતનની જ્વાળા અને સ્વદેશ પ્રીતિની જ્યોતિ ભભુકી રહે તે સ્વભાવિક છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ સંધાયલોજ છે. નાંખી નજર ના પહોંચે એવા જે પ્રાચીન યુગમાં પ્રકૃતિની વિવિધ વિભૂતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સત્ત્વનો મહિમા ઋષિઓએ ગાયો, તેજ યુગમાં આર્યોના અધિપત્યે આર્યાવર્તને આર્યાવર્ત બનાવ્યો, જે સમયે ઉપનિષદ્ સાહિત્યની પરમોજ્જ્વળ બ્રહ્મ ભાવના પ્રગટી, તે સમયે ગાર્ગીવિકન્વ આદિ મહિલાઓ પૂજાઈ અને અરૂંધતિ સપ્તર્ષિની પંક્તિમાં માન્યપદ પામી. જે જમાનાયે રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારત ભુમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ. જે વખતમાં બુદ્ધ ભગવાનનાં ઉદ્બોધક વચનોનાં ત્રિપીટક ગૂંથાયાં, તે વખતમાં વિશ્વવિજયી સીકંદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વભૌમ ચંદ્રગુપ્તની અને તેના મહા પ્રતાપી પૌત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી, જે કાળમાં વિશુદ્ધ દાંપત્ય પ્રીતિનું આદર્શ મેઘદૂત ઉદ્ભવ્યું, તે કાળમાં ભરત ખંડે સ્વરાજ્ય પાછું મેળવ્યું. ઉત્કર્ષ કાળનું સાહિત્ય આ રીતે ઉત્સાહ પૂર્ણ હોય છે. ગૂજરાતી સાહિ-ત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગૂજરાતના ભવ્ય ઉદયનો હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરૂષ પરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે. મહાન યતિ હેમાચાર્યના

મૂલ્યવાન સંગ્રહમાં એક વાર ફરીને આપણે ચંચુપાત કરિયે. જ્યારે યદૃચ્છાએ સંગ્રહીત સુભાષિત આવાં શૂર પૂરનારાં છે, ત્યારે તે સમયનું ઉદ્દેશપૂર્વક રચેલું સાહિત્ય તો કેવું ઉત્તેજક હશે તે કલ્પના ગમ્ય છે. સંગ્રહમાંના થોડાંક વચન આપણે આપણા કાર્યસર ઉતારિયે છિયે.

धवलु विसूरइ सामि अहो गरुआ भरु पिक्खेवि ।
हउं कि न जुत्तउ दुहुं दिसिहिं खण्डइं दोण्णि करेवि ॥
भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कन्तु ।
लज्जेज्जं तु वअंसि अहु जइ भग्गा घरु एन्तु ।
जी विउ कासु न वल्लहउ धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
देण्णिवि अवसर निवडि अंहि तिण सम गणइ विसिट्ठु ॥
अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्व भणन्ति ।
मुद्धि निहालहि गयणयलु कइजण जोण्ह करन्ति ॥
महु करन्त बे दोसडा हेल्लि म भङ्खहि आलु ।
देन्तहो हउं पर उव्वरिअ जुज्झन्त हो करवालु ॥
जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारि अडेण ॥
पुत्तें जाएं कवणुगुणु कवगुणु कवणु मुएण ।
जा बप्पीकी भूंहडी चम्पिज्जइ अवरेण ॥
महु कन्तह गुठ्ठिअहोकउ झुम्पडा बळन्ति ।
अह रिउरुहिरे उल्हवइ अह अप्पणें न भन्ति ॥
सरिहिं न सरेहिं न सरवरेहिं नहि उज्जाण वणेंहिं ।
देस रवण्णा होन्ति वढ निवशन्तेहिं सुअणेहिं ॥
हिअडा जइ वेरि अ घणा तो किं अब्भि चडाहुं ।
अम्हाहिं बे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥
पाइ विलग्गी अन्त्रडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।
तो वि कटारइ हत्थइउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥

અલંકાર પ્રસ્થાનની અસર.

આ યૂગના પૂર્વ ભાગમાં સંસ્કૃત અલંકાર પ્રસ્થાનની અસર **અપભ્રંશ** સાહિત્ય ઉપર થતી જોવામાં આવે છે. સમસ્યાપૂર્તિ શ્લેષ આદિ સભારંજની કવિતા અને સુભાષિતના મુક્તક આ સમયમાં **સંસ્કૃત**ની પેઠે **અપભ્રંશ**માં પણ રચાય છે. એ યૂગના ઉત્તર ભાગમાં

રજપૂત રાજ્યની અવનતી થાય છે ને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના યુગમાં તો દેશ પરચક્ર નીચે કચરાય છે. પરંતુ પેશવાઈનું લોપ થયા છતાં પેશવાઈએ આપેલો વેગ મરાઠી સાહિત્યમાં જેમ ટકી રહેલો જોઈયે છીયે,

મધ્ય યુગમાં પુર્વ યુગનાંઆંદોલનો

તેમ રાજ્યની ઉથલપાથલ થયા છતાં પણ ગતરાજ્યના સમયનો વેગ આ મધ્યયુગના આરંભમાં કેટલોક વખત ટકી રહે છે અને **નરસિંહ**, **ભાલણ** અને **પદ્મનાભ** જેવાં કવિરત્ન પાકે છે, પરંતુ તેમની કવિતાનો પ્રવાહ જુદે માર્ગે વહે. સ્વતંત્ર **નાગર** કવિ નાતજાતની છે. અને આલંકારિકની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પ્રત્યગદ્રષ્ટિથી રાસલીલા અને દાણલીલામાં ભાગ લેતો ભક્તિ શૃંગારના ઉન્નત પ્રદેશમાં સ્વચ્છંદ ઘુમે છે; વિદ્વાન બ્રહ્મણ કવિ **कादम्बरी** ને **भागवत** દેશીબદ્ધ ગૂજરાતીમાં **संस्कृत**માંથી ઉતારી પોતાની રસવૃત્તિનો વેગ શમવે છે; ને આશ્રિત નાગર કવિ આશ્રયદાતાના પૂર્વજનાં પરાક્રમનું યશોગાન ગાઈ હૃદયમાં ઠલવે છે. મધ્યયુગના બીજા ગણાવવા જેવા સમર્થ લેખક છે નહિ. મોટા ભાગે સ્થુળ ધર્મ બુદ્ધિ તૃપ્ત કરવા **મહાભારત** **રામાયણ**નાં અને ન્હાનાં મોટાં આખ્યાનોનાં જોડકણાં જોડાયલાં આ સમયમાં મળી આવે છે, અથવા તો સમાન્ય જન સમાજની વિનોદવૃત્તિ સંતોષવા વાર્તાઓ ગદ્ય ને પદ્યમાં લખાયલી જાઈયે છીયે. **ભાલણ**સૂત **ઉદ્ધવ** **વાલ્મીકિ**ના **रामायण**નું પ્રતિબિંબ ઉતારે છે. **વી**હાસૂત **નાકર** **પુરા**ણીના મુખે સંસ્કૃત કથા સાંભળી માણગોળાવાળા ઉપર ઉપકાર અર્થે પુણ્ય બુદ્ધિથી **भारतनां** પર્વો ઘડે છે. એ ધર્મ સંહિતા પાછળ બહુ કથાભટો યુગમાં મંડી પડે છે. **વિષ્ણુદાસ**, **શિવદાસ**, **દેવીદાસ**, **મુરારિ**, **શ્રીધર** આદિક કથકોનાં આખ્યાનોની ને કથાઓની ધર્મમંદ નિઃસત્વ પ્રજામાં ખપતી પુષ્કળ થાય છે. **ઓરસદ** પરગણાનો **વસ્તો**

મધ્ય યુગનું ધર્મમંદ મુલોજજીવક સાહિત્ય.

શુકદેવ-આખ્યાન રચે છે. નાગર **વચ્છરાજ** જેને **પ્રેમાનંદ**નો શિષ્ય **વીરજી** સુરેખા હરણના આરંભમાં સ્મરે છે, તે **સ્ત્રી ચરિત્ર**ની વાર્તામાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું ગૂઢ રૂપક સમાવે છે. **જૈન** યતિ **નેમવિજય** ધર્મ અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્ભુત કથનનો ઉપયોગ કરે છે. એ લેખોની કૃતાર્થતા જમાનાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની સાથે સહિત્ય વૃક્ષનાં મૂળ સજીવન રાખવામાં સમાપ્ત થાય છે. સારસ્વત પ્રવાહ જે પંદરમા શતકમાં પવિત્ર દર્શન દેઈ સોળમા અને

સત્તરમા શતકમાં સોસાઈ સોકાઈને ન છતો જેવો થઈ ગયો હતો, તે અઢારમા શતકમાં પાછો વિસ્તારથી જોસભેર પ્રગટ વહેવા માંડે છે.

વ્યક્તિના પ્રતાપથી સજીવન રહેલાં મુળ નવપલ્લવ થવાં

આદિ કવિની રસદ્રષ્ટિ ને તત્વદ્રષ્ટિ વિભક્ત થઈ પ્રેમાનંદ અને અખામાં સંક્રાંત થઈ. એકે પોતાની નવું જીવન પ્રેરનારી વાણીથી નૂતન રસિક મંડળ ઉભું કર્યું અને તેમાં પોતે તારામંડળમાં ચંદ્રવત સુધા સીંચતો પ્રકાશ્યો. નાગર ગુરુથી ભાષા ભક્તિનો મંત્ર પામી પ્રવૃત્તિનાં પ્રચંડ આંદોલને તેણે સાહિત્યને અનેક દિશામાં અપૂર્વ વેગથી બહલાવ્યું. સંસારીક જીવોનાં પ્રપંચ અને ક્ષુદ્રતાથી સંસાર જેને નીરસ લાગ્યો હતો, એવો બીજો અકવિ મનાવામાં માન ગણતો જ્ઞાની કવિ નિઃસંગ રહી અચળયો રસ ચળ-વામાં ઉદ્યુક્ત રહ્યો.

સાહિત્યના સુકવણા-માં એક અમરવેલ

અરાઢમા શતકમાં ભાલણના સાહિત્યરસિક શ્રોતાને સ્થાને વાર્તાના ચમત્કારના ભોગી શ્રોતાજ હતા. એમની રુચીને પોષતુ વાર્તા સાહિત્ય જેનાં મૂળ નેમવિજય વચ્છરાજ વગેરેએ સજીવન રાખ્યાં હતાં, તે રખીદાસના સીહુંજના ચોરામાં વિસ્તાર પામ્યું. ઓગણીસમું શતક શમમય દુર્બળ સાહિત્યનું છે. તેમાં ઘણે ભાગે ભજનિયાં ને વૈરાગ્યનાં પદ સાહિત્યની પાનખર ઋતુનાં શુષ્ક પત્રવત જ્યાં ત્યાં પથરાય છે. દેશમાં અવ્યવસ્થા એક છેડેથી બીજે છેડે મચી રહે છે. અશાંતિને લીધે વ્યાપાર અટકી પડે છે. લડાયક ધાડાંના ત્રાસથી ખેતીવાડીને ભારે ધકકો પહોંચે છે. ઉન્નત ભાવના સમર્પનારૂં ધર્મચૈતન્ય ઉપશાંત છે. ગુરૂકુળમાં કેળવણીનો પ્રચાર બંધ પડયો છે. એવા સંકટના સમયમાં કરતાલ વગાડી ભજન કીતન ગાઈ અશ્વાસન આપનારા બુટિયો ભગત, નિરાંત ભગત રણછોડ ભગત, તથા ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિનાં મુળ બાળી નાંખનારા વૈરાગ્યનો બોધ આપનાર નિષ્કુલાનંદ, કેશવદાસ, અલખ બુલાખીરામ જેવાની પદરચનાનોજ વિકાસ થવો શકય છે, સાહિત્યના આ સુકવણામાં એકજ વેલી નવપલ્લવ રહી નયનને અને હૃદયને ઠારે છે. તે નર્મદાને તટે ઉદ્ભવી છતાં અન્ય દેશકાળનું પાણી પી ફુલીફાલી જણાય છે. નરસિંહ, ભાલણ ને પ્રેમાનંદનો ઘટ્ટ પરિચય દયારામભાઈની વાણીમાં જોઈયે છિયે; પણ એ ફક્કડ કવિ કોઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી. મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને, ભાલણની દશમલીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને

પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમાં ભારોભાર ઉમેરો કરીને દયારામે બ્રહ્મીઋણ વાળી દીધું જણાય છે. પાછલા સાહિત્યનું સંક્ષિપ્ત સમાલોચન અહિં પુરૂં થાય છે. શુકલપક્ષની અષ્ટમીએ ચંદ્રનું અર્ધું બિંબ તેની પુંજથી અજવાળીને સુધાથી સીંચી પ્રકૃતિદેવી બાકીના મંડળની ઉજ્જ્વળ રૂપરેખાજ દોરે છે, તેમ આ સાહિત્યના સુધાનિધિના બિંબનું પ્રતિબિંબ પણ અહિં અધુરૂંજ દોર્યું છે. પહેલી પાંચ સદીનું સાહિત્ય સંગ્રહાયું નથી–શોધાયું જ નથી. બીજી પંચશતીના પણ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો હજુ પ્રકાશમાં આવવા બાકી છે. **નરસિંહનો** સહસ્રપદી રાસ પુરો ઉપલબ્ધ નથી. **ભાલણનું** **રામ**બાલચરિત ત્રુટિતજ મળ્યું છે. એનો દશમસ્કંધ પ્રકાશકની રાહ જુએ છે. પ્રેમાનંદના ત્રણજ નાટકો છપાયાં છે. બીજાં આઠ ક્યાં છે? ક્યાં છે એનાં લાખ લાખ પુરનાં ત્રણ કાવ્યો? ક્યાં **પ્રથીરાજરાસાને** ટકોર મારતું **વલ્લભે** વખાણેલું કર્ણચરિત્ર? એ **વ**લ્લભનાં નવે રસનાં નોખાં નોખાં કાવ્યો પણ બધાં પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. પિતાને પરિતોષ પમાડનારી કૃષ્ણ-વિષ્ટિ પણ શોધી કઢાઈ નથી. ગૂજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં અત્યંત ઉપયોગી **વલ્લભ**કૃત **પ્રે**માનંદ કથા પણ પ્રકાશમાં અણાઈ નથી. જેટલું સાહિત્ય બહાર પડયું છે, તે અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના મુકાબલામાં થોડું છતાંએ મગરૂરી ઉપજાવનારૂ છે, **ન**રસિંહ મહેતાનાં **ગો**વિંદ ગમન, **સુ**રત સંગ્રામને ચાતુરીમાં પર્યેષક હૃદય ગાઢપણ આર્દ્રાર્દ્ર ભક્તિરસનાં પારદર્શક પડો ઉકેલે છે. **ભાલણ**ની રામકૃષ્ણની બાળલીલામાં રસિક હૃદય **વા**ત્સલ્યભાવની સુઘડતા જુએ છે. **પદ્મ**નાભના પ્રબંધની કવિતા વાંચી ઉત્સાહશીલ હૃદય ઉછળ્યા વગર રહેતું નથી. ભાષાભક્ત **પ્રે**માનંદની વાણીની તો વાતજ શી કહેવી? એના **અ**ભિમન્યુ આખ્યાનના વીરરસથી **નાં**દોર દરબારમાં રજપૂત સામંત વીરહાક કરી ઉઠયો હતો. એના નાટકો **સંસ્કૃત** નાટકોની સમોવડી કરે એવાં છે. એનું **માં**ધાતા આખ્યાન વાંચી દાવકા મનુષ્યને પણ હસવું દાબી રાખવું મુશ્કેલ પડે એમ છે. એના પુત્ર **વલ્લભ**ની બાનીનો ઝોક કોઈ ઓરજ છે. **પ્રે**માનંદનાં **મં**ડળના **વૃદ્ધ**પ્રસાદ કવિ **દ્વાર**કાદાસના વચનો રોમેરોમ રસ ઉભરાવે છે. **દ**યારામ આદિ શૃંગારી કવિની ગરબીઓ લાખોને અદ્યાપિ પણ ભક્તિમાં ને શૃંગા-રમાં લીન કરી નાંખે છે.

કાવ્ય માર્ગમાં જુનું સાહિત્ય યશસ્વી બન્યું છે ખરું પણ કાવ્યમાંજ સાહિત્યની પરીસમાપ્તિ થતી નથી. કાવ્યસાહિત્યમાં

નુતન સાહિત્યમાં પારસી, મુસલમાન સહોદરની સહકારીતા અપેક્ષિત છે.

પણ કાલિદાસની સુઘડતા અને શેલી ટેનીસનની ઉન્નત પ્રતિભા, મિલ્ટનની પ્રૌઢતા અને શેકસપીઅરની સર્વદેશી કુશળતા આવવી હજુ અપેક્ષિત છે; તેની સાથે કળાવિધાન અને શૈલી પણ કેળવાય તે અપેક્ષિત છે. એ સાહિત્ય કેવળ પુરાણમૂલક છે, તે સંસારમુલક થવું પણ ઇષ્ટ છે. બીજા સાહિત્યના માર્ગો તો ઘણે ભાગે અક્ષુણ્ણજ છે. કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્ય કંઇક ખેડાવા લાગ્યું છે. ચરિત્રનિરૂપણ તરફ પણ કંઇક લક્ષ દોરાયું છે. સંગીતકળા સંબંધી કંઇક કુતૂહળ ઉત્પન્ન થયું છે. પણ હજુ કરવાનું બહુ છે. બંગાળી ને મરાઠી સાહિત્યના મુકાબલામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પશ્ચાત છે. એના સર્વદેશી વિકાસનો આધાર ગૂર્જર ભુમિના પુત્રો હોવાનું અભિમાન ધરાવનારા ઉપર છે. સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જાતિનો, જ્ઞાતિનો, ધર્મનો, કર્મનો કે વર્ણનો ભેદ નથી. હીંદુ, પારસી, મુસલમાન સર્વે જેમની જન્મભાષા ગૂજરાતી છે, જેમના શિક્ષણનો પાયો ગૂજરાતીમાં નંખાયો છે ને જેમનો વ્યવહાર મોટપણે ગૂજરાતીથી ચાલે છે, તે પછી પારસી હો હીંદુ હો કે મુસલમાન હો. સૌએ સહોદર છે. બધાની ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સહકારિતા અપેક્ષિત છે. એક વખત સમશેર બજાવવામાં આગળ પડનાર મુસલમાનભાઈએ કલમપેશીમાં પાછળ પડવું યોગ્ય નથી. જૂની હીંદીના શણગાર રૂપ **પદુમાવતિ** નામે વાર્તા કાવ્યનો કર્તા મુસલમાનજ છે. મુસલમાન રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવા મુસમાન કવિઓ અનેક થયા છે. હાલ પણ ઉત્તરમાં મુસલમાન શાયરો મશહુર છે. જે લાભ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો હિંદીને આપે છે તે લાભની ગૂજરાતી ભાષા પણ અહિંના મુસલમાનભાઇઓ પાસેથી આશા રાખે તે બરહક છે. હિંદુસ્તાનની ગાયનકળા મુસલમાન ઉસ્તાદોએ ખીલાવી સજીવન રાખી છે.

સાહિત્યમાં ભાષાની વિશુદ્ધિ અને એકતા.

એવીજ ઉસ્તાદી ગુજરાતી સાહિત્ય ખીલવવામાં આપણે તેમની માગીયે છિયે. આપણા ઉત્સાહી પારસી બંધુઓ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં આગળજ છે. એમના અગ્રેસર લેખકોએ મરહૂમ કવિ દલપતરામે ગુર્જરીવાણી વિલાપમાં મુકેલું આળ ખોટું પાડયું છે. તેમ છતાં ઘણા મલબારી, ઘણા તારાપોરવાળા, ઘણા ખબ-

રદાર, ઘણા વાયુચક્રશાસ્ત્ર ચર્ચનાર, ઘણા ઈરાન આદિની તવારીખ લખનાર, ઘણા આરોગ્ય અને વૈદ્યકશાસ્ત્રનું ઉપયોગી જ્ઞાન ફેલાવનાર, ઘણા દેશપરદેશના રમુજી એહવાલ આપનારની સાહિત્યોપાસક ટોળામાં ભરતી કરવાને અને ભાષાની એકતા જાળવવાને જરૂર છે. પારસીભાઈઓ ઈંગ્રેજીમાં કાબેલિયત મેળવવા જે મહેનત લેછે તે મુબારક છે. પણ તે મહેનતના ફળરૂપ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગુજરાતી બોલનારી સર્વ આલમ એક સરખીરીતે લઈ શકે એટલા માટે પારસી બોલીમાં નહિ પણ **ગુજરાતી ભાષામાં** તેમના હાથે ગ્રંથો લખાવા ઈષ્ટ છે. અમુક ભાગની કે અમુક કોમની બોલીમાં ગ્રંથ લખાવાથી ભાષાની વિશુદ્ધિ જળવાતી નથી, લેખકટોળામાં ફુટ પડે છે, ને લેખનો લાભ સમસ્ત મંડળ લેઇ શકતું નથી. આથી સાહિત્યની ભાષાની એકતા અને વિશુદ્ધિ જાળવવા હમેશાં સુધરેલા દેશોમાં લેખકો પોતેજ ભાષા પ્રત્યેની પૂજ્યબુદ્ધિથી, સાહિત્ય પ્રત્યેના ગૌરવથી, અને સ્વબંધુ પ્રત્યેના પ્રેમથી કાળજી રાખતા જોવામાં આવે છે. બ્રિટિશ દ્વીપોના એક ભાગનો હો કે બીજા ભાગનો, દેશી હો કે વિદેશી, યુરોપને અમેરિકાનો હો, એશિયા ને આસ્ટ્રેલિયાનો, ગોરો હો કે કાળો, જે કોઈ લેખક ઈંગ્રેજીમાં ગ્રંથ લખવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે (King's English) એટલે રાજરૂઢ ઈંગ્રેજીમાંજ લખે છે. પારસી બોલી મુકી રૂઢ ગુજરાતી ભાષા વાપરવી કંઈ પારસીભાઈઓને મુશ્કેલ નથી. જે વાંચનમાળા હિંદુ મુસલમાનો શીખે છે, તેજ પારસીઓ શીખે છે. એ વાંચન માળાથી સુરતી બોલીનું સુરતીપણું અને કાઠીયાવાડી બોલીનું કાઠીયાવાડીપણું ગયું છે. એ વાંચન માળામાંથી કેળવાયલા પારસીઓની પારસી બોલીનું પારસીપણું ઘણે ભાગે ઘસાયું છે. પારસીઓમાં મગરૂર થવા જેવું એ છે કે સ્ત્રી શિક્ષણનો બહુ સારો ફેલાવો છે. પારસી બાળકીઓ અને હિંદુબાળકીઓ એકજ વાંચન માળા વાંચે છે. આ જોતાં સામયિક અને જાથુ સાહિત્યમાં પારસી બોલીના આયુષનો વરતારો ટુંકો જણાય છે. પણ એ વરતારો સાચો પાડવાનું પારસી લેખક મંડળના હાથમાં છે. પારસી રોજીંદાં પત્રોના માલીકોના હાથમાં છે, જ્ઞાન પ્રસારક સભા જેવી સંસ્થાઓના હાથમાં છે. આશા છે કે કેળવાયલા ઉત્સાહી પારસીભાઈઓ જમાનાના ઝોકને માન આપશે.

પારસીભાઈઓ રૂઢ ગુજરાતી ભાષા વાપરતા થાય, તેની સાથે ગુજરાતી ભાઈઓએ પણ સાહિત્યની દિશામાં એક અગત્યનો

ધર્મ રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય ગયો છે.

ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કેવળ પૌરાણિક (Mythological) સાહિત્યને પડખે શુદ્ધ સંસારી સાહિત્ય તેમણે ખેડવું જોઈએ, જેમાં પૌરાણીક કથાઓથી અજાણ્ય પારસી અને મુસલમાન ભાઈઓ સરખો આનંદ લેઈ શકે. આની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો, પ્રતીતિ શ્રદ્ધાને પ્રીતિ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવ કથા હતી, રૂચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્ભુત કથન હતું. સમયબળને અનુસરી આરોગ્ય સંરક્ષણાર્થે સ્નાન શૌચાદિના સામાન્ય નિયમ ધર્મનું અંગ બન્યા; દેશાટનનો લાભ આપનારૂં તીર્થમહાત્મ્ય શત શાખાએ વિસ્તર્યું; નીતિનો બોધ દેનારાં અનેક અદ્ભુત ઉપાખ્યાનો ઉદ્ભવ્યાં; અને જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક બુદ્ધ ભગવાન ઇશ્વરાવતાર બન્યા. એ જમાનો આજ નથી. જુના જમાનાએ શીલવતીના રાસને અને રોષદર્શિકાકને જન્મ આપ્યા, તો નવો જમાનો સરસ્વતીચંદ્રને અને કાન્તાને જન્મ આપે છે. ભૂતકાળમાં વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રબંધો રચાતા, તો વર્તમાનકાળમાં સામાજીક સ્થિતિના ઈતિહાસ લખાય છે. પ્રાચીન યુગમાં ધર્મના સંગ્રહાર્થે સાધુઓના મહાન્ સંઘો મળતા, ત્યારે અર્વાચીન સમયમાં નાગરી પ્રચારિણી સભા, એક લિપિ પ્રચારિણી પરિષદ, સાહિત્ય પરિષદ્ જેવાં મંડળ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાનાં સાહિત્ય સર્વ-માન્ય કરવા, પોતાની ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય સંગ્રહવા, પ્રવર્તમાન સાહિત્યનો સર્વતોમુખ વિકાસ સાધવા સ્થળેસ્થળે મળે છે.

પૂર્વનું ઉત્તેજક અને પશ્ચિમનું પોષક સાહિત્ય.

આવા મેળાવડાનું સાર્થક્ય ક્યારે કે જ્યારે આશ્વિનોએ ચ્યવન ભાર્ગવમાં નવું જીવન પ્રેર્યું હતું તેવું નવું જીવન વૃદ્ધોમાં પ્રેરાય, અને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના સહચર્યમાં રામલક્ષ્મણ જેમ વીરચર્યામાં ઉદ્યુક્ત થયા તેમ યુવકો પોતાનું પરાક્રમ પ્રકાશવા પગભર થાય. આરંભ મહાન છે. ખંડેર ફરી વસાવવાનાં છે, ઉજ્જડ પ્રદેશ આબાદ કરવાનો છે, નવાં થાણાં નાંખવાનાં છે, આપણને ગુંગળાવી નાંખતી આલંકારિકોની કીલેબંદી આપણે તોડી પાડવાની છે, સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં જડ નાંખી વધેલા નિંદ્ય રોપાઓ નીંદી કાઢવાના છે, ભયંકર

પ્રાણીના આશ્રયભૂત ઝાડી સાફ કરવાની છે, તૃષા છીપાવનારાં જળાશયો ખણવાનાં છે. આબાદી વધારનારી ન્હેરો ખોદવાની છે, ઉત્પન્નની આપલે સરળ કરનારા માર્ગો ઉઘાડવાના છે. આ કામમાં આપણા પૂર્વજો પીઠ પુરી રહ્યા છે. કાવ્ય ક્ષેત્રમાં નવો વિજય મેળવવાને આદિકવિ **વાલ્મીકિ** આપણને કોકિલકંઠથી તેડે છે. આર્થિક વિદ્યાઓને પુનરુજ્જીવન આપવાને **આરણ્યક પાલકાવ્ય** હસ્તીના નિર્ઘોષથી પુકારે છે. કુમાર સુકળાઓને ખીલાવવાને વીણા સારતા **નારદ** સાથે **નાટયમુનિ ભરત** સંજ્ઞા કરે છે. રસાયનાદિક વિદ્યાનો રાગ જગાડવાને વીતરાગ **નાગાર્જુન** પ્રબોધે છે. સાહિત્યના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાના પ્રયાસમાં સહાયભૂત થવા અનેક અક્ષરદેહધારી સાહિત્યવીરો વ્યૂહબદ્ધ આપણી પીઠે તત્પર ઉભા છે, જેઓમાં આપણા માજી પ્રમુખ માગ મુકાવી મોખરે આવી ઉત્સાહપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી આપણને ઉત્તેજે છે. વળી આ તરફ આપણા મહાન રાજકર્તા આપણને આગળ દોરવા સન્મુખ તૈયાર છે. **બેકન ને સ્પેન્સરની** સરદારી નીચે તત્વક્ષેત્રમાં ઘુમો. **શેકસપીયર, મિલ્ટન અને ટેનીસનની** સહાયતાથી કાવ્યક્ષેત્રમાં આગળ ધસો. **પોપ, ગ્રિમ અને મેકસમુલરના** અગ્રેસરપણામાં શબ્દવિદ્યા અને પૈરાણ વિદ્યાના અજાણ્યા પ્રદેશ સર કરો. આ અને બીજા વિષય હાથ કરવામાં સાહાય્ય આપવા પશ્ચિમના વિરોની સેનાઓ સજ્જ જ છે. વિજય મેળવવામાં કોઈનો પ્રતિરોધ નથી. પ્રતિરોધક કહીયે, તો, તે આપણું આલસ્યજ છે, આપણો પ્રમાદજ છે, આપણી કર્તવ્ય વિમુખતાજ છે, આપણી હૃદય ભીરુતાજ છે, આપણો અનુત્સાહજ છે. આલસ્ય મરડો માં, આલસ્યનેજ મરડી નાંખો. પ્રમાદ ખાઓ માં, પ્રમાદનેજ ખાઇ જાઓ. પ્રવૃત્તિ ધર્મની ભગવદ્દગીતોપનિષદનો નિત્ય પાઠ જયાં થાય છે, ત્યાં અનુત્સાહ કયાંથી, હૃદય ભીરુતા શી, કર્તવ્ય વિમુખતા કેવી ? જેનાં મનમાં રાષ્ટ્રને પ્રબોધવાની ઉર્મિ છે, તેને ઉંઘવાનું નથી; જેના મગજમાં કંઈ નવું ઉત્કર્ષક કહેવાની પ્રેરણા છે, તેને મૌન ધારવાનું નથી; જેની પ્રતિભામાં વીજળિક શક્તિના અંશ ઝણઝણે છે, તેને જડવત બેસી રહેવાનું નથી. આપણામાં સમર્થ નરનો તોટો ન હોવો જોઈએ. પ્રતિવર્ષ આપણા શારદાપીઠમાંથી પદવીધારી નરો સંખ્યાબંધ બહાર પડે છે. આ આપણા વીરો શું નિર્વીર્ય છે ? નહિજ નહિ. ત્યારે શું એમ છે કે કોઈ પૂછે તો જ સહદેવ જોશીની પેઠે તેમના જ્ઞાનનો તેઓ આપણને લાભ આપે ? નાના, તેમે ન હોય. ત્યારે તો

આપણા શારદાપીઠના પદવીધારી નરો.

એકજ દિશામાં તર્ક દોડે છે. સીતાજીની ભાળ કાઢવા નીકળેલા મહાવીરો અરણ્ય ને પર્વત ઓળંગતા ઓળંગતા દક્ષિણ મહાસમુદ્રને તીરે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નલનીલ સાથે હનૂમાન પણ શોચ કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું ? આ મહા સમુદ્ર શે આળંગાય ? તે ક્ષણે વિચક્ષણ જાંબવાને મારૂતિને તેમના સામર્થ્યનું સ્મરણ કરાવી ઉત્સાહ પૂરતાં વચનથી કહ્યું કે "કવિરાજ ! તમે પણ આમ શોચ કાં કરો છો ? તમારે તો આ મહાસમુદ્ર ગોષ્પદ માત્ર છે." આવી કોઈ જાતની સ્મૃતિ આપણા શારદાપીઠના વીરોને આપવાની જરૂર હોય તો કોણ જાણે ? એમનામાં નિગૂઢ સામર્થ્ય છે. એઓ ચાહે તો, એક વખત મહાન્ શંકરાચાર્યે આકાશ માર્ગે ચાલી જતી સરસ્વતીને યોગબળે આકર્ષ્યાનું કહેવાય છે, તેવી રીતે આ વીરો પણ દ્વીપાંતરમાં જઈ વસેલી સરસ્વતીને અને તેની પૂંઠે લક્ષ્મીને પણ એમની વિદ્યાના બળે આકર્ષી લાવે. જે પશ્ચિમમાં છે ને પૂર્વમાં નથી, એવું કેટલું બધું તેઓ અહિં વસાવી શકે એમ છે ? બાળશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, પ્રતિનિધિસત્તાકરાજ્ય આદિ ખાસ પશ્ચિમનાજ કહેવાતા વિષયમાં કેટલું ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનું તેમને સહજ છે ? પશ્ચિમના જનસમાજમાં ઉદ્‌ભવ પામેલી હિતકારક યોજનાઓ આ દેશના જનસમાજને અનુકુળ કરવાનું એમનાં અવલોકન અને અનુભવની સત્તાની બહાર નથી. રસાયનવિદ્યાનો ઉપયોગ અપવાદભૂત પ્રો. ત્રીભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર તેમના શિષ્યો સિવાય કેટલાએ ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિમાં કર્યો ? પ્રાચીન મહાકવિની સૃષ્ટિનાં ભવ્ય ચિત્રોનો ઉપયોગ સદ્‌ગત ચિત્રકાર રવિવર્મા ઉપરાંત કેટલાએ હૃદયદ્રાવક ચિત્રકળાની ખીલવણીમાં કર્યો ? મિલ, ફોસેટ ને સિજવિકના લેખનું રટણ કરી મી. રાનડે કે સર ફીરોજશાહ. ઓ. મી. ગોકલદાસ કે મી. ગોખલે જેવા અથવા તો દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેશાઈ કે ઓ. મી. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ જેવા આર્થિક પ્રશ્નોના ચિંતક કેટલા ઉભા થયા ? ઇંગ્રેજીનો અક્ષર પણ ન ભણનાર સદ્‌ગત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી શોધખોળમાં યુરોપિયન શોધકોની દમોદમી કરે, એક પરીક્ષા પસાર ન કરનાર રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ. સી. આઈ. ઈ. શહેર સુધારાના અટપટા સવાલોનો નિર્ણય આણે, મધ્યમ દરજ્જાની કેળવણી ધરાવનાર સદ્‌ગત દી. બા. મણિભાઇ જસભાઈ શ્રી કેળવણીનો વિષય હાથ લે, અને આપણા પદવીધારી બંધુઓ તેમાં ચંચુપાત પણ ન કરે એમ કાંઈ હોય ? સદ્‌-

ગત રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ હરકોઇને જેવું આવડે તેવું લખવાને પ્રેરતા. તેમને કોઈ ન આવડવાનું નામ દેતું તો તેઓ ભાર દઈને કહેતા કે, " ન કેમ આવડે? લખો એટલે આવડશે." માટે આ બંધુઓ પ્રત્યે એટલુંજ કહેવું છે કે શરમાઓ નહિં, સંકોચ ખાઓ નહિ, પોતાને તુચ્છ લેખો નહિં. તમારી પાસેનું મૂલ ન થાય એવું ધન છે. તમે તેને અનુભવથી ઓળખાવો; તમે તેને અવલોકનથી ખીલાવો; તમે તેને ઉપ-યોગથી બહલાવો; ને પછી એ ધન તમે તમારા ઓછા ભાગ્યશાળી અશિ--ક્ષિત અથવા અલ્પશિક્ષિત બંધુઓને આવકારદાયક થાય એવા રૂપમાં આપો. આપણું લખાણ નામ અમર કરે એવું ન હોય તેની પરવા નહિં. કીર્તિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક તત્વ નથી. પ્રવર્તક તો કર્તવ્ય છે. **કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કર્તવ્યમાંજ છે:** તેનો કર્તવ્યથી ભિન્ન અન્ય ઉદ્દેશ છે નહિં. માતાપિતા સંતાનને ઉછેરે છે, રાજા પ્રજાને પાળે પોષે છે, શ્રીમાન અનાથની સંભાળ લે છે. શેરીમાં રમતા ન્હાના બાળકને રસ્તે જનાર ગાડીઘોડાના ઝપાટામાંથી ઉગારી લે છે, ને નદીમાં તણાતાને તરી જાણ-નાર તારે છે. એ પ્રત્યેક પ્રત્યેકનું પોતાનું કર્તવ્ય છે, ને તે કરે છે. કરનાર સ્વધર્મ બજાવે છે એજ એનું ગૌરવ છે. ન કરનાર સ્વધર્મમાં ચુકે છે ને દોષિત થાય છે.

આપણા શિક્ષિત મહેતાજીઓ.

પદવીધારી સુશિક્ષિત પુરૂષો મોટા શહેરોમાં વહેંચાયલા છે; પણ શિક્ષણશાસ્ત્ર ને શિક્ષણકળાનાં પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનારા ગૂજરાતી મહેતાજીઓ બધા દેશમાં ફેલાઈ ગયેલા છે. તેમનો અવકાશનો સમય જે તેમને ગામડામાં ભારે પડતો થઈ પડે છે ને જે તેઓ હલકી ખટપટ કે તુચ્છ કારભારમાં ગૂમાવે છે, તેનો તેમના પોતાના હિતને માટે ને તેમનાં બંધુઓના હિતને માટે સદુપયોગ કરવા ધારે, તો અનેક માર્ગ છે. જૂના સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવાની, સમાજના આચાર વિચારનું અધ્યયન કરવાની, મનુષ્ય કુળની ખાસિયતનું અવલોકન કરવાની, જે મંડળમાં તેમનું જીવન નિર્માયું છે તેમને જ્ઞાન અને સાહિત્યનો રસ લગાડવાની, તેમની વૃત્તિઓ કેળવવાની, તેમને ઉચ્ચ ભાવનાઓ અર્પવાની અને તેમને સર્વ પ્રકારે પોતાની વિદ્યાનો, શક્તિનો અને સહૃદયતાનો લાભ આપવાની તેઓ અસાધારણ અનુકુળતા ધરાવે છે. બાળકેળવણી એતો તેઓ જે વેતન ખાય છે તેનો બદલો છે. જન સમાજના શિક્ષિત

સામાજીક તરીકેના નિજ કર્તવ્યનો તેમાં સમાસ થઈ જતો નથી. કુટુંબમાં રહી કૌટુંબિકોની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેવી રીતે સમાજમાં રહી સમાજીક બંધુઓ પ્રત્યે બંધુકૃત્યમાં જે પ્રમાદ કરે છે તે જનસમાજનો દેવાદાર રહે છે અને સર્વ સમાજના પરમ અધ્યક્ષ જગદીશ્વરનો અપરાધી બને છે. જનસમાજ એક સહકારી સંસ્થા છે. એ

સાધન સંપન્ન બંધુઓ અને સાહિત્યપીઠની યોજના.

સંસ્થાના સહકારધર્મથી શિક્ષિત સુશિક્ષિત સાધન-સંપન્ન ને સાધનરહિત એક સરખા બંધાયલા છે. સ્વાગત મંડળના ઈતિહાસરસિક અધ્યક્ષ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી શોધખોળમાં અને ઈતિહાસિક સંગ્રહમાં પોતાની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર કાવસજી જહાંગિરજી, શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા વિગેરે મુંબઈના ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાની પિછાન આપવી ને સૂર્યચંદ્રને ઓળખાવવા જેવું ગણાય. તેમણે કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ કર્યું છે. પણ સાહિત્યની સેવામાં પોતાનું સર્વધન સમર્પનાર ને ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છેવટની વારસદાર ઠરાવી જનાર તો સુરતના સદ્દગત શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ જ છે. સાધનરહિત બંધુઓને માટે સાધન સંપન્ન ગૃહસ્થો પુસ્તકશાળા ને વાંચનશાળા ઉઘાડે છે, તેને માટે તેમને અભિવંદન આપવું ઘટે છે. તેની સાથે પુસ્તકશાળાનો પુસ્તકસંગ્રહ મૂલ્યવાન બનાવવા અને વાંચનશાળાનું વાંચન વજનદાર કરવા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સંયુક્ત ભંડોળ ઉભું કરવાની તેમને વિનંતિ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની પ્રવૃત્તી તેના બંધારણને લીધે એક દેશી છે. ફાર્બસ સભાની પ્રવૃત્તિની દિશા કંઈ ભિન્ન છે. પરંતુ તે પણ સર્વતોમુખ નથી. સહિત્યસભામાં ઉત્સાહ છે ત્યારે સાધન નથી. આ ખોટ પુરી પાડવા સર્વતોમુખ ઉત્તેજન આપનારૂં સાધનસંપન્ન સાહિત્યપીઠ સ્થાપવાની જરૂર છે, જે વિશુદ્ધ ભાવનાવાળું અને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળું અલ્પમૂલ્ય સાહિત્ય એકે એક ગામ જ્યાં ગુજરાતી નિશાળ હોય ત્યાં મફત છુટથી વહેંચી સાહિત્યની ગંગા આંગણે આંગણે વહેતી કરે, જે વધારે મૂલ્યનાં પુસ્તકોની અચેતન જંગમ પુસ્તકશાળા સ્થાપી સંગીન જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે, જે ભાષણોથી ને નિબંધોથી લોકોના હૃદય કેળવે અને સત્પ્રવૃત્તિને સદુપયોગ

જાગૃત કરે, જે સ્વકાર્ય રસિક પગારદાર પુરૂષો દ્વારા શોધખોળ ચલાવે; ટુંકામાં સાહિત્યનું સંગ્રાહક, સંરક્ષક, સંવર્ધક, પ્રચારક ને અધ્યાપક મંડળી નીવડે, આવા સાહિત્ય પીઠની સ્થાપના લક્ષ્મીના વિશ્રામભુત ઉત્તમ પુરૂષોના હાથમાં છે.

વાચકવર્ગતરફથી સાહિત્યને આવકારની જરૂર છે.

સાધનરહિત બંધુઓ પણ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે બહુ કરી શકે એમ છે. જેમને અક્ષર જ્ઞાન છે તેઓ સારૂં સાહિત્ય વાંચે, તે પણ સાહિત્યની એક અંશે કૃતાર્થતા છે; સારાં ભાષણોને અને સારા લેખોને આવકાર આપે, તે પણ તેની કદર છે; બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સારાનરસાનો વિવેક કરે, તે પણ ઉત્તેજન છે. આટલું કરે તો વાંચનાર ક્યાં છે, સાંભળનાર ક્યાં છે, સમજનાર ક્યાં છે, કદર બુજનાર ક્યાં છે એ જે ફરિયાદ ઉઠાવવામાં આવે છે, તે દૂર થાય.

સમષ્ટિ શ્રેય માટે વ્યષ્ટિ પ્રવૃત્તિ.

આ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઇનો બહિષ્કાર નથી. સર્વનો સહકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે. સત્સંગીનું મંદિર જ્યારે બંધાય છે, ત્યારે કોઈ સત્સંગી ઈંટો ઉપાડી કે તગારાં વહી શરીર વહેવરાવે છે; કોઈ સત્સંગી પત્થર ઘડે છે, વ્હેરે છે કે કોરે છે; કોઈ ઈમારત આંકે છે; તો કોઈ પાયા ખોદે છે, કોઈ ચણતર ચણે છે તો કોઈ ચિત્રનું કામ કરે છે; કોઈ સર્વના ઉપર દેખરેખનો ભાર ઉપાડે છે, તો કોઈ ખરચનો ભાર માથે લે છે. સર્વ પોતાના ગજા પ્રમાણે કાર્યભાગ બતાવી ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરે છે. એ ન્હાના મોટા સૌએ પુણ્યના સરખા અધિકારી છે. સર્વ કર્મના સાક્ષી પરમ પુરૂષની દ્રષ્ટિમાં સૌનો પ્રયાસ સરખો આવકાર પામે છે. એ ભાર-વાહક, એ કર્મકાર, એ શિલ્પી, એ સૂત્રધાર, એ સમવેક્ષક, એ ધનદાતા, સંસારી પાળા કે સાધુ સૌ આ મહાનકાર્યમાં પોતાના વ્યષ્ટિજીવનને સમષ્ટિ-જીવનમાં હોમે છે. આવી સ્વધર્મ પરતા, આવી સમષ્ટિ શ્રેયની ભાવના આપણું સાહિત્યમંદિર બાંધવાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમાં ઇષ્ટ છે. કાર્યક્ષેત્ર ક્યાં ન્હાનું છે? સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલ્લા છે. સ્વલક્ષણવતી કવિતા રચવાની પ્રતિભા ધરાવનાર કવિને ઘણા પ્રદેશ અક્ષુણ્ણ છે; તેમાંજ તે ઘૂમે એમાં સાહિત્યને લાભ છે. જેનાથી

સ્વકલ્પિત લેખ નથી લખાતો, તેને માટે બીજી ભાષામાંથી અનુવાદનો માર્ગ ઉઘાડો છે. કેવળ સ્વભાષાનિષ્ઠ ને સ્વભાષામાં ઘણુંએ કરવાનું છે. અનેક પુસ્તકો ઉધઈ ખાય છે, અથવા પટારામાં કે પોથીમાં અંધારામાં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. લોકગીત, લોકવાર્તા, રાસા ને પવાડા, શિક્કા ને શાસનપત્ર, શિલાલેખો ને પાળિયા, વહી ને દસ્તાવેજો સંગ્રહનારાના પ્રયત્નની વાટ જુએ છે. હૃદયચક્ષુથી જોનાર ને લોકના રીતરીવાજો, વહેમો અને રૂઢ સંસ્કારો અવલોકન માટે તૈયાર છે. વિદ્યાના રસિકને ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેરાયેલાં છે. પ્રતિમાવિધાન, ચિત્રવિધાન, સંગીત પરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિરાંતે એકાંતમાં અભ્યાસ થઈ શકે એમ છે. સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે, જ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આઠજ છે. એક એક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને યાવજ્જીવ વ્યાપૃત રાખે એવો વિશાળ છે. શ્રદ્ધાળુ સેવકોના લખલૂટ ધર્મદાયનું શ્રીજીના મુખવાસનું તાંબૂલ બને છે. તેમ પણ છે; ને વિદુરની ભાજી તથા સુદામાના તાંદૂલ પણ ભગવાનને બહુ પ્રિય છે, તેમ પણ છે. સરસ્વતી દેવીને પણ સર્વ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની સેવા સ્વીકાર્ય છે.

અસત્યપ્રવૃત્તિ ને તામસી વૃત્તિ અનિષ્ટ છે.

આ મહાન ઉદ્યોગમાં સંભાળવાનું એકજ છે. અસત્પ્રવૃત્તિ સાહિત્યમાં વર્જ્ય છે, તામસી વૃત્તિ અનિષ્ટ છે, માટે આ પ્રવૃત્તિમય સંસારના સ્વામીનો અનુગ્રહ ઇચ્છી તે પ્રવૃત્તિના પ્રેરકને પ્રાર્થના એટલીજ છે કે,

असतो मां सद्गमय । तमसो मां ज्योतिर्गमय । ओम्
शांतिः शांतिः शांति ।

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

(વિદ્યમાન)

ભિક્ષુ અખંડાનંદજી

[લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ સ્વામી શ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની સાહિત્ય સેવા અજોડ છે. પરબ્રહ્મની જોડે તાદાત્મ્ય સાધવાની લગનીવાળા એ આજન્મ વિરાગવૃત્તિધારીએ, છ આનાના દેવદારના ખોખાના ટેબલથી શરૂઆત થઇને ગુજરાતને ગામડેગામડે જ્ઞાનથી પરબો પહોંચાડનારી 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય' જેવી વિસ્તૃત અને માતબર સ્થિતિએ પહોંચેલી સંસ્થાની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ કઈ તાલાવેલીથી, કેટલી તનતોડ મહેનત અને કેવી અદ્ભુત ત્રેવડશક્તિ તથા વ્યવહારકુશળતાથી સાધી એની કથા આ નીચેના રેખાચિત્રમાં નથી. વરસોની સતત લોકસેવા પછી આજ પક્ષાઘાતને લીધે અનિચ્છાએ નિષ્ક્રિય થઇ પડેલા એ લોકસેવકના હાથ તળે તાલીમ પામવાનું સુભાગ્ય આ લખનારને મળ્યું છે, અને કોઈ કાળે એ શ્રમસાધ્ય જીવનની વાત આ પાનાંઓ ઉપર આપવાની અભિલાષા છે. પરંતુ તે દરમ્યાન, પ્રસિદ્ધિનો સદા અણગમો સેવનાર એ સાચા સંન્યાસીના પૂર્વજીવનની કથા કહેતું આટલું આ રેખાચિત્ર, એવી જ લાંબી તાલીમ પામેલા ભાઈશ્રી ત્ર્યંબકલાલ શુક્લ તરફથી આપણને મળે છે એ પણ એક મોંઘી પ્રાપ્તિ છે એમ સમજી 'શારદા'માંથી એ તારવીને આ નીચે ઉતાર્યું છે.] —બ.

સ્થૂળકાય છતાં તેજ:પુંજ સમા ઝગઝગતા ચહેરાવાળા કોઈ સંન્યાસીને, સાથી સાથે અથવા એકાકી, કોઇ દિવસ સંધ્યા સમયે અમદાવાદમાં એલિસબ્રિજ ઉપરથી પસાર થતા કે મુંબાઇમાં કાગળોના વેપારીઓને ત્યાં જતા આવતા જોયા હોય તો જાણજો કે એ 'ગરીબોને સાહિત્યજલ પાતા, ગુજરાતને ગામડે ગામડે જેનાં પ્રકાશનો પહોંચી ગયાં છે તે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના એકનિષ્ઠ સંચાલક કર્મયોગી અખંડાનંદજી.'

વીર વિક્રમનું ૧૯૩૦ મું વર્ષ હતું. ખેડા જિલ્લાના બોરસદ ગામમાં જગજીવન ઠક્કર નામના એક હોશિયાર અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વેપારી હતા. દરિયામાર્ગે વહાણો ભરીને તેઓ માલ મંગાવતા અને પોતાનો લોખંડ, ચિનાઈ વાસણ તથા અનાજનો ધંધોરોજગાર ધમધોકાર ચલાવતા. તેમને હરિબા નામનાં એક પવિત્ર, ધર્માત્મા, સુશીલ, ઉદાર ને દાનશીલ પત્ની હતાં. તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખશાંતિમાં ચાલતો હતો. હરગોવિંદ, શિવલાલ અને મોહનલાલ જેવા ત્રણ ત્રણ ભડવીર દીકરા અને પાર્વતી તથા સદા-

બેન નામની બે દીકરીઓ હતી. આખા યે કુટુંબમાં આનંદ આનંદ હતો. પૈસેટકે એ કુટુંબ સુખી ગણાતું. પણ તેમના ભાગ્યમાં હજી એક પુત્રરત્નને જન્મ આપવાનું નિર્માએલું હતું. તે સૌથી નાના અને છેલ્લા પુત્રરત્ન તે અત્યારના આપણા ભિક્ષુ અખંડાનંદ.

જગજીવન ઠક્કરને ત્યાં સવારથી તે સાંજ સુધી કોઈપણ અભ્યાગતને માટે અનાજની લ્હાણી તો ચાલુ જ રહેતી. એમનો ધંધોરોજગાર ઘણો સારો ચાલતો અને તેઓ ગામના એક અગ્રગણ્ય સજ્જન ગણાતા. સંતસેવી અને ભક્તિપરાયણ પણ હતા. તેમને ત્યાં સંત મહંતોના અખાડા જામતા અને પંગતોની પંગતો પડતી. આવા સાધુહૃદય અને સેવાપરાયણ પિતા તથા ભક્તિમયી માતાના પૂર્વ સંસ્કારો લઈ બાળક લલ્લુએ કોઈ પુણ્ય દિવસે આ સંસારમાં પગલીઓ પાડી.

કુળગુરુ મોહનદાસજી સાપર તરફથી પોતાના સંતમંડળ સાથે બોરસદ આવે ત્યારે જગજીવન ઠક્કરને ત્યાં જ ઉતારો કરતા. એક દિવસ મહંતજીનો બેરખો લઈને બાળક લલ્લુભાઈ રમે છે અને એ બેરખાના મણકા ચૂસ્યા જ કરે છે. મહંતજી આ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. બાળકની ભવ્યતા જોઈ તેઓ ભવિષ્ય ભાખે છે કે 'આ બાળક ભવિષ્યમાં કોઈ સમર્થ સંન્યાસી નીવડશે.' આ વાત સાંભળી કુટુંબમાં ક્ષોભ થયો. પણ દિવસો જતાં એ ભુલાઈ ગઈ.

સાત વર્ષના થયા એટલે લલ્લુભાઈને કુટુંબનાં બીજાં બાળકો સાથે ઉમિયાશંકર મહેતાજીના હાથ નીચે કક્કો ને એકડા ઘૂંટવા મૂકયા. ત્રણેક વર્ષમાં બારાખડી અને આંક વગેરે પૂરાં કર્યા પછી તેમને ગુજરાતી નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા.

બારતેર વર્ષની ઉમરમાં લલ્લુભાઈએ છસાત ચોપડી પૂરી કરી અને તેજ અરસામાં, એટલે સંવત ૧૯૪૩ માં, પિતાશ્રી દેવલોક પામ્યા એટલે આખુ યે કુટુંબ ખંભાતથી સાતેક ગાઉ દૂર સારોદ ગામમાં રહેવા ગયું. ત્યાં યે દુકાન ચાલતી જ હતી. મોટા ભાઈઓ વગેરે ત્યાં જ રહેતાં હતાં. એ બધાને પરણાવી દીધેલા હતા, અને તેજ પ્રમાણે નાના લલ્લુને પણ બાળપણમાં સાતમે આઠમે વર્ષે જોતરૂં વળગાડી દીધું હતું.

હવે તો દુકાને બેસવાનું થયું અને બીજું કામકાજ પણ માથે પડયું. શાળામાં ગોંધાઈ રહેવા પ્રત્યે તિરસ્કાર છતાં વાચનનો રસ જાગેલો

અને હિસાબકિતાબ શીખી લીધેલા. એ વાચનનો રસ તૃપ્તિ શોધ્યા જ કરે, એટલે લલ્લુભાઈ દુકાને બેસે, ઘરાકને માલ આપે ને મોં પાછું ચોપડીમાં ઘાલે. રાત્રે મંદિરમાં આરતી અને ભજનો થાય તેમાં જાય અને આનંદ કરે. આમતેમ મનોવૃત્તિને અનુકૂળ પડે તેવો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ તેમણે શોધી કાઢ્યો અને તેમાં એટલો બધો રસ લેવા લાગ્યા કે એક સુંદર ભજનિક ગાનાર, ગજાવનાર અને મંડલીના આગેવાન જેવા એ ગણાવા લાગ્યા. ભજનો સાંભળવાનું તો તેમને હજુ યે ખૂબ ગમે છે અને એ વખતની તેમની એકાગ્રતા ને તલ્લીનતા યોગીના જેવી હોય છે. આ લખનારે કોઇ કોઇ વખત તો એ ભજમંડળીઓમાં ભિક્ષુજીની આંખોમાં અશ્રુપાત થતો પણ જોયો છે. ભજનાનંદી સ્વામીજી સંન્યાસી થયા પછી પણ પોતાની પાસે નાનકડી સિતાર રાખતા. પાછળથી એ બિચારી પણ બાવાજીને લપ જેવી લાગેલી એટલે તેને ગંગાજીમાં પધરાવી દીધી હતી.

વેપારમાં સત્ય, પ્રમાણિકતા અને નીતિ જાળવીને જે કમાઈ શકાય તે જ કમાવું એવો તેમનો નિયમ હતો અને એ પ્રમાણે વેપાર ચલાવવા છતાં યે લલ્લુ ઠક્કરનો વેપાર સારો ચાલતો હતો, ને ઠીક ઠીક કમાણી થતી હતી.

પણ બીજા ભાઇઓને વેપારની તેમની આવી રીતિનીતિ પસંદ પડી નહિ, એટલે તેમણે પિતાની સંપત્તિ વહેંચી લીધી અને દુકાન ભાગમાં ચાલવા લાગી. વેચાણનું કામ બીજા ભાઈઓએ સંભાળવા માંડ્યું ને લલ્લુભાઈને માથે મોટે ભાગે ખરીદનું કામ કરવાનું આવ્યું. આ કામ તેમને ગમતું. ગ્રાહકોની સાથે કશી રકઝક કે પંચાતમાં ઊતરવાનું નહિ અને આ કામ તો અવકાશને સમયે સ્વતંત્રતાપૂર્વક થઈ શકતું, સોદો કરીને માલ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી દે પછી તેઓ છૂટા ને છૂટા.

બાહ્ય રીતે કશો ડોળડમાક પસંદ કરતા નહોતા. ટીલાં ટપકાં કરવાની કે હરિકથામાં નિયમિત જવાની તેઓને ઝાઝી પરવા નહોતી. આથી કોઈ કોઈ માણસો તેમને નાસ્તિક, છેલીઆ ને લહેરી તરીકે ઓળખતા; અને તે વખતે તો જુવાન લલ્લુ ઠક્કર બાબરાં રાખતા ને છોગાળો ફેંટો પણ બાંધતા.

ત્યાર બાદ છપ્પનનો દુકાળ પડ્યો ને સંવત ૧૯૫૭ માં તેમનું કુટુંબ પાછું બોરસદમાં રહેવા આવ્યું. એ અરસામાં બોરસદમાં નડિયાદ-

-વાળા ગોપાળદાસજી મહારાજે કથા માંડી હતી, તેમાં તેઓ પ્રસંગોપાત જતા આવતા. આ કથામાં તેમને ગીતા ને યોગવસિષ્ઠના વાચનનો રસ લાગ્યો. સંસારમાંથી મન ઊઠી જવા ઇચ્છતું અને ઈશ્વરને માર્ગે જતા ભક્તોની આતુરતા તેમનામાં ખીલતી જતી હતી.

શેરખીવાળા વયોવૃદ્ધ પરમહંસ જાનકીદાસજી મહારાજ સાથે તેમને સારો પરિચય હતો. આ જાનકીદાસજી મહારાજને તમાકુ પ્રત્યે ખાસ અણગમો હતો. લલ્લુભાઈ પણ તે સમયે બીડી, તમાકુના વ્યસનમાં સપડાએલા હતા. મહારાજને કાને વાત આવી. મહારાજે કહ્યું: 'લલ્લુ ઠક્કર! તમે પણ બીડી તમાકુ છોડી શકતા નથી કે?' લલ્લુ ઠક્કર શરમાયા અને જળ મૂક્યું.

હવે તેમના ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ વળીએ. તેમનાં લગ્ન જે બાઈ સાથે થએલાં તેઓ એક ધનવાન ઘરનાં પુત્રી હતાં. સંસ્કારિતાના અભાવે પતિ-દેવની બદલાતી મનોવૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ તેઓ સમજી શકતાં નહિ. આ કારણોથી લલ્લુ ઠક્કરને કેટલીકવાર ભારે મનોવ્યથા થાય તેવા પ્રસંગો પણ બનતા. છતાં સાચી ઉપરામતા ન જાગે ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહેવું એ એમનો નિશ્ચય હતો. સંસારનાં કષ્ટો ને મુશ્કેલીઓથી ભાગી જવું એને પણ તેઓ એક પ્રકારની નિર્બળતા માનતા. સાચી વૈરાગ્યવૃત્તિ સિવાય સાધુતા ને સંન્યાસે શોભતા નથી એટલે એમણે ૨૮–૨૯ વર્ષની ઉમર થતાં સુધી સંસારના અનેક કડવા અનુભવો થતાં છતાં યે ગૃહસ્થાશ્રમ સારી રીતે ચલાવ્યે રાખ્યો અને તે અરસામાં તેમને એક પુત્ર થયો.

ગૃહસ્થાશ્રમના બીજા અનેક પ્રકારના અનુભવોથી મન ઉપરામ થવા લાગ્યું હતું અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ખીલતી હતી; અંતે સ્ત્રી, પુત્ર, તેમજ હજારોની સંપત્તિ પડતી મૂકી લલ્લુ ઠક્કર દયાધર્મ માટે છસોએક જેટલા રૂપિયા લઇ સંન્યાસને પંથે પરવર્યા. સંવત ૧૯૬૦ના મહાવદી ત્રયોદશી (શિવરાત્રી) ને દિવસે વૃદ્ધ સ્વામી શિવાનંદજી પાસે સંન્યાસદીક્ષાની વિધિ-પુર:રસથી ક્રિયા સાબરમતીને તીરે અમદાવાદમાં કરાવી. આ સંન્યાસની તેમનાં પત્નીને ખબર પડતાં તેમને ઘણું ઘણું લાગી આવેલું, પશ્ચાત્તાપ થએલો અને વિરહવેદનામાં ને વેદનામાં દોઢેક માસમાં જ તેમણે દેહત્યાગ કરેલો તે જ અરસામાં સ્વામીજીને પણ સ્વપ્નમાં એ બાઈનાં દર્શન થએલાં. સ્વામીજીની દૃષ્ટિ નીચે છે; બાઈ હાથ જોડીને ઊભા છે; ક્ષમા

માગે છે; પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને વિલીન થઈ જાય છે, અને સ્વામી અખંડાનંદ અનુપમ જ્યોતિને માર્ગે સંચરે છે.

સાથે લીધેલા છસો રૂપીઆ ઉત્તર હિંદમાં દુષ્કાળ કે રેલ સંકટમાં પડેલા દીન દુઃખીઓની સેવામાં ખરચી નાંખે છે અને અખંડાનંદજી હૃષિકેશ તથા ઉત્તર કાશીને રસ્તે હિમાલય જવા ઉપડે છે. ગંગોત્રીની યાત્રા કરે છે. એ સાત્વિક તપોભૂમિનાં હવાપાણી અને ઉમદા અસરોમાં તથા પાવનકારી વાતાવરણમાં રહી અધ્યયન, મનન ને નિદિધ્યાસ આદરે છે. ધ્યાન, ધારણા ને સમાધિના કાંઈક અનુભવો પણ લે છે. અનેક સંત મહાત્માઓનાં ચરણ સેવે છે. સત્સંગનો લાભ લે છે. આ જ અરસામાં તેમને બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામી રામતીર્થજીનાં દર્શન થાય છે અને એકાદ બે માસ કાશી વગેરે તરફ તેમની સાથે રહેવાનો લાભ મળે છે.

અખંડાનંદજીએ કેટલાક ગુરુઓ કરેલા, પણ સ્વામી રામતીર્થજીની સાથે જે સમય ગાળેલો તેમાં તેમની બધી ગૂંચો-મૂંઝવણો-ઉકલી ગઈ હતી અને આત્મસંતોષ થયો હતો

આ પછી તેઓ મુંબાઈ આવેલા ત્યારે કોઈ બુકસેલરને ત્યાં ભજનની એક ચોપડી લેવા ગએલા. કિંમત જોઈ તો ચાર પાંચ ગણી ચડાવેલી. વિચાર આવ્યો કે આ સ્થિતિમાં જ્ઞાનપિપાસુ ગરીબોની શી દશા? પણ કરવું શું? ત્યાં અચાનક પૂર્વાશ્રમના કુટુંબીમાંથી કોઈ સંબંધીના મૃત્યુનો પત્ર આવ્યો ને સાથે ત્રણસો જેટલી રકમ ધર્માદામાં ખર્ચવાની વૃત્તિ જણાવી. સ્વામીજીને ભાગવતનું પારાયણ કરતાં એકાદશ સ્કંધ ખૂબ ગમી ગએલો, એટલે આ પૈસામાંથી ખોટ ખાવી પડે તો ખાવી એવી ગણત્રી રાખીને એકાદશ સ્કંધની હજારેક પ્રત છપાવીને પાંચેક આનાની કિંમત રાખી. આમ સ્વામીજીએ સાહિત્ય પ્રચારમાં પહેલાં પગલાં માંડયાં. હવે તો સ્વામીજી બાવાજી છતાં યે ચોપડીઓનાં પાકીટ બાંધનાર, રવાના કરનાર અને ધર્મપુસ્તકના પ્રચારક બન્યા. તે જ અરસામાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકોના ઇજારદાર સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર સ્વામીજીને મળ્યા. તેમને સ્વામીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું આ પુસ્તક બહુ ગમ્યું હતું અને તેઓ પણ સાહિત્ય-પ્રચારની આવી કોઇ પ્રવૃત્તિ થાય તો સારૂં એમ ઇચ્છતા હતા. સ્વામીજીને તો આ પછી અનેક પ્રકારના શુભ સાહિત્યના પ્રચારના વિચારો ને યોજનાઓ મનમાં આવવા લાગ્યાં હતા. એમ કરતાં કરતાં એકાદશ સ્કંધ ખલાસ

થઈ ગયો ને સ્વામીજી હૃષિકેશ તરફ ઊપડી જવાના વિચારમાં હતા. ત્યાં ગીતાની સસ્તી આવૃત્તિ કાઢવાનો વિચાર મનમાં જાગ્યો ને તેની પ્રથમ આવૃત્તિ પાંચ હજાર પ્રત જેટલી કાઢી. એક ભાઈને તેની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપી તેમણે હિમાલય જવાની ગણત્રી રાખેલી પણ ગીતાની આવૃત્તિ ખલાસ થાય ત્યાં સુધી તો તેમણે રોકાઈ જવું પડે તેમ લાગ્યું. એટલે મુંબાઈના હવાપાણી પ્રતિકૂળ લાગવા છતાં યે ત્યાં રોકાયા. પછી તો કોઈ ઈશ્વરી સંકેતથી વિવિધ ગ્રંથમાળા શરૂ થઇ, ચરિત્રમાળા અને બૃહદ ગ્રંથમાળા પણ કાઢી ને તેને સારો લોકાદર મળ્યો. ધારવા કરતાં યે વિશેષ ગ્રાહકસંખ્યા થઈ. કેટલીક મદદમાં શ્રી પઢિયાર તો હતા જ; તે ઉપરાંત આફિસકામ વગેરે માટે ભાઈ વેણીશંકરને રોકયા ને કામ ચલાવ્યું. તે અરસામાં આ બધું ચલાવનારી એક મંડળી અથવા કમિટી જેવું પણ બનાવેલું.

આ રીતે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળની મુંબાઈમાં શરૂઆત થયા પછી તેની અમદાવાદ ખાતે શાખા ખોલવામાં આવી અને સ્વામીજી પણ ત્યાં આવ્યા અને હૃષીકેશ રહ્યા રહ્યા જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્યવર્ધક સાહિત્યના પ્રચારનું કામ કરવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે સ્વામીજીને હિમાલય તરફ ચાલ્યા જવાનું તે આ લપ છોડવાનું ઘણું યે મન થાય, પણ પરમાત્મા એવા સંજોગો ઊભા કરે કે તેઓ આ બધું છોડીને તદ્દન છૂટા તો થઇ શકે જ નહિ. કંઇક ને કંઇક વધી જાય અને કામ ચલાવ્યે જ રાખવું પડે. આમ ઈશ્વરેચ્છાને અનુકૂળ થતાંથતાં અને તેને વધાવી લેતાંલેતાં ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ પહેલાં દસબાર વર્ષમાં કેટકેટલાંયે ગ્રંથરત્નો માતા ગુર્જરીને ચરણે ધર્યાં અને એ બધો સાહિત્યપ્રચાર કરતાં કરતાં સ્વામીજીને કેવા કેવા સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું તથા 'સસ્તું સાહિત્ય'ની સંસ્થા કેમ અસ્તિત્વમાં આવી તથા જામી તે વિષેનો તેમણે પોતે જ લખેલો રસિક, ઉત્સાહપ્રેરક અને વિવિધ અનુભવથી યુક્ત અહેવાલ 'ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને ભવિષ્ય' નામના એ સંસ્થાના પુસ્તક ઉપરથી મળી શકે છે. એ પુસ્તક ખાસ કરીને લોકસેવાનાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરનાર લોકસેવકોએ અને લોકસેવા પ્રેમી યુવક યુવતીઓએ અવશ્ય વાંચવું વિચારવું સમજવું ઘટે છે.

એ સંસ્થાદ્વારા નીકળેલી વિવિધ ગ્રંથમાળા, ચારિત્ર્યમાળા, અને બૃહદ ગ્રંથમાળા દ્વારા જે ગ્રંથરત્નો ગુજરાતને ચરણે રજુ થયાં છે તેના

સંખ્યા હવે તો લગભગ સવા બસો જેટલી થવા જાય છે. તેની પાંચ હજાર જેટલી ગ્રાહકસંખ્યાજ એ સંસ્થાનાં પ્રકાશનોની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે.

હવે સ્વામીજીના જીવનનાં કેટલાંક ઉમદા તત્ત્વોનો અત્રે ઉલ્લેખ કરીએ. તેઓ કદિ પણ કામ વિનાના રહેતા નથી. તેઓ હિમાલયના શાંત ને એકાંત પ્રદેશોમાં હોય, મુસાફરીમાં હોય કે શહેરની ધમાલમાં વસતા હોય તોપણ તેમનું નિયત કાર્ય તો ચાલુજ હોય. પ્રાતઃકાળે ચાર વાગ્યે ઊઠીને કામ કરવું અને રાત્રે મોડે સુધી કામ કરવું, એ તો તેમનો કેટલાંયે વર્ષો સુધીનો નિયત ક્રમ રહ્યો છે. આજે સાઠ સાઠ વર્ષની સંખ્યાઓ વટાવતાં છતાં ભલભલા યુવાનને શરમથી નીચું જોવડાવે એવી કાળજાંતૂટ મહેનત તેઓ કરતા આવ્યા છે, અને એ બધું કાર્ય બજાવવા છતાં યે અંતરથી તો તદ્દન નિર્લેપ.

તેમને મોટાભા થઈને ફરવાનું કે જગબત્રીશીએ ચડવાનું જરા યે ગમતું નથી. તેમને નથી કોઈ સાક્ષરોનો પરિચય કે નથી કોઇ દુન્યવી મહત્તાની આકાંક્ષા. તેઓ તો માત્ર ઈશ્વરેચ્છા સમજીને સંચિત પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર કામ કામ ને કામ કર્યે જાય છે. ગુજરાતના એ મૂક સાહિત્યસેવક ને ઉપાસક આત્મપ્રશંસાથી દૂર ભાગનારા છે. તેઓ પોતાને દેહભાવે મેલા, જીવભાવે ઘેલા ને આત્મભાવે અખંડાનંદજી તરીકે ગણે છે. પ્રસિદ્ધ તથા સન્માનથી એ દૂર ભાગનારા છે. ભાગ્યે જ તેઓ કોઈ સાહિત્ય પરિષદ્‌માં ગયા હશે, અને ગયા હશે તો સૌથી છેલ્લી હારમાં છુપાતા સંતાતા બેઠા હશે.

તેમની ચોકસાઈ અને ચીવટ તથા પરિશ્રમી સ્વભાવને પરિણામે તો સંસ્થા અયાચક વ્રત જાળવી શકી છે અને શૂન્યમાંથી આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તેમ અત્યારની સંસ્થાનો વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિ એ તેમના ઉપલા બે ગુણો તેમજ તેમની કાર્યદક્ષતાને આભારી છે. 'સસ્તું સાહિત્ય' એ કોઇનાં દાન કે દયાધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલી સંસ્થા નથી, પણ ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની ચીવટ, ઝીણામાં ઝીણી વિગતની કાળજી, ચોકસાઈ, સતત કાર્યપરાયણતા ને નિષ્કામ સેવાબુદ્ધિ તથા સખ્ત પરિશ્રમમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ને વિસ્તાર પામેલી સંસ્થા છે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

જાતે વડનગરા બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ, નડિયાદના વતની અને જન્મ તા. ૨૨-૨-૧૮૯૨ ના રોજ નડિયાદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કનૈયાલાલ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને માતુશ્રીનું નામ શ્રીમતી મણિગૌરી લાભરામ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૪માં નડિયાદમાં શ્રીમતી કુમુદગૌરી-સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામનાં પુત્રી સાથે થયું હતું; અને તે સન ૧૯૨૯માં અકાળે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

એમની સ્કુલ અને કૉલેજની કારકિર્દી ઝળહળતી હતી, સેન્ટ ઝેવીયર કૉલેજમાંથી બી. એ; થયા હતા અને જ્હૉન દક્ષિણા ફેલૉશિપ પ્રાપ્ત કરી હતી. એલ. એલ. બી; થયા ત્યારે પણ એક સ્કૉલરશીપ મળી હતી.

એલ. એલ. બી; થયા પછી નોકરી માટે તજવીજ ન કરતાં જાહેર-જીવનમાં એક સમાજસેવક તરીકે તેમણે ઝંપલાવ્યું હતું; અને એમની એ જાહેર સેવા ઉચ્ચકોટિની અને અનુકરણિય છે, એમ કહેવું જોઈએ.

જાહેર સેવાની પેઠે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં નવજીવન અને યુગધર્મ જેવાં પ્રથમ પંક્તિના માસિકોનું તંત્રીપદ ધારણ કરીને એક નવો ચીલો પાડ્યો હતો, પણ રાજકીય લડતમાં દાખલ થવાથી તેમનું એ કામ અટકી પડ્યું હતું, જોકે તેમનો લેખનવાચન વ્યવસાય પૂર્વવત ચાલુ છે, એટલુંજ નહિ, પ્રસંગોપાત પુસ્તકો લખે જાય છે, તે ઉપરથી માલુમ પડે છે.

નવીન ગુજરાતે સેવાભાવી, બુદ્ધિશાળી અને કાર્યદક્ષ સેવકો ઉભા કર્યાં છે, તેમાં તેઓ ઉંચે સ્થાને બીરાજે છે, અને તેની સેવાઓની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે.

—:એમની કૃતિઓ:—

(૧)	નવજીવન અને સત્ય (માસિક) તંત્રી	૧૯૧૫
(૨)	યુગધર્મ ,, ,,	૧૯૨૨
(૩)	કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો	૧૯૨૫
(૪)	Gandhi—as I know him, Part I	૧૯૨૨
(૫)	,, ,, ,, Part II	૧૯૩૪
(૬)	Irish Atheletic Movement	૧૯૩૫
(૭)	શહીદનો સંદેશ	૧૯૩૬

એમના જીવનમાં મહત્વના બનાવોની સાલવારી નીચે મુજબ છેઃ—

૧૯૧૦ બી. એ;

૧૯૧૨ એલએલ. બી;

૧૯૧૩ મુંબાઇની પોલીસ કૉર્ટમાં વકીલાત.

૧૯૧૫ નવજીવન અને સત્ય માસિક કાઢ્યું.

૧૯૧૫ સર્વન્ટ ઑફ ઇન્ડીયા સોસાઇટીમાં દાખલ થયા.

૧૯૧૬ પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્ સ્થાપી.

૧૯૧૭ હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા.

૧૯૧૮ ખેડા સત્યાગ્રહમાં પડ્યા.

૧૯૧૯ રોલેટ ઍક્ટની લડતમાં તેમ દુકાળ નિવારણના કામમાં.

૧૯૨૦ નવજીવનમાંથી છૂટા થયા.

૧૯૨૧ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી ચુંટાયા.

૧૯૨૨ યુગધર્મ માસિક શરૂ કર્યું.

૧૯૨૩–૨૪ જેલ.

૧૯૨૪ હિન્દુસ્થાન પત્રના તંત્રી.

૧૯૨૮ ફિલ્મના ધંધામાં.

૧૯૩૦ યુરોપનો પ્રવાસ.

૧૯૩૫ હિન્દ પાછાફર્યા.

કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ

કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ સુરતના વતની ને જ્ઞાતે વાલ્મિક કાયસ્થ છે. એમનો જન્મ સુરત શહેરમાં તા. ૧૩ મી ઑક્ટોબર ૧૮૭૮ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ સુરજરામ ધીરજરામ અને માતાનું નામ લક્ષ્મી હતું. એમનું લગ્ન સુરતમાં સને ૧૯૦૦ માં શ્રીમતી ચંદાગૌરી જમીએતરામ સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ સુરતમાં અને કૉલેજ શિક્ષણ મુંબઇમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં લીધું હતું.

માધ્યમિક અભ્યાસ દરમિયાન એમને સુરતની સરકારી હાઇસ્કૂલમાં સરકારી હાઇસ્કૂલ સ્કૉલરશિપ મળી હતી અને કૉલેજ અભ્યાસ દરમિયાન એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં મહારાજા ગાયકવાડ સ્કૉલરશિપ મળી હતી. કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન એઓ શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં ફ્રી બૉર્ડર તરીકે પસંદ થયા હતા. એઓ સને ૧૮૯૯ માં બી. એ.; થયા હતા.

એમણે જીવનની શરૂઆત હાઇસ્કૂલ શિક્ષક તરીકે કરી હતી. પ્રથમ મુંબઇમાં ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઇસ્કૂલમાં ને ન્યૂ હાઇસ્કૂલમાં તથા સુરતમાં યુનિયન હાઇસ્કૂલમાં અને પછી અમદાવાદમાં સરકારી હાઇસ્કૂલમાં. ત્યાર પછી એમની નીમણુક ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરના એક કારકુન તરીકે, અમદાવાદ જિલ્લાના આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે, અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષક તરીકે, પંચમહાલ-રેવાકાંઠાના આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તરીકે, સુરત જિલ્લાના આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેકટર તરીકે, મુંબઈ ઇલાકાના ડાયરેકટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનની ઑફિસના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે તથા તેમના હેડ આસિસ્ટન્ટ તરીકે, મુંબઈ ઇલાકાના ટ્રેનિંગ સ્કૂલના ઇન્સ્પેકટર તરીકે, તથા ઉત્તર તથા દક્ષિણ ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તરીકે થઈ હતી. એ પ્રમાણે એઓ ધીમે ધીમે છેક નીચી પાયરી પરથી કેળવણીખાતામાં દેશીને મળી શકે તેટલી ઉંચી પાયરીએ ચઢયા હતા અને ઇન્ડીઅન એજ્યુકેશનલ સર્વિસમાં દાખલ થયા હતા. એમ ત્રીશ વર્ષ સરકારી નોકરી કરી સને ૧૯૩૩ માં એઓ પેન્શન પર ગયા હતા. પણ પેન્શન લીધા પછી તરતજ એમને કોલ્હાપુર દરબારે બોલાવી ત્યાં

એક નવી માધ્યમિક શિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજની યોજના કરવાનું સોંપ્યાથી એમણે ત્યાં એક કૉલેજ સ્થાપી છે ને સને ૧૯૩૪ ના જૂન માસથી તેના પ્રિન્સિપલ તરીકે ત્યાં કામ કરી રહ્યા છે.

સરકારી નોકરી દરમિયાન મુંબઈ સરકારે એમને બેવાર (ઇ. સ. ૧૯૨૩માં ને ૧૯૨૭માં) પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે લંડનમાં ભરાએલી ઇમ્પીરીઅલ એજ્યુકેશન કૉન્ફરન્સમાં નીમ્યા હતા; અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફૅલો હતા તે દરમિયાન (સને ૧૯૨૪–૧૯૩૦) સને ૧૯૨૭માં એમને લંડન અને ટોરોન્ટો યુનિવર્સિટીની શતાબ્દીની ઉજવણી વખતે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યા હતા. મુંબઇ યુનિવર્સિટીના ફૅલો તરીકે એમણે ખાસ બે કામ કર્યાં હતાં: (૧) બી. ટી. ડીગ્રીની પરીક્ષામાં સાત પ્રશ્નપત્રકનો નિયમ સુધરાવી સાતના પાંચ પ્રશ્નપત્રક કરાવ્યાં હતા અને (૨) મેટ્રિકયુલેશન પરીક્ષામાં અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષયોમાં પોતાની માતૃભાષામાં ઉત્તર આપવાની ઉમેદવારોને છૂટ આપવાની સબળ હિમાયત કરી એ પ્રમાણે નિયમ એને લગતી કમિટીના સર્વ સભ્યો પાસે સ્વીકારાવ્યો હતો. એમણે દેશદેશની શિક્ષણપદ્ધતિના અભ્યાસ માટે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી છે ને ઈંગ્લંડ, જર્મની, જાપાન, કૅનેડા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરીકા, ફિલિપાઇન બેટો વગેરેની કેળવણીનો અંગત અનુભવ મેળવ્યો છે અને ઈંગ્લંડની લીડસ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરી એમણે M. Ed. (Master of Education) ની ડીગ્રી મેળવી છે.

સને ૧૯૨૮માં ઈંગ્લંડની રૉયલ જીઓગ્રૉફિકલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે અને સને ૧૯૩૩માં નૅશનલ જીઓગ્રૅફિક સોસાયટીના તથા ઈંગ્લંડની રૉયલ સોસાયટી ઑફ ટીસર્સના મેમ્બર તરીકે એમની નીમણુક થઈ હતી.

સને ૧૯૨૪માં લી કમિશન આગળ અને સને ૧૯૨૮માં સાયમન કમિશનની હારટોગ કમિટી આગળ એમણે જુબાની આપી હતી; અને સને ૧૯૨૮માં મુંબઈ સરકારે નીમેલી પ્રાયમરી અને સેકંડરી એજ્યુકેશન કમિટીના સભ્ય તરીકે કામ કર્યું હતું.

ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તરીકે એમણે ઘણી હોશિયારી તથા કુનેહથી અસહકારની ચળવળ ખૂબ જોરથી ચાલી હતી ને સરકારને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે અસહકાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે વખતે બંનેના ઝઘડાનો નિકાલ કર્યો હતો અને બંને પક્ષનું માન જાળવી

રાખી બંનેને સંતોષ આપ્યો હતો. અમદાવાદ, સુરત, તથા નડીઆદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રાથમિક શિક્ષકો પોતપોતાની મ્યુનિસિપાલિટી સાથે અસહકારની ચળવળમાં ઉભા રહ્યા હતા તેમને પણ તજવીજથી સરકાર પાસે પાછા નોકરીમાં લેવડાવ્યા હતા.

ગુજરાતમાં તથા કર્ણાટકમાં શિક્ષકોના મેળાવડા, કૉન્ફરન્સ, કેળવણીને લગતાં પ્રદર્શન, એજ્યુકેશન વીક (કેળવણી સપ્તાહ) વગેરે શિક્ષણ વિષયક પ્રવૃત્તિ એમણે દાખલ કરી છે.

'ભીલોનાં ગીત' નામનો લોકગીતનો સંગ્રહ પહેલો એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો (૧૯૧૫), જેનાં મરહુમ ડૉ. ગ્રીઅરસન જેવા ભાષાશાસ્ત્રીએ ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) પંચમહાલ જિલ્લાની ભૂગોળ	૧૯૦૮
(૨) રેવાકાંઠા એજન્સીની ભૂગોળ	૧૯૧૦
(૩) અંગ્રેજ સરકારને કેમ લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું (અનુવાદ)	૧૯૧૫
(૪) જગત્ સંગ્રામ (અનુવાદ)	૧૯૨૦
(૫) Instructions to Teachers for the Teaching of Nature Study and School Gardening.	૧૯૨૦
(૬) Report on the Imperial Education Conference, 1923.	૧૯૨૪
(૭) History of Training of Teachers.	૧૯૩૪
(૮) Education in India (Modern Period).	,,
(૯) Education in England.	,,
(૧૦) Education in Germany.	૧૯૩૫
(૧૧) Education in Japan.	,,
(૧૨) Chronology of Education in the Bombay Presidency.	,,

ભટ્ટશ્રી ગિરિધરશર્માજી નવરત્ન રાજગુરુ સાહિત્યશિરોમણિ

એઓ જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર, જુનાગઢના મૂળ વતની, હાલમાં ઝાલરા-પટ્ટણમાં નિવાસ કરી રહ્યા છે. એમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૩૮ ના જેઠ સુદ ૮ સિંહલગ્નમાં ઝાલરાપાટણ શહેરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ વ્રજેશ્વર ગણેશરામ બળદેવજી ભારદ્વાજ અને માતાનું નામ પાનકોર ઉર્ફે પન્નીબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૬૩ માં જયપુરમાં શ્રીમતી રતનજ્યોતિ સાથે થયું હતું.

આપણી જુની પદ્ધતિએ એમણે અભ્યાસ કર્યો છે; હિન્દી, સંસ્કૃત પ્રાકૃત, પાલી, બંગાળી, ફારસી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવે છે. વળી દર્શન અને સાહિત્ય ગ્રંથોનું અધ્યયન કાશીમાં મહામહોપાધ્યાય ગંગાધરજી પાસે કર્યું હતું; અને એમની એ વિદ્વતાને લઈને તેઓ સંસ્કૃત કૉલેજમાં પરીક્ષક પણ વખતોવખત નિમાય છે.

સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્ર એમના પ્રિય વિષયો છે.

ગુજરાતીમાં કવિવર ટાગોરકૃત "Cresent Moon"નો તરજુમો એમણે કરેલો છે. પ્રસંગોપાત્ ગુજરાતી માસિકોમાં, સાપ્તાહિકોમાં લેખો લખે છે; ગુજરાતથી દૂર રહેવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક એમણે છોડયો નથી. ખુશી થવા જેવું એ છે કે ગુજરાતી પુસ્તકો હિન્દીમાં ઉતારી, ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ સ્તુત્ય સેવા એઓ કરે જાય છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) બાલચંદ્ર
(૨) અમર વચનસુધા (ઉમર ખય્યમની રૂબાઈઓનું ભાષાન્તર)
(૩) રાધિકા પર્વત (હિન્દી ભાષાન્તર)
(૪) જયા જયન્ત („)
(૫) સરસ્વતીચંદ્ર („)
(૬) યુગપલટો („)
(૭) મહાસુદર્શન („)
(૮) પ્રેમકુંજ („)
(૯) ઉષા („)
(૧૦) નીતિશાસ્ત્ર (ગુજરાતી ભાષાન્તર)
(૧૧) ગંગાલહરી („)

ગુજરાતી સાથે સંબંધ ધરાવતાં એ પુસ્તકો ઉપરાંત ૧ **अभेदरसः**, **नीतिवदन्नइ**, **जापानविजयः**, **सौरभण्डलम्** , **काव्यनिकुञ्जः**, **पद्यरत्नप्रभा**, **न्यायवाक्सुधा**, **जारकरलम्** , **सद्वृत्तपुष्पगुच्छः**, **योगी**, **अमरसूक्तिसुधाकरः**, **कविताकुसुम**, **चित्राङ्गदा**, **बागवान**, **गीतावलि**, **शुश्रूषा** વિગેરે સંસ્કૃત અને હિન્દીની ઘણીયે કૃતિઓ છે. એમનું અમરભૂમિસુધાકર બર્લિન યુનીવર્સિટી તથા ફ્રેંચ એકડેમીથી માન પામવા ઉપરાંત હર્મન જેકોબી, બ્રીટીશ મ્યુઝીયમના સંસ્કૃત પ્રોફેસર બરનેટ, કેંબ્રિજ યુનીવર્સિટીના પ્રો. રેપ્સન વિગેરે વિદ્વાનોથી ખુબ વખણાયું છે. ઝાલાવાડ રાજ્યે એમને સૌથી મ્હોટો સાહિત્યશિરોમણિનો ઈલ્કાબ આપ્યો છે.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

એઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી વણિક, જેતપુરના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૯૮ ના રોજ મોટાદેવળીયામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ માનસિંગ નરભેરામ અને માતાનું નામ દુધીબાઈ ધનજી છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૨ ના મહાવદ ૧ મે જામનગરમાં શ્રીમતી સૂર્યકુમારી મનસુખલાલ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ જેતપુરમાં, કૉલેજ શિક્ષણ બહાઉદ્દીન કૉલેજ–જુનાગઢમાં લીધું હતું; સન ૧૯૨૦ માં તેમણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષયો લઈને બી. એ; ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. શરૂઆતમાં મુંબાઈમાં નોકરી મળી હતી, પણ ત્યાંનું પાણી માફક ન આવવાથી હાલમાં તેઓ વાંકાનેર હાઈસ્કુલમાં શિક્ષક છે.

સાહિત્ય વાચનનો શોખ છેક ન્હાનપણથી હતો; જે કૉલેજ કાળમાં પણ ચાલુ હતો. વાંકાનેરમાં આવ્યા પછી જુદા જુદા જાણીતાં માસિકોમાં લખવાનું શરૂ કરેલું.

સન ૧૯૩૩ માં "માનો યા ન માનો"ના પ્રસિદ્ધ લેખક મી. રોબર્ટ. એચ. રિપ્લેના આમંત્રણ અને આગ્રહથી તેઓ લાઠીવાળા દેસુર અરજણ ડાંગરને લઈને ચિકાગોના વિશ્વમેળામાં ગયા હતા. એમના એ પ્રયાસની નોંધ શારદા, કૌમુદીમાં પ્રકટ થઈ છે.

બાળસાહિત્યના તેઓ ખાસ રસિયા છે અને તે વિભાગની વાર્ષિક સમાલોચના પુસ્તકાલયમાં પ્રતિવર્ષ નિયમિત રીતે કરતા રહ્યા છે, તે એમની પ્રવૃત્તિનું એક વિશેષાંગ છે

એક લેખક તરીકે તેમણે ખરી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે. આંકડાશાસ્ત્ર એ એમનો પ્રિય વિષય છે અને હાલમાં તેમણે 'સર્વસંગ્રહ' નામનું એક રેફરન્સ માટે ઉપયોગી થાય એવું પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે; તે એમનું વિશાળ વાચન બતાવી આપે છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) હરિન્દ્રનાં નાટકો (અનુવાદ)	૧૯૩૩
(૨) ભારતભક્ત ગોખલેનાં સંસ્મરણો (અનુવાદ)	૧૯૩૬
(૩) બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટનનું આત્મચરિત્ર (પૂર્વાર્દ્ધ–સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ)	૧૯૩૬

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકલકર

એઓ જાતે મહારાષ્ટ્રીય દેશસ્થ બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૨માં સાતારામાં થયો હતો. પિતાનું નામ બાલકૃષ્ણ મેરાળ ડિસકલકર અને માતાનું નામ સૌ. સરસ્વતીબાઈ છે. તેમનું લગ્ન સન ૧૯૧૩માં ઈંદોરમાં શ્રીમતી રમાબાઈ સાથે થયું હતું. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાતારામાં લીધેલું અને ઈંદોર અને બનારસ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી યુનિવર્સિટિની એમ. એ; ની ડીગ્રી મેળવી હતી.

હાલમાં તેઓ ૧૯૩૦થી તેમના જન્મસ્થળ સાતારામાં હિસ્ટૉરિકલ મ્યૂઝીયમના ક્યુરેટર તરીકે કામ કરે છે. તેઓએ પૂર્વે વૉટસન મ્યૂઝિયમ, રાજકોટમાં ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૯ સુધી અને કર્ઝન મ્યૂઝીયમ મથુરામાં ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૦ સુધી ક્યુરેટર તરીકે કામ કર્યું હતું. તેમણે ગુજરાતના ઈતિહાસ વિષે સારી રીતે અભ્યાસ કરી તેમ કાઠિયાવાડમાં મુસાફરી કરી અનેક પ્રાચીન લેખો, શિક્કા વિગેરે મેળવ્યા હતા, અને વખતોવખત સાહિત્ય પરિષદ્‌માં તેમ માસિક પત્રોમાં અને હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ઓરીએંટલ જર્નલોમાં નિબંધો રજુ કર્યા હતા, તે જેમ ઉપયોગી તેમ મહત્વના માલુમ પડશે. ડૉ. બ્યુહલર અને પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ જે સંગીન કાર્ય ઇતિહાસના સંશોધનમાં કર્યું હતું, તે આગળ ચાલુ રાખવાનું માન તેમને ઘટે છે; અને તે વિષયને એમણે પોતાનો પસંદગીનો વિષય કરેલો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની દક્ષિણી બંધુઓ સેવા કરતા આવ્યા છે, તેમાં ઇતિહાસનાં વિષયમાં તેમની સેવા કિમતી તેમ સ્તુતિપાત્ર માલુમ પડશે. ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધન અને અભ્યાસ પાછળ તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કરેલું છે. હિંદુસ્થાનમાં ઉપલબ્ધ થયેલા અસંખ્ય ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી કેટલાક સંસ્કૃત ભાષાના અને કાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ નમુનાઓ મળે છે અને કાલિદાસ ભવભૂતિ જેવાની કવિ કૃતિઓ સાથેજ તેઓનું પણ અધ્યયન સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ કરે એ હેતુથી તેમણે Selections from Sanskrit Inscriptions ના બે ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલા છે જે કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં એમ્. એ. ના કોર્સમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પસંદ થયેલા છે, અને તે સંસ્કૃતભાષા સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની સાથે પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસ વિષે સારો પ્રકાશ પાડે છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) Selections from old Inscriptions Part I—II. ૧૯૩૨

નત્થૂસિંહ હા. ચાવડા

ભાઈશ્રી ચાવડા વડોદરા રાજ્યાન્તર્ગત ખીલોદરા ગામના વતની હોઈ જાતે ચાવડા–રાજપૂત છે. તેમનો જન્મ ત્યાંજ તા૦ ૧ ઑગસ્ટ ૧૯૦૬ ના રોજ થયો છે. તેમના પિતાશ્રીનું નામ હાથીભાઈ ગો. ચાવડા અને માતાનું નામ શ્રીમતી લાલબા સ. ભાટી હતું. લગ્ન સને ૧૯૨૭માં વિસનગર મહાલના ઉદલપુર ગામે થયેલું છે.

વતનમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી મહા ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક વિક્રેતા જાગુષ્ટેના ભારતી–ભવન (અમદાવાદ) માં બે વર્ષ કલાર્ક તરીકે નોકરી કરી, પોતાના વિદ્યાગુરુના 'શિક્ષક થનારે આજન્મ વિદ્યાર્થી રહેવું આવશ્યક છે.' એ સૂત્રના પાલનાર્થે અનેક દુષ્પ્રાપ્ય પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું; ત્યારબાદ એક વર્ષ રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

તેમના પિતા ભરૂચ જિલ્લામાં એક માનનીય ફોજદાર હતા, પિતાના સ્વર્ગવાસથી વતનમાં આવી વડોદરાની મેઇલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા, ત્યાં બે વર્ષ શિક્ષક માટેની તાલીમ લઈ આવી હાલ રાજ્યના કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તરીકે ચાલુ છે. સને ૧૯૨૯ થી તેમણે પુરાતત્ત્વ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ શરૂ કર્યો હોઈ "ક્ષત્રિયમિત્ર" દ્વારા અનેક ઉપયોગી લેખો પ્રગટ કર્યા છે.

ઇતિહાસ અને ગૂજરાતી તેમજ હિન્દી ભાષા એ એમના પ્રિય વિષયો છે. હિન્દી ભાષા તરફ તેમને પ્રેમ હોઈ અમદાવાદની મહિલા પાઠશાળાના એક વિદ્વાન અધ્યાપકને આશ્રયે હાલ 'વિશારદ' નો અભ્યાસ કરે છે; અને પ્રાચીન રાજવંશનો ઇતિહાસ લખે છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) વીણેલાં ફૂલ	૧૯૨૭
(૨) ચાવડાવંશનો ઈતિહાસ	અપ્રસિદ્ધ
(૩) ક્ષત્રિય કવિઓ અને સાક્ષરો	અપ્રસિદ્ધ

નાગરદાસ રેવાશંકર પંડયા

એઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા બરવાળા (ઘેલાશાહના) વતની, જ્ઞાતિએ ગુજરાતી પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ તા. ૨૯ મી નવેમ્બર સન ૧૮૭૩ માં રોજકા, તાલુકે ધંધુકામાં થયો હતો. માતાનું નામ કેશરબા વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ અને પિતાનું નામ રેવાશંકર દોલતરામ પંડયા છે. સંવત ૧૯૬૪ માં એમનું લગ્ન પછેગામમાં શ્રીમતી શાન્તાગૌરી (ધીરજ) સાથે થયું છે.

બરવાળામાં સાત ધોરણ પૂરાં કરી અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુજરાતી સાતે ધોરણોમાં ઇનામ મળેલાં.

સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તેઓ મઢડાકરની સંજ્ઞાથી જાણીતા છે, અને એમનાં કાવ્યો, લેખો વિગેરે આનંદદાયક અને રસપ્રદ માલુમ પડેલાં છે.

હાલમાં તેઓ નિવૃત્ત થયલા છે, પણ મૂળનો સાહિત્ય લેખન અને વાચનનો શોખ ચાલુ છે; શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર તેમ બોટાદના માસ્તર સ્વર્ગસ્થ દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટે તેમના જીવન પર વિશેષ અસર પેદા કરી હતી.

સાહિત્ય અને કાવ્ય એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ-રાજ્યાભિષેકના શુભ પ્રસંગે હિંદમાં પધારતાં મુંબઈમાં તેઓશ્રી માટે સ્વાગત-ગીતની માગણી છાપાંદ્વારા થતાં આવેલાં સ્વાગત ગીતમાંથી એમનું સ્વાગતગીત પસંદગીમાં આવતાં ગવાયું હતું અને ઈનામ લાયક ગણાતાં ઈનામ મળ્યું હતું.

આ સિવાય ભાવનગરના ના૦ મહારાજા સાહેબ તરફથી પણ વખતો વખત ઈનામો મળેલાં છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) વિદુરનો ભાવ	૧૯૦૭
(૨) યમુના ગુણાદર્શ	૧૯૦૮
(૩) શિકાર-કાવ્ય	૧૯૦૯

(અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ)

(૧) કર્મ-વિપાક (ઓરીજીનલ સાયંટીફીક)
(૨) કાવ્યામૃત
(૩) ઘર ઉપયોગી વૈદક સંગ્રહ

ન્યાયવિશારદ—ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી.

જ્ઞાતિએ તેઓ જૈન, વિશા શ્રીમાળી. પિતાનું નામ છગનલાલ અને માતાનું નામ દિવાળીબાઈ. તેમનો જન્મ માંડળમાં (જીલ્લો અમદાવાદ) વિ. સં. ૧૯૪૬ના કાર્તિક સુદીમાં થયો હતો. ગુજરાતી ૭ ચોપડી સુધી તેમણે માંડળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૯૬૧ માં તેમને કાશી જવાની ઇચ્છા થઈ ને ગયા, ત્યાં યશોવિજય જૈન પાઠશાળામાં તેમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૬૩માં તેઓ પાઠશાળાના સંસ્થાપક શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીની સાથે પાદ વિહારથી કલકત્તા ગયા. ત્યાં તેમણે લગભગ ૧૬ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી. તેમની દીક્ષા માટે સમાજમાં તે વખતે બહુ ખળભળાટ મચેલો. તેમની દીક્ષા રોકવા માટે ઘણાય પ્રયત્નો થયેલા, દીક્ષા અટકાવનારા કેટલાય તારો થયા. તેમના કાકા પોપટલાલ વખતચંદ તેમને લેવા કલકત્તા ગયા, કારણકે તેમનું સગપણ થઇ ગયું હતું. અને તેજ અરસામાં તેમના લગ્ન થવાનાં હતાં. પણ તેમનો દીક્ષા લેવાનો અડગ નિશ્ચય હતો. તેથી લગ્ન-દીક્ષાને બદલે સંન્યાસ-દીક્ષા અંગીકાર કરી. હવે તેઓ વિજયધર્મસૂરિજીના શિષ્ય મુનિ ન્યાયવિજયજીના નામથી ઓળખાયા. ગુરૂ સાથે વિચરતાં પાછા કાશી આવ્યા અને વિદ્યાભ્યાસમાં લાગ્યા.

મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી ફરી વિહાર કરી કલકત્તા ગયા. ત્યાં તેમણે સંસ્કૃત યુનીવરસીટીમાં 'ન્યાયતીર્થ' ની પરીક્ષા પાસ કરી. તેજ વર્ષમાં 'કલકત્તા બંગીય વિદ્વત્પરિષદે' તેમને 'ન્યાય વિશારદ'ના પદથી સત્કાર્યા. પરીક્ષા આપીને તેઓ તેમના ગુરૂને આગરામાં મળી ગયા. અને ગુરૂની સાથે રાજપુતાના તથા મારવાડમાં થઇને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવ્યા. ૧૯૭૬ સુધી જુદે જુદે સ્થળે ચાતુર્માસ કરતાં બૉમ્બે પ્રેસીડન્સીમાં વિચર્યા.

મુનિશ્રીએ ૧૬૬૯માં ૨૩ વર્ષની ઉંમરે સુંદર સંસ્કૃત કવિતામાં ષડ્દર્શન -ન્યાયના વિષયમાં પ્રકાશ પાડતો 'ન્યાયકુસુમાંજલિ' નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો, અને તેનું પ્રકાશન ગુજરાતી-અંગ્રેજીના અનુવાદ સાથે થયું. ૧૯૭૫માં તેમણે અધ્યાત્મ વિષયને પોષતો 'અધ્યાત્મ તત્ત્વાલોક' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. તેનું પ્રકાશન પણ ગુજરાતી-અંગ્રેજીના વિવરણ સાથે બહાર પાડયું. તેમની આ મનોહર રચનાથી દેશ-પરદેશના સંસ્કૃત-વિદ્વાનો બહુ મુગ્ધ થયા; અને હિન્દી-સાહિત્યની સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત

માસિક-પત્રિકા ' સરસ્વતી 'માં તેમની ખૂબ પ્રશસ્તીઓ ફેલાઇ. મુનિશ્રી સંસ્કૃતના મ્હોટા સ્કૉલર-Scholar છે. સંસ્કૃત ભાષા પર તેમનો અસાધારણ કાબૂ છે. કવિત્વ-શક્તિ તેમને બાલપણુથીજ સ્ફુરેલી છે. તેમની કવિતાનું પ્રધાન સૌષ્ઠવ ' પ્રસાદ ' ગુણ છે. આથીજ તેમના કાવ્યો તરફ વિદ્વાનોના મન આકર્ષાય છે. તેમણે દર્શનશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ અને સમાજવિષય ઉપર જળહળતું કવિત્વ છાંટયું છે. તેમની ' વીર-વિભૂતિ ' અને ' કાન્ત-વિભૂતિ ' ' મુદ્રાલેખ ' ' દીનાક્રન્દનમ્ ' અને ' દીક્ષા દ્વાત્રિંશિકા ' માં કાવ્યસૌન્દર્ય સાથે વણાયેલી દાર્શનિક અને સામાજિક વિચાર સંસ્કૃતિ ખૂબજ રસપ્રદ છે. તેઓએ પોતાના મિત્રો, સ્નેહીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ રૂપે સંસ્કૃત કવિતામાં પત્રો લખેલા, જેમાંના કેટલાકનો સંગ્રહ, ' સંદેશ ' નામથી પ્રકાશિત થયો છે. ૧૯૭૪માં તેમણે જૈનધર્મના તત્ત્વોને સંક્ષિપ્તમાં સમજાવતો " જૈનદર્શન " નામનો ગ્રંથ ગુજરાતીમાં લખ્યો, જે જૈનોની અનેક પાઠશાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક રૂપે પસંદ કરાયેલ છે. ૧૯૭૮ થી તેઓ દક્ષિણમાં અને માળવામાં સ્વતંત્ર પણે વિચર્યા. ત્યાંની પ્રજાએ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અને વ્યાખ્યાન શક્તિને બહુ સત્કારી. નાગપુર, બડનગર, ઉજ્જૈન, ઇંદોર વિગેરે ગામોના ધુરંધર પંડિતોએ તેમને માનપત્ર આપી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. માળવામાં રાજગઢ, વખતગઢ, દેવાસ વિગેરે સંસ્થાનના નરેશોએ તેમના પ્રવચનો સાંભળી તેમને માનભરી દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. ૧૯૮૩માં તેઓ ગુજરાત તરફ પાછા ફર્યા. સમાજના જાહેર પેપરો દ્વારા અનાવશ્યક રૂઢિવાદ સ્હામે ક્રાન્તિ ઘોષક વિચારો રેલાવ્યા. સમાજમાં ત્યારે ખળભળાટ મચ્યો.

૧૯૮૩ માં તેમણે ' વીરધર્મનો ઢંઢેરો ' નામનુ પુસ્તક વઢવાણ કેમ્પથી પ્રગટ કર્યું. તેથી સમાજમાં હીલચાલ મચી સંકુચિત પત્રોએ તેમના માટે ખૂબ ટીકા કરી. બદલામાં મુનિશ્રી જાહેર પત્રો દ્વારા તેમને અભિનંદન આપ્યું. ૧૯૮૪ માં તેમણે ' વીરધર્મનો પુનરૂદ્ધાર ' પુસ્તક માંડળમાં પ્રકાશિત કર્યું. આ વખતે સમાજ સળગી ઉઠયો. એ પુસ્તકની જેમ જેમ આવૃત્તિઓ પ્રગટ થતી ગઈ તેમ તેમ વિરોધ વધતો ગયો. ૧૯૮૫ માં તેમણે અયોગ્ય-દીક્ષા સ્હામે ક્રાન્તિ જગવી. અને ' વર્ત્તમાન સાધુ-દીક્ષા સંબંધે મારા નમ્ર ઉદ્દગારો ' એ નામનો નિબંધ વડોદરામાં પ્રગટ થયો. ૧૯૮૬માં તેઓ સુરત અને ૧૯૮૭ માં બારડોલી તરફ વિચર્યા. રાષ્ટ્રવાદની ચળવળમાં તેમણે ખૂબ સાથ આપ્યો. લેખો અને

વ્યાખ્યાનો દ્વારા પોતાની શક્તિને એ દિશામાં ખૂબ રેડવા માંડયા. ૧૯૮૭ માં 'દીક્ષા મીમાંસા' અર્થાત્ દીક્ષા પદ્ધતિ પર સામયિક પ્રકાશન અને ૧૯૮૮ માં અયોગ્ય દીક્ષા સ્હામે નિબંધો પ્રગટ કર્યા. તેજ અરસામાં શાસ્ત્રીય પુરાવાથી પૂર્ણ 'દીક્ષા દ્વાત્રિંશિકા' (સંસ્કૃત-કાવ્ય) લખી ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરી અયોગ્ય દીક્ષા સામે તેમણે જબરી ઝુંબેશ ઉઠાવી, અને ખૂબ લોકમત જગાવ્યો. વડોદરાની ધારાસભામાં 'દીક્ષાનો કાયદો' પાસ થવામાં આ આંદોલને બહુ સહાયતા કરી.

—: એમની કૃતિઓ :—

૧	મહેન્દ્ર સ્વર્ગારોહ	સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કાવ્ય	—વિ. સં. ૧૯૬૯	
૨	ન્યાય કુસુમાંજલિ	સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કાવ્ય	—૧૯૬૯	(આવૃત્તિ ૧)
૩	ન્યાયતીર્થ પ્રકરણ—	સંસ્કૃત ગદ્ય —	૧૯૬૯	
૪	પ્રમાણ પરિભાષા ટીકા—	સંસ્કૃત ગદ્ય —	૧૯૭૦	
૫	ન્યાય શિક્ષા —	હિન્દી —	૧૯૭૦	
૬	ધર્મ શિક્ષા —	,, —	૧૯૭૧	
૭	જૈન દર્શન —	ગુજરાતી —	૧૯૭૪	(આવૃત્તિ ૧)
૮	અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક	સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ કાવ્ય	૧૯૭૬	(આવૃત્તિ ૧)
૯	સન્દેશ	સંસ્કૃત પદ્યમાં ગુજરાતી		
૧૦	સુબોધપદ્યરત્નાવલી	સંસ્કૃત પદ્ય સંગ્રહ ગુજરાતી અર્થ સાથે	૧૯૭૭	
૧૧	ધર્મગીતાંજલિ	હિન્દી ખંડ કાવ્ય	૧૯૭૯	(આવૃત્તિ ૧)
૧૨	વીરધર્મનો ઢંઢેરો	ગુજરાતી	૧૯૮૩	
૧૩	વિજયધર્મસુરિની વિજયઘોષણ	ગુજરાતી	૧૯૮૩	(આવૃત્તિ ૧)
૧૪	વીરધર્મનો પુનરૂદ્ધાર	ગુજરાતી	૧૯૮૪	(આવૃત્તિ ૧)
૧૫	આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ	ગુજરાતી	૧૯૮૫	
૧૬	આત્મભાવ દિગ્દર્શન	,,	,,	
૧૭	માનવધર્મ	,,	,,	(આવૃત્તિ-૧)
૧૮	વિચાર સંસ્કૃતિ	,,	૧૯૮૫	(આવૃત્તિ-૧)
૧૯	વર્તમાન સાધુ દીક્ષા સંબન્ધે મારા નમ્ર ઉદ્‌ગારો	-ગુજરાતી	૧૯૮૫	

૨૦	ભગવાન મહાવીર અને વર્તમાન જૈન સમાજ-	ગુજરાતી	૧૯૮૬
૨૧	શ્રીમહાવીર	ગુજરાતી	૧૯૮૬
૨૨	સ્ત્રી જીવનની ઉન્નતિ	,,	૧૯૮૭
૨૩	વિજયધર્મસૂરિની જીવન વિભૂતિ (પ્રવચનો)	,,	૧૯૮૭
૨૪	દીક્ષામીમાંસા	,,	૧૯૯૭
૨૫	વીરવિભૂતિ	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી-અર્થ સાથે)	૧૯૮૭ (આવૃત્તિ ૧)
૨૬	અનેકાન્ત વિભૂતિ	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૭
૨૭	દીનાક્રન્દનમ્	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૭
૨૮	મુદ્રાલેખ	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૭
૨૯	આરોગ્ય દીક્ષા સામે	ગુજરાતી	૧૯૮૯
૩૦	મુંબઈનું ચતુર્માસ	ગુજરાતી	
૩૧	દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકા	સંસ્કૃત કાવ્ય (ગુજરાતી અર્થ સાથે)	૧૯૮૯
૩૨	મહાવીર પ્રશસ્તિ	સંસ્કૃત કાવ્ય	અપ્રસિદ્ધ
૩૩	મુનિ સમ્મેલનના ઠરાવો પર દૃષ્ટિપાત-	ગુજરાતી	૧૯૯૦

મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ

જ્ઞાતે વણિક, રાજકોટના વતની; જન્મ સન ૧૮૮૫માં રાજકોટમાં થયો હતો. પિતાનું નામ છોટાલાલ અને માતાનું નામ રંભાબાઇ છે; લગ્ન સન ૧૯૦૨માં ખાખીજાલીઆમાં શ્રીમતી પ્રાણકુમારી સાથે થયું હતું. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ રાજકોટમાં લીધું હતું; કૉલેજ શિક્ષણ બહાઉદ્દીન કૉલેજ જુનાગઢ અને વિલ્સન કૉલેજ મુંબઇમાં લીધું હતું. યુનિવરસિટીની બધી પરીક્ષાઓ બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી અને બી. એ; ની ડીગ્રી સન ૧૯૦૮ માં મેળવી હતી.

લેખનકાર્ય અને ધાર્મિક વિચાર એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે, અને ધર્મનો અભ્યાસ એ એમનો પ્રિય વિષય છે.

ગુજરાતી નવ શિક્ષિત વર્ગમાંથી ધર્મને પોતાના જીવનનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હોય, એવાઓમાં મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ પછી તેમનું નામ અગ્રસ્થાન લે છે, ધાર્મિક વિચારે એમના જીવનમાં ખૂબ પરિવર્તન આણેલું છે, અને પોતે જે જાણ્યું, અનુભવ્યું તેનો લાભ અન્યને આપવા તે સતત્ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે, અને તે નિમિત્ત સંખ્યાબંધ પુસ્તકો અંગ્રેજી અને ગુજ-રાતીમાં તેમણે લખ્યા છે; તે મનનીય માલુમ પડશે, તેમ તે પરથી તેમની શક્તિ વિષે આપણને માન પેદા થશે. ખરે, તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ય છે, તે લોકોપકારી થઇ પડો.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧)	Mahatma Gandhi (An Essay in Appriciation)	૧૯૨૨
(૨)	ઇશુ ખ્રિસ્તનું પૂર્ણ મનુષ્યત્વ (અનુવાદ)	૧૯૨૨
(૩)	સેવાનું રહસ્ય (,,)	૧૯૨૮
(૪)	હિન્દુસ્થાનમાં ક્ષયરોગ	૧૯૨૪
(૫)	સામર્થ્યનું વિજ્ઞાન (અનુવાદ)	૧૯૨૫
(૬)	Brahmarshi Keshav Chunder Sen	૧૮૨૬
(૭)	Raja Ram Mohan Roy	૧૯૨૭
(૮)	The Brahma Samaj	૧૯૧૯
(૯)	ખ્રિસ્તી મંડળીનો ઇતિહાસ	૧૯૨૭
(૧૦)	યોહાનની સુવાર્તાની ટીકા	૧૯૨૮

(૧૧) બ્રહ્મબોધ		૧૯૨૮
(૧૨) સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ	(અનુવાદ)	„
(૧૩) પ્રજાનો પ્રેમ	(„)	„
(૧૪) ઇશ્વરના સાન્નિધ્યનો સન્યાસ	(„)	„
(૧૫) એક ગ્રામ્ય સોક્રેટીસ	(„)	૧૯૩૦
(૧૬) પ્રાર્થનાનું રહસ્ય	(„)	૧૯૩૫
(૧૭) જીવન–વેદ	(„)	૧૯૩૫
(૧૮) Shri SwamiNarayana		૧૯૩૬

આ ઉપરાંત એમણે ગુજરાતીમાં કેટલીક પુસ્તિકાઓ ઉતારી પ્રકાશિત કરેલી છે.

શ્રી. રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ

એઓ જ્ઞાતે દશા મોઢ વાણીઆ અને અંકલેશ્વરના વતની છે. જન્મ રાંદેરમાં સંવત ૧૯૬૪ના આસો સુદ ૪ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાશ્રી વિઠ્ઠલદાસ રસીકદાસ દલાલ એક વેપારી તથા કમીશન એજન્ટ તરીકે જાણીતા છે. એમના માતુશ્રીનું નામ ગોદાવરીબેન છે, જેઓ માણેકલાલ પરભુદાસનાં પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૨૯ના માર્ચ માસમાં અંકલેશ્વરના સૌ. મધુમાલતી–તે રા. ઠાકોરલાલ હરકીશનદાસ મહેતાનાં પુત્રી–સાથે થયેલું છે.

પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી એમણે અંકલેશ્વરમાં લીધેલી, અને કૉલેજ શિક્ષણ માટે તેઓ સુરતની એમ. ટી. બી. આર્ટસ કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. પ્રિવિયસનો અભ્યાસ સુરતમાં કરી ઇંટરકોમર્સના અભ્યાસાર્થે મુંબઇ સિડનહામ કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં એમને ખૂબ રસ પડતો હતો. ઇંટરકોમર્સનો અભ્યાસ કરતા હતા તે સાલમાં સત્યાગ્રહની લડત પુર જોસમાં ચાલતી હોવાથી અભ્યાસ તરફ એમનું મન ઉઠી જવાથી તેજ સાલમાં અભ્યાસ છોડી પોતાના પિતાની સાથે વેપારમાં જોડાયા.

પ્રથમથી એમને સાહિત્યનો શોખ વધારે હતો. માધ્યમિક કેળવણી લેતા હતા તે દરમ્યાન અંકલેશ્વરમાંથી હસ્તલિખિત અઠવાડિક પણ કાઢતા. અત્યારે તેઓ બાળસાહિત્યમાં ખૂબ રસ લઇ રહ્યા છે. બાલજીવન, બાળક, બાળવાડી, ગાંડીવ, બાલમિત્ર વગેરેમાં બાળોપયોગી ખૂબ લખ્યું છે. બાળકોના એઓ માનીતા લેખક છે. આ ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વનસ્પતિના લખાણો પણ તેઓએ લખ્યાં છે ને હજી કુમારમાં નિયમિત રીતે લખે છે. હાસ્યરસનો એમને ખાસ શોખ હોવાથી હાસ્યરસના લખાણો પણ અવારનવાર લખે છે ને એ પ્રજામાં આદર પામ્યાં છે.

સાહિત્યની પેઠે એમને રમતગમતો અત્યંત પ્રિય છે. બાળકોને માટે એમણે પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. બાળોપયોગી સાહિત્યનો એમની પાસે સારો ભંડોળ છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) બાળકોની રમતો	ઇ. સ. ૧૯૩૪
(૨) ફૂળકથા ભાગ. ૧	ઇ. સ. ૧૯૩૫
(૩) ફૂળકથા ભાગ. ૨	ઇ. સ. ૧૯૩૫
(૪) ફૂળકથા ભાગ. ૩	(છપાય છે).

રંગનાથ શંભુનાથ ધારેખાન-બી. એ.

એઓ પાટણના રહીશ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. તેમના પિતાનું નામ શંભુનાથ ત્રીકમનાથ અને માતુશ્રીનું નામ અ. સૌ. અન્નપૂર્ણાબા. તેમનો જન્મ સં. ૧૯૨૧ ના માગશર સુદી ૨ ના રોજ દ્વિતીય પુત્રરત્ન રૂપે થયેલો. ધારેખાનના કુટુંબમાં તેમનાથી સાતમી પેઢીએ જગન્નાથ ધારેખાન થયેલા તેઓ ગુજરાત ખાતે બાદશાહી દીવાન હતા અને તે વખતની તેમની હવેલી અત્યારે પણ રાયપુરમાં મહાલક્ષ્મીની પોળ સામે એમનાજ કુટુંબીઓના કબજામાં છે. આખી નાગરકોમમાં ધારેખાન અવ-ટંકનું માત્ર આ એકજ કુટુંબ છે. તેવા કુટુંબમાં રા. રંગનાથનો જન્મ થયેલો. તેમનું લગ્ન પાટણમાંજ ધર્મપરાયણ વૈશ્નવરાજ મજમુંદાર બળ-વંતરાય તથા શિવદુર્ગાનાં દીકરી સત્યભામા વેરે થયેલું હતું. તેમનાં ધર્મ-પત્ની સં. ૧૯૬૯ ના આસો વદી ૫ ના રોજ પાંચ પુત્રરત્ન અને ચાર પુત્રીરત્નનો બહોળો વિસ્તાર મુકીને વૈકુંઠવાસી થયાં હતાં. ગ્રંથ અને ગ્રંથ-કારના પુસ્તક પહેલામાં રમેશ રંગનાથ ધારેખાનની હકીકત આપેલી છે તેમના આ રંગનાથ પિતા થાય.

શ્રી. રંગનાથે પ્રાથમિક અભ્યાસ તેમના પિતાશ્રીની કામદાર તરીકેની નોકરીના પ્રસંગે લાઠીમાં અને પાછળથી પાટણની નિશાળમાં કરેલો. તે વખતે પાટણમાં હાઈસ્કુલ કે સારી ઈંગ્રેજી સ્કુલ નહિ હોવાથી પાટણના નાગરો અમદાવાદમાંજ ઈંગ્રેજી કેળવણી માટે આવી રહેતા. તે પ્રમાણે રા. રંગનાથ પણ તેમના મોટાભાઈ માણેકનાથ સાથે સં. ૧૯૩૨–૩૩માં અમદાવાદ આવી તેમના બાપદાદાના રાયપુરના મકાનમાં રહેતા હતા. અને અત્યારે પણ તેઓ નિવૃત્તિપરાયણ થઈને ઘણો વખત અમદાવાદમાં જ રહે છે. આ વખતે માંગરોળનિવાસી નાગર વૈશ્નવરાજ રા. અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ પણ ઇંગ્રેજી અભ્યાસ માટે અમદાવાદમાં રહેતા હતા. તેઓના પ્રમુખપદે બાળજ્ઞાનવર્ધક સભા સ્થાપવામાં આવી હતી. તેમાં ઘણુંખરા પટણી નાગરો તથા અન્ય કોમના તેમના સ્નેહીસંબંધીઓ પણ દર શનિવારે એકઠા મળતા. વારાફરતી દરેકજણ ગમે તે વિષય ઉપર ભાષણ તૈયાર કરી લાવે અને તે ઉપર જેને યોગ્ય લાગે તે વિષે વિવેચન કરે તેવો નિયમ હોવાથી ઘણુંખરા સભાસદો પોતાના વિચારો ગમે ત્યાં છુટથી દર્શાવવાને ટેવાતા હતા. રા. રંગનાથ પણ આ સભામાં આગેવાની ભર્યો

ભાગ લેતા હતા. રા. અનંતપ્રસાદજીના અમદાવાદથી નિવૃત્ત થતાં આ સભાનું સુકાન પટણી ભાઈઓએ હાથ લીધું હતું અને સૌ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હોવા છતાં સને ૧૮૮૦-૮૧માં **બાલજ્ઞાનવર્ધક** માસિક ચોપાનિયું માત્ર એક ફોરમનું (૦-૬-૦ વાર્ષિક લવાજમ અને ૦-૩-૦ પોસ્ટેજ) કાઢયું હતું. તેમાં પણ રા. રંગનાથ લેખ અને કવિતાઓ અવારનવાર લખતા હતા. તે અરસામાં આવું માસિક સૌથી પ્રથમજ હતું અને તેનાં ગ્રાહક પણ ૧૨૦૦ ઉપરાંત થયેલા હતા. પરન્તુ પાછળથી મેટ્રીકમાં મોટો ભાગ પાસ થવાથી અને ઘણા સભાસદો કૉલેજ અને ધંધે વળગવાથી તેની ઉજ્જવલ કારકીર્દિ હોવા છતાં બંધ કરવું પડયું હતું. આ રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ રા. રંગનાથને સાહિત્ય તરફ અનુરાગ હતો.

સને ૧૮૮૨ના નવેંબર માસની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં તેઓ પાસ થયા અને ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા. તે વખતે હાઈસ્કુલમાં દરેક ધોરણમાં પ્રથમ ત્રણ કે ચાર છોકરાઓને સ્કૉલરશીપ મળતી તેમાં દરેક ધોરણમાં રા. રંગનાથને સ્કૉલરશીપ હોયજ. કૉલેજમાં પણ તેમને બે વરસ સુધી સર લલ્લુભાઈ સામળદાસ સ્કૉલરશીપ મળી હતી. આ કૉલેજની જીંદગીમાં તેમને શેઠ શ્રી ચીનુભાઈ માધવલાલ (પાછળથી બેરોનેટ) શેઠ શ્રી મંગળદાસ ગીરધરદાસ, શેઠ શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ કરમચંદ, શેઠ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ તથા રા. રમણભાઈ મહીપતરામ (પાછળથી સર) સાથે સહાધ્યાયી તરીકે સારો સ્નેહ સંબંધ બંધાયો હતો અને તે સંબંધ ઘણાખરા સ્નેહીઓ સાથે તેમના અવસાનપર્યન્ત શુદ્ધ સ્નેહી તરીકેજ કાયમ રહ્યો હતો.

ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં જ્યારે ગ્રેજ્યુએટોને પ્રોબેશનર તરીકે નીમી તેમને મામલતદારની ગ્રેડમાં મૂકવાનો વહિવટ દાખલ થયો ત્યારે ગાયકવાડી રાજ્યે પણ તેનું અનુકરણ કરવા માંડયું હતું અને ખાલસાના કેટલાક ગ્રેજ્યુએટોને તે પ્રમાણે દાખલ કર્યા હતા. રા. રંગનાથ ગાયકવાડી પ્રજા હોવાથી સને ૧૮૮૭માં બી. એ; થયા પછી તેઓને પણ રૂ. ૬૦) ના પગારથી હજુર આ૦ ડીપાર્ટમેંટમાં પ્રોબેશનર તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. નિયમ પ્રમાણે દરેક ઑફિસમાં કામ કરીને હાયર સ્ટેન્ડર્ડની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થવાથી તેમને રૂ. ૧૦૦)માં વહિવટદાર નિમવામાં આવ્યા હતા. પાણીદારનું પાણી ઝળકયા વગર રહેતું નથી તેમ રા. રંગનાથની

હોંશીઆરી, ચાલાકી દરેક કામમાં ઉંડા ઉતરવાની તેમની વિવેક બુદ્ધિ અને હાથ લીધેલું કામ ખંતથી અને પ્રમાણિકપણાથી સંતોષકારક રીતે પાર મુકવાની તેમની કાર્યદક્ષતાથી ખુદ મહારાજા સાહેબનું તેમના પ્રત્યે ધ્યાન દોરાયું હતું અને તેના પરિણામે તેમનો નોકરીનો ઘણોખરો વખત ખાસ મહત્વના કાર્યો માટે સ્પેશીઅલ ડયુટીમાંજ ગાળવો પડયો હતો.

નોકરીની આવી કસોટીની સ્થિતિ હોવા છતાં તેઓ પોતાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ભુલી ગયા નહોતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈ મહત્વની કૃતિ મુકી શકાય તે માટેની પોતાના અન્તઃકરણમાં ભૂમિકા તૈયાર કરતા હતા-ઉપનિષદો વગેરે ધાર્મિક ગ્રંથોના નિરીક્ષણ સાથે તેના મનન અને નિદિધ્યાસનથી તેઓએ સૌથી પ્રથમ **મારા ધર્મ વિચાર** ભાગ પહેલો એ નામનો અત્યંત મનનીય ગ્રંથ તૈયાર કર્યો પરન્તુ તે સને ૧૯૨૩ની સાલ સૂધી બહાર પાડી શકાયો નહિ અને તેજ અરસામાં **રંગમાળા તથા શ્રીકૃષ્ણ કીર્તનાંજલિ** એ નામનું ગેય પુસ્તક બહાર પાડયું. સને ૧૯૨૭ માં **શ્રી કૃષ્ણ દર્શન** ગ્રંથ ગદ્ય રૂપે તથા **કૃષ્ણ લીલામૃત બિન્દુમાળા** એ કવિતા રૂપે જુદા જુદા રાગ–રાગણી–રાહ–ગજલ-લાવણી–છંદમાં બહાર પાડયાં. દરમ્યાન દુનિયાના પ્રચલિત સઘળા ધર્મોમાં શું શું રહસ્ય છે અને તે સઘળાનો સમન્વય શી રીતે થઈ શકે તે માટે સઘળા ધર્મોના ગ્રંથોના વિસ્તૃત વાંચન સાથે તેનો ઉંડો અભ્યાસ કરીને **દુનિયાના ધર્મો તથા મારા ધર્મ વિચાર** ભાગ ૨. જો એ નામનું પુસ્તક સને ૧૯૩૧માં બહાર પાડયું. બીજા લખેલા તેમના ગ્રંથો છે પરન્તુ તે હજુ અપ્રસિદ્ધ છે તે પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે.

નાયબ સુબાના હોદ્દા સુધી પહોંચી તેઓ પેન્શનપર નિવૃત્ત થયા છે. તેમની ધર્મ પરાયણ વૃત્તિથી તેમજ કેવળ સરળ અને પ્રમાણિક વર્તનથી શ્રી શંકરાચાર્યે તેમને સુનીતિ ભાસ્કરની ઉપાધિ આપેલી છે.

એમની કૃતિઓ:

૧ મારા ધર્મવિચાર-ભાગ પહેલો	સને ૧૯૨૩
૨ શ્રી રંગમાળા તથા શ્રીકૃષ્ણકીર્તનાંજલિ-	સને ૧૯૨૩
૩ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત-બિન્દુમાળા-	સને ૧૯૨૭
૪ શ્રીકૃષ્ણદર્શન	સને ૧૯૨૭
૫ શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવનાં વરઘોડાનાં ગીત-	સને ૧૯૨૯
૬ દુનિયાના ધર્મો તથા મારા ધર્મ વિચાર–ભાગ બીજો-	સને ૧૯૩૧

(અર્વાચીન વિદેહી)

શ્રી. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ)

શ્રી. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતાનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં થયો હતો. તેઓ જાતે સાઠોદરા નાગર હતા અને ખાડીઆમાં હજીરાની પોળમાં રહેતા હતા. તેમના પિતા વાસુદેવ ગુણવંતરાય મહેતા અમદાવાદમાં એક મીલમાં સારા હોદ્દા ઉપર હતા. કંચનલાલ પિતાના સૌથી મોટા પુત્ર હતા. પોતાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી તેમણે અમદાવાદમાં જ લીધી હતી. અમદાવાદની ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કુલમાં તેઓ ભણતા હતા ત્યારે નિશાળના સારા વિદ્યાર્થીઓમાં એમની ગણત્રી થતી. અને તેમના અભ્યાસમાંથી હંમેશા ફુરસદ કાઢી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા. આ ઉપરાંત ડ્રોઇંગ અને સંગીતના વિષયમાં પણ તેઓ એટલો જ રસ લેતા.

ઈ. સ ૧૯૦૮ ની સાલમાં તેમણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી અને અમદાવાની ગૂજરાત કૉલેજમાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૧૨ ની સાલમાં તેઓ મુંબાઈ યુનીવર્સીટીના ગ્રેજ્યુએટ થયા. ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી તરતજ અને તે અરસામાં શ્રી કંચનલાલે પોતાના સાહિત્ય જીવનમાં પગલાં માંડેલા અને "ગોળમટોળ શર્મા" ના તખલ્લુસથી કવિતા અને હાસ્યરસ પ્રધાન વાર્તાઓ સુન્દરી સુબોધ, વાર્તાવારિધી, ભક્ત વિ. માસિકોમાં લખવા માંડેલી અને થોડા જ વખત પછી એટલે લગભગ ૧૯૧૩ ની સાલમાં "મલયાનિલ" ના નામથી નવલિકાઓ લખવાની શરૂઆત કરી. ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી અમદાવાદની મેચ ફેકટરીમાં નોકરી લીધી હતી. નોકરી દરમીઆન પણ અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ તો ચાલુ જ હતો અને શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા અને રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રીની મદદ અને સૂચના અનુસાર તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૩ ની સાલમાં એલ. એલ. બીની પરીક્ષા પસાર કરી ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલમાં એમ. એ. ની પરીક્ષા આપવાનો વિચાર કરેલો પરંતુ સંજોગવશાત્ તે અપાઈ નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની સાલમાં ફરી એમ. એ; ની પરીક્ષામાં બેસવાનું નક્કી કર્યું અને તે મુંબાઈ પણ ગયા પરંતુ એકાએક શરીર બગડવાથી પરીક્ષા અપાઈ નહિ. આ પ્રમાણે બે વખત એમ. એ ની પરીક્ષા એક યા બીજા કારણે અપાઈ નહિ તેથી તે આપવાનો વિચાર પડતો મૂકયો અને ઇ. સ. ૧૯૧૬ ની સાલમાં બીજી એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા આપી ડીગ્રી મેળવી. અને ધંધાર્થે મુંબાઈ જવાનું નક્કી કરી "ભાઇશંકર

કાંગા" એ નામની સૉલીસીટરની પેઢીમાં નોકરી સ્વીકારી અને મુંબાઈમાં વકીલાત કરવી શરૂ કરી.

અમદાવાદ છોડી મુંબાઈ આવ્યા તે પહેલાં અમદાવાદમાં પોતાની જ્ઞાતિની "સ્વસુધારક સભા" ને સજીવન કરી જ્ઞાતિમાં યોગ્ય એવા સુધારા કરવા માટે પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ઉપરાંત અમદાવાદની "સાહિત્ય સભા" માં સભ્ય તરીકે જોડાઈ સાહિત્યસેવા કરવાનો વિચાર કરેલો. અમદાવાદમાં સ્થપાએલી 'ગોખલે સોસાયટી' તથા 'હોમરૂલલીગ' ની શાળામાં સક્રિય ભાગ લઈ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પણ પડવાનો મનસુબો કર્યો હતો.

પણ મુંબઈમાં જીવનના હરેક ક્ષેત્રમાં સંગીન કાર્ય થઈ શકે એ ખ્યાલથી અમદાવાદ છોડ્યું અને મુંબાઈ આવ્યા. આ વખતે એમની નવલિકાઓ અને હાસ્યરસ પ્રધાન લેખો ઘણા માસિકોમાં આવતા હતા અને આજ વખતે તેઓ વીસમીસદીના આદ્યસ્થાપક હાજીમહમદ અલારખીઆ શિવજીના સંસર્ગમાં આવ્યા અને તેમનો પોત્સાહન અને સહકારથી "ગોવાલણી" વિ. વાર્તાઓ "વીસમીસદી" માં પ્રસિદ્ધ કરી નવલિકાના આદ્ય લેખક તરીક ગુજરાતભરમાં નામના મેળવી પણ તેમના તરફથી વધારે પ્રાણવાનને સુંદર કૃતિઓ આપણને મળે અને સાહિત્ય પ્રદેશમાં તેમની કીર્તિસુવાસ પ્રસરે તે પહેલાં તો ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના જૂન માસની ૨૪મી તારીખે એપેન્ડીસાઈટીસના દર્દથી તે દેવલોક પામ્યા.

એમનું જીવન જેટલું ટુંકુ તેટલું જ ટુંકું એમનું સાહિત્યજીવન હતું અને તેથી તેમની એક પણ કૃતિ પુસ્તક રૂપે તેમની હયાતિમાં બ્હાર પડી નહતી પણ ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના જૂન માસમાં તેમના પત્ની ડૉ. ભાનુમતિએ "ગોવાલણી અને બીજી વાતો" એ નામનો ૨૨ વાર્તાઓનો વાર્તા સંગ્રહ બ્હાર પાડ્યો છે. ઉપરાંત તેમની કેટલીક અધૂરી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થવી બાકી છે. તેમણે અનેક હાસ્યરસપ્રધાન અને હળવા કાવ્યો લખેલાં છે તે જુદા જુદા માસિકોમાં છપાએલાં છે.

સ્વ. વૈદ્ય પંચાનન જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી

તેમનો જન્મ કાઠીઆવાડમાં જામનગર પાસે આવેલ ધ્રોળ નામના ગામમાં સંવત ૧૯૧૫ના ચૈત્ર સુદી ૩ ના રોજ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના પારાશરગોત્રી ગાદે કુટુમ્બના લીલાધર લક્ષ્મીધર ત્રિવેદીને ત્યાં થયો હતો; જટાશંકર એ લીલાધર ત્રિવેદીના સૌથી નાના પુત્ર હતા; અને તેમની બાળવયમાંજ લીલાધર ત્રિવેદીનું અવસાન થવાથી મોટાભાઇના આશ્રય નીચે કેળવણી મેળવી હતી. એ વખતે સાધનોની અનુકૂળતા વગર ઈંગ્રેજી કેળવણી મેળવવી બહુ મુશ્કેલ હતી. છતાં અનેક પ્રકારનાં સંકટો વેઠી જામનગરની હાઇસ્કુલમાં મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો. અભ્યાસ પુરો થયા પછી કાઠીઆવાડના કેળવણી ખાતાના વડાના દફતરદાર નિમાયા હતા. જેથી ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી આખા કાઠીઆવાડમાં તેઓ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર રા. ગોપાળજી સુરભાઈ દેસાઈ સાથે ફર્યા હતા. ત્યાર પછી જામનગર હાઈસ્કુલમાં શિક્ષક તરીકે નિમાયા હતા. જામનગરમાં પોતાના ૪–૫ વર્ષના વસવાટમાં શ્રીમાળી જ્ઞાતિની ઘણી સારી સેવા કરી હતી અને ત્યાં શ્રીમાળી શુભેચ્છક સભા તથા " શ્રીમાળી શુભેચ્છક " માસિક સ્થાપ્યાં હતાં અને "સ્વધર્માભિમાન" વિગેરે પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. આ અરસામાં તેમણે જ્ઞાતિમાં કેળવણીની પ્રગતિ થાય તેવા હેતુથી એક છાત્રાલય ખોલવા ઇચ્છા રાખી હતી; અને જ્ઞાતિ હિતચિન્તક સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ તથા સ્વ. બાવાભાઇ મીઠારામ ઓઝાએ જ્ઞાતિના કારણે રૂા. ૫૦૦) આપવાની પહેલ પણ કરી હતી. પરન્તુ અન્ય સહાય નહિં મળવાથી એ સમયની તેમની મુરાદ બર આવી શકી નહિં.

જામનગરના તેમના વસવાટ દરમ્યાન તેમની પ્રતિભાશાળી લેખનશૈલી અને સંસ્કૃતનું અસાધારણ જ્ઞાનથી ઘણા ગુણગ્રાહક સજ્જનોનું અને જામનગરના વૈદ્યરાજોનું આકર્ષણ થયું હતું. ગુણોથી આકર્ષાઈ કેટલાક વૈદ્યરાજોએ પોતાની પાસે રહેવાની માગણી કરી, જેથી "નોકરી કરવી કે સ્વતંત્ર ધંધો કરવો ?" તે પ્રશ્ન તેમના મનમાં ઉભો થયો. નોકરી ચાલુ રાખી હોત તો વૈદ્યરાજ જટાશંકર રાવબહાદુર થયા હોત અને ગુજરતાં પહેલાં એક દાયકો માસિક રૂ. ૨૦૦) નું પેનશન પણ ખાધું હોત. છતાં તેમનું મન કોઈ સ્વતંત્ર ધંધા તરફ કાયમ ખેંચાતું રહેતું હતું, અને તેજ સંકલ્પબળથી **મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજી સાથે તેમનો મેળાપ** થયો.

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજી ઉર્ફે કરૂણાશંકર વિઠ્ઠલજી કરૂણાનોજ અવતાર હતા અને ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં તેઓ ધન્વન્તરીના અવતારરુપ હતા. તે મહાત્માની કરૂણા રા. જટાશંકરભાઈ ઉપર ઉતરી અને તેઓ રા. જટાશંકર માસ્તર મટીને વૈદ્ય બન્યા. હીરાના પારખ હજારો મળે છે પણ સદ્ગુણના પારખનાર કોઈક જ હોય છે, તે હીસાબે **મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીએ** ખરો હીરો પારખી કાઢયો અને માસ્તર જટાશંકરને વૈદ્યકનું વ્યવહારૂ અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપી વૈદ્ય બનાવ્યા.

આ રીતે વૈદ્ય જટાશંકરને વૈદ્યક ધંધામાં બરાબર તૈયાર થયેલા જોઈને **મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીએ** કહ્યું કે "અહિં તો મારા ઘણા શિષ્યો છે પણ ગુજરાતમાં મારો કોઇ શિષ્ય નહિં હોવાથી તમારે અમદાવાદ જવું." મહાત્માની આ આજ્ઞા માથે ચડાવી કેળવણી ખાતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી વૈદ્ય જટાશંકર ઇ. સ. ૧૮૯૨માં અમદાવાદ આવી "ગુજરાત આર્ય ઔષધશાળા"ની સ્થાપના, મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીના હસ્તે કરી. દરેક ધંધામાં શરૂઆત મુશ્કેલીભરી હોય છે તેમ શરૂઆતમાં બે ત્રણ વર્ષ વૈદ્ય જટાશંકરને ઘણીજ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડયો હતો, પણ ડાહ્યા માણસો કદિ નિરાશ થતા નથી અને પોતાનો ઉદ્યોગ બેવડા ઉત્સાહથી ચાલુ રાખે છે. સ્વતંત્ર ધંધો હાથ આવ્યા પછી મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીના આદેશ અને સંકેત મુજબ ગુજરાતમાં તંદુરસ્તી અને સુખશાંતિના જ્ઞાનનો પ્રચાર કેવી રીતે કરવો તે સવાલ ઉભો થવાથી વૈદ્ય જટાશંકરે **વૈદ્યકલ્પતરુ** માસિક સ્થાપ્યું. આ કાર્યમાં પણ તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી, અને આઠ વર્ષ સુધી મોટી ખોટ ખમીને આ માસિક ચાલુ રાખ્યું, જે હજુ સુધી નિયમિત સમાજની સેવા બજાવી રહ્યું છે. માસિકના ગ્રાહકોની સંખ્યા વધારવા માટે ભેટ તરીકે વૈદ્યક વિષયનું પુસ્તક આપવાની પ્રેરણા તેમને થઇ અને અન્ય સ્નેહીઓની પણ તે બાબતમાં સંમત્તિ મળવાથી પ્રતિવર્ષ વૈદ્યક વિષયનું એક પુસ્તક ભેટ તરીકે "વૈદ્યકલ્પતરુ" ના ગ્રાહકોને મળવાનું શરૂ થયું. ઉપરાંત હિંદી જાણનારાઓ માટે **હિન્દી વૈદ્યકલ્પતરુ** પ્રગટ કરવાની શરૂવાત કરી, જે આશરે નવ વર્ષ ચાલ્યા પછી પુરતા ગ્રાહકોના અભાવે બંધ કરવામાં આવ્યું હતું.

સ્વ. વૈદ્યરાજની લેખનશૈલી અલૌકિક હતી. લખાણ લખવામાં તેમનું મન એટલું બધું ઓતપ્રોત થઇ જતું કે તે વખતે ભાગ્યેજ તેમને

આજુબાજુનો ખ્યાલ રહેતો, લખાણ કાર્યમાં તેઓ અઢાર કલાકથી પણ વધારે સમય લેતા. પોતાનાં માસિકો અને પુસ્તકો ઉપરાંત વર્તમાન પત્રોમાં પણ વારંવાર લેખો લખી મોકલતા. આ દરેક કામને પહોંચી વળવા માટે તેમને સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડતો હતો. શરીર સંરક્ષણ અને આરોગ્ય સબંધી જ્ઞાનના પ્રચાર અર્થે તેમણે ઘણાં લોકોપયોગી વૈદ્યકગ્રંથો લખી બહાર પાડ્યાં છે (૧) આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય. (૨) બ્રહ્મચર્ય, (૩) ઘરવૈદું, (૪) બાળલગ્ન, (૫) જીજીકર કલ્પતરુ. (૬) ધાત્રી શિક્ષા, (૭) સારીસંતતિ. (૮) રોગી પરિચર્યા, (૯) ગરીબોનો વૈદ્ય, (૧૦) નિર્બળતા, (૧૧) ખાનપાન અને નાના નાના નિબંધો વિગેરે. બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો ભેટ તરીકે અપાયેલાં અન્ય વિદ્વાન લેખકો પાસે લખાવી પ્રગટ કરેલાં છે.

"ગુજરાત આર્ય ઔષધશાળા"ની સ્થાપના થયા પછી થોડા વખત તેમાં વપરાતી બધી દવાઓ જામનગરથી જ આવતી પણ પછી જેમ જરૂર જણાઈ તેમ તેમ દવાઓ પોતે જાતે બનાવવા માંડી. શરૂઆતમાં દવાઓ બનાવવાનું, ખાંડવાનું, ગોળીઓ વાળવાનું તથા દવાઓ પેક કરવાનું કામ ઘરનાં માણસોએ હાથોહાથ કરવા માંડ્યું; પણ બહાર ગામથી દવાઓની માગણી વધવા માંડી અને તેને પહોંચી વળવા માટે **"ગુજરાત ઔષધશાળા"ને ગુજરાત–આયુર્વેદિક ફાર્મસી** ના રુપમાં ફેરવી નાખી. અને દવાઓ મોટા જથ્થામાં તૈયાર કરવાને માણસો તથા મજુરો રાખ્યા, અને તેને માટે અમદાવાદ શહેરથી દૂર નદીને સામે કાંઠે કોચરબ પાલડી પાસે વિશાળ જમીનની ખરીદી કરી, ત્યાં કારખાનું, ફાર્મસીની ઓફીસ અને રહેવાનું રાખ્યું. ધીમે ધીમે દવાઓની માગણી એટલી બધી વધી પડી કે તેને પહોંચી વળવા માટે કારખાનામાં યાંત્રિકબળ (એન્જીન) વિગેરે સાધનોની મદદની જરૂર પડી અને થોડા વખત પહેલાં એક નાની રસશાળાની દુકાન કે જે પોતાનું ખર્ચ માંડમાંડ ઉપાડી શકતી હતી, તેમાંથી આખા દેશમાં પોતાની દવાનો ફેલાવો કરનાર એક સ્વતંત્ર કારખાનું થયું. વિશાળ જમીન, ભવ્ય બંગલો, દવાના મોટા સંગ્રહ માટે બંગલા નીચે બનાવેલું સુંદર ભોંયરૂં, સંચાઓથી ચાલતું કારખાનું તથા છાપખાનું જોતાં એક માણસ પોતાના ઉદ્યોગથી ધીમે ધીમે કેવી ઉન્નતિ કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ સહેજે આવે. આ અરસામાં દવાઓ સામટા જથ્થામાં બનાવી રાખવી પડતી હતી. આશરે એંસીહજારની

દવાઓ કાયમ સ્ટોકમાં રાખવામાં આવતી, અને તે બગડે નહિ તે માટે તેને જાળવવા માટે બહુજ કાળજીપૂર્વકનાં સાહિત્યો મોટા ખરચે વસાવ્યાં હતાં.

સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાશંકર દર્દીઓ સાથે એટલા માયાળુપણે વર્તતા અને ધીરજ આપતા હતા કે તેમના સમાગમમાં આવેલા હરકોઈ દરદી સંપૂર્ણ સંતોષ પામતા હતા. બહારગામ બોલાવવામાં આવે તો અનેક કાર્યો પડતાં મુકીને દિવસે કે રાત્રે ચાલી નીકળતા હતા અને મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીની પેઠે પૈસાની કાળજી કરતાં દર્દી સારો થાય તેની કાળજી રાખતા હતા. ભયંકર દરદોવાળા દરદીની પથારી પાસે તેઓ કલાકોના કલાકો સુધી બેસતા હતા એટલુંજ નહિં પણ રાત્રે ઉઠીને પણ દર્દીની હાલત તપાસતા હતા. મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીની માફક માત્ર નિર્ભય અને શાસ્ત્રીય દવાઓ જ વાપરતા હતા. જ્ઞાનતંતુઓને બહેકાવી મુકનારી કે શક્તિની જલદ દવાઓનો કદિ પણ ઉપયોગ કરતા નહોતા પણ શક્તિની ટોનિક-દવાઓની જાળમાં ફસીને તન, મન અને ધનની ખુવારી કરનારાઓને પોતાના લેખો દ્વારા સદ્દુપદેશ આપતા હતા, શક્તિની દવાઓની જાહેરખબરો સામે તેમને સખ્ત અણગમો હતો અને તેથી વારંવાર માસિકમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં ઘણીજ કડક કલમ ચલાવેલી હતી. દવા સાથે પથ્યાપથ્ય ઉપર તેઓ ઘણું વજન આપતા અને તે બાબતમાં દરદીની સાથે બહુજ ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા કરતા. કુદરતી ઉપાયોથી મટી શકે તેવાં દરદોમાં તેઓ દવાનો ઉપયોગ ન કરતાં દરદીને નિયમમાં રાખી વગર દવાએજ સારો કરવાની કોશીષ કરતા; અને બધા દરદીને કુદરતના કાયદાનું પાલન કરીનેજ આરોગ્ય રહેવાનો ઉપદેશ હંમેશાં આપતા.

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીની પ્રેરણા, ઉદ્દેશ અને ઉપદેશ લક્ષમાં રાખીને, અનેક સંકટો વેઠી, કેવળ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી ધૈર્ય રાખી, તન, મન, ધનનો ભોગ આપીને દ્રવ્ય એકઠું નહિં કરતાં જે કાંઈ અર્થ પ્રાપ્તિ થતી તે ધંધામાંજ રોકતા હતા.

દરદીઓને આરોગ્યભૂવનમાં પાસે રાખી તેમની સારવાર તથા ઔષધ યોજના, આયુર્વેદનો પદ્ધતિસર અને અનુભવપૂર્વક અભ્યાસ ઉપલા આરોગ્ય ભૂવનમાં કરીને વૈદ્યો તૈયાર કરવા માટે પાઠશાળા, અને દેશી ઔષધો તો મોટા પ્રમાણમાં પ્રજામાં પ્રચાર કરવા અર્થે મોટી મુડીવાળી રસશાળા, આ ત્રણ સાધનોથી આયુર્વેદની ઉન્નત્તિ અથવા સેવા થઈ શકે તેમ તેઓ

દ્રઢપણે માનતા અને એ ત્રણેની સ્થાપના માટે તેમણે તેમની જીંદગી પર્યંત નાંણાં માટે ખંતથી અને નિસ્પૃહપણે પ્રયત્નો કરેલા; પરંતુ મુડીવાદીઓની આયુર્વેદ પ્રત્યે ઉદાસિનતા અને વૈદ્યરાજના આવાં કાર્ય માટે તેમને દબાવીને નહિં કહેવાના અતિ નિસ્પૃહી સ્વભાવને લીધે આરોગ્યભૂવન અને પાઠશાળા ઈત્યાદિ કાર્યો પાર પડી શકયાં નહિં, તો પણ પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરીને નવા યુવાનોને પગાર આપીને પણ તૈયાર કરવાને સ્વર્ગસ્થે કેટલાક યુવાનોને પાસે રાખ્યા હતા, જેમાંના કેટલાક અત્યારે પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો ઘણી સારી રીતે ચલાવે છે. વધુ સારા વૈદ્યો અને વ્યવહારૂ શિક્ષણ માટે તેમણે એક નાની યોજના ઉભી કરી હતી કે જેમાં દરદીઓને રાખીને તથા તેની સાથે શિક્ષણ શાળા સ્થાપીને વૈદ્યક ધંધાનું વ્યવહારૂ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપી શકાય. આ કાર્ય માટે મકાનો, સાહિત્યની જરૂર હતી જે માટે જાહેર પ્રજા પાસેથી તેમણે ઓછામાં ઓછા રૂા. ૧ લાખની માગણી કરી હતી; પરંતુ તે અરસામાં તેમની તબીયત લથડવા માંડી જેથી તે યોજના પણ અધુરી મૂકવી પડી.

ત્રીજો ઉપાય રસશાળાનો રહ્યો. આ કાર્ય તો તેમના હાથથીજ ચાલતું હતું. તેઓ જ્યારે અમદાવાદ પ્રથમ નિમાયા, અને મહાત્મા ભટ્ટજીએ જ્યારે તેમને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા આજ્ઞા આપી ત્યારે થોડાક સમયમાં તેમણે રસશાળાને મોટા પાયા ઉપર લઈ જવા માટે ૧ લાખની યોજનાવાળી લીમીટેડ કંપની કરવાનું ઠરાવ્યું. પરંતુ કેટલાક ગૃહસ્થ શુભેચ્છકોની તે કામમાં સલાહ નહિં મળવાથી તુરત માટે તે યોજના પડતી મુકેલી પણ પાછળથી રૂ. ૬ લાખની યોજનાવાળી લીમીટેડ કંપની ઉભી કરી અને તેના શેરો ભરાયેલા પણ ખરા; પરંતુ દૈવની ઈચ્છાને કોઈ જાણી શકતું નથી તે મુજબ વૈદ્યરાજની તબીયતમાં અચાનક ફેરફાર થવાથી તેઓને તે કાર્ય પડતું મુકવાની કુદરતી ફરજ પડી આ રીતે તે યોજના પણ સફળ થઈ નહિ અને ભરાયેલા શેરનાં નાણાં પાછાં મોકલી આપ્યાં.

આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે વૈદ્ય સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનો ભરાય છે. તેમની વ્યવસ્થા વિષે વૈદ્યરાજને વારંવાર તીક્ષ્ણ ટીકાઓ કરવી પડી છે, અને તેથી કેટલાકની ઈતરાજી પણ વહોરી લેવી પડી હતી પણ દરદને ટાળવાને જેમ કડવી દવાની કે સખ્ત પરહેજીની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર આ સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનોને ફતેહમંદ અને કાર્યસાધક ઉતારવાને

એકસંપ અને સુવ્યવસ્થિત કારોબારની હતી, જે કોઈપણ સ્થળે તેમણે જોયેલ નહોતી. તેમને આ સમ્મેલનો અને પ્રદર્શનો તરફથી **ડીગ્રીઓ અને ચાંદો** મળેલાં હતાં. પણ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કામ કરનારને આવી ઉપાધિઓ કે પદકોની દરકાર હોતી નથી.

તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો પૈકી સૌથી પ્રથમ તેમણે "યુવાવસ્થાનો શિક્ષક" એ નામનું લખ્યું. જો કે તે સ્વતંત્ર પુસ્તક નથી. વિલ્યમ કોબેટ કૃત "એડવાઇઝ ટુ ધી યંગ" નો આધાર લઇ લખવામાં આવ્યું છે; તોપણ તેમની લેખન શૈલીથી તે પુસ્તક અતિ લોકપ્રિય થઈ પડયું છે, અને વડોદરા રાજ્યમાં તે કેળવણી ખાતામાં ઇનામ ગ્રન્થ તરીકે મંજુર થયું છે.

" ઘરવૈદું " એ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ છે; જેની બરોબરી કરી શકે તેવું એક પણ પુસ્તક નથી અને આ ગ્રન્થ તૈયાર કરવામાં તેમને ઘણો શ્રમ પડયો હતો. પરંતુ લોકકલ્યાણની ઉંડી ભાવનાથી તે કોઇપણ કાર્ય કરવામાં શ્રમિત થતા દેખાતાજ નહિં. અને આવી ઉત્તમ ભાવનાથી તેમની આ કૃતિ અમર થઈ ગઈ છે. આઠ આઠ આવૃત્તિ થવા છતાં હજુ તે પુસ્તકનું વેચાણ જરાપણ ઓરવાયું નથી. જે દેશમાં એક આવૃત્તિ પણ સહેલાઇથી નીકળી શકતી નથી તે દેશમાં એક પુસ્તકની આઠ આવૃતિ થાય તેજ તેની લોકપ્રિયતાનો પ્રખર પૂરાવો છે.

આ સિવાય "વૈદ્યકલ્પતરુ" ની ભેટ તરીકે આપેલ "સારીસંતતિ" ના બન્ને ભાગ પણ એટલાજ લોકોપયોગી ઉદ્દેશથી તેમણે લખેલા છે. આ બધી તેમના નામને ઉજ્જવલ કરનારી અમરકૃતિઓજ છે.

સ્વગસ્થે અમદાવાદ, મુંબઈ, કલકત્તા, અને સુરતમાં પોતાની શાખાઓ નાખી છે જેમાંની કલકત્તાની શાખા પાછળથી તેમની નાદુરસ્ત તબીયતને કારણે બંધ કરવી પડી હતી. બાકીની શાખાઓ હજુ ચાલે છે, ઉપરાંત નાનાં મોટાં ગામોમાં એજન્સીઓ છે.

સ્વર્ગસ્થની ચિકિત્સા ગઢડાનિવાસી પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ નાનભટ્ટ અંબારામ કરતા હતા. પોતાનો મંદવાડ કાંઇક ઓછો થવાથી હરતાફરતા થયા હતા, અને પોતાનું મંદ પડેલું કાર્ય પાછું બમણા ઉત્સાહથી ચાલુ કર્યું હતું, પણ જેમ ઓલવાતો દીપક વધારે પ્રકાશ થોડો વખત આપે છે તેમ તેમની આયુષ્ય દોરી તુટી પડવાની હોવાથી તેઓ પાછા દરદના

હુમલામાં સપડાયા; આ હુમલો તેમનો જીવલેણ નીકળ્યો. ચિકિત્સકોની સ્થળાંતર કરવાની સૂચના થવાથી કાઠીઆવાડમાં વઢવાણ મુકામે તેમને લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ ત્યાંથી થોડાજ વખતમાં પાછું ફરવું પડયું, અને તા. ૨ જી જુન સને ૧૯૨૧ વૈશાખ વદી ૧૧ ની રાત્રે ૯ વાગ્યે આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેમનો અમર આત્મા પરલોક પ્રતિ પરિયાણ કરી ગયો.

—: એમની કૃતિઓ :—

	ગ્રંથનું નામ.	સાલ
૧	ઘરવૈદુ (Family Medicine)	૧૮૯૯
૨	સારી સંતતિ	૧૮૯૯
૩	ધાત્રીશિક્ષા	૧૯૦૭
૪	રોગીપરિચર્યા	૧૯૦૯
૫	નિર્બળતા	૧૯૧૫
૬	મળાવરોધ	૧૯૧૨
૭	વાજીકર કલ્પતરૂ	૧૯૦૧
૮	આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય	૧૮૯૬
૯	બ્રહ્મચર્ય	૧૮૯૭
૧૦	આરોગ્ય અને આચારોની એકવાકયતા	૧૯૦૭
૧૧	સાસરે જતી પુત્રીને માની શિખામણ	૧૯૦૬
૧૨	ખાનપાન	૧૯૨૧
૧૩	બાળલગ્ન	૧૮૯૮
૧૪	વિધવા વિવાહ વિષે વિચાર	૧૯૦૪
૧૫	જૈન ધર્મ અને વૈદકશાસ્ત્ર	૧૯૦૩
૧૬	ગરીબોનો વૈદ્ય	૧૯૧૪
૧૭	વાગ્ભટ સૂત્રસ્થાન	૧૯૦૮
૧૮	યુવાવસ્થાનો શિક્ષક	૧૮૯૫
૧૯	સ્વધર્માભિમાન	૧૮૯૦

વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, જુનાગઢના વતની; જન્મ સં. ૧૮૯૬ના જ્યેષ્ઠ વદ ૧૨ ને રોજ થયો હતો: પિતાનું નામ હરિદત્ત અને માતુશ્રીનું નામ વિજયકુંવર છે. તેમનો પ્રથમ વિવાહ સં. ૧૯૦૨માં વોરા ગીરજાશંકર દેવજીની જ્યેષ્ઠ પુત્રી સાથે થયો હતો; તેમનું મૃત્યુ થતાં બીજી વારનો વિવાહ સં. ૧૯૧૪માં થયેલો.

જુનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો; અહિં કવિતા લખવાનો શોખ લાગેલો; અને કેટલાક શ્લોકો પણ રચ્યા હતા. સં. ૧૯૧૭માં પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીને અશોકના શિલાલેખોની નકલ ઉતારવામાં તે મદદ કરતા અને તે બદલ તેમને રૂ. ૧૦/– માસિક ડો. ભાઉ દાજી તરફથી મળતા. તે પછી તેમની તબીયત બગડી હતી; પણ ઘોઘા હવા ફેર જતાં તે સુધરી હતી. તે ગાળામાં વલ્લભજીએ જુનાગઢમાં સર્વ માતાજીનો ગરબો, ચંડીપાઠના સારનો ગરબો, ચંદ્રહાસ આખ્યાનના દુહા વગેરે કર્યા હતા. સં. ૧૯૧૯માં પાટણ જવાનું થતાં ત્યાંના શિલાલેખોની નકલ કરી, તે નકલોને પુસ્તક રૂપે બાંધી કર્નલ વોટસનને તે બતાવી હતી, અને ત્યારથી તેમની સાથે સંબંધ બંધાયો હતો. વૈદિક નિઘંટુનો શ્લોકબદ્ધ કોશ તેમજ કેટલાક ગરબા આ વર્ષમાં લખ્યા હતા.

તે પછી જુદે જુદે સ્થળે પ્રથમ શિક્ષક તરીકે તેમણે કામ કર્યું હતું; સં. ૧૯૨૪માં પ્રેસ મેનેજર તરીકે તે નિમાયા; અને નવાબ સાહેબની કૃપા થવાથી તેમની સાથે હરવાફરવાનું ઘણું થતું હતું.

સન ૧૮૮૮માં વિકટોરીઆ જ્યુબિલિ મ્યુઝિયમમાં તેમની નિમણુંક થઈ હતી; પછીથી એ ફંડનો બીજા કાર્યમાં ઉપયોગ થતાં સન ૧૮૯૨માં વોટસન મ્યુઝિયમ ઓફ એન્ટીકવીટીઝમાં ફેરફારી થઈ હતી. અને તે જગો પર જીવનપર્યંત નોકરી કરી હતી. એ મ્યુઝિયમનો સંગ્રહ વધારવા અને વ્યવસ્થિત કરવામાં સ્વર્ગસ્થે ઘણો શ્રમ લીધો હતો; અને પ્રતિ વર્ષ કાઠિયાવાડમાં પ્રવાસ કરીને અનેક ઐતિહાસિક અવશેષો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. જે માટે આખું ગુજરાત તેમનું સદા ઋણી રહેશે. તેમની પ્રવાસનોંધો કિંમતી છે અને ઈતિહાસના અભ્યાસકોને તે બહુ ઉપયોગી માલુમ પડશે.

એમનો એ શોખ–પુરાતત્ત્વ, સંશોધન વગેરેનો–એમના પુત્ર શ્રી ગિરિજાશંકરભાઈમાં વારસામાં ઊતરેલો છે, અને એમણે પિતાનું એક પુરાતત્વિદ તરીકેનું નામ અને સ્થાન સારી રીતે સાચવીને, શોભાવ્યું છે.

—:એમની કૃતિઓ:—

(૧)	વાઘેશ્વરીની હમચી.	વિ. સં ૧૯૧૭
(૨)	ચંડીપાઠના સારનો ગરબો.	૧૯૧૮
(૩)	ચંદ્રહાસોપાખ્યાનના દુહા.	,,
(૪)	વૈદિક નિઘંટુનો શ્લોકબદ્ધ કોશ.	૧૯૧૯
(૫)	નવરાત્રીના ગરબા સ્તોત્ર.	૧૯૨૧
(૬)	પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર.	૧૯૨૨–૩૦
(૭)	ધર્મમાળાનું ભક્તિવિચાર સૂત્ર.	૧૯૨૭
(૮)	ચંડીઆખ્યાન ચંડીપાઠ પદ્યમાં (ગુજરાતી).	૧૯૩૦–૩૯
(૯)	મહિમ્નસ્ત્રોત્ર.	૧૯૩૨
(૧૦)	સદ્‌ગુણી સ્ત્રી ચરિત્ર.	૧૯૪૩
(૧૧)	વોટસન વિરહ ગુજરાતી પદ્ય.	૧૯૪૫–૫૨
(૧૨)	સોમનાથની સંસ્કૃત આરતિ.	
(૧૩)	રામાયણ સમશ્લોકી–ગુજરાતીમાં (અપ્રસિદ્ધ).	૧૯૫૮
(૧૪)	સૈરંધ્રી ચંપુ.	૧૮૫૯–૬૩
(૧૫)	કીર્તિ કૌમુદી સમશ્લોકી–ગુજરાતીમાં.	૧૯૬૨–૬૪
(૧૬)	વિક્રમાંક દેવચરિત્–ગુજરાતી ભાષાંતર.	૧૯૬૪

તે ઉપરાંતઃ—(૧) કવિતા વાકય શતક.
(૨) સાવિત્રી ચરિત્રનાં ઢાળિયાં.
(૩) આરતીમાલા.
(૪) અન્ત્યપ્રાસ કોશ.
(૫) અશોક તેમજ ક્ષત્રપ સંબંધી ભાષણો.

ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

આ પરોપકારી સ્વદેશભક્ત સાક્ષર શિરોમણિ ડૉ. હરિલાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૨, વૈશાખ સુદિ ૬, ઈ. સ. ૧૮૫૬, મે તા. ૧૦ ને રવિવારે દહેગામ પરગણામાં બહિયેલ ગામમાં થયો હતો. ત્હેમના પિતાનું નામ હર્ષદરાય હતું. તેઓ દસ્ક્રોઈના મામલતદાર હતા. તેમની માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું. માતાપિતા ઉભય શાન્ત સ્વભાવનાં અને ધર્મનિષ્ઠ હતાં.

તેઓ જ્ઞાતિયે સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમનું ગોત્ર ભારદ્વાજ અને અંગિરા, બાર્હસ્પત્ય, અને ભારદ્વાજ ત્રિપ્રવર હતાં. શાખા શાંખાયની હતી. ઉપાધિ ધ્રુવ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૬૧માં તેમણે ગૂજરાતી અભ્યાસ આરમ્ભાયો હતો, અને ઈ. સ. ૧૮૬૪માં ઈંગ્રેજી શીખવા માંડયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૫માં તેમને ઉપનયન સંસ્કાર થયો અને ઇ. સ. ૧૮-૬૭માં મણિલક્ષ્મી નામ્ની કન્યા સાથે લગ્નનો વિધિ આચાર થયો હતો.

બાલ્યકાલથી જ સભા સ્થાપવાનો અને ભાષણો કરવાનો શોખ હતો. મેટ્રિક કલાસમાં તે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલના હાથ નીચે હતા. તેઓ સાહેબ કહે છે—"તે બહુ ચાલાક, અને બહુ મહેનતુ હતા, સંસ્કૃતમાં ઘણા હુંશિયાર હતા, અને કોઈ દિવસ વાંક કે ઠપકાને પાત્ર થયા ન હતા. સ્વભાવે પણ બહુ મળતાવડા તથા વિનયી અને ઘણા નમ્ર હતા." ઇ. સ. ૧૮૭૩માં તે મેટ્રિકમાં પાસ થયા હતા અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં ભાગ લેવા લાગ્યા હતા. આજ વર્ષમાં તેમણે ઇંગ્રેજીમાં 'Patriot's Vision' લખ્યું હતું. જેનું આગળ ઉપર આપણા હાલના જાણીતા સાક્ષર શ્રી રમણભાઈયે 'સ્વદેશ વાત્સલ્યનું ચમત્કાર દર્શન' નામથી ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર કીધેલું. 'આર્યોત્કર્ષક' વ્યાયોગ પણ આજ વખતે રચાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૭૩માં બી. એ. પાસ થયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૬માં ખણ્ડ કાવ્ય 'કૌમુદી માધવ' લખ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૮૦માં એલ એલ. બી. થયા હતા. તેમના સંસ્કૃત જ્ઞાન માટે પ્રો. ભાણ્ડારકર અને પ્રો. ડૉ. પિટર્સન્ જેવા પણ્ડિતો ઘણો ઉંચો મત ધરાવતા હતા. અને પ્રો. ડૉ. પિટર્સન, પ્રો. ડયુસન્ અને ડૉ. રોસ્ટ જેવાઓ તેમના મિત્ર થયા હતા. આજ અરસામાં જ્ઞાતિના મુખપત્ર રૂપ

'નાગર ઉદય' માસિકના તે સમ્પાદક હતા. પ્રાચીન શોધખોળના પ્રયાસો પણ આ સમયે ચાલી રહ્યા હતા અને ત્હેને અંગે ડૉ. બર્જેસના સંસર્ગમાં આવી ત્હેના પણ એક માનીતા મિત્ર થઈ પડ્યા હતા. ડૉ. બર્જેસ અને ડૉ. બૂહલર્ જેવા તેમની સલાહ અનેક વાર પૂછતા. તેમણે અનેક સંખ્યાબંધ તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, શિલાપટ્ટો, પ્રશસ્તિયો વગેરે શોધી કહાડી વિલાયતના માસિકોમાં પ્રકટ કરી ખ્યાતિ મેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૧થી ૮૪ સુધી શિક્ષા વિભાગમાં શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું, અને પછે સુરતમાં વકીલાત આરમ્ભી અને સાથે સાથે સુરત, અમદાવાદનાં તમામ પત્રો તથા માસિકોમાં પોતાની કલમ નચાવી રહ્યા હતા, અને જાહેર કામમાં ભાગ લઈ ગુજરાતને પણ ઉદ્દીપ્ત કરી રહ્યા હતા. ગુજરાતના પ્રાચીન ઈતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડતા અનેક લેખોથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને નવાજી રહ્યા હતા અને 'એક ચિત્ર દર્શન' નામનું ચિત્ર કાવ્ય લખી સાક્ષર, વિવેચક નવલરામભાઈના પણ મિત્ર થઈ પડ્યા અને ત્હેના ફળરૂપ તે વિવેચકે તે કાવ્ય ઉપર ખાસ વિવેચન લખ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૮૨માં લૉર્ડ રિપનની કાર્યકીર્દિના ફળરૂપ તા. ૩૦ની ઑગસ્ટે 'પ્રજાહિત વર્ધક સભા'ની સુરતમાં સ્થાપના કરી હતી. અને તેના સંગી અને મંત્રી તથા સભાસદ અને સભાપતિ પણ તે પોતે હતા. આ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતમાં સ્વદેશાભિમાન અને જાતિયતાના બીજ તેમણે રોપ્યાં હતાં. સુરત મ્યુનિસિપાલિટીના તે કાઉન્સિલર હતા; અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના તે લાઈફ મેમ્બર હતા.

વકીલ તરીકે વિસ્તરેલા નામથી ગાયકવાડ સરકારનું ધ્યાન ખેંચી તેમના આમંત્રણાનુસાર તે રાજ્ય સાથે જોડાઈ 'ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જજ'નો માનવન્તો ઓદ્ધો મેળવી શક્યા હતા અને 'રાવ બહાદુર' થવાનું પણ માન પામ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૮૯માં, સ્ટૉકહોમમાં ભરાયલી ઓરિયન્ટલ કોન્ગ્રેસમાં તે ગાયકવાડ મહારાજના ડેલિગેટ તરીકે ઉપસ્થિત થયા હતા. તેમનાં ત્યાં આપેલાં ભાષણો તથા ત્યાં વાંચેલા વિદ્વતાભર્યા નિબંધોથી તેમણે યુરોપના વિદ્વાનોને વિસ્મયમૂઢ કરી નાંખ્યા હતા અને ત્યાંના મહારાજાને પણ તેમ્હણે પોતાના જ્ઞાનથી એટલા ચકિત કરી દીધા હતા કે તેમ્હણે તેમને ખાસ ખાણું, પોતાના રાજમહેલમાં, આપ્યું હતું; અને પોતાની છબિ સાથેના સોનાના ચાંદથી વિભૂષિત કર્યા હતા, તથા 'ડૉકટર ઑફ લિટરેચર

એન્ડ આર્ટસ'ની ડિગ્રી આપી સન્માન્યા હતા. બુદ્ધિસ્ટ પાલી સ્કોલર પ્રો. રહીસ ડેવીસે તેમ્હને 'પાલીટેક્સ્ટ સોસાઇટી'ના મેમ્બર બનાવી માન આપ્યું હતું. અને તે ઉપરાંત લંડનની 'રોયલ એશિયાઈટીક સોસાઈટી'ના તથા 'એન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાઈટી'ના મેમ્બર થવાનું તેમને માન હતું. જર્મનીમાં બર્લીન યુનિવ્હર્સિટીએ તેમ્હને ડૉ. ભાણ્ડારકરની માફક પીએચ. ડી. ની ડિગ્રી આપી તેમ્હની વિદ્વત્તાની કદર પીછાની હતી. ફ્રાન્સ, સ્વિઝરલેન્ડ આદિ યુરોપના રમણીય પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરી હતી અને સ્વાનુભાવ રસિક, 'યુરોપયાત્રાના પત્રો' તથા 'પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ' નામનાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આ કાવ્યો તેમની કવિત્વશક્તિની પરાકાષ્ઠાનું દર્શન કરાવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં 'ઓમ્બે યુનિવ્હર્સિટી'એ તેમ્હને 'વિલ્સન ફાઈલોલોજીકલ લેકચરર' નીમી, તેમની જ્ઞાનની કદર કરી, પ્રો. ડૉ. ભાણ્ડારકર જેવું મહાન માન આપ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં રોયલ એશિયાઈટિક સોસાઇટી આગળ 'વેદ' તથા 'જૂના લેખો' સમ્બન્ધિ અનેક નિબન્ધો વાંચ્યા હતા. મુંબાઇ તથા વિલાયતના પ્રખ્યાત અને પ્રધાન માસિકોમાં તેમજ જર્મન માસિકોમાં પણ તે લખતા. ઇ. સ. ૧૮૯૬ના માર્ચમાં 'વસન્ત વિલાસિકા' તેમ્હની રચેલી પ્રકટ થઈ હતી અને એપ્રિલ-મેમાં તેમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ 'કુન્જવિહાર' પ્રસિદ્ધિ, પામ્યો હતો. તેમ્હણે પાલી ભાષામાંથી 'બૌદ્ધ સુત્રો'નું ભાષાન્તર કીધું છે; જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે. પોતે પણ 'સૂત્રો' નવાં રચ્યાં હતાં. તેમ્હનાં ઘણાં લખાણો હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. 'આહાર મીમાંસા' નામનો માંસાહારનું ખંડન અને અન્નહારનું મંડન કરતો એક નિબંધ તેમ્હણે લખ્યો છે; જે સુપ્રસિદ્ધ છે.

તેમ્હણે જયોમેટ્રિના સ્કન્ધો સંસ્કૃતમાં જગન્નાથ પંડિતના રચેલા શોધી કહાડી સમ્પાદિત કર્યા હતા; જે મુંબાઈ સરકારે ચારેક વર્ષ ઉપર જ પ્રકટ કીધા છે.

'સાક્ષર સહાયક પ્રજા પ્રબોધક મંડળ'ના તે પેટ્રન હતા; અને ત્હેની વિવેચક તથા પરીક્ષક મંડળીના તે સભાસદ હતા.

'ચંદ્ર'ના તંત્રી તરીકે ગૂજરાતમાં અનેક ઉત્સાહી તરુણની કવિતા શક્તિને તેમ્હણે પોષીને ખીલાવી હતી. આ પ્રમાણે ગૂજરાતી સાહિત્યની

તેમ્હણે ઘણી સેવા બજાવી છે. તેમ્હના ગ્રંથો વિદ્વાન વર્ગમાં સુપરિચિત અને સુપ્રતિષ્ઠિત છે. સ્વદેશ સેવા એ તેમ્હનો જીવન મંત્ર હતો. તેમ્હનાં કાવ્યોમાં સર્વત્ર સ્વદેશ પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, અને જાતિયતા નીતર્યાં કરે છે.

તેમ્હણે તેમ્હના કુટુમ્બમાં પણ સાહિત્યસેવાનાં બીજ રોપ્યાં છે.

તે અનેક પ્રવૃત્તિવાળા મહા પુરૂષ હતા. અનેક માર્ગે પોતાની પ્રવૃત્તિ ન નિયોજતાં એકજ માર્ગે યોજી હોત તો તે સવિશેષ દીપી નીકળત. નૈસર્ગિક કાવ્ય શક્તિ તેમ્હનામાં કેટલી પ્રબળ હતી તે તેમ્હનાં 'પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ' ઉપરાન્તનાં પ્રવાસમાં લખાયેલાં અનેક કાવ્યો ઉપરથી સહજ અનુભવાય છે. તેમ્હની કવિતા સ્વાનુભવ રસિક છે. તેમ્હની કવિતા શૈલી પ્રથમ સંસ્કૃતમય હતી; પછી ફારસી થયેલી. તેમાં અંત સૂધી ફેરફાર થતો ગયો હતો. તેમ્હનાં છેવટનાં કાવ્યો જે હજૂ અપ્રસિદ્ધ છે તે અતિશય સરલ, સુંદર, મનોહર અને ભાવમય છે. વખતના વહવા સાથે તેમની કવિતા પ્રસિદ્ધિ પામતી જશે અને તેમની સેવા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કેટલી બધી છે તે પણ સમજાશે. અસ્તુ.

પાદાના દરદથી સુરતમાં તે ઈ. સ. ૧૮૯૬ના જુનની તા. ૨૯ મીએ ચાલીશ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા.*

—:એમની કૃતિઓ:—

(૧) આહારમીમાંસા.
(૨) આહારમીમાંસા તથા નિર્ણય.
(૩) આર્યોત્કર્ષ વ્યાયોગ.
(૪) કુંજ વિહાર.
(૬) પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ
(૬) પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય રત્નમાલા.
(૭) લઘુ ચાણક્ય
(૮) વસંત વિલાસિકા

---

* વિદેહી ગુજરાતી સાક્ષરો ઉપરથી.

૧૯૩૫ની કવિતા

૧૯૩૫ની કવિતામાંથી ચૂંટણી

ભાવવૈવિધ્ય

(પૃથ્વી)

ઘરે ! રખડુ ઠામઠામ ભટકંત પાછો ફરેઃ
ફરે ઘણુ સમોઃ 'અસૂર થયું' એમ ઉતાવળો,
દરેક ડગલે રજો થળથળોનિ ખંખેરતો;
ફરે ખગ સમોઃ 'હજી નભ સુહામણું' એમ એ
સમીપ પણ નીડ બ્હાર જરિ સાંધ્ય શોભામહીં,
પ્રસારિ ફફડાવી પાંખ, રચિ વર્તુલો સેલતો;
ફરે જન મુમુક્ષુ જેમઃ 'પરધામ'થી અન્ય તે,
ઇહિ–સ્થલ બધાં સમાન, ઉરનો વિસામો ન કો,
વિરાગ મનમાંહ્ય એમ 'ઘર'–વ્હાલ મંદાવતો;
ફરે વિધુર શોઃ ફરી અનુભવંત જૂનો વ્રણ;
ફરે–નિજ પડ્યાં મુકેલ લઘુ મોટ કર્તવ્યમાં
નવા ઉજમથી ફરી સડસડાટ લાગી જવા.
પતી રખડઃ જીવ એકલ, ઘરે તું પાછો ફરે;
તરંગ લહરે દિલે તુજ કયા કયા આ પળે !

(નવચેતન) બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

આથમણી બારી

(અંજની)

ઉત્તર દખ્ખણ અને ઉગમણાં,
ભલે ભીડજો બારીબારણાં,
એક રાખજો ખુલ્લી મારી
આથમણી બારી.

(મિશ્ર)

પ્રકાશની સ્વારી વધાવવાને
ના પૂર્વ કે ઉત્તર દક્ખણે જવાં
પડે, હસીને દિશ સર્વ ઉલ્લસી
ઝીલી રહે સિંચન તેજપ્રાણનાં.
રે, કિંતુ આ ઓસરતા પ્રકાશે
દિશા નિચોવાઈ જતી બધી લહું.
સ્નેહીસગાંનાં ભડદ્વારમાંથી
લહ્યું બધું જીવન ઊગી ખીલતું,

એ અસ્ત થાતી રવિની પ્રભાને
ધારી રહે પશ્ચિમ એકલી જ.
છેલ્લી કળા એ કિરણોની જોવા
છે કામની આથમણી જ બારી,
એના સુના હું વિરમી ઉછંગમાં
જોઈશ આ આથમતી જ જિંદગી.
ત્યાં આથમંતું જગને નિહાળવા
પ્રાર્થું છું હું અંતરબારી કોઈની.

(અંજની)

ઉદય બપોર તણા સુખભવને
ભલે ભિડાતાં દ્વાર જીવને,
કોક ખુલ્લી પણ રહેજો મારી
આથમણી બારી.

(કુમાર) સુન્દરમ્

દ્વિરંગી જ્યોત

(રાગ માઢ: તાલ ગઝલ-પશ્તો)

ધ્રૂજી ધ્રૂજી જળે ને ધગધગે
જગે જીવનની રસજ્યોત:
જળે જળે છતાં લળી ઝગઝગે,
એવી જીવનની અમીજ્યોત ! —(ધ્રુવ)

સોનલ કોડિયે અમૃત ભરિયાં,
કિરણ વણી મહીં વાટ;
વેદનઝાળથી તે સળગાવી,
જળતી ઝગે જગપાટ રે,
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૧)

અંદર અમૃતરસભર છલકે,
ઉપર વેદનઝાળ:
અમૃતપાન કરે તે જળે હો,
સંતોનો પંથ કરાળ રે !
એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૨)

અંધારે ઉગશે તારલા ને
 કાંટે ફોરશે ફૂલ;
જળવું જગતને બારણે ને
 ઝબકી લઈ થવું ગૂલ રે !
 એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૩)

દારૂણ વેદના હોયે ભલે પણ,
 અંતર બળ દે એ જ;
વાદળવહન વિના નહિ વૃષ્ટિ ને
 અગ્નિ વિના નહિ તેજ રે !
 એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૪)

કયાં લગી જળતું આ જીવન જાશે,
 કયાં છે એ પ્રશ્નનું કામ ?
જ્વલન જશે તો એ જ્યોતે બુઝાશે:
 કયાં રહેશે જીવનનામ રે ?
 એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૫)

જીવનજોગી હો ! દિલડું જળાવતો
 અમૃત પીજે એ એમ !
જ્યોતિફુવારા એ ઊડશે ને કરશે
 સહુનું કલ્યાણ ને ક્ષેમ રે !
 એવી જીવનની અમીજ્યોત. (૬)

(ગુજરાત)

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

વિરાટ પૂજન

(મિશ્રજાતિ)

અસ્તોદયે ઉદ્ભવતા પ્રકાશના
વાઘા વિભો ! તારી વિરાટમૂર્તિને
ધરૂં;–વળી ઇન્દ્રિધનુની મેખલા.

પીસીપીસી કોટિક કાળી વાદળી
કોડે કરૂં કજ્જલ કૃષ્ણવર્ણી,
સળી લહી સોનલ દામિનીની
ઝીકી કરૂં મોહન ! મોહિનીભરી.

શતાબ્દીઓના શતલક્ષ આંટે
ગૂંથેલ, ઉત્ક્રાન્તિની અપ્સરાએ
વિનાશ ને સર્જન મૌક્તિકે મઢયું
મહાકાળનું મંદિલ મસ્તકે ધરી,
અનંતદર્શી અવકાશ-આયને
તારૂં બતાવું પ્રતિબિંબ ઓ પ્રભુ !

ઉર્વી ઉરે પીયૂષ છાંટનારી
પીયે ધરૂં દ્વાદશ મેઘઝારી.
નૈઋત્યની મંદ સમીર-દોરીએ
તરંગની ફેનલ ઝૂલવાળા
સમુદ્રના ચંદરવા હિલોળીને
પંખા કરૂં ગંભીર ગાન ગાતા.

લૈ વ્યોમની વિશ્વવિરાટ થાળી
મધ્યે મૂકું સૂરજચંદ્ર દીવડા,
ઉતારતો વિશ્વસ્વરૂપ આરતી
ઘંટા બજાવું ઘન ગર્જનો તણી.

ખોબે ભરી સુન્દર તારકો ને
વિભો ! વધાવું નવલક્ષ અક્ષતે.

પ્રફુલ્લતા પંકજપુષ્પ શો હું
લોટી પડું લોચન પાંદડી મીંચી.

પડ્યો પડ્યો પાવન પાવલે પિતા!
તારી કૃપાના શતસિંધુ યાચું;
ના બિન્દુએ તાત! લગીર રાચું.

પૂજ્યો તને કૈં પૃથિવીપટેના
પુણ્યાત્મનોએ નિજ શક્ય સૌ કરી,
—નિજ લભ્ય સૌ ધરી;

તેં તો રીઝી દેવ! દરેકને દીધાં
કૃપા તણાં કેવળ કોડિયાં ભરી;

જે હોમતાંમાં જગકષ્ટ–જ્વાલે
ઊડી ગયાં છમ્ છમ થઈ સનાતને!

ને સૃષ્ટિને શીતલ શાન્તિનાં રહ્યાં
સ્વમોજ;એ શાશ્વત પ્યાસ ના શમી,
એ આહ આ અંતર દાહતી રહી.

... ...

કંકાવટી કોમલ ઉરની કરી
ભાવાર્દ્ર આ કલ્પન–તર્જની ભરી
વિરાટનાં વિઘ્ન વિદારવાને
હું આદરૂં તારૂં વિરાટ પૂજનં.

(કુમાર) રમણિક અરાલવાળા

વર્ષા

(ઇન્દ્રવંશા)

આકાશના મેઘ નવામ્બુ સીંચતા,
ગંભીર ઘોષે નભદુંદુભિ ગડે,
સૌદામિની આરતિ વ્યોમમાં ધરે,
નિસર્ગને મંદિર શા મહોત્સવે?

ને તોરણો આભતણી અટારીએ
ગૂંથાય કૈં ઇન્દ્રધનુપ્રકાશનાં,
બિછાત નીલા કિનખાબની ભરી
બુટ્ટાની વેલી વનરાજિ કાં સજે?

મયૂર વૈતાલિક ગાન ગાઈને
પદે પદે નૃત્યથી તાલ હીંચતા,
ગીતાવલિમાં ઉર આશ સીંચતા
ટૂહૌકે બપૈયા કઈ તે વધાઈને?

ગાઓ બજાવો ઉજવો મહોત્સવ!
વર્ષા તણો નૂતન મંગલોત્સવ!

(કુમાર) તનસુખ ભટ્ટ

આકર્ષણો

(ઉપજાતિ)

લાંબા દિને વાદળ વ્યોમ ઘેરે
દિક્કી દિશાઓ ગરભાયલી રૂહે;
ને ગ્રીષ્મવૃક્ષો ફળભાર થાક્યાં
વર્ષાવતારે ઉર રાહ જોતાં.

ખેડૂગણો ખેતર સાંતી હાંકે,
ને બાળકો માંડવીશીંગ ફોલે;
બી વાવલે જ્યાં વહુ દીકરી મા,
સોહામણાં પાધર શેરીઓ આ.

બીઆં થયાં ઉત્સુક ઊગવાને,
સંજીવનો કોમળ ચૂગવાને;
પૃથ્વી વિષે સ્વત્વ સમર્પણે શું
તાજાં કરીને તનડાં પ્રફુલ્લે !

ઊંચા નભે શીત હિમાદ્રિઓમાં
સ્વપ્ને સૂતાં મેઘલ બિન્દુઓ જે
જાગી જઈ અંતરકંપનોએ
સૌ ઊતરે છે મળવા બીઆંને.

ચૈતન્યનાં સુંદર ’કર્ષણો જ
જગે નવાં જીવનવર્ષણો દે.

(કુમાર) દેશળજી પરમાર

ગુજરાત

(પૃથ્વી)

ભમો ભરતખંડમાં, સકળ ભોમ ખૂંદી વળી
ધરાતલ ઘુમો, ક્યહીં નહિ મળે રૂડી ચોતરી
પ્રફુલ્લ કુસુમો તણી, વિવિધ રંગવસ્ત્રે ભરી,
સરોવર, તરુવરો, જળભરી નદીઓ ભળી

મહોદધિ લડાવતી નગરબદ્ધ કાંઠે ઢળી:
પ્રદેશ પરદેશના સહુ થકી અહીં ગુર્જરી !
ભરી તુજ કુખે મનોરમ વિશાળ લીલોતરી
સદા હૃદય ઠારતી; અવર કો ન તુંપે ભલી;

નહિ હિમસમાધિમાં શિખર નીંદરે કે ખરે
ઉષા કમળની અહીં ધ્રુવપ્રદેશની લાલિમા
નથી, ઘણું નથી, પરંતુ ગુજરાતના નામથી
સદા સળવળે દિલે, ઝણઝણે ઉંડા ભાવથી
સ્ફુરે અજબ ભકિતની અચલ દીપરેખા, અરે,
લીધો જનમ ને ગમે થવું જ રાખ આ ભૂમિમાં.

(ઊર્મિ) **ચન્દ્રવદન મહેતા**

આજનું કૂજન

(મિશ્ર)

તેં આજને કૂજન શું ભર્યું કે
મારે ઉરે એ પલમાં વસી ગયું ?
અને હજી યે વિલસી તહીં રહ્યું ?
એવું ભર્યું તે તુજ કૂજને શું ?

વસંતની મંગલ આરતી સમી
મેં સાંભળી છે સ્વધાર તાહરી;
ને સાંભળી છે પ્રિય સંગ તારી
પ્રશ્નોત્તરોની અથવા નકામી
અખંડ વાતોતણી ધાર સૂરની;
ને ચૈત્રની ચાંદનીમાં તરન્તી,
ઝીલી છ મેં કૂજનધાર તારી
અર્ધી નિશાએ, અર્ધજાગતા ઉરે.

છતાં ન તેમાંય મને મળેલ તે
અને રચ્યું જે ઉરથી અદીઠ તે
આજે મને સાંપડિયું અચિન્તવ્યું.

તેં આજને કૂજન એ ભર્યું જ શું?

આજે નથી માદક વાયુ માધનો,
પ્રદોષ વા શીતળ ચૈત્રનો નથી,
નથી વિલાસી ય વસન્ત આજ કૈં.

છતાંય શા ઉમળકા વસી ગયા
તારે ઉરે કે બળતા બપોરે

વૈશાખના, તેં તુજ કાવ્ય રેલ્યું?
ને કાવ્યમાં યે કહ્યું એવું તે શું
હજીય કે અન્તર મારું ગુંજતું?

વિષાદ તારા ઉરમાં વસેલ શું
તેં ઠાલવ્યો? વા પ્રિયસંગમાણી
સુકોમળી કો પળ સાંભરી તને?
કે માનવીનાં ઉર ખિન્ન માંહે
ઉત્સાહ કો નવ્ય જ પૂરવાને
માધુર્ય તેં કૂજનમાં વહાવ્યાં?
વા તું નિરુદ્દેશ જ એ લવી ગઈ?

નથી, નથી એ તુજ ભેદ પામવા,
ઉકેલવા એ તુજ કોયડા નથી;
માધુર્યની અસ્ફુટ મુગ્ધતા આ
મારે નથી શું બસ કે હું ચૂં-થવા
બેસી જઉં કોમળ કાવ્ય તાહરું?
મારે નથી એ કરવી સમીક્ષા,
મીમાંસવું માહેવ માહરે નથી.

હું આજનું કૂજન મુગ્ધ તારું
ભરી જ મારે ઉર, સાચવીશ શકે,
કયારેક હું જીવનના બપોરે
બળી રહું અંદરબ્હાર ત્યારે
ઊઠે ઉરે એ મુજ ને વસી રહે
વસી રહે ને વિલસી તહીં રહે.

(ગુજરાત) મનઃસુખલાલ ઝવેરી

પ્રેમસિંહાસન

(પૃથ્વી)

અમેય ધનસ્વામીઓ વિભવ માન ચર્ણે ધરી
ઉભા શિર ઝુકાવતા નયનનેહના ભિક્ષુઓ;
વિલાસભર અંતરે રસપિપાસુ કલ્પી તને
સમગ્ર જગની ધરી રસવિલાસ સામગ્રીઓ;
અને કવનમાં જ જીવન સમગ્ર ડૂબાવતા,
ધર્યું કવનમાં ગૂંથી, કવિઉરે મૃદુ કાવ્ય; ને
પ્રિયે પ્રકૃતિપૂજકે પ્રકૃતિ સર્વના સાર શાં
ધર્યાં કુસુમ કોમળાં મઘમઘાટ રંગે ભર્યાં.
સમગ્ર જગવૈભવે દિવસરાત્રિ ડૂબેલ એ
નહિ ઉર લસ્યું પ્રિયે! તુજ, તથાપિ એ અર્પણે,
'અકિંચન હું છું, નથી ઉર વિના કશું પાસ તો
ધરું ચરણ તાહરે ઉર સ્ફટિક શું, ચાલશે?'
હસ્યું ઉર, લસ્યાં નિરાશ ચખ શબ્દ મારા સૂણી
અમોલ મુજને જ તેં અરપ્યું પ્રેમસિંહાસન.

(ગુજરાત) પ્રહ્લાદ પાઠક

કવિને

હૈયે તારે ઝગે દીવડો એનાં તેજ ભલે જગ રાજે,
અમારે માર્ગમાં દીવડો થાજે.
આંખ અમારી ભરેલ અંધારાથી સાચી દિશા નવ ભાળે,
તેજનાં અંજન આંજતો જાજે.
પૃથ્વીથી ઊડતો તારલા ચન્દ્રને આંગણે કોક દી જાજે,
જગનો થાકયો વિસામો ખાજે.
દીન ને પીડિત રક્તચુસાયેલ માનવી મોતને બાઝે,
એને અમર ચેતના પાજે.
જેના અચેતન જીરણ, તેહના હાથ દોડી તું રહાજે,
એની ટેકણલાકડી થાજે.
દુઃખદારિદ્રનાં ધારણ ભેદવા તું તારી બંસરી વાજે.
કાળની આગળ આગળ ધાજે.
બોલે પ્રજાના પ્રાણ, અભિનવ બોલ તેના સહુ રહાજે,
એને ઉર ઘૂંટીઘૂંટી ગાજે.
આકાશ, સાગર, અદ્રિના અંકમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાજે,
ગીતો તો માનવબાલનાં ગાજે.
લોભ મ રાખતો, થોભ મ રાખતો, નિત નવું નવું ગાજે,
તારાં અન્તર ઠાલવી જાજે.

(પ્રસ્થાન) **बादरायण**

જીવંત કાલ-અંતરે

(ગુલબંકી)

વહે સમીર તીક્ષ્ણ તીર અંગ અંગ વીંધતો,
ધ્રુજે શરીર, દાંત કડ્કડે હું એમ હીંડતો;
કોટ જાકિટે ન ટાઢ માર રોકી હું શકયો,
ગળે વિંટાળી શાલ લેશ તો ય ના ટકી શક્યો.
દીધા ભરાવી હાથ કાખમાં, તથાપિ આંગળાં
ગયાં ઠરી જ હિમથી થયાં શું જાણે પાંગળાં!

અને, હું જાઉં ગામસીમ, જોઉં ઝાડઝુંડવાં
ઊભાં તહીં વિચિત્ર રૂપ, નગ્ન કાષ્ટઠુંઠ શાં ?
પડે છ ટાઢ, તોય એ નવાં ન વસ્ત્ર શે ધરે ?
ડીલે ધરેલ ઓઢણાં ઉતારીને ઊભાં રહે !
વિચારૂં: બીક તેહને રહે જે કોટરક્ષણે
ઝિલંત ઘાવ જે ઊભે જીવંત કાલ-અંતરે !

(કુમાર) રમણલાલ સોની

ઘનશ્યામ કાં ?

(મિશ્ર)

થયા ઘનશ્યામ હશે પ્રભુ કાં ?
ન સૂર્ય ને તારકમંડળોનો
અંગે ધર્યો ઉજ્જવલ જ્યોતિ-રંગ,
ગ્રહો નહિ મંગળનો ય લાલ,
પીતાંબરે સજ્જ ન તોય પીળો
ચાહ્યો નહિ સ્વર્ણ પ્રભાત કેરો,
સંધ્યા તણો ના ભગવો વિરાગી,
લીલો ન લીધો વનદેવતાનો,
ન ભૂખરો ભૂતળની વિભૂતિનો;
કાં લીધ કાળો જ અપૂર્વ કાયે ?
શું વિશ્વ-સંતાપ નિવારવાને
સ્વદેહ ગાળી નિજ પ્રાણ અર્પતા
મેઘોતણું માન વધારવાને,
ને ત્યાગના રાગ તણી વસંતો
સ્વાર્થો તણા આક્રમણે વધેલા
વેરાન ખંડે પ્રગટાવવાને
દેવે વધાવ્યો ઘનરંગ કાળો ?
કે વિશ્વના વાસ મહીં વસેલા
ને કામના પોષણથી વધેલાં
પાપો નિવારી શુચિતા વધારી

ભક્તોતણી સર્વ; પરંતુ 'બાપડાં
ક્યાં પાપ રહેશે?' કહીને દયાથી
નિવાસ કીધો નિજમાં જ એમને
શું રંગ તેથી બદલાઈ કાળો
થયો હશે પાવનકારી દેહનો?
દિશા તણો દોર લઈ બધાંને
બાંધી વિનાશે ધસડી જનાર
જે કાળ તેને જઠરે પચાવ્યો.
તેથી જ શું કાજળરંગ કાળનો
આકાશ અંગ પરે છવાયો?
વા પ્રેમકેરો અવતાર એવી,
સ્વાત્માર્પણે નિત્ય મચી રહેલી
રાધાતણી લોચનતારકાની
એકાગ્રતાએ પ્રભુરૂપ ઘેર્યું:
તેથી શું સૌન્દર્ય અનાદિ કેરૂં
લેપાઈ તારામણિરંગથી એ
બની ગયું શ્યામ છતાંય કોટિ
કામો થકી યે અભિરામ આવ્યું?
આથી જ જો શ્રીધરરંગ કાળો,
તો કો ન લાગે ઘનશ્યામ વ્હાલો?

(ગુજરાત) **પૂજાલાલ**

સિંધુને

(શિખરિણી)

'અમાવાસ્યા આજે ગગનપથ ચંદા ન નિસરે
છતાં શાના સિંધુ? તુજ શરીર રોમાંચ ઉપડે?
જઈ આજે શાને ખડક પર તું દીપ જગવે,
વધાવાને આભે કવણ પગલાં રત્ન ઝગવે?'

'અમાવાસ્યા જાણું ગગનપથ ચંદા ન નિસરે
સ્મૃતિ પૂર્ણિમાના મિલન તણી કિન્તુ ઉર ચડે;

જઈ આજે એથી ખડક પર હું દીપ પ્રકટું
અને રત્નો મારાં મિલનપથ માંહી સહુ જડું.
અમાસે જીવું છું પરમ સુખથી એ સ્મરણના
અને પૂર્ણિમાએ ભરતી સુખની છે મિલનના.

(કૌમુદી) પ્રહ્લાદ પારેખ

રૂપિયાની હિકાયત

(ગઝલ)

જ્યારથી પેદા થયો હું ત્યારથી પગલું ભર્યું,
તન ઉપર મેં માહરા પહેરન મયરીનું ધર્યું;
બાંધી લાખો દોસ્તી, એકે નિભાવી ના પલે,
છું કમાયો હું બહુ પણ ના કશું મેં સંઘર્યું!
છાંટતી ગાલે ભુકી જે શાહદો છલકાયલી,
તે ભુકીના રંગ જેવું અંગ મારૂં વિસ્તર્યું;
ખાદિમોના ખાદિમોની છે ઉઠાવી ખિદમતો,
ના છતાં, અપસોસ, મેં કૈં કારણે મારા કર્યું!
માહરા રૂત્બા પ્રમાણે બિર્દ ના મેં મેળવી,
માહરૂ જેવો થઈ મેં માહરૂં મન છેતર્યું!
સેંકડો વેળા અપાયો હું હતો રિશ્વતમહીં,
ગર્વે મારી છાતી પર છે શાહનું સર કોતર્યું!
કોઇએ નાખ્યો મને કસબણતણા કબ્જામહીં,
કોઈએ ખુર્દો કરી મુજ, જામમાં શરબત ભર્યું!
કોઇએ મૂકી મને ચાખી જુગારીની મઝા,
કોઇએ ખોઈ મને જાંસોઝ હોવું આદર્યું;
કોઈએ ગર્દન ગુમાવી, કોઈએ ખાઈ નીઝા,
છોડી મહોબ્બત મહારી ના તે વગર મોતે મર્યું!
કો વખત પાછા મળીશું આપણે જ્યારે પતીલ,
તે વખત બીજું જ કૈં કહેવું હશે મારે ઠર્યું!

(કૌમુદી) પતીલ

ઊડવા દો

ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો, સંતો,
ઢળતાં પાણીડાંને ઢળવા રે જી.
ઊઘડે કમળ ઊંડા જળના કાદવમાં,
કાદવ કાઢી કરશો કોરું ના જી.
મૂંગી માનું છોરૂં ગાતું જ જનમે,
વેલાને વળગે કોળું, મારા સંતો.
ઊડતાં પંખીડાંને ઉડવા દો જી.
પથ્થર-પેટથી ઝરણું ઝમે, પેલા
કંજૂસનો સૂત દાતાર રે જી.
કાળી અમાસે શોભે દીવાળી,
લોઢું ઘડે સોનાથાળ, મારા સંતો
ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો જી.
ભલું ને ભૂંડું ભેગું જગમાં જોયું, ભાયા,
ખાંડણિયે દાડમ ખાંડયાં રે જી.
જીવતા જીવનની નવી રે નિશાળે,
નવલા પાડા અમે માંડયાં, મારા સંતો,
ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો જી.
ભલું રે હોજો, હોજો ભૂંડું ગમે ત્યાં,
અમારી આશા અમ આધારજી,
સઘળાંને સાથ લઈ સંઘ અમે કાઢયો,
ટોચને જ તાકવાનો નિરધાર, મારા સંતો,
ઊડતાં પંખીડાંને ઊડવા દો જી.
કાયા ભળતે જૂની કંઠીઓ તોડી નાખી,
વચલી દોરી રાખી ઝાલી રે જી.
ઉજમાળી જિંદગી જીવવા મથું, બધી
દુનિયાને ગજવામાં ઘાલી, મારા સંતો,
ઊડતાં પંખીડાંને ઉડવા દો જી.

(કૌમુદી) સુન્દરમ્

રખોપાં

કાચી રે છાતીનું આ ધબકારવું રે હો જી,
આ તો સઘળા ઉંધા છે ઉતપાત;
હું ને રે ચડેલો તું તો ચાકડે હો જી!
ક્યાંથી સૂઝે તુંને સૂધી વાત?
જેણે રોપ્યાં તે શું ના રખવાળશે હો જી?

છોને રે જગવગડે ઊઠી સામટી હો જી,
ધખભખ કરતી ધસતી ભૂંડી લાય;
ઘેલો રે ગાજન્તો છો ને વાયરો હો જી,
ધ્રુજન્તો ધરણીને તોખાર;
જેણે રે રોપ્યાં તે શું પરજાળશે હો જી?

તૂટી છો પડતા રે બારે મેહુલા હો જી,
વીજલજીભે વિશ્વ બધું ય ગ્રસાય;
આંખુંથી જોનારા જોશે પાધરૂં હો જી,
પરખંદા પારખશે જીવનતાર;
જેણે રે રોપ્યાં તે તો રખવાળશે હો જી!

ભયની રે ભભૂતિ અંગે ચોળજે હો જી,
ભવવેરાને રમતો ભમતો બાપ—
જાજે રે જીવનના ખેલો ખેલતો હો જી,
સતને રે એંધાણે જોજે આપ;
હૈયે હૈયે રામરખોપાં આદુનાં હો જી.

(કૌમુદી) સુંદરજી ગો. બેટાઈ

સ્વ. બ્હેન....ને

(મિશ્ર)

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી,
હતી હજી યૌવનની અજાણી,
કીધો હજી સાસરવાસ કાલે—
શૃંગાર પૂરો કરીઓ ચિતા મહીં. ૧

ફૂંળી હજી દેહલતા ન પાંગરી,
કિશોર ભાવે ઉર આ વરેલું,
પ્હેરી રહે જીવનચુંદડી જરા,
સરી પડી હાથ મહીંથી ચુંદડી. ૨

સંસારના સાગરને કિનારે
ઊભી અહીં અંજલિ એક લીધી,
ખારું મીઠું એ સમજી શકે ત્યાં,
સરી પડયો પાય સમુદ્રની માંહી. ૩

શિશિર આવે ક્રૂર કાળ આવે,
રે પુષ્પ ફૂંળાં દવમાં પ્રજાળે,
એ પુષ્પથા યે તુજ દેહ ફૂંળો—
વસંતની ફૂલ મહીં વિરામતા. ૪

વસંત જે પ્રાણ પ્રકાશ પૂરતી,
વસંત તે શેં જીવલેણ નિવડી!
સ્મૃતિ કદી વિસ્મૃતિમાં ભલે ફરે
કુટુંબની તો નવમંજરી ગઈ. ૫

(પ્રસ્થાન) હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

ડોલરના ફૂલને

તને ચાહ્યું છે મેં શિશુહ્રદય કેરાં સ્મિત મહીં;
ઉનાળાની સાંજે નિતનિત લયાવું ઘર મહીં
અને પાણીયારે તુજ મૃદુ પડાને પરહરું;
સવારે તારા એ વિવશ વપુને દેવચરણે
ધરાવે બા, હોંશે પછી પ્રભુપ્રસાદી સમજતાં
ધરું હું કંઠે એ તુજ મધુર માળા-સ્વરૂપને.

યુવાનીમાં જ્યારે—

ઉનાળાની લાંબી-ક્ષણુસમ-રજાઓ મલપતી
પધારે ત્યારે આ ઘર તરફ મારા પગ વળે:
અને ત્યાં પત્નીની હ્રદયસુખવાંછા છિપવવા
લયાવું સાંજે હું નિતનિત તને, હોંશ ઉરની
ધરી વેણી ગૂંથું મુજ પ્રિયતમાના અલકમાં,
તુફાનોમાં પાછાં, મનભર છલે જે રજનીમાં,
વિખાતાં વેણી તું અલક લટથી ભિન્ન બનતું,
પથારીમાં મૂંગું વિવશ ચિમળાતું, અમ ઉરે
તમા ના કૈં તેની, દિલભર અમે મસ્ત રહીએ,
અમારા આનંદો તવ સુરતીઘેને મઘમઘે;

છતાં—

વિસારી દે વ્હાલા! તુજ હ્રદયની એ વિષમતા!
હવે વૃદ્ધાવસ્થા, હ્રદય ધરતીનાં રજકણે
મળી જાવા ઝંખે, નહિ જ ગમતું કૈં નયનને;

ઉનાળામાં પાછીઃ

ત્યજાતી પર્ણોથી તરુવરતણી શીતળ ઘટા,
ઝળઝળ બળે અંતર દિશા,

તહાં તારી પેલી સુરભિ વિહરે ઉષ્ણુ અનિલે,
પરંતુ આશાઓ રહી ન ઉર સત્કાર કરવા.

અને......

હવે કો સાંજે કાં નવ હૃદયની ઈચ્છિત પળે
ઢળેલાં ગાત્રે કાં મુજ જીવનનાં શેષ સ્મરણે
બધી ઢોળી દેજે તુજ હૃદય કેરી સુરભિને.

(પ્રસ્થાન) સ્વપ્નસ્થ

અસુરૂં ઐક્ય

(શિખરિણી)

વીણા ! તારા ગાને ઝણઝણી મને જાગૃત કર્યો
સુતેલાને; ઊઠી, લઇ કર તને જ્યાં બજવવા
ગયો ત્યાં તું રૂઠી, મગરૂર મને ખોખરી બજી;
અને મ્હારી ત્હારી સુભગસુરસન્ધિ નગ્ન થઈ.

છતાં કંઠેજાગ્યા સભર સ્વરસંગીતરવને
મિલાવા તું સાથે અવિરત મથ્યો; ઉત્સુક બની
ગતો આલાપી મેં અગણ, પણ તું નીરવ દિલે
રહી, મારી મોંઘી વિનવણી ઘણી તેં અવગણી.

–ફરી આજે તું તો મૃદુલ તવ ઝંકાર કરતી
મથે શાને મારી મૃત હૃદયતંત્રી જગવવા ?
નિમંત્રે શા સારૂ બસુર સુર સંવાદી કરવા
મને મિથ્યા ? ના ના, સમય ન વીણા ! કાળ પલટ્યો.

શમ્યાં મારાં મીઠાં હૃદયગીત સર્વે રડીરડી,
હવે તે શાં ગાવાં ? સરીગમ તણી ના સ્મૃતિ રહી !

(નવચેતન) નંદલાલ જોષી

શ્રીજીનો ભક્ત

(પૃથ્વી)

‘ અમો વરસ આટલું, અણુ ઘણો થશે આપલા;
તમે ય ધરમી થઈ અકજ શીદ કોપો ભલા ?
જુવાર કણુ ના બચી, નગદ-વ્યાજ ક્યાંથી ભરૂં ?
પલેગ ભરખી ગયો પરભુએ દીધો બેટડો
જુવાન, મજ રંગની સકળ મૂડી લૂટી ગયો. ’
પટેલ નયનો ભર્યાં, શબ્દ કંઠ રૂંધી રહ્યા.

‘અલ્યા !’ હુકમચંદ કહે: ‘નગદ લઈ જતાં લાજ ના,
અને ટટળતો હવે ? મનખ જો ભલો, લાવને
બધી રકમ સામટી ! ધરમફંડની એ બધી
તને ન પચશે કદી. મગન એક ચાલ્યો ગયો;
નવીય ઉપડી જશે; પરભુ ન્યાય સાચો કરે.
પલેગ હિમ જો નડયાં, કરમ-ભોગ એ તાહરાં,
મને ન ગમ એ બધી.’ વચન બોલતાં શેઠીએ
લલાટ પર છાપિયાં તિલકછાપ ‘ શ્રીજી ’ કહી !

(કુમાર) ઠાકોર ચોકશી

કાવ્યની મૂર્તિ

(ખંડ—સ્રગ્ધરા)

“ કૌમાર્યે તેં રચીને ગગનપટલને વીંધતી કલ્પનાનાં,
કાવ્યો કેવાં બહાવ્યાં ભૂતલ પર રહી ચૌદ લોકોત્તરોનાં ?
ને સાધી જ્યાં ઉમંગી પ્રણય હસત શી,
આત્માતંત્રી સખી-મેં મધુર બજત—શી, પ્રાણજ્યોત્સ્ના લસંતી,
સાં-ય-તારી-વહંતી

સકળ કવનની ધાર છેડા ગ્રહંતીઃ
ઊંચી એ કલ્પનાઓ ક્ષણુમહીં વિરમી, અંતરોર્મિ શમી શું ?"
જગતજન વદે.

શી રીતે હું પ્રિયા ઓ ! અબુધ મનુજની ભીતરે એ ઉતારૂં ?
"મારી આ જીંદગીનું અખૂટ બળભર્યું,
અમિત રસઝર્યું કાવ્ય તું મૂર્તિમંત,
જાગતું દિગ્દિગંતઃ

તેથી આ આત્મને હું અજીવ શબ્દથી,
નીરસ કવનથી જાણીબૂઝી ઉગારૂં."

(ગુજરાત) મોહિનીચંદ્ર

ચમાશખિકાને

આપણુ બન્ને એવા દેશનાં વાસી જ્યાં ન્હોતા 'હું તું' ના ભેદઃ
એક દહાડો મારી આંખ મીંચાણી ને પોઢ્યો માતાજીને પેટ.

ત્યારે મેં પારણીયું પેખી;
રમતો, તને ઘૂઘરે દેખી.

માતાપિતાએ નિશાળમાં મૂક્યો, કંઈક મેળવવાને જ્ઞાન;
ખેલ ખેલ્યાના ખ્યાલમાં જ્યારે, ત્યારે ભૂલ્યો કાંઈ ભાન;

હૈડે મારા હિતને લેખી,
મહેતાજીના હાથમાં દેખી.

પીઠી ચોળીને હું માલ્યરે પેઠો, લાવવા શોક્યનું સાલ;
ચૉરીનાં વાસણો સાચવીને વ્હાલી, ત્યારે કીધી તેં કમાલ !

વરમાશીનું રૂપ તેં લીધું,
કન્યા સામે આસન દીધું.

તાપ, શિયાળો ને વર્ષા વેઠી રૂડી કીધી ઓરડીઓને છાંય;
હીંચકો થઈને હીંડોળે હીંચોળ્યો ને ખુરશી ઑફિસમાંથ:

કલમ થઈને હાથમાં ખેલી,
વિદ્યા તારે મ્હોડે વસેલી.

ચૂમ્યો, છેડયું સિત્કારમાં સંગીત, ભમતાં ઉપાડયો તેં ભાર;
રક્ષણ કીધું મારા હાથમાં રહીને, ઘડપણના આધાર!

બની મ્હારાં દ્વારને ડેલી;
પેટી થઈને સાચવી થેલી!

પરણી આવી તેં તો પટકુળ પ્હેરી રૂડાં, રોટી બનાવે ને ખાય;
મારે કાજે તેં તો અન્ન પકાવાને, ભડભડ બાળી તારી કાય!

અંતે બાકી રાખ રહેલી;
માંજ્યાં મારાં ઠામ તપેલી.

વેંઢાર્યો વિકટ વગડો વ્હાલીડી તેં મ્હારા મિલનને મિષ;
મારા કાજે તેં તો કરવત મુકાવી ને હોંશે કપાવ્યું શિષ.

તિતિક્ષામાં તારા જેવી;
કહે બીજી કોણને કહેવી?

મારાં માનેલાં તે ન્યારાં ઊભાં ઊભાં, રોવે ઢાંકી ઢાંકી મુખ;
સ્વાર્થ સંભારીને આંસુડાં સારે, કોઈ ના'વે સન્મુખ.

એવે ટાણે સ્હોડમાં આવી;
કાયા મારી સાથે બંધાવી.

આગ પેટી, ઊભાં દૂર, અટુલાને એકલડીનો આધાર;
સ્હોડમાં ચીર સંગાથી વ્હાલીડી 'હું તું' નો બન્યો એકાકાર.

ઉડી સાથે વાયરે વાતાં;
પાછાં જૂના દેશમાં જાતાં.

(નવચેતન) દેવકૃષ્ણ જોષી

જ્ઞાન-તૂલ અને પીંજારો

(અનુષ્ટુપ્)

સ્થૂલની નગ્નતા ઢાંકી અનેરો ઓપ આપતું,
મોહ-શીતથી લાધેલા ભીતિકંપ શમાવતું.

પડેલા હૃદયે કો કો શોણિતસ્રાવી ઘાવને,
પાટાપીંડીરૂપે લાગી તુર્ત દર્દ શમાવતું,

બાળો તોય અરે એનો સ્વભાવ પલટાય ના !
રાખરૂપે બને તોયે વ્રણ સર્વ રુઝાવતું.

સાંગ આદ્યન્ત રે'તું એ પદાર્થે તેથી દીપમાં
પરમેશે ગણ્યું ગ્રાહ્ય-ભેદ શો 'જ્ઞાન' 'તૂલ' માં ?

સ્વભાવ શુદ્ધ ને જો કે સૂક્ષ્મ ને શ્વેત છે સદા;
ઉપેક્ષાથી રજોયુક્ત અવાવરુ બને કદા.

-તદા અલખ પીંજારો એકનિષ્ઠાથી સાધવો,
ઘટમાં લક્ષ્ય ઊંચું લૈ યંત્રકીલક બાંધવો.

રજોયુક્ત બધો જ્ઞાન-તૂલ-રાશિ જણાવવો,
આંત્રની તાંત બાંધીને પીંજારાને જ પ્રાર્થવો.

પીંજારો કાળ-ઘોકાથી છણે, વીંઝે ઊડે રજ;
ઘોકે ઘોકે વળી ઊઠે તાર-નાદ સમો સ્વર.

રજોવિયુક્ત, ઉલ્લાસે, તૂલ ઊંચે ઊડી રહે !
ઘટમાં આંત્રની તાંત, '**तत्त्वं तत्त्वं**' વદી રહે'

(પ્રસ્થાન) **પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા**

કાળવાણી

ભજન ગાયા સાદ તાણીરે ઓ સંતો વા'લાં !
નો રે થિયો રામ રાજી.
ગાવી હવે કાળવાણી રે ઓ ભગતું વા'લા !
મેલી હવે રામકા'ણી.

ડાબી ને જમણી સંતો અખિયાં સરિખિયાંરે,
એક હસે, બીજી રડતી રે—ઓ સંતો વા'લાં૦

રાય ને રંક ભાઈ રામનાં બાળકડાં રે,
રંકોની રોટી રાયે ભરખીરે—ઓ સંતો વા'લાં૦

ભજન બહુ ગાયાં ભગતો ! ભેદ ભાંગ્યા સંતો !
રાહ પાડી રાત આખી રે—ઓ સંતો વા'લાં૦

દાના ભગતના રે દલમાં, દાવાનળ લાગ્યો રે,
ગાયે હવે કાળવાણી રે—ઓ સંતો વા'લાં૦

ઓ સંતો વા'લાં !
નો રે થિયો રામ રાજી.
ગાવી હવે કાળવાણી રે,

ઓ ભગતું વા'લાં !
મેલી હવે રામકા'ણી.

(પ્રસ્થાન) હૃદયકાન્ત

સ્મૃતિસ્વપ્ને

જવાનીના જિગરને હું હતો દરિયે ઉછળતો જ્યાં—
તરંગોને સૂરે સંગીતની ધૂને ધમકતો જ્યાં—

નીતરતો નેહને નીરે સરલ નિર્મલ થનકતો જ્યાં—
દીઠું અલમસ્ત અફલાતૂન પ્રથમ દિલ કોકનું મેં ત્યાં !

જિગરનું પાંદડું નાનું થડકતું રાતદિન કુંજે—
અરંગી ચિત્રરેખાને અનામી અક્ષરે ગુંજે;
ભરી મુજ નેનમાં એને નિહાળું ધ્યાનમાં હરદમ—
વીતેલી જીંદગીની યાદની, જોને ! ચડે દિલ ગમ !

અહો ! દિલનો દિવાનો હું: ન દુનિયામાં-ન દુનિયાનો—
તુફાને જીંદગીને ઝૂલતાં ઝીલું અજબ સાનો—
જુદાઈની અગમ ગમને ગહન ઘેરાઉં એ વેળે—
ઝૂકું આરામગાહે ઊંઘમાં લ્હેરૂં સ્મૃતિસ્વપ્ને !

(કૌમુદી) લલિત

ઉમર ખય્યામની રુબાઈઆત

: ચૂંટણી :

કલ્પાંત શો ખય્યામ ! જીવન ધૂળ છે,
જીવ એમ બળાય, સોનામૂલ છે.
રહેમત પ્રભુએ પાપીઓ માટે કરી,
પાપી નથી તે, રૂહેમના હકદાર છે !

... ...

અવળા પડેલા જામ શું આકાશ એ
જન્મ-મૃત્યુ ભેટીએ જેની તળે,
તેની દયા લેવા કદી ઊંચું ન જો,
આપણા જેવું જ તે નિર્માલ્ય છે.

(પ્રસ્થાન) સ્વ. અંબાલાલ ગોવિંદલાલ

મને કૈં પૂછો ના—

મને કૈં પૂછો ના—

તમારા પ્રશ્નોના અપરિચિત ઉરના શ્વસનથી—
લજાતી વેલીને કંઈ જયમ અચિંત્યું અડી જતાં,
બિડાયે સૌ પર્ણો, કુમળી સહુ ડાળી વળી જતી;
અરે! તેવા મારા હૃદય સુકુમારાંકુર બધા
મિંચાતા, ખેંચાતા વિષમદિશ, ગૂંચાઈ પડતા,
અને ખુલ્લાં ભાનુકિરણ થકી એ વંચિત થઈ,
થતા મૃત્યુ પામ્યા સમ જડ; મને કૈં નવ પૂછો!

મને કૈં પૂછો ના—

તમારા પ્રશ્નોનો ધ્વનિ ઉરમહીં પેસી જઈને—
બિજાપૂરી પેલા ઘૂમટ મહીં કોઈ ધ્વનિ થતાં
ખૂણાખાંચામાંથી અગણિત અજાણ્યા અસમજ્યા
અવાજો ચોપાસે ઘૂમીઘૂમી હૂકાહૂક કરતા—
તમારો એકેકો ધ્વનિ ત્યમ પ્રવેશ્યે હૃદયમાં
અજાણ્યા કૈં ખુણા નવનવ સવાલો ડણુકતા,
અને મારો જૂનો ઘૂમટ ડગતો! કૈં નવ પૂછો!

મને કૈં પૂછો ના—

તમારા પ્રશ્નાઘાતથી ઊંડું ઊંડું ઊતરી જતાં—
દિયે જેવો કોઈ ડુબકી દરીયાના તલ ભણી,
મહીં ચોપાસેથી જલ અનુભવે ભીંસ કરતું,
ઉઘાડી આંખે એ અધૂરૂં વળી અસ્પષ્ટ નિરખે,
ન દીઠાં ઓથારે પણ કદી જુએ સત્ત્વ વરવાં;
હું એ એવાં દેખું વિકટ વરવાં સત્ત્વ હૃદયે
હતાં? આવ્યાં? કે આ ડુબકીથીજ ભાસ્યાં? નવ પૂછો.

(પ્રસ્થાન) 'શેષ'

સુલેખા

દુર્ભિક્ષ ગાજે, જગ ત્રાસી ઊઠયું,
નદી, તળાવે જળ સર્વ ખૂટયું,
અંગાર જેવું અવકાશ આખું,
ને પ્હાડ સર્વે સળગી ઊઠીને
જાણે બન્યા કોટિક વહ્નિ જિહ્વા !
સૂર્યો કંઈ લાખ પરાર્ધ જાણે
ક્ષણેક્ષણે તૂટી પડી ધરાપે
ફેલાવતા રૌદ્ર પ્રચંડ ઝાળ ! ૮
ઢોરો તણું રક્ત બધું તવાયું,
ને ઠામઠામે નજરે પડે રે
કંકાળ ટોળાં ! નભમાં ઊડન્તાં
પંખીતણા પ્રાણ સુકાય કંઠે;
બળીજળી તે ફફડાવી પાંખો
તૂટી પડે ભૂતલ કાળખોળે !
શબ્દો શમ્યા સૌ, બધું શૂન્ય ભાસે-
દેખાય ના જીવન ક્યાંય ભોમે ! ૧૬
રત્નાવતી એક જ કૈંક જીવે,
તેનો પ્રતાપી નૃપ ચંદ્રસેન—
કૂવો સુકાયો નથી એ નરેશનો,
જોકે સુકાઈ અમીરાશિ રેણુકા.
ને રેણુકાના તલમાં અશાન્ત
અંગારઆંધી ઊછળે પ્રજાળી
કાંઠે ઉભાં ઝાડ, લતા, ફૂલોને ! ૨૩
ટોળે વળે રાજમહેલ સામે
પ્રજા બધી તે તરસે રિબાતી;
દોડે, પડે, આપસમાં લડે બધાં-
માતા ભૂલે બાળક, પુત્ર ભૂલે
માતાપિતાને - નિજના જ પ્રાણો
મથે બચાવા - ન બીજાંની કાને

ચિન્તા ઉરે છે, નિજ ક્ષેમ માત્ર
દિએ બધે એકજ ઘોર સૂત્ર ! ૩૧

રાજા વિચારેઃ "મૂકું ચોકીપ્હેરો !
ખૂટી નહીં તો ક્ષણમાં જશે બધું
કૂવાનું પાણી, મરશું કમોતે !
દેવું ઘડો એકજ પાણી લોકને.
એથી રહેશે જળ આ બચી અને
જશે પ્રજા મારી બચી બિચારી !" ૩૭

રત્નાવતી એમ થયું બચી તે,
પરન્તુ રત્નાવતી પાલવે ક્યાં
ગામોતણી ભીષણ વેદનાઓ
ચીરીચીરીને ઉર વિશ્વકેરું
વ્યાપી રહે ચોદિશ થોકથોકે !
અસ્વસ્થ ના એ કરી શકે કૈં,
લોકો તણા તો સૌ કાન બ્હેરા ! ૪૪

રાજાની દાસી મણિકણિકાની
પુત્રી સુલેખા, અતિ નાની બાળ,
ન સાત પૂરાં વરસે થયાં હજી,
ઉદાર ભોળાં નિજ નેણ માંડી
વિકાસી નાનું મુખ સાંભળી રહી
એ વેદનાના પડઘા, અને તે
અસ્વસ્થ ધ્રૂજી રહ્યું હૈયું નાનું ! ૫૧

શોચે સુલેખાઃ "કરું એક કામ
જેથી બચે લોક તૃષાર્ત સર્વ !
સવારથી તે દિનરાત કેરી
બેસી સુલેખા રહી રાહ જોતી ! ૫૫

પહેરેગીરો સર્વ ઉંઘી ગયા છે,
મૃત્યુ સમી શાન્તિ બધે જણાય !
આકાશમાં તારકવૃન્દ મૂગાં
નિઃસ્તબ્ધ ઊભાં નિરખી ધરાપે !
નિહાળતી ને નિજ માર્ગમાં ઊભી

અમાસ ઔત્સુક્ય ભરી પ્રશાન્ત !
ધીમે પગે નાજુક બાળ નાની,
છુપાતી કુવે પળતી સુલેખા !–
નાજુક નાના કરમાં ઘડૂલો,
ને દોરડીની ઝૂંડી ઝૂલતી ખભે,
મુખે પ્રભા દિવ્ય રહી છવાઈ,
ને નેણમાં ઉત્સુકતા ભરેલી ! ૬૭

ભરી ઘડો સદ્ય પળે સુલેખા
માથા પરે બેડલું રાખી હોંસે–
તૃષાર્ત શુષ્કા વહતી જહીં હતી
વેરાન, ખિન્ના, જળશૂન્ય રેણુકા !
ખાલી કરીને ઘડુલો નદીમાં
વિચારી બાળા ગભરુ રહી તે–
"લઈ જશે આ જળ નક્કી રેણુકા
પિડાય પેલાં તરસે જનો જ્યાં !"
ને હોંસમાં તે ફરી દોડી બાલિકા
ભરી ઘડો ખાલી કર્યો નદીમાં !
ને પાંચ, પચ્ચીસ, પચાસ, વેળા
ફરીફરીને જળ ઢાલવી રહી !
ને રેણુકા તે જળ પી જઈ બધું,
વધુ તૃષાથી રહી પાણી માગી ! ૮૧

"નક્કી ઉગારું !" ગગણે સુલેખા !
ને રાત્રિકેરો રથ ભવ્ય પંથે
ઊભો રહ્યો ત્યાં ક્ષણ એક જોતો
ઝઝૂમતાં વાદળ શ્યામ વ્યોમે ?

(કિશોર) સ્નેહરશ્મિ

વિનાશ

ઉભાં સરલ શાંત સૌ: સમૂહ માંહિ તાલિ તરુ
સહોદર છતાં ગ્રહી અટલ છેક એકાકિતા.
વ્યથા પ્રકૃતિની કદી ઉલટી ઘોર તોફાનમાં
ભરે ગગનકંદરા, વિવશ કંપની ચોદિશા,
ભમે ભ્રમિત મેઘ ને સમસમી ઘુમે વાયુ જ્યાં
ભીના તિમિરમાં સુતું જગત સર્વ આક્રંદતું.
ઉદાસીન નહિ છતાં શિર સદૈવ ઉત્તુંગથી
ઉભાં તરુગણો બધાં: વિરલ ધીર સ્વાતંત્ર્યથી.

સ્થિતિ જનપદે જુદી.
અમે મનુજનો બધાં રૂઢિમઢેલ સંબંધમાં
લપાઇ જીવતાં: સદા શિથિલ સ્વાસ્થ્યને ઝંખતાં.

અશાંતિ કદી ક્રાંતિની નગરમાં ઉડે વાયકા
જળાવી અસુયા, ભીતિ, પ્રબલ ક્રોધ અન્યોન્યમાં
ઉઠે કમકમી જનો: જીવિત-લક્ષણો ચૂકતાં
ભુલે સરવ ભાનને "નિજ" મહિં થતાં મગ્ન જ્યાં
મચે રુધિર જંગ ને વિકલ ચિત્યથી ઘૂમતાં
હણે અવર પ્રાણને સહુજ ખાકમાં શામતાં.

(શરદ) **રવિશંકર**

ઝરુખાની બત્તી

ઝરુખાની બત્તી પ્રગટ થઇ ને દ્વાર ઉઘડ્યું,
પહેરેલાં ઝીણાં, જરકશી, ગુલાબી ગવનમાં;
રૂપાળું, રંગેલા અધરભરિયું મુખ મલક્યું.

જરા આછી આછી સ્વરહલક હેલે ચડી ગઇ,
બિડાયેલાં એનાં નયન ચમક્યાં, નૃત્ય પ્રગટ્યું,
પછી વાચા દીધી ફરકતી લટોએ પવનને;
નવાં કેસુડાંની હસતી પ્રતિભા ઓષ્ટદ્વયપે
છવાઇને જાણે પુરુષપગલાંને ચુમી રહી.

પડ્યું'તું બત્તીમાં હૃદય બળવા કામી જનનું,
લપેટાયું સૂકું, શરીરશબ આછાં ગવનમાં,
ન'તી લાલી સ્ત્રીત્વે પ્રકટ પ્રભુતાયે નવ હતી,
હતી એનાં ગોરાં વદન પર જ્વાલા સળગતી,
પતિતા તું ? ના, ના; પતિત મન મારુંજ નબળું.
અમારે તો તારી ચરણરજથી પાવન થવું.

(શરદ) **ઇન્દુલાલ ગાંધી**

દ્રોહી

'પુરાણી પ્રીતિ હું નિરખું સખી ! તારાં નયનમાં,
વિધિ વાંછે તોયે કદી ન મુજને થાવું વિખુટાં ?
ભૂલ્યો શું વ્હાલા એ વચન વણમાગ્યાં દઈ વળ્યો
હતો વા એ મારો ભ્રમ પ્રણય-ઉન્માદ અથવા ?
અરે, મારે આજે અણદીઠી ભૂમિમાં વિચરવું,
ન સંગાથી સાથી વિકટ પથ એકાકિ અબલાઃ
હિમાળે ધ્રુજંતી ભમું ભમું ન કેડી કહીં મળે
નિરાંતે ભૂલી તું ગત સ્વજન, સ્વપ્ને પડી રહે !'

કહી રોતી ચાલી, ઝટ લઇ દીધી દોટ, ઉડી તે,
ઉડ્યો હું યે એની પૂંઠળ ઉતરી એ ખીણ વિશે;
હું યે મીંચી આંખો ધબ દઇ કુદ્યો કિન્તુ ગબડ્યો,
ભીંજાયો સ્વેદે ને ઝબક ઉઘડી આંખ; ઝબક્યો
નિહાળી બે આંખો ટગમગી રહેલી છવિ મહીં,
અમારાં બન્નેની ગત પ્રણયગાથા કથી રહી.

(શરદ) **ચિમનલાલ ગાંધી**

ન્યાય

(મન્દાક્રાંતા)

"છે કો' આનું ?" શિશુ ભણી તહીં અંગુલિથી બતાડી,
ઉંચે સાદે તરત પુરુષે તોરમાં બૂમ પાડી.
ઉઠી ત્યાં તો કંઈક મહિલા ને ગઈ જ્યાં અગાડી,
ન્યાયાધીશે વળી ફરી પૂછ્યું; "બાળની કોણ માડી ?"

જોવું પેલું શિશુ નજરમાં આવ્યું ત્યાં એક નારી
દોડી પ્હોંચી હરિણી સરખી, બોલતી "બાળ મ્હારી!"
"લાડિલી રે! ગઇ કહીં હતી એકલી માત છોડી?
ના, ના, હાવાં નહિ તજું કદી પ્રાણની તું જ દોરી!"
ચાંપી છાતીસરસી, નયને અશ્રુની ધાર ચાલી,
ચૂમીઓથી બહુજ મુંઝવી બાળકીને સુંવાળી.
ઘેલી માતા વિસરી ગઈ એ ન્યાયને મંદિરે છે;
ભાને ભૂલી ચમકી ગઈ જ્યાં જોયું કો બાળ લે છે.

"ના, ના, આપું નહિં કદી હવે બાળુડું પ્રાણ મ્હારૂં!"
લીધું હૈયે, ઝપટભરથી છેડલા માંહી ઢાંકયું.
ત્યાં તો પૂછે, "સરલ ભગિની! બાળ આ છે તમારૂં?
લાવો ત્યારે, શપથ લઇને સૌ પુરાવા હું માનું."
ન્યાયાધીશે વચન વદતાં બ્હાવરી આંખ ફાડી,
જૂએ માતા ભયભીત બની આસપાસે બિચારી!
શું પૂછ્યું તે સમજ ન પડી, થાય તે શું ન સૂઝે;
બ્હીતી બ્હીતી, નયન ગળતાં અશ્રુને દીન પૂછે:

(શિખરિણી)

"પુરાવો હું આપું? નિજ શિશુ તણી હું જ જનની!
કહો આ શું બાપુ! સમજ ન પડે આપ મનની!
નથી આ શું મ્હારી? હું જ અહીં; પુરાવો ન બસ છે?"
વહે અશ્રુધારા, હૃદય રસ વાત્સલ્ય છલકે!

(મન્દાક્રાન્તા)

મૂંગી મૂંગી રડી રહી, વિચારે તહીં માત ભોળીઃ
જાશે પાછી બહુ શ્રમ કરી જે અહોરાત્ર ખોળી!
"ભાઇ, સૂણો દસ દિવસથી બાળને રોજ શોધું;
નિદ્રા અન્ને નવ લીધું સુખે, જ્યારથી બાળ ખોયું.
જાણે શું કો, જનનીહૃદયે શી વ્યથા થાય જ્યારે,
હૈયા જેવું નિજ શિશુ કહીં આમ ખોવાય ત્યારે."
'મ્હારૂં વ્હાલું?' હૃદયસરસું ચાંપતી બાળ ચારૂ,
રોતી રોતી; 'શિશુ નથી બીજા કો'નું? કહે, 'છેજ મ્હારૂં!'

(અનુષ્ટુપ્)

વધારે વેણ ના પાસે, વદે ના માત વ્હાવરી;
શિશુને ચાંપતી હૈયે, રોતી ચૂમે ઘડી ઘડી.

(શાર્દૂલ)

"જાઓ, બાઇ! ગૃહે નથી, શિશુ ત્હમારૂં," ન્યાયદાતા, કહે;
આંસુ એ નથી કાયદા મહિં પુરાવો, માતૃવાત્સલ્ય કે,"
"માતાના વળી હેતથી ય સબળો કેવો પુરાવો હશે!"
કહેતી માત વળે લઇ શિશુ ત્યહાં સિપાઈ સામે છએ.

(અનુષ્ટુપ્)

"નથી આંસુ વિના બીજો પુરાવો બાઈની કને,
શિશુ આપી શકાયે ના," ન્યાયાધિશ તહીં ભણે.
ઝુંટાવ્યું બાળ માતાથી, કહાડી બ્હાર બીચારીને,
"મ્હારૂં બાળ! શિશુ મ્હારૂં!" પુકારી ઉપરે પડે.

(ઊર્મિ) સનાતન જ. બુચ.

સૃષ્ટિસમ્રાટ્

(રાગ સોરઠ)

વિરમે તિમિરભરી ભયરાત,
ઉતરે ઉષા સ્મિત પ્રભાત—વિરમે૦
મોહ સુષુપ્તિ પ્રમાદ ભર્યાં મન,
નવ જીવનમાં કરે નિમજ્જન,
બલ સૌન્દર્ય સમાધિ વિરાજન,
ઝીલે દિવ્ય પ્રતાપ—વિરમે૦
નયન તૃપ્ત ઉષ્મા વીચિ ઝીલી,
આત્મકમલ ઉઘડયું પૂર ખીલી,
બંસી અનાહત રસીલી ગુંજે,
શબ્દબ્રહ્મ તણી વાત—વિરમે૦
કામ ક્રોધ ભય લોભ વિલાતાં,
અભય અખંડાનંદે ગાતાં,
દિનનિશ રસમસ્તીમાં ન્હાતાં,
શમી ગયા ઉત્પાત—વિરમે૦

સવિતુ પ્રભુનાં ભર્ગ વરેણ્યં,
મંગલભર વેરંતાં કુમકુમ,
જ્યોતિ ઝળકે ઝગમગ અનુપમ,
અનવધિ રસસંપાત—વિરમે૦

ઉઘડયું એક અનંત સિંહાસન,
દિવ્ય મુકુટ કો ઉતરે પાવન,
નટીનટ નાચે ઘુમઘુમ બની એ,
સૃષ્ટિ તણા સમ્રાટ્—વિરમે૦

(માનસી) **રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ**

હું

(પૃથ્વી)

અણુ હું જગમાંહ્યનું, જગ અણુ મહા વિશ્વનું,
અને સકલ વિશ્વ એ તવ શરીરના અંશ શું;
છતાં મુજ શરીરના પ્રબળ વેગથી હું ચહું
અમેય સહુ માપવા, અલભ પામવા હું મથું
રવિ શશી સમોવડી દિવસ રાત કેવી ઝગે-
પ્રભો ! જગતવીંટતી તવ સુકીર્તિ નીલાં નભે !
તદા તિમિર—વીંઝતો, ઝબકદીપ હાથે ગ્રહી
ધસું જગત દોરવા, પળ ન જોઉં પાછો ફરી.
કયહાં તવ જયશ્રીની અચલતા, સમુલ્લાસતા,
અલિપ્ત તુજ રૂપની, રસિકતા, લીલા, ભવ્યતા !-
છતાં ઘડીક રાચવા બહુ મથું, પડું, આખડું,
વિલુબ્ધ મદઘેનમાં અચિર વૈભવોને ચહું
હસે છ મુજ દર્પપે ? સદય તું મને જોય શું ?
ભર્યાં સભર ઊરથી પ્રણયહેલી વર્ષાવશું ?

(ઊર્મિ) **વિઠ્ઠલદાસ કુટમુટિયા**

અંધાના ઉદ્દગાર

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ચૂમાયો રવિ જે ઉષામુખ વડે ધીમે ધીમે ઉગ્ર થૈ
આવીને મધ-અન્હમાં જ ફરતો થાતો પછી નમ્ર તે.
વર્ષાવે પુનમે શશી રુપતણી છોળો બની મસ્ત ને
છોભિલો પડી શ્યામ રંગ-પટમાં સંતાડતો મુખને.
વર્ષે છે જવ મેઘ એકજ સ્થળે વર્ષે પુરા જોશમાં,
બીજે ઠામ જઈ ફરે ગગનમાં ઠંડો બનીને અરે.
થોડા માસ મહિં વસંત ખિલશે પુષ્પે અને પર્ણમાં,
ને ટૂહૌકાર કરે ય કોકિલ ઘણા આંબા તણા મ્હોરમાં.
જો તો ના રવિ છેક, તેજ વિહિને થાવું પડે અસ્તને,
મસ્તીમાં રમતાં શશી, વન બધાં અંધારમાં આથડે.
મારીને પલકાર એક સઘળો પાછા છુપાવું પડે;
તેથી મધ્ય રહી અખંડિત બની રોવું ન કેમે ઘટે.
જોતાં સર્વ દિસંત અંધ પ્રકૃતિ ઉંડાણથી ત્યાં નકી.
તો, તો બાહ્યથી અંધ હું ચખ વિના ઊણું લહું કાં પછી ?

(ઊર્મિ) કાનજીભાઈ પટેલ

ક્યાંહાં પ્રભુ ?

(વંશસ્થ)

ક્યહાં પ્રભુ ? ક્યહાં પ્રભુ ? ક્યહાં ? પુકારતો,
ઢૂંઢયો બધે, ના તદપિ તું લાધતો;
ભમ્યો ઊંડા કોતર મૃત્યુમુખ શાં,
કરાડ સીધી, કપરી વળી ચડયો.
વીંધ્યાં જટાજૂટ સુગીચ જંગલો,
ભેંકાર કૈં ભેખડમાંહિં આથડયો;
ભકતે રચ્યાં મંદિરમાં વળી જઈ,
ભીના હ્રદેથી તવ ભક્તિ મેં કીધી;
તથાપિ ના તું જડતાં મને ક્યહીં,
"પ્રભુ ક્યહાં?"— એકલ હું વિચારતો.

વિચારતાં ચિત્તમહિં ઊંડું ઊંડું,
ઉરે ઊઠે ગેબી અવાજ માહરે:
"ન લભ્ય તારા તપથી કઠોરથી,
ન લભ્ય વા ભીનલ તારી ભક્તિથી;
વસું હું ના મંદિરમાં, જ્યહિં, જનો
હાંસી કરે મારી, વગાડી ટોકરી;
ઢુંઢયાં મને વિશ્વમહિં, ત્યહિં વસું
નહિં! વસું માનવતામહિં જ હું."

(કિશોર) **પ્રજારામ નરોત્તમ રાવળ**

હૈયાની હોડલી

મારી હૈયાની હોડલી નાનીઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.
એમાં જોજો ભરાય ના પાણીઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.
એને શઢ ને સુકાન નથી કોઈનાં રે,
મેં તો શકુનની વેળા જોઈના રે,
આવ્યું મનમાં ને નાવ છોડી મેલીઃ
સાગરરાજ ધીરા વહો.
મારે સંગી ન સાથ કોઈ બેલી;
સાગરરાજ ધીરા વહો.
વાય વેગે સમીર બહાર ચારે દિશે,
રાત અંધારી વાટ મને ના રે દીસે,
ધ્રુવતારાને જોઈ તોય હાંકું:
સાગરરાજ ધીરા વહો.
મારે જાવાની દિશ યાદ રાખું:
સાગરરાજ ધીરા વહો.

(કિશોર) **સોમાભાઈ ભાવસાર**

વણકરને

વસ્ત્ર વણનારા દેહનું મારા, વણકર ભાઈલા સૂણ
કરગરી કહું તે ધ્યાનમાં લે, ના ભૂલીશ તારો ગુણ.
ભલા જો તું દેહ વણે મારો,
વાણોતાણો વાપરજે સારો.
દેહનો સ્વામી હું બલધારી, જેવો દીસું બળવાન,
તેવું વણી મને ખોળિયું દેજે, રાખજે ભાઈ ભાન.
ઘડી ઘડી ફાટે ને તૂટે,
નકામાં તેજ એમાં ખૂટે.
તેજનો સ્વામી હું, ના વલખ્યાં મારૂં રૂપને કાજ,
રૂપના ભૂખ્યા કોઈને દેહે દેજે સ્વરૂપના સાજ.
વાણાતાણા હોય ભલે કાળા,
રંગી એનાં પાડીશ ના ગાળા.
જાડા જાડા ને ચીકણા જોઈ, લેજે તું હાથમાં તાર,
ઝૂઝવા જાયે આતમ જ્યારે, અધવચ તૂટે ના તાર.
વાણાતાણા વજ્જરના કરજે,
કુસુમોની કોમળતા ભરજે.
વસ્ત્ર વણનારા દેહનું મારા, વણકર ભાઈલા સૂણ,
કરગરી કહું તે ધ્યાનમાં લે, ના ભૂલીશ તારો ગુણ.
ભલા જો તું દેહ વણે મારો,
વાણોતાણો વાપરજે સારો.

(ઊર્મિ) જેઠાલાલ ત્રિવેદી

લાવા

પૃથ્વી પેટાળ તારે દવ નિત સળગે, અંતરે તોય તારે
હાસે શે કૂંપળો આ હરિત ! મૃદુલ રે ! અંકુરો કેમ ફૂટે ?
મારે હૈયેય લાવા પ્રતિદિન પ્રજળે, ના શમે કોડ વાતે,
બાળે ઊર્મિ, મધુરાં સ્વપ્ન, પ્રિયતણી સંસ્મૃતિ રમ્ય, ઓ રે !
માતા આ રંક કેરૂં ગુરુ પદ લઈ, કો ભાવ ઉદાત્ત પૂરો
લાવાની ઝાપટે છો ઉર ડસડસતું, લોચને હાસ વેરે !

(પ્રસ્થાન) દુર્ગેશ શુકલ

બત્રીશા

(મંદ. શાર્દૂલ. સ્રગ.)

પર્ણો પીળાં સુમન ન મળે, દુઃખદારિદ્ર ભૂંડાં,
જેનાં જીવન શુષ્ક છે શિશિરમાં, ખીલે વસંતે રૂડાં;
વર્ષો વિત્યાં નયનજલમાં, અંગ પ્રત્યંગ કંપે,
એવી ભારતમાતની શિશિરની ક્યારે વસંતે ઉગે ?
બત્રીશા પાંગર્યા જે રણભૂમિ ઉપરે
પરિમલ પ્રસરે મુક્તિની પુણ્ય કુંજે !

(શરદ) ૫૦

શિવને

કદાચ કર્મભાગ્યથી પ્રબળ દુઃખ આવી પડે
અસહ્ય, પણ ઝેરને જરૂર ધારી પીવું પડે,
ગળે તવ ઉતારજો, મુખબહાર ના લાવજો,
મને પ્રભુકૃપા કરી જરૂર એટલું આપજો.

(પ્રસ્થાન) સ્વ. પાર્વતીપ્રસાદ. વિ. વૈદ્ય

બે મુક્તકો

શોભા ભલેને જનચિત્ત માને,
નિર્માણ કિંતુ ઉપયોગ માટે;
તરુવરો ગ્રીષ્મ મહીં ધરે છે
પર્ણો, શિશિરે પણ ખેરવે છે.

બન્ધુદ્વયે આંતર યુદ્ધ જામ્યે,
વિરાટ સૃષ્ટિ બહુ હાનિ પામે;
વને ધસાતાં તરુ અન્ય વૃક્ષે,
પ્રચણ્ડ દાવાનળ સર્વ ભક્ષે.

(કુમાર) રામપ્રસાદ શુકલ

(૨)

તૃણેતૃણુ મહીં ભરેલ વનભૂમિની ધારણા,
છૂપી ઉદધિબિંદુમાં, અખિલ સિંધુની યોજના;
રહી સજીવ કોશમાં અખિલ દેહની ચેતના,
પળેપળ વિરાજતી સકળ કાળની ભાવના.

(પ્રસ્થાન) **જયંતિલાલ આચાર્ય**

મુક્તક

કદિ તાતા તાપમાંહિ તાવે, મને દુઃખ નથી,
નથી દુઃખ કસોટીએ ઘસી, કસી જોયાનું;
તોલ ચણોઠીની સાથે ચતુરોએ મારો કરે,
મોટું દુઃખ એજ, સહ્યું જાતું નથી મારાથી.

(કૌમુદી) રસનિધિ

બે પાદપૂર્તિઓ

ભણાવતો શિક્ષક ના સ્વ-બાલને,
હજામ કાપે ન કદી સ્વ-બાલને,
ન વૈદ્ય કેરાં સ્વજનો નિરામય,
‘परोपकाराय सतां विभूतयः’

બૈરી છ સાત પરણી, બહુ મોજ માણી,
બુઢ્ઢા ગૃહસ્થ વદિયા સુગભીર વાણી;
“લીાં વાનપ્રસ્થ, વિરમ્યું મન વાસનાથી,
‘સૌંદર્ય શું? જગત શું ? તપ એજ સાથી.’

(પ્રસ્થાન) **નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ**

અનુક્રમણિકા

(ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, અને ૭)

	ગ્રંથકારનું નામ	પુસ્તક નંબર	પૃષ્ઠ નંબર
૧	શ્રી. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી	પહેલું	૩
૨	મી. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર	,,	૫
૩	શ્રી. અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી (દ્વિજકુમાર)	ત્રીજું	૩
૪	,, અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ	ચોથું	૧૧૬
૫	ભિક્ષુ અખંડાનંદ	સાતમું	૧૭૮
૬	શ્રી. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી	પહેલું	૭
૭	,, આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	,,	૯
૮	,, અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	,,	૧૨
૯	,, અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની	,,	૧૪
૧૦	,, અંબાલાલ નૃસિંહલાલ શાહ	ત્રીજું	૫
૧૧	મી. ઇબ્રાહીમ દાદાભાઈ પટેલ "બેકાર"	બીજું	૩
૧૨	,, ઇમામશાહ લાલશાહ બાનવા	,,	૪
૧૩	,, ઇમામખાન કયસરખાન	પાંચમું	૧૫૦
૧૪	,, ઇમામુદ્દીન દરગાવાળા	બીજું	૧૧૭
૧૫	શ્રી. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ	ત્રીજું	૭
૧૬	,, ઇન્દિરાનંદ લલિતાનંદ પંડીત	,,	૯
૧૭	,, ઇન્દુલાલ ફુલચંદ ગાંધી	ચોથું	૧૧૭
૧૮	,, ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	સાતમું	૧૮૫
૧૯	,, ઉચ્છરંગરાય કેશવરાય ઓઝા	ત્રીજું	૯૦
૨૦	,, ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશી	,,	૧૧૮
૨૧	મી. એરચ જહાંગીર તારાપોરવાલા	બીજું	૬
૨૨	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	પહેલું	૩૫
૨૩	,, કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી	પહેલું	૧૬
૨૪	,, કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા	,,	૧૮
૨૫	,, કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	ચોથું	૯૪
૨૬	મી. કરીમમહમદ માસ્તર	બીજું	૭
૨૭	શ્રી. કનુભાઈ હકુમતરાય દેસાઈ	બીજું	૧૧

૨૮	શ્રી કરસનદાસ મૂળજી	પાંચમું	૧૯૩
૨૯	શ્રીમતી કાશીબ્હેન બ્હેચરદાસ જડીયા	બીજું	૧૧૯
૩૦	શ્રી કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા	પહેલું	૨૦
૩૧	,, કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા (પ્રેમી)	બીજું	૯
૩૨	,, કાલીદાસ ભગવાનદાસ કવિ	,,	૧૧૮
૩૩	,, કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	,,	૧૧
૩૪	,, કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા	,,	૧૩
૩૫	,, કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	પહેલું	૨૨
૩૬	,, કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	,,	૨૪
૩૭	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	,,	૨૬
૩૮	શ્રી. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર	પાંચમું	૧૫૧
૩૯	,, કેશવલાલ કાશીરામ શાસ્ત્રી	ચોથું	૨૮
૪૦	,, કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ)	સાતમું	૨૦૭
૪૧	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	પહેલું	૩૮
૪૨	શ્રી. કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી	બીજું	૧૪
૪૩	શ્રી. કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ	સાતમું	૧૮૭
૪૪	,, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મ્હેતા	પહેલું	૪૩
૪૫	મી. ખાન ઇમામખાન કયસરખાન	બીજું	૧૫
૪૬	શ્રી. ખુશવદન ચંદુલાલ ઠાકોર	પહેલું	૪૫
૪૭	,, ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	,,	૪૬
૪૮	,, ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા	ત્રીજું	૧૩
૪૯	,, ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ	ચોથું	૭૪
૫૦	,, ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ	ચોથું	૧૧૯
૫૧	,, ગુણવંતરામ આચાર્ય	ત્રીજું	૧૬
૫૨	,, ગિજુભાઈ ભગવાનજી બધેકા	પહેલું	૪૭
૫૩	,, ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	પાંચમું	૧૫૫
૫૪	,, ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ	બીજું	૧૬
૫૫	,, ગિરિધરશર્માજી	સાતમું	૧૯૦
૫૬	,, ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	ત્રીજું	૧૭
૫૭	,, ગોકુળદાસ કુબેરદાસ મહેતા	ચોથું	૧૨૧
૫૮	,, ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન	પાંચમું	૧૫૬

૫૯	શ્રી ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઈ એન્જીનિયર	પાંચમું	૧૫૮
૬૦	,, ગૌરીશંકર ગોવિંદરામ જોશી	પહેલું	૫૦
૬૧	,, ચતુરભુજ માણુકેશ્વર ભટ્ટ	પહેલું	૫૧
૬૨	,, ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા	,,	૫૩
૬૩	,, ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ	,,	૫૮
૬૪	,, ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	બીજું	૧૮
૬૫	,, ચન્દ્રશંકર પ્રાણુશંકર શુક્લ	,,	૨૦
૬૬	,, ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	ત્રીજું	૨૧
૬૭	,, ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા	પહેલું	૫૯
૬૮	,, ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ	ત્રીજું	૧૪૧
૬૯	,, ચંદ્રવદન ચુનીલાલ શાહ	ત્રીજું	૨૧
૭૦	,, ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા	ચોથું	૧૨૩
૭૧	,, ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	,,	૧૨૪
૭૨	,, ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	પહેલું	૬૦
૭૩	શ્રીમતી ચાર્લોટે	બીજું	૧૩૬
૭૪	શ્રી. ચીમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી	પહેલું	૬૧
૭૫	,, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	,,	૬૨
૭૬	,, છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	,,	૬૪
૭૭	,, છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા	,,	૬૬
૭૮	,, છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી	બીજું	૧૩૨
૭૯	,, છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ	પહેલું	૭૦
૮૦	,, છોટાલાલ ડાહ્યાભાઇ જાગીરદાર	ત્રીજું	૨૨
૮૧	,, છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	ત્રીજું	૨૪
૮૨	,, છોટાલાલ માનસિંહ કામદાર	સાતમું	૧૯૨
૮૩	,, જટાશંકર જયચંદભાઇ આદીલશા	પાંચમું	૧૫૯
૮૪	,, જમિયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી	ચોથું	૬૯
૮૫	,, જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલીત)	પહેલું	૭૨
૮૬	,, જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર	,,	૭૩
૮૭	,, જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ	,,	૭૪
૮૮	,, જયરામ જેઠાભાઇ નયગાંધી	બીજું	૨૧
૮૯	,, જયસુખરાય પુરુષોત્તમ જોષીપુરા	,,	૨૨
૯૦	,, જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી	ત્રીજું	૨૫

૯૧	શ્રી જદુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ	ત્રીજું	૨૬
૯૨	શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી	,,	૨૮
૯૩	મુનિશ્રી જયન્તવિજયજી	,,	૩૦
૯૪	શ્રી. જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી	બીજું	૧૨૦
૯૫	,, જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મ્હેતા	ત્રીજું	૩૩
૯૬	શ્રી. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	બીજું	૧૨૨
૯૭	,, જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ	ચોથું	૧૨૬
૯૮	,, જયંતિલાલ નરોત્તમ ખ્યાની	છઠ્ઠું	૬૫
૯૯	મી. જહાંગીર અરદેસર તાલ્યારખાન	,,	૮૫
૧૦૦	શ્રી. જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી	સાતમું	૨૦૯
૧૦૧	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	પાંચમું	૧૬૦
૧૦૨	શ્રી. જીવણલાલ અમરશી મહેતા	પહેલું	૭૭
૧૦૩	સર જીવનજી જમશેદજી મોદી	,,	૭૯
૧૦૪	શ્રી. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	બીજું	૨૫
૧૦૫	,, જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	પાંચમું	૧૬૨
૧૦૬	,, જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	પહેલું	૮૫
૧૦૭	,, જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૩૫
૧૦૮	,, જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે	પહેલું	૭૬
૧૦૯	,, ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી	બીજું	૨૬
૧૧૦	,, તારાચંદ પોપટલાલ અડાલજા	,,	૨૯
૧૧૧	,, ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	,,	૩૧
૧૧૨	,, ત્રિભુવન જમનાદાસ શેઠ	ત્રીજું	૩૬
૧૧૩	,, ત્રિભુવન પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્)	ચોથું	૧૨૭
૧૧૪	,, ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	પહેલું	૮૭
૧૧૫	,, ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	,,	૯૦
૧૧૬	,, ડુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ	છઠ્ઠું	૬૬
૧૧૭	શ્રીમતી તારાબ્હેન મોડક	પહેલું	૯૧
૧૧૮	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	બીજું	૩૩
૧૧૯	શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકળકર	સાતમું	૧૯૩
૧૨૦	શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ	બીજું	૩૫
૧૨૧	મી. રુસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર	પાંચમું	૧૬૩

૧૨૨	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	પહેલું	૯૩
૧૨૩	,, દુલેરાય છોટાલાલ અંજારિયા	ત્રીજું	૩૮
૧૨૪	,, દુર્લભજી ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી	ચોથું	૧૨૮
૧૨૫	,, દેશળજી કહાનજી પરમાર	પહેલું	૯૬
૧૨૬	,, ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	,,	૯૮
૧૨૭	,, ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	,,	૧૮૦
૧૨૮	,, ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	ત્રીજું	૪૦
૧૨૯	શ્રી. ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	બીજું	૩૬
૧૩૦	,, ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	ચોથું	૧૨૯
૧૩૧	,, ધીરસિંહ વ્હેરાભાઇ ગોહિલ	,,	૧૩૧
૧૩૨	,, નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ	પહેલું	૧૦૨
૧૩૩	,, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ	,,	૧૦૪
૧૩૪	,, નર્મદાશંકર દેવશંકર મ્હેતા	,,	૧૦૮
૧૩૫	,, નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ	પાંચમું	૨૧૩
૧૩૬	,, નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા	,,	૧૧૨
૧૩૭	,, નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી	,,	૧૧૪
૧૩૮	,, નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	,,	૧૧૫
૧૩૯	,, નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	બીજું	૩૭
૧૪૦	,, નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	,,	૪૦
૧૪૧	શ્રી. નથુરામ શર્મા	,,	૪૨
૧૪૨	,, નરહરિ. બી. શર્મા	ત્રીજું	૪૧
૧૪૩	,, નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા	ચોથું	૧૩૪
૧૪૪	,, નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ	પાંમમું	૧૬૬
૧૪૫	,, નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	ત્રીજું	૪૫
૧૪૬	,, નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહીત	છઠ્ઠું	૬૮
૧૪૭	,, નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ	,,	૬૯
૧૪૮	,, નવલરામ લક્ષ્મીરામ	,,	૮૭
૧૪૯	,, નથુસિંહ હ. ચાવડા	સાતમું	૧૯૪
૧૫૦	,, નંદશંકર તુલજારામ મ્હેતા	પાંચમું	૨૧૯
૧૫૧	,, નાગરદાસ ઇશ્વિરભાઈ પટેલ	બીજું	૪૯
૧૫૨	,, નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	ત્રીજું	૪૨
૧૫૩	,, નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	,,	૪૪

૧૫૪	શ્રી. નાગેશ્વર કવિ	છઠ્ઠું	૧૦૧
૧૫૫	,, નાગરદાસ રેવાશંકર પંડ્યા	સાતમું	૧૯૫
૧૫૬	,, ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	પહેલું	૧૧૬
૧૫૭	,, ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મ્હેતા	ચોથું	૧૩૭
૧૫૮	,, નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	પહેલું	૧૨૦
૧૫૯	શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજી	છઠ્ઠું	૧૦૪
૧૬૦	મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી	સાતમું	૧૯૬
૧૬૧	મી. પાલનજી બરજોરજી દેસાઈ	પહેલું	૧૨૨
૧૬૨	શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	પહેલું	૧૨૭
૧૬૩	,, પોપટલાલ પુંજાભાઈ શાહ	બીજું	૫૧
૧૬૪	મી. પોચાજી નસરવાનજી પાલીશવાળા	છઠ્ઠું	૭૦
૧૬૫	શ્રી. પોપટલાલ જેચંદ અંબાણી	,,	૭૧
૧૬૬	,, પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી	ત્રીજું	૪૮
૧૬૭	,, પ્રસન્નવદન છબીલારામ દીક્ષિત	છઠ્ઠું	૭૨
૧૬૮	,, પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ત્રીજું	૪૯
૧૬૯	,, પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ	,,	૫૧
૧૭૦	,, પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ	ચોથું	૧૩૮
૧૭૧	,, ફુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ	ત્રીજું	૫૨
૧૭૨	,, બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા	પહેલું	૧૨૯
૧૭૩	,, બળવન્તરાય કલ્યાણ ઠાકોર	,,	૧૩૧
૧૭૪	,, બચુભાઇ પોપટભાઈ રાવત	બીજું	૫૨
૧૭૫	,, બાપાલાલ ગડબડદાસ શાહ	,,	૫૪
૧૭૬	,, બાલકૃષ્ણ ચુનીલાલ જોશી ('જ્યોતિ')	ત્રીજું	૫૪
૧૭૭	,, બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	બીજું	૫૬
૧૭૮	,, ભરતરામ ભાનુસુખરામ મ્હેતા	,,	૫૮
૧૭૯	,, ભગવાનલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ	ત્રીજું	૫૬
૧૮૦	,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા	પહેલું	૧૩૫
૧૮૧	,, ભાઇચંદ પૂંજાલાલ શાહ	બીજું	૬૦
૧૮૨	,, ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ	,,	૬૨
૧૮૩	,, ભીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	ચોથું	૧૩૯
૧૮૪	,, ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	ત્રીજું	૫૭
૧૮૫	,, ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ	છઠ્ઠું	૧૦૮

૧૮૬	શ્રી. ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	પાંચમું	૧૬૯
૧૮૭	,, ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	,,	૧૬૯
૧૮૮	,, મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૩૯
૧૮૯	મી. મહમદ સાદીક	,,	૧૪૧
૧૯૦	શ્રી. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	,,	૧૪૩
૧૯૧	,, મણિલાલ નથુભાઈ દોશી	,,	૧૪૫
૧૯૨	,, મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	,,	૧૪૮
૧૯૩	,, મનહરરામ હરિહરરાય મ્હેતા	બીજું	૬૩
૧૯૪	,, મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઇ	બીજું	૬૪
૧૯૫	,, મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	,,	૬૭
૧૯૬	,, મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	,,	૬૮
૧૯૭	,, મનમોહનભાઈ પુરુષોત્તમ ગાંધી	,,	૭૦
૧૯૮	,, મયારામ શંભુનાથ	ચોથું	૬૨
૧૯૯	,, મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	બીજું	૭૩
૨૦૦	,, મણિલાલ જીવાભાઇ દ્વિવેદી	,,	૭૫
૨૦૧	,, મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	ત્રીજું	૫૯
૨૦૨	,, મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર	,,	૬૩
૨૦૩	,, મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર	બીજું	૧૨૪
૨૦૪	,, મગનલાલ ગણપતિરામ	ચોથું	૧૪૦
૨૦૫	,, મનુ. હ. દવે (કાવ્યતીર્થ)	,,	૧૪૨
૨૦૬	,, મનુભાઈ લલ્લુભાઈ જોધાણી	,,	૧૪૪
૨૦૭	,, મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ શેઠ	,,	૧૪૬
૨૦૮	,, મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	છઠ્ઠું	૭૪
૨૦૯	,, મગનલાલ લીલાધર દ્વિવેદી	,,	૧૧૩
૨૧૦	,, મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી	,,	૭૫
૨૧૧	,, મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ	,,	૭૭
૨૧૨	,, મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ	સાતમું	૨૦૦
૨૧૩	,, માવજીભાઈ દામજી શાહ	બીજું	૧૨૭
૨૧૪	,, માનશંકર પીતાંબરદાસ મ્હેતા	બીજું	૭૬
૨૧૫	,, માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	ત્રીજું	૬૫
૨૧૬	,, માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	પાંચમું	૧૭૦
૨૧૭	,, મૂળશંકર માણેકલાલ યાજ્ઞિક	,,	૬૭
૨૧૮	,, મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	છઠ્ઠું	૭૮

૨૧૯	સર મેહબુબમિયાં ઇમામબક્ષ કાદરી	ચોથું	૧૪૮
૨૨૦	શ્રી. મહેરજીભાઈ માણેકજી રતુરા	,,	૧૫૧
૨૨૧	,, મોહનલાલ પાવતીશંકર દવે	પહેલું	૧૫૧
૨૨૨	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	બીજું	૭૯
૨૨૩	શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	,,	૮૪
૨૨૪	,, મંજુલાલ જમનારામ દવે	પહેલું	૧૫૨
૨૨૫	,, મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર	,,	૧૫૬
૨૨૬	મુનિશ્રી મંગળવિજયજી	પાંચમું	૧૭૧
૨૨૭	શ્રી. યજ્ઞેશ હરિહર શુકલ	,,	૧૫૯
૨૨૮	,, યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	બીજું	૮૬
૨૨૯	,, રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પહેલું	૧૬૦
૨૩૦	,, રમેશ રંગનાથ ઘારેખાન	,,	૧૬૨
૨૩૧	,, રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ	,,	૧૬૩
૨૩૨	,, રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	બીજું	૮૭
૨૩૩	,, રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	,,	૮૯
૨૩૪	,, રમણિકરાય અમૃતલાલ મહેતા	,,	૯૧
૨૩૫	,, રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	,,	૯૩
૨૩૬	મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર સ્વામી	,,	૯૫
૨૩૭	શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૬૯
૨૩૮	,, રણછોડદાસ ગીરધરદાસ	ચોથું	૧
૨૩૯	,, રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	છઠ્ઠું	૧૧૭
૨૪૦	,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	પાંચમું	૧૭૪
૨૪૧	,, રમણલાલ પી. સોની	,,	૧૭૬
૨૪૨	,, રમણલાલ ન. વકીલ	,,	૧૭૮
૨૪૩	,, રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ	સાતમું	૨૦૨
૨૪૪	,, રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ	પહેલું	૧૬૬
૨૪૫	,, રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	,,	૧૬૮
૨૪૬	,, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	,,	૧૭૦
૨૪૭	,, રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ	,,	૧૭૩
૨૪૮	,, રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	ત્રીજું	૭૦
૨૪૯	,, રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	,,	૭૧
૨૫૦	,, રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુકલ	ચોથું	૧૫૨

૨૫૧	શ્રી. રામશંકર મો ભટ્ટ	છઠ્ઠું	૭૯
૨૫૨	,, રેવાશંકર ઓઘાઇ સોમપુરા	બીજું	૯૭
૨૫૩	,, રંજીતલાલ હલિ પંડ્યા	પહેલું	૧૭૫
૨૫૪	,, રંગીલદાસ લદાસ સુતરિયા	ચોથું	૧૫૩
૨૫૫	,, રંગનાથ શંભુ ધારેખાન	સાતમું	૨૦૩
૨૫૬	શ્રીમતી લક્ષ્મીબ્હેનાકળદાસ ડોસાણી	બીજું	૯૯
૨૫૭	શ્રી. લક્ષ્મણભાઈ િભાઈ રામી	ત્રીજું	૭૩
૨૫૮	,, લલિતમોહન નલાલ ગાંધી	,,	૭૪
૨૫૯	મી. લતીફ ઇબ્રાહી	છઠ્ઠું	૮૦
૨૬૦	શ્રીમતી લીલાવતી નશી	બીજું	૧૦૦
૧૬૧	શ્રી. વલ્લભજી ભાળ મ્હેતા	બીજું	૧૦૨
૨૬૨	,, વસંતરામ હરિણ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૫૫
૨૬૩	,, વલ્લભભાઈ હદત્ત આચાર્ય	સાતમું	૨૧૬
૨૬૪	,, વાસુદેવ રામર શેલત	ત્રીજું	૭૫
૨૬૫	,, વાડીલાલ મોલાલ શાહ	છઠ્ઠું	૧૩૧
૨૬૬	,, વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	પહેલું	૧૭૬
૨૬૭	,, વિશ્વનાથ પ્રભુમ વૈદ્ય	,,	૧૭૮
૨૬૮	,, વિશ્વનાથ મગનાલ ભટ્ટ	,,	૧૮૦
૨૬૯	લેડી વિદ્યાબ્હેન રણભાઈ નીલકંઠ	,,	૧૮૨
૨૭૦	શ્રીમતી વિમળાગૌર મોતીલાલ સેતલવાડ	,,	૧૮૪
૨૭૧	શ્રી. વિદ્યાશંકર કરૂણાશંકર આચાર્ય	બીજું	૧૦૩
૨૭૨	,, વિઠ્ઠલરાય ગોર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ	,,	૧૦૪
૨૭૩	,, વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ	ત્રીજું	૭૭
૨૭૪	શ્રીમતી વિનોદીની રમણભાઈ નીલકંઠ	,,	૭૯
૨૭૫	શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	,,	૮૦
૨૭૬	મુનિ વિદ્યાવિજયજી	બીજું	૧૮૨
૨૭૭	શ્રી. વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી	,,	૮૧
૨૭૮	મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ	પાંચમું	૧૭૯
૨૭૯	શ્રીમતી શારદાબ્હેન સુમન્તભાઈ મ્હેતા	પહેલું	૧૮૫
૨૮૦	શ્રી. શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ	પાંચમું	૧૮૧
૨૮૧	,, શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	,,	૧૮૭
૨૮૨	,, શંભુપ્રસાદ છેલશંકર જોશીપુરા	,,	૧૯૩

૨૮૩ શ્રી. શંકરલાલ મગનલાલ કવિ	બીજું	૧૦૬
૨૮૪ શ્રીમતી સરોજિની મ્હેતા	,,	૧૦૭
૨૮૫ શ્રી. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા	પાંચમું	૧૮૨
૨૮૬ ,, સાંકળેશ્વર આશારામ	ચોથું	૭૨
૨૮૭ ,, સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	પહેલું	૧૯૪
૨૮૮ ,, સીતારામ જેસીંગભાઈ શર્મા	,,	૧૯૫
૨૮૯ ,, સુરેશ ચતુરલાલ દિક્ષીત	ત્રીજું	૮૪
૨૯૦ ,, સુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી	પાંચમું	૧૮૫
૨૯૧ શ્રી. સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઈ	,,	૧૮૫
૨૯૨ મી. સેમ્યુઅલ્સ સોલંકી	,,	૮૫
૨૯૩ ,, સોરાબજી મં. દેસાઈ	પહેલું	૧૯૭
૨૯૪ ,, સૈયદ મોટામીયાં	બીજું	૧૦૯
૨૯૫ ,, સૈયદ અદરૂદ્દીન દરગાહવાલા	,,	૧૧૦
૨૯૬ રાજરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાળા	પહેલું	૨૦૨
૨૯૭ શ્રી. હરભાઈ દુર્લભજી ત્રિવેદી	,,	૨૦૫
૨૯૮ ,, હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	,,	૨૦૬
૨૯૯ ,, હરિરાય ભગવન્તરાય બુચ	,,	૨૦૮
૩૦૦ ,, હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ ('મસ્તફકીર')	ત્રીજું	૮૬
૩૦૧ ,, હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી	,,	૮૯
૩૦૨ ,, હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીઆ	ચોથું	૧૫૬
૩૦૩ ,, હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	,,	૧૫૭
૩૦૪ ,, હરગોવિંદદાસ ઈશ્વરદાસ પારેખ	છઠ્ઠું	૧૪૩
૩૦૫ ,, હરિશંકર ઓઘડભાઈ ઠાકર	પાંચમું	૧૮૭
૩૦૬ ,, હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	સાતમું	૨૧૮
૩૦૭ મી. હામીદમિયાં ડોસાભાઈ સૈયદ	,,	૧૮૬
૩૦૮ શ્રી. હીંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા	પહેલું	૨૧૦
૩૦૯ ,, હીંમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	બીજું	૧૧૧
૩૧૦ ,, હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	,,	૧૧૨
૩૧૧ ,, હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયા	છઠ્ઠું	૮૧
૩૧૨ મુનિશ્રી હેમાંશુવિજયજી	પાંચમું	૧૮૮
૩૧૩ શ્રીમતી હંસાબ્હેન મ્હેતા	બીજું	૧૧૫

કુમાર પ્રિન્ટરી